

A MAGYAROK NAGY ŐSFOGLALKOZÁSA

ELŐTANULMÁNYOK

ÍRTA

HERMAN OTTÓ

Ecseg pászta.

HÁROM MŰMELLÉKLETTEL,
NYOLCZ TÁBLÁVAL ÉS NEGYVENHÁROM SZÖVEGÁBRÁVAL

BUDAPEST 1909
HORNÝÁNSZKY VIKTOR CSÁSZ. ÉS KIR. UDV. KÖNYVNYOMDÁJA

Alföldi pásztor az 1746. évi rendszabás szerinti (1746) korból.

TARTALOM.

	Oldal
Első beszámoló	VH
Első beszámoló függeléke	XVII
I. A kiindulás	1
II. Magyarország területe az őskőkorban	29
A harmadkor	35
A negyedkor	35
A Palaeolít	36
A mostkor	36
A palaeolith kulturfokok Európanyugatán	41
Az alsó fok	41
A középső fok	42
A felső fok	49
Átmeneti fok	52
A palaeolith kulturfokok Európa keletén	54
A Chclleo—Moustérien	55
A Solutréen alakzatok	59
A Magdalénien alakzatok	63
Az ősember nyomai Magyarországon	68
^J A miskolczi lelet	68
A barlangok	75
III. A nomádság elemei	83
<i>A Skythák nomádsága</i>	85
<i>A görög írók kora</i>	98
<i>A magyarok nomádsága</i>	99
IV. A magyar állattartás köztörténete	115
A fejlődés rendje	117
IX—XI. SZÁZAD	II7
XI. SZÁZAD	119

VI

	Oldal
1. Összegezés.....	122
XII—XIII. SZÁZAD	123
Ménés	123
Gulya	129
Konda	130
Juhászat	134
Legelő	135
Itató	140
Szállás	140
2. Összegezés.....	140
XIV. SZÁZAD.....	112
Ménés	142
Sertés	145
Legelő	148
3. Összegezés	149
XV. SZÁZAD.....	150
Ménés	150
Sertés	151
Juhászat	151
Pásztorok	153
Legelő	154
4. Összegezés	156
XVI. SZÁZAD.....	158
Ménés	158
Sertés	159
Állattenyésztés	159
Székely szokás-törvények	160
Rovásfa	160
Jónevű pászorok	161
Horvát szokásjog	161
Legelő	162
Kártételek	164
5. Összegezés	169
Pótlás.....	170
Marhakereskedés.....	170
XVII. SZÁZAD	183
Munkácsi rend	183
Ménés	185
Konda	187
Juhászat	188
Első összeállítás.....	188

VIII

Walachka szloboda.....	189
Juhász szabadság.....	189
Első valóságos czéh	192
Pásztorok.....	196
Állategészségügy	202
Kihágások	203
Legelők, tilalmak stb.....	205
Legeltetés, rendtartás	217
Feldgraff.....	224
Füvelő hadnagy.....	225
Fübér.....	226
Tűzrend	226
Zsellérek.....	227
6. Összegezés.....	227
XVIII. SZÁZAD. '	230
Ménés, csikós, lótartás	230
Gulya.....	232
Csorda	234
Marhaállomány	235
Konda.....	235
Juhászat.....	238
Juhász czéhek.....	244
Pásztorrend.....	256
Enchiridion-rend	256
Vármegyék pásztorrendje	259
Városok és falvak pásztorrendje.....	271
Határpásztorok	275
Legelő	279
Vármegyék legeltetési rendje	279
Városok és falvak legelőrendje.....	281
Erdei legeltetés.....	285
Vármegyék és székek	292
Városok és faluk	295
Bitangolás	297
Vármegyék és székek	298
Város.....	301
Tüzelés	301
Ingek rendje .;	303
Kalapj egyek	303
Sorpecsenye	303
Szerre-örzés	304

VIII

	Oldal
Fák védelme	304
Zsidók kirekesztése	304
Czigánvok	304
7. Összegezés	305
Ménés	309
Gulya	309
Ronda	310
Juhászat	310
Kecske	312
Pásztorrend	313
Legelő	315
Krdei legeltetés	315
Bitangolás	315
Tüzelés	315
Állategészségügy	318
ingek rendje	318
XIX. SZÁZAD	319
Hátos személy	319
Prédikáció	320
Juhászkutya	320
Pásztorrend	320
Jóságállomány	321
Erdei legelő	323
Vegyes	330
Városok	338
Székely ezredek	340
8. Összegezés	342
<i>Visszapillantás</i>	345
Függelék	353
Bevezető	355
Kecskemét 1591 előtt	356
Kecskeméti rend	357
Kecskemét, Kőrös, Halas	367
Dehreczeni rend	369
Nádudvari rend	378

Hortobágyi „vasaló“.

ELSŐ BESZÁMOLÓ

„A MAGYAROK NAGY ÖSFOGLALKOZÁSÁ“-HOZ.

Az idő eljárt fölöttem. Elértem a patriarchák korát; sőt végsőnek vett határa felé közeledem.

Ezt a test minden idegével, minden izmában érzem.

Életem egész folyását, különösen a föl vállalt kötelességek szempontjából áttekintve, érzem és tudom, hogy nincs már percnyi vesztegetni való időm, ha meg akarok felelni a hátralevő résznek, tehát a végsőnek a végsőig . . .

A midőn a kir. magyar Természettudományi Társulat — ez előtt egy negyedszázaddal — megbízott a magyar vizekben élő halak természetrajzának megírásával, beleütköztem az első nagy akadályba: a magyar halászati mesternyelv akkora siralmas voltába. Világosan éreztem, hogy ha igazán meg akarok felelni, serényen hozzá kell fognom a mesternyelv tisztázásához.

A természethistória érdekéből, a magyar közhalászok elemével érintkezve megéreztem, hogy a mesternyelvre megtaláltam az igazi forrást.

Az erre vonatkozó fejtegetés meg van írva „A magyar halászat könyve“ című művemben, mely a kir. magyar Természettudományi Társulat kiadásában jó húsz évvel ez előtt — 1887 — megjelent és nyelvi tekintetben egész rendszeremet föltárta.

A megjelenést megelőzőleg semsei SEMSEY ANDOR DR. belém vetett nagy bizodalma módot nyújtott arra, hogy az 1885-iki első nemzeti kiállításunk alkalmára összegyűjthettem és bemutatthattam a magyar halászat szerszámain, a mely gyűjtemény később a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményeinek sorozatában, amagyar tárgyi-ethnographia alapját vetette meg.¹

Csak természetes, hogy a beható tanulmányozás a nemzet egyik összeglalkozásának felismeréséhez vezetett, tehát az eredet felé is fényt vetett.

Ez igen mélyen érintette és szünet nélkül foglalkoztatta elmémet.

A kir. magyar Természettudományi Társulat részéről legközelebb következett megbízásom a magyarországi madarak természetrajzának megírása volt volna, a melynek érdekében — a költözködés kérdésének bővebb megismerése okából — 1888-ban Európa északi végvidékét is beutaztam és egyik könyvemben meg is írtam ily cím alatt: „Utazás az északi madárhegyek tájára“ — 1893.

Időközben azonban a madártan terén folyó élénk mozgalom világszerte akként fejlődött, hogy a II-ik nemzetközi madártani congressus helyéül Budapest

¹ L. „A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene“. Ünnepi kiadás. 1902. 339-ik l.

következett és nekem, az akkori viszonyok között, a szervezés munkájában, sokszorosan vezető helyen, részt kellett vennem.

Ekkor ismertem meg színről-színre a madártan körül buzgólkodó ifjú erőinket. A Congressus nem remélt sikere a Magyar Ornithologiai Központ megalapításához vezetett — 1894 — és én azonnal azt az irányt tűztem ki, hogy a magyar madártan művelését az új intézet köré sorakozó ifjú erők vegyék át, én pedig így nyerjek időt az ösfoglalkozások gondozására is.

Magyarán mondva: ma a magyar madártan szénája rendben van, a mi külföldszerte is — általánosan — el van ismerve.

A magyar nemzet második és — mondhatom — nagy ösfoglalkozását az állattartásban, kapcsolatban a pásztorélettel, láttam. És a nemzet ezeréves fönnállásának 1896-ban való megünneplése volt az az alkalom, melyet e rész kutatásának érdekében megragadtam.

Nemcsak kötelességem, hanem mint magyar embernek jól esik, elismernem, hogy tudományos törekvéseim terén, az egymást követő kormányok részéről, soha akadályba nem ütköztem, daczára annak, hogy politikai téren határozott és élesszavú ellenzéki voltomat sohasem tagadtam meg és mindig megóvtam függetlenségemet; emberileg, igaz, megfeleltem annak a mire vállalkoztam és elszámoltam minden késedelem nélkül a „*dara pacta, boni amici*“ elve alapján.

Ezt előre kellett bocsátanom, mielőtt hogy ide írom, hogy az ösfoglalkozásokat illető vállalkozásomban úgy az ezredéves kiállítás alkalmával, valamint az időszá-

mításunk második ezredévi fordulójára, 1900-ban Parisban rendezett világkiállításkor, végre csak az imént a m. k. Mezőgazdasági Múzeum keretében berendezett ösfoglalkozási osztály körül, a magyar kormányzat részéről mást, mint telhető istápolást és bizodalmát nem tapasztaltam.

Ennek nyílt elismerése legyen hálám és köszönetén kifejezője.

És támogatott a legnagyobb hatalom, az egyetemes magyar társadalom; hajlék szerint osztályozva: a főúri fényes kastélytól le a kis pásztor enyhévéig.

öreg szívem legforróbb hálája az övék!

Ilyen módon igen nagy tárgyi anyag gyűlt föl és — a mint ez érthető — mind erősebb nyomást gyakorolt reám, még pedig két irányban is: mind tüzetesebben kellett foglalkoznom az idevágó szakirodalommal és mind szélesebb alapon kell alkalmaznom az összehasonlító eljárást.

De még azon is kellett lennem, hogy értelmi hiányt pótoljak, a mely a „szigorú szakszerűség“ mai irányzata mellett nemcsak könnyen, hanem természetesen is előáll: bele kellett menni a köztörténeti tanulmányba is.

Mert a tárgyi részszel való tüzetes foglalkozás kimutatta a nyelvi vonatkozásokon kívül azt a nagy igazságot, hogy a tárgyi ethnographia történelem nélkül szükségképen ellaposodáshoz vezet — és megfordítva: a történet, megfelelő vonatkozásaiban, tárgyi ethnographia nélkül sok tekintetben homályos marad.

A többi idevágó szakról ezúttal még nem szólok, mert hiszen különben is a tudomány egyeteméről van

szó, mihelyt kutatásunk és mérlegelésünk tárgya az az ember maga, a ki kutat, elmélkedik és a valót keresi önönmagára nézve.

Belé kellett menni a tanulmányok oly részébe is, a melyek mintha összeügnének ugyan az emberrel, mint olyannal, de mintha sehogysem függnének össze a magyarral, a kire pedig minden törekvésem irányult.

A királyi magyar Természettudományi Társulat volt oly kegyes, hogy a madárműre adott megbízást az ösfoglalkozásokra ruházta át.

Teljes erővel indultam el és éppen úgy, a mint íme e tájékoztató szó mind tovább ragadja a tollat, hogy tudatosan féket kell reá vetnem, úgy ragadtott magával a tárgyi, majd irodalmi kutatás, mind mélyebbre és mélyebbre.

Az a föleszmélés, mely arra bírt, hogy már 1898-ban, tehát 63 éves koromban kiadjam ily című vázlatos művemet: „Az ösfoglalkozások. Halászat és pásztorélet“, és az előszóban már érintsem a magas korral jelentkező aggodalmat, az a föleszmélés ismét elnyúgodott és én mind mélyebbre nyúltam, mind szélesebb körbe ragadtattam magamat tovább és tovább. Igaz, hogy nemcsak a szenvedély vitt; de vitt. különösen az a szerencse, hogy a történeti részre igen becses segítséget nyertem és akkoron a párisi nagy világverseny föladata már előttem állott.

Ez újból módot és alkalmat nyújtott a gyűjtésnek széles alapon való folytatására és a művészeti rész teljes erővel való fejlesztésére.

A történeti rész kifejtésére szolgáló adatok összeszerzésére, TAGÁNYI KÁROLY országos levéltárnok irányí-

tása mellett, HORVÁTH IGNÁCZ a magyar Nemzeti Múzeum őre vállalkozott és ezt emberül be is végezte. A vállalkozás kerete fogalmat nvujt arról a kitartásról, a mely a földadat megoldásához szükséges volt. Az első adat vonatkozik *Árpád* vezér csepelszigeti ménesére: az utolsó pedig a XIX. század második feléből való.

A XVI. és XVII-dik századra vonatkozó, szerfölött becses és jellemző anyag, mely a közös pénzügyminisztérium sokáig ismeretlen, részben hozzáférhetetlen irattárából került elő, TAKÁTS SÁNDOR történetírónk nagy buzgalmát és ritka készségét dicséri.

Ehhez járul mint első melléklet *Kecskemét* városának az állattartásra és pásztorkodásra vonatkozó anyaga, mely KADA ELEK polgármester barátomtól származik, a melyet csupán átírtam. Kecskemét azért áll itt első sorban, mert a valódi ősi rendből a legtöbbet őrzött meg. A második helyen áll az 1673-iki juhásrend.

Harmadik helyen, mint melléklet következik *Debreczen* városa, melynek idevágó anyagát KOVÁCS JÓZSEF polgármester intézkedése folytán a debreczeni múzeum tüzesen buzgó őre, ZOLTAI LAJOS, szerezte össze, a melyet én csak átírtam. Csak kevéssel pótoltam.

A negyedik helyen áll, mint melléklet, *Nádudvar* compossenorátusának legelő- és pásztorrendje a XVIII-dik század második feléből, melyet HENTALLER LAJOS régi jóbarátomnak köszönhetek, a melyet eredeti, teljes szövegben hagytam meg, mint a magyarság hatalmas önkormányzati szellemének emlékét.

Végig tekintve a gyűjtött tárgyi tömegen, az ehhez fűződő útinaplóim során, a népnyelvi anyagon, a mester-szótár halmazatán és a kész, meghatározott rajzok

tömérekségén, továbbá az ázsiai nomádok pásztoréletére vonatkozó, összehasonlító anyagon és azon, a mely az „őshaza“ sokat bolygatott és feszegetett ügyére vonatkozott — végig tekintve mindezeket és elgondolva a megírandó munka egységességének tervét, számbavéve barátaim és számos jóakaróm világos, érezhető, sürgető érdeklődését — és szembeállítva mindezt avval, a mivel e „Beszámolót“ kezdem, hogy t. i. „az idő eljárt fölöttem“, bizony meg kellett döbbernem.

Világosan érzem, hogy erős elhatározásra kell jutnom, mert a cselekvés órája ütött!

Egységes tervnek egységes végrehajtása helyett pörölyt kellett ragadnom.

Az egységes tervből ki kellett törnöm azt, a mi már most mint előtanulmány valahogyan közrebozható.

És ezentúl dolgozni kell végtől végig — a végsőig...

Az akarat megvan, a munkakedv még nincs megtörve.

A kitört részek jellemzéséhez a következők tartoznak:

Minthogy én elsősorban és mindenben, egy életen át természetbúvár iparkodtam lenni, magától értetődő dolog, hogy a magyarság meghatározására összehozott egész anyagot, mint a természet kutatója kezelem és használom föl.

Így nekem a történeti anyag nem szövegkritikára, nem diplomatikára, hanem annak az életnek lehető meghatározására és megfejtésére szolgál, a mely az anyagból *egészben* kivehető, a melyben az *ember* valója szerint a fő, úgy a mint a természeti viszonyok köze-

pette és hatása alatt cselekszik, fejlődik és határozott osztályozó sajátosságot ölt; *tehát maga a magyar*.

Hogy ez a fölfogás nem tűri meg a köztörténet szűk kereteit, az nagyon is érthető. Ezeket a kereteket minduntalan át is töri. Hiszen folytonosan szemben találja magát az eredet és a fejlődés nagy kérdésével.

Mert valójában az emberi köztörténeti „korszak” alig egy lélekzetvétel az Eónok menetében és érvénye csupán az, hogy a lánczban a lánczszem anyagának része, mely a menet és fejlődés folytonosságát jelenti, mert fenntartja. Ez nyújtja a megfejtésekhez a módot.

Az itt nyújtott töredékekben, melyeknek töredék-volta azonban csak látszólagos, mert a mű további fejlődésébe beilleszkednek, a magyarság kérdése legelőször is szembe kerül az Eónokkal, mint része az emberi nemnek és tagja az emberiségnek. És szembe-kerülnek az ephemeridák, a történeti korszakok, mert az Eónokkal szemben valóban csupán azok. Ezeket fejtegeti a kiindulás szakasza, mely azon is van, hogy egy fénvsugárt vessen „Ázsia szívének” nagy emberi és természeti jelenségeibe.

A második szakaszban tüzetesebb tárgyi alapon ki van fejtve az a természetes állapot és végül az ok mely a mai Magyarország területének legjellemzőbb része és már az őskőkorban mint olyan vehető ki, a miért a magyarság, fejlődésének bizonyos fokán, éppen itt vetette meg a lábát és itt alkotta meg ezeréves államát.

A harmadik szakaszban a nomádság meghatározása következik, a midőn ugyanazon területeken előbb csak felteszi a Skythák és Magyarok életmódjának azonosságát. Ezt kifejti a szittyákra vonatkozólag és tovább

idevonja a magyarságnak a jelenlegi területen folytatott életmódjának némely nomád elemeit, viszonyítva a Skythák nomádságával, a természeti viszonyok rokonságánál vagy azonosságánál fogva.

Vége a negyedik szakasz adja a magyar állattartásnak, pásztorkodásnak mint nagy összefoglalkozásnak köztörténeti anyagát, chronologiai rendben, mely a nagy összefoglalkozás fejlődésére és alakulására veti világosságát.

Ezzel eljutottam ahhoz a kérdéshez: hogyan fog alakulni a mű további folytatása és — ha megérem — befejezése?

Az első kötet ki fogja fejteni az ázsiai nomádság rendjét, úgyv a mint az még eredeti, ősi vonásai szerint megállapítható volt, mivelhogy a mostkori állapot, különösen az orosz bontóhatalom nyomása alatt, már sok jellemző vonásából merőben kivetkőzött és sokszorosan elfajulást mutat.

Ezzel szemben kell megállapítani és viszonyítani mindazt, a mit közvetlen kutatásaimmal és az elfogadható irodalommal, mint a magyarságra nézve többé-kevébbé sajátost meghatározhattam, beleértve a típus lehelő megállapítását is.

És csak akkor vehetem elő az „őshaza“ és a faji rokonság fontos kérdését is.

A népnyelvi- és mesterszótár anyaga valószínűleg külön kötetet fog követelni; az előbbi oly alakban, illetőleg oly tömör meghatározásokkal, a mint ezt „A magyar halászat könyve“ című munkám második kötetének befejező részében adtam, a mely nyelvészeti irodalmunknak, gondolom, hasznos szolgálatot tett.

XVIII

Az eléggé terjedelmes ökológiai, az ősi hajlékokat összehasonlítólág tárgyaló sorozatokat, alkalmas módon kívánom besorozni, esetleg függelékképen kifejteni.

Egy önálló függelék a halászat anyagát fogja nyújtani, a melyet „A magyar halászat könyve“ (1887) óta összehordtam, végre egy külön függelék mindenesetre az oláhság valóját fogja jellemző ősfoglalkozása szerint meghatározni, a mely függelék már majdnem készen is van.

A mű záradékát hálás köszönetéin fogja alkotni, mindazoknak fölsorolásával, a kik vállalkozásomban segítőim és támogatóim voltak.

Arra a kérdésre: elbirom-e mindezt végezni? egy szónyi feleletem van, ez: „*akarom*“.

A kik ismernek, tudják, mit jelent ez nálam: csak a vis maior törhet meg.

Itt e helyen utolsó szavam az, hogy az előtanulmányok irányának szokatlansága kötelességemmé tette azt, hogy kiadásával senkit sem terheljek, a felelősséget kizárólag magam viseljem.

Budapesten, 1909 január 14-én.

HERMAN OTTÓ.

Ecseg puszta.

AZ ELSŐ BESZÁMOLÓ FÜGGELÉKE,

MINT

STEIN AURÉL ÉS HÉDIN SVEN EREDMÉNYEINEK FOLYOMÁNYA.

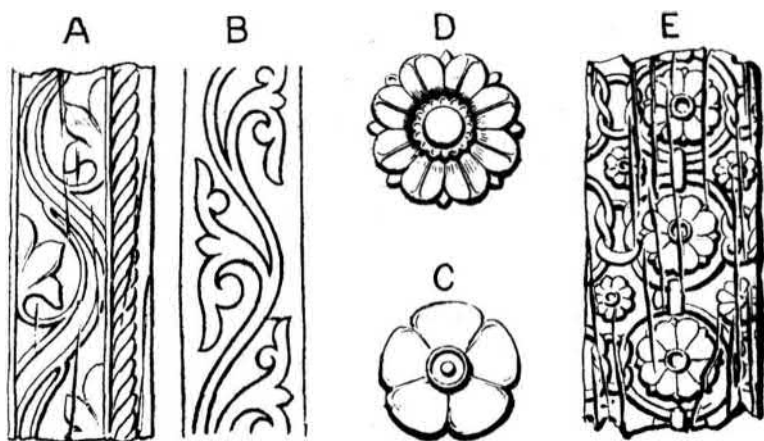
Az összehasonlítások egész sorozatai, úgy a mint azokat 1900 óta végrehajtottam, arra oktattak, hogy a színmagyarság valódi, népies eleme tele van páratlan sajátosságokkal.

A színmagyarságnak, különösen régente, teljesen érintetlen, analphabeta része nem is kivételképen, hanem általában, rendkívüli intelligenciával bírt, s különösen ösfoglalkozásaiban, a halászatban és legkivált a pásztorkodásban páratlan volt; feltűnő szellemi tulajdonságai úgyszólván veleszülettek és mindenestre hosszú, önálló fejlődési menetnek eredményei.

Az, a mit mi a „józan magyar ember“ alatt értünk és ismerünk, ez az összes ismert idegen népies elemek között egy valóban kiváló lény; gondolkodásának és cselekvésének minden mozzanatában valóban bölcs, ítéletében nyugodt és józan. Semmi kétség, hogy ezek a tulajdonságok tartották meg, csekély száma daczára, a mai Magyarország földjén és hogy a messze múltból

erednek; ezekben gyökerezik a magyarság határozott fölénye. Ennek részletes kifejtése nem erre a helyre való, mert külön szakaszt — igazabban: könyvet — kíván; fölhozom itt azért, hogy hozzáfűzhessem az eredetről megállapított eszmemenetet, sarkalva az Ázsia-kutatók legújabb eredményeitől.

Már a midőn a svéd kutató: HÉDIN SVEN, az „Ázsia szívében“ (Im Herzen von Asien) című nagy művének első kötetét, 1903-ban átnéztem, és ott az egykori *Lop-nor* tó elhomokosodott, sivataggá vált medréről szóló vázlatot olvastam; — és olvastam az ott fölfedezett romvárosról, látva annak némely díszítéseit és azoknak

Lop nór és Zala—Somogy.

A) Lop nór. B) Somogy. Q Zala. D) Lop nór. E) Lop nór.

egyezéseit, mindez sajátos eszmemenetet fakasztott agyamban, a mely a következő kérdésben csúcsosodott ki: vájjon, tekintettel belső Ázsia sivatagvilágára, annak sajátosságaira, nem gondolható-e az, hogy ez a sivatagvilág bizonyos korszakban vagy korszakokban, termékeny, emberlakta terület volt, a melyet a futó sívó-homok — ha

lassanként is — eltemetett, a már fejlett embert mindenével együtt kiszorította és hogy ez a nagy átalakulás volt volna a nagy népvándorlás okozója?

A felelet akadályá első sorban a chronologiai kiindulási pont hiánya volt.

De ez a fölfogás nem hagyott többé nyugodni.

A midőn a tárgyvi-ethnographia és Ázsia nomád-népeinek leíró anyagát telhetőleg áttanulmányoztam, kérdést intéztem neves geológusokhoz a belső Ázsiát illető nagy átalakulásra vonatkozólag, abban az értelemben, *hogy ez volt volna oka a nagy népvándorlásnak.*

A részben igen behatóan megokolt konklúzió azonban — 1907 tavaszán — így hangzott:

„ . . . Az Ázsia szívében végbement fizikai, klimatológiai és geotektonikai átalakulásokban *nem látható kapcsolat a népvándorlással*; nincs is oly munka, mely megbízható, újabb tapasztalatok alapján, tudományos formában tárgyalná ezt a kapcsolatot, vagyis: a mely a kutató történetet a természettudománnyal egybekapcsolná.“

Én ehhez a véleményhez 1907 május 30-án a következő kijelentést fűztem:

„Nekem pedig az összehasonlító eljárás azt mondja, hogy Ázsia belsejében nagy geotektonikai forradalmak voltak és ezek zúdították nyugotra a *népvándorlást*. A régi helyek, a magyar „*Ósházával*“ együtt, ott temetkeztek az ázsiai sivatag homokja alá.“ E meggyőződés indított annak kifejezésére a mi e könyv „*Kiindulás*“ című szakaszában, a 23., 24. és 25-ik oldalon ezekre vonatkozólag írva vagyon.

Ebből tehát már akkor az következett, hogy az „Őshazát“, mint talán legelső alakulását a magyarságnak, a felszínen hiába keressük.

És ekkor már előrenyomult STEIN AURÉL magyar kutató, ki a belső ázsiai sivatagok-sivatagát: a gyilkos Takla-Makánt déli széle felől — ásatásaival megszólaltat! a és a homokba temetett városok romjaiból, *chronologiaiilag meghatározható, írott bizonyítékokat kerített napfényre!*

A „régí város“ romjaiból kerültek elő az első írásos táblácskák, a melyekről STEIN AURÉL azt mondja,¹ hogy azokon szembeűnik a *Kusana királyok korára valló „Kharosti“-írás!*

Ezek az indoszittya királyok pedig időszámításunk első három századában uralkodtak Pandzsábban, az Induszról nyugatra eső vidéken!

Itt e helyen most csupán azt akarom rögzíteni, hogy a népvándorlásnak európai mozzanatai a negyedik és hatodik századra Kr. sí. után esnek, tehát ugyanabba a köztörténeti korszakba, a melyben STEIN bizonyítékai szerint a Kusana királyok is uralkodtak.

Már magában ez a találkozás is rendkívül mélyre és messzire veti fényét a népvándorlás és a belső ázsiai geotektonikai forradalom összefűgésének kérdésére.

Ezt a kérdést azonban csak állítás és ellenkező állítás módszerével tárgyalni nem lehet, mert itt a lehető

¹ „Homokba temetett városok.“ Átdolgozta Halász Gyula. 1908. pag. 224. s. t.

legszélesebb alapon való bizonyítás nemcsak meg van okolva, hanem kötelesség is. Az, a mire nézetemet alapítom, majdan az „Őshaza“ szakaszában lesz előadva. Az okfejtésre nézve azonban már itt e helyen is világosan kijelentem, hogy STEIN AURÉL chronologiai meghatározása a lassan haladó alakulás, tehát a népáthelyezés nagy menetében csak nagyon késői mozzanatot jelenthet.

Nagy és meglepő eredményekre kell elkészülnünk, a midőn STEIN AURÉL majd nagy vállalatát befejezi.

Az az eredménv, a melvet én az összehasonlító ethnographia alapján állapítottam meg, teljesen találkozik STEIN AURÉL közvetlen kutatásából merített előleges eredményével.

Azonban STEIN AURÉL kutatásai, a gyönyörű eredmény daczára, még csak első érintését jelentik a sivatagok világának. Föl kell tennünk, hogy ott a korszakok menete rendén, kultúrák temetkeztek egymás fölé és szerintem — ismétlem — ott nyugszik *a magyarok „őshazája“* is és *onnan ered e nép nagy fejlettsége.*

Budapesten, 1909 január 24.

HERMAN OTTÓ.

Zalai csipkerózsa,
tükörfáról.

I.

A KIINDULÁS.

A magyarság szemben az éonok menetével.

Egy ezredév letűnt, a mióta a magyarok népe, a nemzet közhite szerint, kiszakadva messze kelet ismeretlen tájáról, a Duna-Tisza közén, Pannóniában és Erdélyben megvetette lábát; a mióta az Alföld térségein fölütötte hadi sátorát, vándorcserényét, elrendezte szekértáborát és a vére árán szerzett földön megalapította hazáját.

A nemzet mindennapi életének folyása eredettől fogva beleömlött az idő végtelen tengerébe, mely fölött, mint felhőzet, a múltak homálya borong. Vájjon megközelíthető-e a múlt? Mi ennek az útja? Majd megválnak.

És immár egy ezredévnél hosszabb idő óta — mai napiglan is — úgy áll a Magyarok nemzete a Duna-Tisza közén, Pannóniában és Erdélyben, mint az árva — erraticus — szírt, a melyet a Föld vajúdása egykoron kiszakított állóhelyéből, reádöntötte a mellette tovahaladó jégárra, mely messze tájra érve, ott a hol, letette a szirtet, mert elolvadt alóla; letette idegennek — *árvakőnek*.

Minden árvakőre eredettől fogva kérdőjel volt írva; azért vette körül a nép hite, mely innen is onnan is származtatta; körülvette a nép képzelete, beszötte mondával, regével, a mivel — akkoron — a hit kora be is érte.

Ez nem volt tudás.

De elkövetkezett a szellem ébredése, ennek sugárzása alatt a tudás vágya, melynek nyomása alatt a magyarok eredetére nézve mind hatalmasabban feltámadt a kérdés: *honnan?*

És a feleletet követelte és követeli a tudomány szabványai szerint szigorúan megállapított — *igazság*.

És melyik út az, a melyet a magyarok eredetére nézve a tudomány rendel, a mely az igazsághoz vezet?

Keressük a fölvetett kérdésre a feleletet, az árvakő hasonlata rendén.

Elkövetkezett a kor, a melyben az ember a tapasztalat útjára tért, eltekintett a mondától, regétől és komoly kérdést intézett magához a szírthez: aczél pörölyével darabot repesztett róla. A lerepesztett darabot azután az ásványtan szabályai szerint alaposan megvizsgálta, minden alkatrészét külön megállapította; megvizsgálta esetleg a fénytörést is, felbontotta vegyileg, meghatározta a minőséget, az alkotórészek mennyiségét és az egymáshoz való arányokat. Az összes felismerhető részek ily alapos ismeretéből alkotta meg a lerepesztett darab és az egész szírt *fogalmái, fáját*.

A faj fölismerése — közszólás szerint: meghatározása — adja a kutató kezébe azt a szövétneket, a melylyel elindulhat, hogy a szírt eredeti helyét felkutassa és megállapíthassa. És az, a ki keresés közben a szövétnek világánál gondosan, összehasonlítva halad: meg is fogja találni, ha csak nyomainban is.

Az, a ki nem így indul, a kit hite, képzelete, a rege, a puszta hagyomány vezet a termőhely fölkeresésében, egyetlenegy döntő oknál fogva nem érhet czélt; az ok az, hogy nem ismeri alaposan a szírt anyagát, így el van ütve az igazi szövétnektől, az összehasonlításban rejlő hatalmas eszköztől.

Az emberiség egészének, vagy bármely megkülönböztethető részének vizsgálata és meghatározása, végső következtetésben, szakasztottan ugyanazokhoz a feltételekhez van kötve, a melyek a szírtre nézve állanak; bármely részét vegyük is az embernek,

vagy az általa alkotott társadalomnak, tulajdonságait meg kell állapítanunk, hogy meghatározhassuk; hogy az összehasonlítást alkalmazva, követhessük mozgalmait, megállapodását; felvirágzásának, elhanyagolásának okait.

Az igaz, hogy a szírt és az ember vizsgálata közt van egy nagy, igen lényeges különbség: a szírt „holt anyag”; az ember és az általa alkotott társadalom, vagy annak egységei és le az egyénig, „élő szervezet”; a — szírt „akaratlan, tűrő”; az ember akarattal bíró, gondolkozó lény; — a szírt az marad a Föld bármely pontján, az ember ellenben alá van vetve a természeti viszonyok alakító és átalakító hatásának; végre meghal, hogy anyaga új körfolyamatnak induljon. És éppen ez a lényeges különbség teszi nehezebbé az ember és az általa alkotott társadalmi egységek meghatározását, követését azokon az utakon, fejlődési, átalakulási fokozatokon, a melyeket megfuttattak.

Eddig a hasonlat; és most következik az alkalmazás.

A magyarság azon a területen, a melyet több mint egy ezredéve megszállva tart, valóban egy etimológiai bolyongó szírt; mint ilyen az anyafölddel egybeforrt, abba belegyepesedett, a nélkül azonban, hogy eredeti, jellemző tulajdonságai elenyésztek volna: csupán itt és ebben, ennek pontos meghatározásában rejlik az a szövétnek, a melylyel az eredet fölkeresésére indulhatunk.

De az indulás perczében szemünk előtt kell tartanunk azt, a mit az imént már érintettünk, hogy a magyarság is, életének hosszú folyásában, ki volt téve az idő, a természeti viszonyok, a környezet hatásának, így alakító és átalakító befolyásának is, melynek eredményei megnehezítik a lényeg felismerését — akárcsak az a kéreg, a melyet az >„idő vas foga“ a szírt felületén teremtett, hogy majdan lerágja — és így tovább a szírt végső elmállásáig, további új alakulásig.

És éppen úgy, mint az ásványok kutatója, azért hogy a szírt ép anyagát fölismerhesse, előbb lerepeszti az átalakult kérget és a belsőből veszi a vizsgálati anyagot, az ethnologus is, ki a nép eredetét kutatja, le kell hogy szálljon a népnek ama réte-

góhez, a mely leginkább megmaradt eredetiségében. Ez a réteg nem a felszínen van, melyet a leghatalmasabb tényező: az önzés legfelsőbb fokozata, a hatalmi vágy alakít és átalakít, hanem ott van a nép munkálkodó zömében, mely fentartó, szokásaihoz ragaszkodó. Ebben a fentartó elemben rejlik sokszorosan az a bűvös szövétnek, mely bevilágít még azokba a messze korokba is, a melyekről az ember írott története nem emlékszik meg, mert odáig föl sem ér.

A történet, a „História, Vitae Magistra“, az élet tanító mestere!

Vájjon meddig ér a história a „Vitae Magistra“, tehát az, a mely tényekkel számol, a magyarok múltjába?

A Krisztus születése utáni 913-ik esztendő előtt az arab IBN ROSZTÉH¹ ír a magyarokról, bemutatja őket mint sátrakban lakó, helyről-helyre költözködő, tehát nomád és lovas népet, mely télire a folyókhoz húzódik és ott a halászatot űzi.

A mily rövid ez a meghatározás, a köztörténet írója, de az ethnologus számára is valódi kincs, az utóbbi számára leginkább, mert összehasonlításokra kiválóan alkalmas.

De ez a meghatározás már egy szervezett, a fejlődés magas fokán álló népről szól. Honnan származott? Milyen volt az IBN ROSZTÉH meghatározása előtt?

E kérdést fölvetve, hirtelen szemben állunk, nem *századokkal*, hanem *eonokkal*, az időnek oly korszakaival, a melyeknek fogalmát az emberi elme föl sem éri, mert összességükben a végtelenséget jelentik. Igen, a végtelenséget!

De bizonyos az, hogy a magyarok magja is ott, a végtelenség bizonyos pontján szökkent csirába, a honnan kialakult azzá, a mi ma; hogy sorsa az emberiség bármely más részeinek sorával azonos és hogy a különbség a kialakulás különböző viszonyaiból ered.

Vessünk egy, bárcsak futó pillantást is az emberi nem keletkezésének és fejlődésének menetére, úgy mint azt

¹ HUNFALVY PÁL szövege szerint, 1. Magyarország Ethnographiája.

KLAATSCH adja¹ és a mint az e könyv czéljának legjobban felel meg.

Úgy a mint a hosszú históriai korszakokban a művelődési körök eltolódását, terjedését és visszafejlődését szemléljük, bizonyos, hogy még sokkal hosszabb korszakokra volt szükség, hogy azok a hat, sőt nyolcz évezredre visszanyúló kultúrák keletkezzenek, a melyeket Egyiptomból és Ázsiából tudunk.

A keleti Ázsiában kifejlődött ősrégi, magasabb művelődési viszonyok megerősítik azt a meggyőződést, hogy az emberiség fejlődésében eddig föltett korszakok nagyon is csekélyek.

A legnehezebb volt a kezdet; ez vette igénybe a leghosszabb időt és nagyon hosszú út az, a melyet a Földközi-tenger mellékének népei megfutottak, míg odáig értek, a mit rövidlátásunk a „világtörténet kezdetének“ szokott nevezni.

De nem adjuk fel a reményt, hogy a régiség-tudomány földeríti az út szakaszait, a hol azután nem évszázadok, hanem évezredek, sőt tízezredek szerint kell majd számlálnunk.

Lássuk most már ismeretünk evoluczióját.

CUVIER a kataklizmak tanát állította fel. A föld rétegeiből, az azokba zárt állati maradványokból indulva ki, melyek szerinte rétegről-rétegre mások, több teremtési korszakot tett föl, úgy hogy minden réteg életének letűnésével, vagy elsöprésével mindig új teremtés vette kezdetét, míg végre az utolsó kataklizma után következett be az ember teremtése.

Már pedig száz évvel előbb a svájcz Scheuchzer már egy csontváz alapján fölállította a tételt, hogy az ember tanúja volt a vízözönnnek. GUVIER a csontvázat egy nagy vízigótének határozta meg és akkor kimondta, hogy az ősember nem létezett soha: „l'homme fossile n'existe pas“. Evvel elbukott SCHEUCHZER tétele, vele együtt az, hogy az ember kihalt, ásatag állatokkal együtt élt

¹ KLAATSCH, Dr. Hermann: «Entstehung und Entwicklung des Menschengeschlechtes» in HANS KRAEMERS'S «Weltall und Menschheit Geschichte der Erforschung der Natur und der Verwertung der Naturkräfte im Dienste der Völker. II. Band — évszám nélkül.

volna. Pedig Cuvier előtt, a XYIII-ik században napfényre kerültek embercsontok, kihalt állatok csontjaival elvegyülve. Ilyen leletek a XIX. században sokasodtak, úgy hogy azokat utóvégre is számba kellett venni, noha a tétel, hogy az ősember az ősállatokkal egy időben és együtt élt, csak nagy küzdelem árán győzött; de utóvégre is győzött!

SCHMERLING, Lüttich környékéről, oly embercsontokat írt le, a melyek a Mammut, Rhinoceros és kihalt ragadozó emlősökkel együtt fordultak elő és mindnyája egyenlő állapotban volt.

A nagy fordulat azonban 1839-ben vette kezdetét, a midőn BOUCHER DE PERTHES megkezdte a Somme völgyben rendszeres ásatait, a melyek teljes és döntő sikerrel jártak, noha ennek elismerése BOUCHER DE PERTHES-nek nem kevesebb mint húsz évi küzdelmébe került, mert csak 1859-ben következett be. Az új lelethely csak úgy ontotta a kovaszerszámot, a mely a Mammut, vizi-ló, Rhinoceros csontjaival vegyült, bizonyítva az embernek az ásatag állatokkal való egykorúságát.

Azóta nagyot haladt ismeretünk az embernek a Mammuttal való egykorúságára nézve. Franciaországban, Angliában és Németországban, továbbá a Svájcban, Olaszországban, Ausztriában és legújabban Magyarországon végzett kutatás számos bizonyítékot nyújtott azokra a változásokra nézve is, a melyeken az éghajlat, az állat- és növényvilág, az emberrel és köiparával együtt, azokban a messze-távol eső időkben keresztül ment. A fel-fogások változása karöltve járt a földrajz és a földtan nagy haladásával.

LYELL, a nagy angol geológus volt az, a ki CUVIER kataklizma-tanát véglegesen megdöntötte. Helyébe azoknak az erőknek és tényezőknek folytonosságát tette, a melyek a földfelületet átalakítják. Szerinte átalakulások történtek, de ezek vagy lassanként keletkeztek, vagy csak helyiek voltak. Az állatvilág nagy változáson ment át, éppen úgy mint az ember maga; de ez nem jelentett megszakítást és újból való „teremtést“, hanem fejlődési folyamatot, a melylyel együtt járt sok alaknak elhanyagolása is.

LYELL világhírű művében, mely az ember régiségének geológiai bizonyítékairól szól¹, fejtette ki nézeteit. Az ő nagy érdeme az, hogy a vízözön — „Diluvium“ fogalmát, mely a tudományba belopódzott, alapos vizsgálattal tényleges alapra állította. A „Diluvium“ összessége alatt akkoriban a víznek nagyon különböző üledékei foglaltattak, ú. m. a tenger, a tóságok, a folyók és jégárok üledékei, ezek mellett a homoktömegek is — a lösz — a melyek mint a szelek hordalékai határozottak meg.

LYELL mint mostkoriakat azokat a legifjabb rétegeket választotta el, a melyeket lényegesen a mostkori vizek alkottak s a melyekben a mostkoriakkal egyező állat- és növénymaradványok foglaltattak, a melyek a régibb alakoktól elütöttek. A régibb rétegeket, a melyekben kihalt állatok maradványai az emberi tevékenység nyomaival együtt fordultak elő, fentartotta „Diluvium“ (le mosott) elnevezés alatt, míg az ifjakat „Alluvium“ (felhordott) névvel illette. így a régi „vízözön vagy özönvíz“ helyébe a Diluvium lépett. Nem volt egy óriási vízözön, mely nagy területeket öntött el, hanem keletkeztek leülepedések völgyekben, tavakban, partokon, sőt magaslatokon is.

Az alakulatok tényezői, LYELL szerint: a víz, a szél és mindezekfölött a jégárok. A korszakok, a melyek alatt az ülepedések keletkeztek, sokszoros tízezredévekre terjedtek.

A Diluvium keretén belől való korszakok számszerű meghatározása lehetetlen; de az ember szellemének itt is szüksége lévén az osztályozásra, LYELL eljárását követve, az állat- és növényvilág fölismerhető elváltozásai vonattak be, mint a melyek klíma-változásokra nézve közvetlenül kifejezők, a melyek a mi fekvetünkben, okvetlenül nagy kiterjedéssel bírtak.

Már régen akadtak oly jelek is, a melyek arról tanúskodtak, hogy messze-távol időkben a hideg és meleg tekintetében nagy változások történtek.

A Spitzbergákon és Grönlandban talált növénykövületek, melyeket HEER OSWALD vizsgált, arra utaltak, hogy egykoron,

¹ The geological evidences of the antiquity of Man. 1863.

a mostanit megelőző korszakban, a Föld egész északi féltekéjén sokkal enyhébb éghajlat uralkodott. Franciaországban forró égőv alatti növények nyomai és maradványai érthetővé tették oly állatvilág előfordulását, a minő a jelen korban csak sokkal délibb tájakon él. De nem hiányzottak oly ráutalások sem, hogy a harmadik földkorszak — a tertiar — után nagy hidegek következtek, a midőn is a jégárok úgy az Alpeseekben mint az északi hegységekben meghatalmasodtak. Lassanként tisztult a jégkorszak fogalma és ez ahhoz a föltevéshez vezetett, hogy azok az óriási jégárok szállították a síkokra az ú. n. árva kőzeteket, a melyeknek ásványtani állománya is rámutatott az eredetre; továbbá az ú. n. moráénák és kavicsgátak, a melyek a jégárok visszafejlődése után, helyt maradtak. De mit mondtak azok a szirtek, a melyek Németalföldön szétszórta előfordulnak és a melyek Skandinávia gránit-és gneisztömegeiből kerültek? LYELL, a ki a jégárok elméletét elfogadta, úgy találta, hogy az északra nézve, mint szállítókat az úszó jéghegyeket kell tekinteni, a melyek azokat a bolygó szírieket az Északi és Keleti tengeren át vitték. De ez a „tutajozási“ elmélet nem állhatott meg, mert a Németországban, Angliában és Oroszországban található, a jégárok által lerakott moráénákat, nem magyarázta meg.

Ezt az usztatási, vagy tutajozási elméletet a svéd geológus, TORELL, 1870-ben döntötte meg, a midőn a Berlin közelében fekvő rüdersdorfi mészhegységben, az ott látható horzsolásokból megállapította, hogy ott is, egykoron, jégárok terjedtek.

Csak most vált lehetővé, hogy a Németországban fölmerült, a jégárokra visszavezető tünetek megmagyaráztassanak. Az észak-német Alföld domborzatát, a folyók futását az egykori jégárok világították meg.

E tanokból az ember őstörténetére nézve is folytak a tanúságok, mert buja növénytenyészettel bíró területeknek jégsva-tagokká való átalakítása, hosszú időt követelt. Még hosszabb időszakok föltevése folyt abból a jelenségből, mely több jégkorszaknak egymásra való következéséről tanúskodott, a melynek közeiben, az ú. n. „interglaciális periódusokban“ a növény- és

Ebből látjuk, hogy a legősibb réteg, az állatmaradványok nélküli „Azoikum” és a legifjabb réteg, a negyedkor között, melynek felületén az ember él és fejlődik, a fejlődési fokozatoknak egész láncolata van, mely az állatélet teljes hiányától az emberig, mint legtökéletesebb szervezetig terjed.

KLAATSCH eszmemenetét egy időre elhagyva, vessünk egy pillantást azokra a számokra, a melyek a geológiai rétegeket és korszakokat meghatározni kívánják, még pedig PENK és KLAATSCH szerint.¹

Az idevágó leletekből, megállapításokból, azoknak föltevéseiből és ezeknek latolásából a következő hozzátetűleges számadatok meríthetők:

A bronzkor Kr. szül. előtt 1500 évre, tehát máig, kerek számban 3500 évre.

A neolith, vagy új kőkorszak, mely a bronzkort megelőzte, 7000 évre vehető;

A pulaeolith, vagy őskőkorszak, a Magdalénien jelenségei és leletei alapján: 20—24,000 évre is tehető. E szám alacsonynak mondható oly jelenségekhez viszonyítva, mint a minő a Keletitenger, melynek képződéséhez legalább 30,000 évre volt szükség.

E máig terjedő 24,000 évvel az *utolsó* jégkorszak volna elérve; így az *utolsó előtti* jégkorszak bátran 100,000 évre becsülhető. Itt elvan érve az a pont, a hol az 1:3:10 relációból a Diluvium kezdete 500,000, egész egy millió évre számítható, — minthogy pedig az ember biztos nyomai a középső jégközi korszakig követhetők, az emberi nem kezdete 200,000—300,000 évvel előzte meg a mostkort. Ezek a számítások olyan leletekre vannak alapítva, a melyek biztosan emberi kéztől erednek s a melyekre nézve a geológiai elemek

¹ PENK, Professor Albrecht: «Das Alter des Menschen» és KLAATSCH, Professor Hermann: «Die Steinwerkzeuge der Australier und Tasmanier, verglichen mit den palaeolithischen und aeolithischen Fundstücken». — Referat von E. FRIEDEL in «Brandenburgia» Monatschrift der Gesellschaft für Heimatkunde der Provinz Brandenburg. Berlin, XVII. No. 3. 1908, pag. 85—89.

is teljes biztossággal meg vannak határozva. A mennyiben azonban időközben oly eolithok kerültek napfényre, a melyek a palaeolith korszakot megelőzik, 2 sőt 4 millió évre számítható az ember eredete.

Azt meg kell jegyezni, hogy a Rutot-féle eolithkérdés, mely döntő, ma még függőben van.

A rétegekben rejlő záradékok között, melyek e korszakokból valók voltak, az állatiak és növényiek öltöttek fontosságot, különösen azok, a melyek a kiima hüléseit, illetőleg melegedéseit mutatták: föl lehetett ismerni az állatformák kiszorulását, a délieknek az északiak által; de az elpusztulást is.

Ebben a tekintetben úttörő volt az a tény, hogy 1799-ben egy tungúz, egy óriási, szétkanyarodó agyarakkal bíró, vastagbőrű állat tetemét találta meg a Lena folyó torkolata táján, Szibéria örök jegében, mely keletkezése óta sem olvadt el. A kiküldött expedíciót ADAMS vezette, ki a csontvázon kívül némely lágy részt, többek között egy szemet, mentett meg; a csontváz Szt.-Pétervárott állíttatott föl. Legközelebből 1902-ben egy hasonló kiküldés egy teljes Mammut-tetemet — mert az első esetben is erről a fajról volt szó — mentett meg. Ennek az állatnak tömött bundája világos tanúságot tett a hideghez való alkalmazkodásról, éppen úgy, mint az ugyancsak Szibériában talált szőrös szarvorrú feje.

A meleg harmadkor képviselői, mint a vizi-ló és egy a Mammutnál is nagyobb, egyenesebb agyarakkal bíró elefánt, már előbb hagyták el földvünköt. Hatalmas ragadozók, mint oroszlánok, medvék, hyénák kitartottak az egész jégkorszakon át, mint az óriás gím, az ősló és őstulok kegyetlen ellenségei. Ezek között a csülkösök között kitartott a rénszarvas, mely *nagy elterjedésével fontosságot öltött.*

A zerge, a kőszáli kecske és a marmota a szarvorrúval együtt éltek a síkságokon és csak a jégárok visszafejlődésével alakultak belőlük a havasi fajok.

Apró rágicsálók, ezek között tipikus téli formák, mint az örvös lemming, az északi puszták lakói, melyek akkoron Európa

közepének nagy részét népesítették be, kiegészítik a tarkaságot, a melynek közepette már az *embert mint vadászt* kell képzeelnünk.

Ez az ember volt a művelődés előharczosa, melynek számos nyoma különösen Európa nyugati részének: Anglia, Belgium, Franciaország, Németország, legújabban Magyarország barlangjaiban maradt meg. A kőszerszámok úgy el voltak keveredve az ősszállatok csontjaival, az utóbbiak úgy össze- és fel voltak törve, hogy az ember létezését a düüviális kor állatvilágával egyidősnek föl kellett tenni.

Az együttélést 1878-ban FORTIS ALEXANDRO Taubach leihelyen Weimár mellett világosan bebizonyította.

Az állatvüág eltolódásai és elváltozásai, így a Mammut vagy rénszarvas túlsúlya alapján lehetővé vált a beosztásnak egy neme, a melyet SALMON és különösen MORTILLET G. és A. rendszerre dolgoztak fel. Ezek felhasználták a kezdetleges kovászerszámok műszerességét és így lehetővé vált az egyes lelhelyeket a diluvium régibb és ifjabb szakába utasítani.

Ez nagy haladást jelentett, mert be kellett látni, hogy a régi palaeolith-kor emberét nem lehet egységesen megítélni; hogy a Chelles emberét egy melegebb jégkor-közötti szakból eredve, el kell választani attól, a melynek nyomait a francia leihely, Moustier, adta; úgy a rénszarvas-vadásztól is, mely Schussenried táján hagyott nyomokat. Ez a vadász a jégkorszak végén élt és úgylátszik kortársa volt a fejlettebb míveltségű dél-Trancia ősembernek, a ki a kő megmunkálásáról már a csontra tért át és művészetszámba menő véseteket hagyott reánk.

A Dordogne gazdag kincseit LARTET és CHRISTIE a „Reliquiae Aquitannicae“ című műben dolgozták föl. PIETTE a Brassempoing és Mas d’Azyr barlangokból valóóságos remekeket, ezek között az emberi test formáit aknázták ki, a melyek oly tökéletesek, hogy szinte érthetetlen: hogyan lehetett ezeket egyszerű kőszerszámmal csontból, elefántcsontból és a rénszarvas agancsából kiformálni. Sőt újabb időben a Vézère-völgy odvaiban az ősember falfestményei kerültek kevésbbé nap-, mint inkább magnézium-fényre.

KLAÄTSCH szépen mondja, hogy a jégkorszak emberi művészetének virágzása egyike a legmeghatóbb jelenségeknek, a melyek mint szemünk fejlődésének történeti emlékei reánk maradtak.

A Dordogne-barlangból, a Cro Magnón odúból került elő az ember maradványa, az ú. n. „Cro Magnón örege“, és egy női koponya, melyek, csodálatosan, a fejtető boltozatossága tekintetében semmit sem engednek a mostkor koponyáinak; holott, állattani szempontból véve, várni lehetett volna a nagy eltérést. Sok vitába került e koponyák besorozása — és az ó-diluvialis emberre vonatkozó megítélés érvényessége.

Végre 1856-ban került elő az első lelet, mely a legszélesebb körben is nagy feltűnést okozott: a Neander-völgyben nyíló mészkőbarlang kikotrásánál a munkások egy csontváz részeire akadtak, a melyekből Dr. FUHLROTT némely részt, közte egy nevezetes koponyatetőt mentett meg. A koponyatetőn a jelentékeny hosszúság és szélesség mellett a laposság tűnt föl. A szemüregek felső karimája hatalmas csontkidülés volt, mely a koponyadarab kifejezésének a vadság és állatiasság bélyegét kölcsönözte.

SCHAFFHAUSEN Bonnban tanulmány tárgyává tette a koponya-maradványt és arra a véleményre jutott, hogy a Neander-völgy koponyája egy alacsony fokon álló emberfajé volt, mely szerkezetiileg az ember és a majom közé esett.

Ez akkor történt, a mikor a tudományos szellem forrongott. A forrongást a nagy DARWIN föllépése okozta, ki azonban akkor még nem terjesztette ki tanát az emberre. De a gondolkozók már akkor is arra a meggyőződésre jutottak, hogy az ember nem kivétel, hogy ő reá is a lassú fejlődés törvényei érvényesek.

A nagy feszültség közepette az előkelő helyről jövő tagadó kritika csak megsemmisítő hatást gyakorolhatott. És valóban az ellenző VIRCHOW RUDOLF kritikájának hatása ilyen volt.

Ő megvizsgálta a Neander-völgy embere maradványait és kijelentette, hogy az, a mi rajtuk rendkívülinek tetszett, nem rendes állapot, hanem *kóros elváltozás!* Ez az ítélet ki volt mondva,

oly tudóstól eredt, a kinek tekintélye nagy és akkor még érintetlen volt; hatása pedig az volt, hogy a Neander-völgy embe-
ügye negyven évre elpihent!

VIRCHOW ítélete az volt, hogy a maradványok egy agg, köszvényes emberéi, ki csak rendezettebb viszonyok között, tehát nem az ősemler állapotában, maradhatott fenn.

Új lelet akadt azonban 1887-ben Lüttich mellett a Spy d'Orileau mészkőbarlang bejáratánál. Két ember csontvázának részeit találta meg itt FROIPONT tanár. Ezeknél a koponya megfelelő része, mint mondani szoktuk, „egy hajszálra“ talált a Neander-völgy maradványával.

A barlangban talált ősmesze, szarvorrú és mammut-csontmaradványok egykorúságát az emberéivel tagadni nem lehetett. A maradványok mellett talált kovaszakóczák arra a régiebb jégkorszakra utaltak, a melyet DE MORTILLET GÁBOR Moustériennek nevezett el.

A Spy-lelet arra való lett volna, hogy a Neander-völgy koponyájának tanúságát fölélessze és igazolja; de ez nem történt meg; a vitatás még tovább folyt és eltartott 1900—1902-ig, a mikor SCHWALBE és KLAATSCH, az előbbi a koponyát, az utóbbi a végtagokat tette tüzetes tanulmánytárgyává.

E felülvizsgálat eredménye az volt, hogy a Neander- és Spy-ember együttesen oly sok pontban ütnek el a mostkori embertől és részben a legalsóbb raszszokhoz illő viszonyokat mutatnak, hogy az ó-düüviális ember a régiebb emberfaj kifejezője.

A mostkori emberrel szemben a koponya és az állkapocs alkata a nyelv (a beszéd értelmében) alantas voltára mutat, míg más tekintetben amaz ezt felülmúlja, a mi lehetővé tette, hogy az az ősemler igen súlyos viszonyok között fenmaradhasson, a melyekhez tehát *illeszkedett*.

Hiába igyekezett VIRCHOW még egyszer síkraszállani. Egy új lelet halomra döntötte VIRCHOW minden érvelését.

GORJANOVIC-KRAMBERGER zágrábi tanár t. i. egy Krapina melletti barlangban, mintegy tíz emberi egyén csontmaradványát

találta meg a szarvorrú és ősmédve csontjaival, hozzá kovaszerszámokkal együtt, érintetlen diluviális rétegben. Az emberi maradványok pedig egytől-egyig a Neander-ember jellemző jegyeit mutatták.

Evvel a VIHCHOW támasztotta kétségek végleg eloszlottak és az ősember létele, az őszállatokkal való egykorúsága igazoltatott.

De ez azért még nem jelenti az emberi nem kiindulását. A természetbúvár szemében az ó-diluvium embere is egy hosszú fejlődési menet eredménye, melynek előzményei tehát a harmadkorban keresendők. És valóban vannak is jelek, a melyek arra utalnak, hogy a jégkorszak előtt élt őselefánt — *Elephas meridionalis* — együtt élt az emberrel Dél-Franciaországban, a mire bizonyos, még vitás kovaszilánkok reámutatnának, a melyekre nézve még nincs meg a teljes biztosság, vajjon az emberi kéz alakításának nyomait viselik-e?

A kik azonban azt hiszik, hogy ennek eldöntésével majd el lesz döntve a harmadkori ember létezése is, azok nagyon tévednek, mert ez nem érinti az ember eredetét. Az ember nem jelent meg egyszerre a földön, mint ember, hanem alantas fokról magasabb fokra fejlődött és ha az alsóbb fokot állatiasnak nevezzük, ennek oka az, hogy még nem tiszta emberi, még nem uralkodtak azok a viszonyok, a melyek közt az az ősember műves szerszámhoz nyúlt volna, a mi talán az egyetlen jegy, mely az embert az állattól biztosan megkülönbözteti.

Sokszorosan uralkodik az a felfogás, hogy az egységes származás tanát DARWIN vetette föl. Tudni kell azonban, hogy a művelődés ó-korában helyesebben ítélték a dologról, mint ítélnék mi. A lélekvandorlás tana bizonyítja, hogy az állatnak az embertől való gyökeres elválasztásának hite nem volt meg az ókorban és hogy GALENUS már állatok bonczolásával iparkodott az emberi szervezetet fölsismerni, tehát már a szervezet egységét tette föl állatnál, embernél egyaránt.

Hogy az ember az állatvilágba tartozik, azt az ismereteknek a XIX. században való egyetemes haladása emelte közfelfogássá.

A mit DARWIN elődei az állat- és növényvilágra nézve megállapítottak, az az ember helyes felfogásának javára esett. A midőn 1828-ban BAER a sejtet fölfedezte, mint az emberi test szervezetének kiinduló pontját felállította és azonosságát az állatvilágra nézve is megállapította: meg volt találva az ösvény, a melyen DARWIN 1859-ben a fajok keletkezéséről szóló tant felállíthatta, győzelemre vihette és 1871-ben az emberre is alkalmazhatta.

DARWIN következtetéseinek rendén a majmokat is tüzetesen viszonyította az emberrel és ebből keletkezett az a nézet, hogy az embert a majomtól származtatja, a mi sokszorosan elidegenést szült; pedig ez az elidegenés helytelen volt, mert DARWIN az emlősállatoknak az emberrel való viszonyítását nem is tárgyalta. A rokonság kérdése szigorúan elválasztandó az általánosra és a specziálisra. Az általánosra nézve az állatvilággal kétségtelen; a származás specziális kérdése vitatható, elbírja a nézetet, mert szerfölött nehéz, ámbár logikailag fölfogható, különösen a természetvizsgáló fegyelmezett értelmének szempontjából.

Ez az utóbbi szempont érthetővé teszi, hogy DARWIN tana nagy harcznak volt okozója, különösen az által, hogy egyesek, mint HAECKEL ERNŐ, túlterjedtek azon, a mi bizonyítható volt, a miből azután a nézetek összeütközése keletkezett. A midőn HAECKEL két [művében: „Natürliche Schöpfungsgeschichte“ és „Anthropogenic“ az ember családjának fejlődését állította fel, túlment HUXLEY mérsékeltebb magyarázatain, a mivel azután a köznél nagy ellenszenvet keltett. Ez egészen érthető is, mert nincs nehezebb feladat, mint a közt reábírní, hogy oly tanokat fogadjon el, a melyeket csak a legmagasabb szaktudás bír felfogni.

A döntés nem is az embernek a majommal való egyoldalú viszonyításából meríthető, mert valójában csupán a formák összességének alapos ismeretéből folyhat, a minek óriási tudás a föltétele, melyet idővel csak a munkafelosztás győzhet le. Meg kellett tehát teremteni az összehasonlító boncztant, hogy a részek alakulása felvilágosíttassék.

Ebben rejlik jelentősége GEGENBAUR művének, melynek címe „Lehrbuch der menschlichen Anatomie“, mely 1884-ben jelent meg és abban tért el az addig dívott, csupán az emberrel foglalkozó leíró boncztanoktól, hogy az ember anatómiáját összehasonlító alapon tárgyalta.

Ez az irány vezetett annak fölismeréséhez, hogy a csontváz nem változatlan szilárd váz, vagy szerkezet, hanem folytonos alakító folyamatokból ered. Ebből és az emberi szervezet folytonos alakulataiból folyik az alkalmazkodás lehetősége, a mely BUCKLE-í annak kijelentésére készítette, *hogy a természeti viszonyok, a melyek között az ember él, alakító hatással vannak szervezetére. E viszonyok különbségeiből erednek az ember faji különbségei is.*

Vége elkövetkezett, hogy 1891-ben EUGENE DUBOIS, egy holland katonaoorvos, kormányától küldve Jáva szigetére ment tudományos kutatások céljából, a melyek leginkább kihalt emlősök maradványainak gyűjtésére irányultak. DUBOIS állítólag el volt telve attól az eszmétől, hogy sikerülni fog az ember őseit, melyet HAECKEL mint «*Pithecanthropus*» (majomember) elméletileg megszerkesztett, fölfedezni — és a legérdekesebb, sőt majdnem csodás az, hogy DUBOIS eszméje VIRCHOW-nak egy megjegyzéséből kelt, mely szerint ha valahol, a Maláji Archipelagus táján van kilátás az őstre reábukkanni.

A Bengawan folyó partszakadékaiban, közel a Trinil tanyához találta meg DUBOIS a csodás maradványokat, a melyek hivatva voltak, hogy a tudós világban a legnagyobb érdeklődést keltsék.

Valóságos iróniája a sorsnak az az elutasító magatartás, a melyet VIRCHOW a fölfedezett *Pithecanthropus*-szál [szemben elfoglalt.

A legcsodásabb azonban az, hogy a lelet nem volt pusztán véletlen mint annyi más, mert hiszen, a divináció bizonyos nemével, előre volt sejtve!

A lelet darabjai ezek voltak: egy koponyatető, egy felső lábszárcsont, egy zápfog és később még egy zápfog. A darabok nem heverték együtt, hanem a koponyatető a lábszárcsonttól 15 méternyire feküdt; de a réteg — vulkánikus lerakódás —

egyenletes és ugyanaz volt. Nyilvánvaló volt, hogy az az élő-lény egykoron vulkánikus homokba temetkezett, tehát a vulkán kitörésének volt az áldozata, melyet azután a víz tovaragadott.

A réteg meghatározása abba a nehézségbe ütközött, hogy állománya vulkánikus volt; de az alatta levő réteget a harmadkorhoz lehetett sorozni. A réteg tehát Pliocaen volt volna.

A csontok a geológusok állítása szerint kövesedettek voltak. DUBOIS, a midőn a maradványokat mint átmenetieket ismertette, a lényt, a melytől származtak a *Pithecanthropus erectus*, az az: a fennjáró majomember névvel illette.

Az csak természetes, hogy ez a lény a legnagyobb szabású tudományos viták tárgyává vált. A koponyatető azonban valóban csodásán egyesíti az ember- és a majomkoponya jellemző jegyeit. A koponya üre nem kicsiny; szélessége, hossza tetemes, az emberét megközelítő; de boltozatossága csekély. A homlok oly mértékben alacsony, a minőben az embernél sohasem fordul elő, hátradülő; a szemívek kidülők és egymáshoz közeledők, úgy hogy a szemek közelállók voltak. A többi jegy is mind vegyesen az emberhez és majomhoz közelít; az emberszabású majmok közül a Gorilla, Csimpánz és a Gibbon jöhetnek számításba, leginkább az utóbbi. A *Pithecanthropus* embernyi volt, mint ezt a felső lábszárcsont bizonylta.

E bevezetés szempontjából véve azonban a súlypont nem azon nyugszik, hogy a *Pithecanthropus* valóban emberszabású-e vagy nem? A tudományos felfogás ma — 1908 végén — annak veszi; hanem a kérdés az: elfogadható-e az ember közvetlen elődjének vagy nem? így állítva fel a kérdést, a geológiai réteg meghatározásán fordul meg minden, mert annak föltétele, hogy elfogadható legyen, az, hogy a réteg valóban régibb legyen annál, a melyből az ember nyomait eddig ismerjük, t. i. a Diluviumnál. — Már előzőleg említve volt, hogy a réteg Pliocaen-nek volt föltéve; de nem abszolúte bizonyítva; már pedig ha ez bebizonyul, semmisem áll útjában annak, hogy a *Pithecanthropus* az ember ősének fogadjuk el.

Az igaz, hogy itt még más lehetőség is fenforog, t. i. az, hogy hátha a jávai majomember keveréke a majomnak és az embernek? KLAATSCH eszmemenete ezt nem zárja ki.

Nagyon természetes, hogy a geológiai réteg eldöntése eldönti a legfőbb kérdést is.

E kérdésben 1907-ben VOLTZ VILMOS, Boroszló, egy ily című értekezést adott ki: „Das geologische Alter der Pithecanthropus-Schichten bei Trinil, Ostjava“.¹ A nagyon kiváló vizsgálatok a rétegek fekvésének viszonyaira vannak alapítva.

Ismeretes, hogy oly tudósok, mint VIRCHOW, DUBOIS, WALDEYER, DE LUSCHAN, LISSAUER és mások a Pithecanthropus maradványait ifjú-harmadkoriaknak vették, holott VOLTZ véleménye az, hogy a csontmaradványok nem lehetnek idősebbek az *ó-Diluviumnál*, de nem is ifjabbak az *ifjú-Diluviumu* és valószínű, hogy a *közép-üliwumba* állíthatók. Ebben egyezik a kiséző Fauna jellege is, a melyben csak két kihalt alak: a Lep-tobos és a Stegodon, fordul elő. A Pithecanthropus erectus DUBOIS maradványai, a melyek a most élő, hosszúkarú, ember-szabású Gibbon-majom — Hylobates syndactylus — megfelelő arányaira emlékeztetnek, a mondott rétegeknél nem régiebbek, tehát egykorúak.

Akadnak azonban emberi maradványok, a melyek legalább is oly régiek és akadnak embertől eredő készítmények, a melyek aeonokkal idősebbek, VOLTZ eredményei szerint tehát — ha beválnak — szó sem lehet többé arról, hogy a Pithecanthropus erectus az ember elődje lehetne, oly értelemben, hogy amaz ettől származnék s így a Pithecanthropus nemünk leszármazása tekintetében minden jelentőségét elveszítené. Hogy morphológiailag mi lett a Pithecanthropusból, azt nem tudhatjuk; kihalhatott, legkivált pedig emberszabású lény nem származhatott tőle.

Az 1907-ik évben Berlin városa jubileumi alapítványának

¹ „Neues Jahrbuch für Mineralogie, Geologie und Palaeontologie, Festband 1907. pag. 256 —271“ és „Naturwissenschaftliche Wochenschrift vom 12. Januar 1908 pag. 30.“

kamatai esedékesekké váltak és ezek SEGENKA tanárnénak, az ugyanazon nevű híres zoologus özvegyének ítéltettek oda, ki arra tökölte el magát, hogy a Jáva szigetén, Trinil mellett, a DR DUBOIS által oly fényes eredménnyel foganatosított ásatásokat folytatni fogja, különösen azért is, hogy a geológiai réteg meghatározottassék. Kísérői DR. EGBERT geológus és DR. MOSKOVSKY zoologus voltak, később OR. DENINGER és DR. CARTHAUS is közreműködtek; 1908 májusban az eredmény 40 láda ásatag volt s

ennek majdani vizsgálati eredményétől fog függni a döntés, ami kívánatos is, mert a VoGTz-féle meghatározás megtámadtatott s a Pithecanthropus ismét az ifjú-harmadkorba soroztatott be.

A Chapelle aux Saints és a Dordogne új leletei az eszmenetet nem alterálják.

Evvel végződik az a vázlat, a mely hivatva van a köztörténet és az emberi nem történetének korszakait egymással szembeállítani. Néhány ezredévvvel szemben, a melyről Egyiptom piramisai, a papyruszok, India csodás építményei, különösen nevet viselő romjai regélnek, ott állanak az aeonok, magának az emberi nemnek, kezdetének, keletkezésének kérdése, a melyre csupán néma ásatagokból kell következtetnünk, oly szellemi csaták árán, a melyeknek bajvívói, mint VIRCHOW esetében láttuk, nemünk legnemesebbjei közé tartoznak; de a kiknek rengeteg tudása, még ha DARWIN-Ö is, önönmagára nézve végtére egy kérdésbe ütközik, ebbe: *honnan?*

Látjuk, hogy az ember sohasem nyugvó tudásvágya, a felvetett kérdésre való feleletért, újból Trinil-rétegekhez fordul; nem tűrheti a kétségnek még árnyékát sem!

Nem a kíváncsiság szomjúsága gyötri, hanem a legnemesebb vágy ösztönözi cselekvésében, erejének megfeszítésében, az a vágy, mely a valót, az igazságot keresi, mert csupán ebben tud megnyúgodni.

Hagyjuk most már el ezt az eszmekört és forduljunk oda, a hol a természet alakító és átalakító hatása nyilatkozik meg, az a hatalom, a melynek az emberiség és le az egyes emberig,

föltétlenül alá van vetve, mely BUCKLE agyában a függőség eszméjét megérlelte és szülte.

Széles rétegek közfelfogása Ázsiából származtatja az embert, oda helyezi a paradicsomot, az első emberpár kiinduló pontját és tudjuk, hogy VIRCHOW egyik következtetése is a Malájok Archipelagusának valamelyik pontján sejtette az ősember nyomait, a hol DUBOIS — talán? — föl is fedezte.

A magyarság is Ázsiából eredőnek vallja magát.

Lássuk egy nagy alakulás sorozatát, mely Ázsia legbelsejében — közszólás szerint „szívében“ — szól az ember értelméhez és nagy hatalmat jelent.

Megdőlt a tan, pedig nagy elmék állították, hogy mindaz, a mi sivatag — nem füves pusztá, a „Steppe“, hanem az élettelennek vett sivatag, mint Afrika Szaharája, az ázsiai Góbi és a rettentő *Takla-Makán*, a melyről Ázsia legedzettebb lakója is csak rémülettel szól — hogy mind ez valamikor tengerfenék volt és az volt a *lősz* hatalmas földtani alakulata is, úgy Ázsia szívében mint nálunk is.

A sivatagnak, mint tengerfenéknek fölfogása ellen föltámadt JOHANNES WALTHEU, és gyönyörű könyvében¹ felállította a sivatag képződésének törvényét, a mely tömören így fejezhető ki: „*A sivatag ott támad, a hol a terület vizeinek nincs lefolyásuk.*“ Ezt a területet így jellemzi: „A sivatag a földirati paradoxonok földje, a melyről éppen oly bajos lényeges jellege szerint ítéletet alkotni, mint ezt az ítéletet szavakkal kifejezni. A sivatagnak van esőfelhőzete, mely nem áztat; forrása, melynek nincs patakja; folyója, mely nem végződik; tava, melynek nincs kifolyása; kiaszott völgye, száraz deltarakodása, száraz tava, víz nélkül szűkölködő depressziója, a mely a tenger színénél alacsonyabban fekszik; erős elmállása, mely nem alkot kérget; sziklája, mely belülről mállik; völgyülete, mely tömkelegszerűen ágazódva, majd fölfelé, majd lefelé vezet; óriási katlangödre, a melyből

¹ WALTHER JOHANNES: „Das Gesetz der Wüstenbildung in Gegenwart und Vorzeit. Berlin 1900.“

nincs kivezető völgy; van növénye, melynek nincs levele; hala, melynek tüdeje van. A völgyületek és a hegyalakok oly elütők azoktól, a melyeket megszoktunk, hogy a szemlélő nem szerzi meg azt a benyomást, a mely a helyes megítéléshez szükséges“. (pag. 8—9.)

WALTHER megoktat arra, hogyan repeszi a Nap sütésének hatalma a gránittömböt; hogyan aprózódnak el a sziklások; hogyan támadnak a szikla-pikkelyek és mi az elfűvás, a „deflatio“, mely a parányiságig elaprózott sziklaanyagot elhordja, lerakja, tömegekbe alakítja. És egyszerre csak képzeletünk előtt terem és értelmünkhöz szól a teljesen kopár sziklahegy, melyet a pikkelyes lemállás alakított kopárrá; a szelek járása elvitte és ma is viszi részecskéit. Ez az az örök, sohasem nyugvó folyamat, a melyet azonban nem mérhetünk századokkal, csupán Éonokkal, oly korszakokkal, melyeknek évek száma szerint való megjelölése vetekszik az égitestek szinte mérhetetlen távolságainak számaival, a melyek a magunk emberi létével viszonyítva, teljesen alkalmasak arra, hogy még legvakmerőbb képzeletünknek is szárnyát szegjék.

Itt is találkozunk CHARLES LYELL lassú alakulatainak menetével.

A midőn pedig már teljesen beleéltük magunkat a sivatagok képződésének törvényszerűségébe és erős meggyőződés támadt értelmünkben —, hogy íme, a sivatag, mely talán eredettől fogva paradox volt jelenségeiben és megtörhetetlen az ember visszaautasításában, íme ez a sivatag kiszolgáltatja titkát és az emberi akaraterőnek megnyilatkozik, éppen ott, az igazi, a gyilkos Takla-Makán kietlenségében!

Egy a vakmerőségig bátor, hatalmas akaratú skandináv kutató, HÉDIN SVEN, ki 1899-ben kelt kutató útjára és ki itt, a mieinknél is — VÁMBÉRY-nél és Lóczy-nál — kereste irányítását, elszánt kísérőivel az ázsiai „sivatag egyik hajójára“, a két púppal bíró Dromedárra szállott és nekivágott annak, a mit maga is „végtelen homoktengernek“ nevez. Szinte hihetetlen küzdelemmel, de átvág a Takla-Makán sivatagán.

Úgy beleéli magát azután a sivataggal való viaskodásba, hogy a midőn a Lop-nór vándor tóság egykori medrét kutatja, az ember egykori telepedéseinek nemcsak nyomait, hanem kézzel fogható maradványait, eltagadhatatlan bizonyítékait, ott a sivatagban találja meg. .

Az embert elfogja a meghatottság, a mint olvassa,¹ hogyan maradt el az egyik ponton egy ásó, a melyre pedig nagy szükség volt, hogyan vállalkozott HÉDIN egyik szolgája, ÖRDEK, arra, hogy egyedül visszatér és megkeresi a becses szerszámot, még gazdája akarata ellenére is, ki féltette, a legtisztább kötelesség érzetétől sarkalva; hogyan vág neki és halad homokvihar közepette, halál ellenében, bolyongva is, és hogyan akad véletlenül új romokra, melyeknek faalkatrészei borítva vannak bámulatos biztossággal faragott díszítményekkel! A midőn pedig HÉDIN könyvének 325. oldalán azokat az ékítményeket nézem és nézem: hát nem mosolyognak felém a somogyi pásztornak faragott szirmai, a zalai pásztornak rózsái?!

Az embert a megdöbbenés érinti arra a gondolatra, hogy nem áll a WALTHER sivatag-törvénye! Élt ott ember és alkotott, a honnan az az irgalmatlan törvény kizárta volna.

De mikor?

Mert az, hogy azok az emberi nyomok megmaradtak, az nem csoda: a teljesen száraz, aszaló sívóhomok, a mit az elborít, azt fenn is tartja.

De mikor élt abban a mai halálos kietlenségben ember? Ki volt? Mi volt?

Vájjon lesz-e ezekre valamikor felelet?

Nemcsak lesz, hanem már van is!

Körülbelül egyazon időben, az 1900-ik év elején indult el STEIN AURÉL, angol szolgálatban levő magyar kutató, Khotántól, tehát dél felől a Takla-Makán déli széleire, hogy ott felkutassa „*a homokba temetett városokat*“.

Dandán-Uüik romvárosa Kai Juan-korú chinai rézpénzeket

¹ HÉDIN SVEN V. „Im Herzen von Asien“ 1903. I. pag. 326. stb.

nyújtott, a melyek a 713—756 Krisztus születése utáni kort jelezzik.¹ Találta a pecséteken Pallas Athéné, az európai klasszikus kor istennőjének képét. Akadnak gemmák. És akadnak *kéziratok!*

A kéziratok nyelve régi indiai dialektus; a Ta-li korszak — 781—787 Kr. után. Az egyik fatábla-okmány, pontos kelettel, mely Kr. u. a 269-ik évet mondja. A Nija-telepről és tájáról kerültek a *karósthí-}együ* fatáblák. Ez a Kusana királyok kora, tehát időszámításunk harmadik százada.

így kezd vallani az a homoktenger! Megszólalnak a romok és maradványok; azokon az egykoron magasra fejlett művészet bizonyítékai, kimutatva a letűnt európai klasszikus ókor egykori eleven befolyását — el a messze China határáig!

HÉDIN SVEN szerint az elhagyatottság már 2000 éve, STEIN AURÉL szerint 1200 éve tart, a mi még nem tartozik a Eonok sorozatába; de éppen rövidségével domborít ki egyet, hogy t. i. abba a homoktengerbe fejlett művelődési korszakok temetkeztek egymás fölé!

Mikor és mióta!? —

Már történelmi időben!

Micsoda por- és milyen homok-forradalmakról szólnak a belső Ázsiában óriási területeket borító homoktengerek, és a löszrétegek?

Mit mozdíthattak el és mit löktek ki a színen való bolyongásba a területükön megtelepedett népek közül, azok a forradalmak, mint kilódítottak geológiai és kozmikus hatalmak egykoron szírtreszeket a szírt hegységéből, hogy azokat a kiszakasztott részeket azután bolyongóvá tegyék, bolyongó szíriekké avassák!?

Hát oly képtelenség volna annak föltevése, hogy a mit ott

¹ STEIN AURÉL: „Homokba temetett városok, átdolgozta HALÁSZ GYULA.” Budapest, 1908. STEIN AURÉL SZILY KÁLMÁN-hoz intézett leveleiben rajong magyar hazájáért és azt vallja, hogy természetes hajlama után, a magyar tudományos Akadémiának tartozik hálával, melynek könyvtárában szerezte meg tudásának első alapját. H. O.

a mai homoktenger borít, az egykoron termékeny volt, embert táplált és művelődést fakasztott?

De bekövetkezett oly korszak, mely a sívó-futóhomokot és a világporból alkotott lösz még kötetlen állapotban, a Burúnok szárnyára vette, iszonyú kavarodásban vitte tova, majd a fizika törvényeinek megfelelően letette, reáborította arra a területre, mely élt és virágzott. — És hogy legalább a széleiről megmenekült embertömegek nyájaikkal, barmaikkal, méneseikkel neki-szorultak azoknak a megtelepedett pásztornépeknek és nomádoknak, a kiket a por- és homok-Burúnok nem értek el. És hogy az így támadt torlódások indították el azt a néparadatot, melyet „népvándorlás“ alatt jegyezett fel a történet! A tulajdonképpen való indító ok tehát a legtermészetesebb és éppen azért a leghatalmasabb volt volna, t. i. a *„létért való küzdelem“*, legelső sorban harcz a — *legelőért!*

És ekkor nem Attila indította a Hunnok áradatát nyugöt felé, hanem a szükség vasvesszeje alatt nekilódult a hunn áradat és ez fakasztotta ki Attila vezéri zsenijét. Erről beszélnek nekem SVEN HÉDIN és STEIN AURÉL homokba temetett romvárosai. — És én erre majdan — ha megérem — az „Öshaza“ kérdésének tárgyalásánál még vissza is fogok térni.

Csak egy szavam van még a lösz-lerakódásokhoz, melyek Ázsia belsejében oly kiválóan hatalmasak, a melyek keletkezésük szerint Eonokhoz vezetnek, melyek ismét nagy szemhatárra vetik fényüket, igaz, hogy el is tünedezve a múltak ködében, homályában.

Mit mondanak nekünk azok a hatalmas lösz-lerakódások?

Ma a tudomány egyetemébe be van véve egy magyar kutatónak, LÓCZY I.A.ios-nak, remek megfigyelése és meghatározása, ő mint gróf SZÉCHENYI BÉLA ázsiai utazásának¹ részese Singa-fuban egy két méter vastagságú, érintetlen löszréteget figyelt meg és e réteg alatt reábukkant chinai sírokra, a melyek kimu-

¹ SZÉCHENYI BÉLA gróf Keletázsiai útjának tudományos eredményei. 1890 és JOHANNES WALTHER: „Das Gesetz der Wüstenbildung“ 1900 pag. 138.

tathatólag 2000 évesek voltak. Mi ennek a legközelebbi tanúsága? Az, hogy a két méter vastagságú löszréteget kétezer év alatt rakta le LYELL lassú haladása és ekkor az Ázsia belsejében lerakott, kétszáz méternyi hatalmasságú löszrétegek, melyek csodálatos szakadékokat alkotnak, 200,000 év alatt keletkeztek!

Ez már Eón.

És ekkor, a midőn Eónok végzik fönséges, fel nem tartható menetüket, belevegyül az ember.

A legújabb kor emberének magasra fejlett értelme pedig már saját keletkezésének titkát ostromolja; kimond egy számot, hogy az emberi nem kezdete 2 —300,000 évvel előzte meg a mostkort.

Mi magyarok 1896-ban megültük állami létünk ezeréves fönnállásának emlékét, a mi pedig az ezer évnek előtte járt, sőt magának az ezer évnek története, ez sok tekintetben ingadozó, föltevéses, mert tele van az embernek veleszületett gyarlóságaival. Nagy tisztelettel vagyunk IBN-ROSTÉH, EL-BEKRI, a „Bíborban született“ KONSTANTIN és az ANONYMUS, Béla király névtelen jegyzője — csupa történeti forrás — emléke iránt és hálával is adózunk emléküknék; de a nemzet igazi fejlődési menetében, mely az Eónokhoz kapcsolódva folyik, mi és mennyi az, a mit igazán földerítenek? Alig egy lélekzetvétel az egyes ember életében; — és mennyi kétség csatlakozik még ahhoz a kevéshez is!

Ki volt a névtelen jegyző, az „Anonymus?“ melyik Béla királynak volt a jegyzője? mennyi a hitelessége annak, a mit a magyarok viselt dolgairól írt? a codex, a melyben e viselt dolgok meg vannak írva, hiteles-e? Ilyen kérdések teremnek elő, mihelyt az abszolút igazság kérdését vetjük föl. Megérezzük, hogy az ősmocsár ingólápján állunk és nem tudhatjuk: melyik ponton szakad be testünk súlya alatt, hogy elnyeljen!

A magyar nép előttünk cselekvő nemzedékei, azoknak ú. n. *ős foglalkozásai*, az ezekhez kötött szó- és fogalmi kincstár — mily más történeti forrás ez, mihelyt az adott nemzet igazi jellemét, hát még eredetének kérdését vetjük föl! Mily óriási

tér nyílik itt az élő valósággal való összehasonlításra, tehát az igazság megszerzésének legbiztosabb módjára!

Hát ki ismeri a magyarságot ilyen irányban kellő alapos-sággal? Senki!

Nem itt és nem most mondom először, hogy a nép ősfoglalkozásaiban, a melyektől már a múltban is a nemzet fenmaradása lényegesen függött, hatalmas történeti elem nyilvánul, mert ezek a nemzettel magával fejlődtek és az ősihez való ragaszkodás sokat áthozott a múltból a jelenig, *változatlanul*, úgy hogy a szokásbeli, szellemi és tárgyi rász visszasugárzik és messzi múltakra veti fényét. így válik becses, hű forrásává a történeti menetnek. Ma is ezt vallom, most is ez vezet.

Nem az a (társalgás formáját öltő közszólás, a stereotyp „ez érdekes! ez fontos! ez csodálatos!“ a nélkül, hogy a kik így beszélnek, meg is mondanák: miért érdekes? miért fontos! mi a csodálatos benne — hanem az alapos megfigyelésből, pontos összehasonlításból eredő megfjtés és meghatározás, ez, és csupán ez avatja az ősfoglalkozások| anyagát igazi történeti vagyonná; ez, és egyedül ez felel meg a történet terén is annak az eljárásnak, a melyet bevezető soraim elején az anyahegység sziklásából kiszakadt szírt — az „árva szírt“ — eredeti helyének megtalálása követel, mert a szilárd meghatározást biztosítja.

Ott, a hol önmagunk messzemúltjának meghatározásáról van szó, elsősorban *önmagunk jelenének megismerésére kell a legnagyobb siilgt fektetnünk*: mert ez az egyedüli, igazi szövétnak, melynek világánál fölismerhetjük még a messzetávolban levő, és mégahalavány nyomokat is.

Ebben a könyvben én ezt az irányt kívánom szolgálni.

És most fölvetem a kérdést és azonnal meg is felelek reá: *miért nem értek eddig célzt az „őshaza“ keresői?*

Íme a felelet:

Mit derített ki a nemzet eredetére nézve KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR?----- Semmit!

Ez a férfiú a legtisztább, izzó faj szeretettől hevítve, oly eltökéléssel, mely semmiben sem engedett azokkal a hitvallók-

kai szemben, a kik hitükért tökéletes elszántsággal, teljes nyugalommal fogadták a legkínosabb halált — elindult Ázsiába, hogy az „őshazát“, a magyarok ott élő ivadékait fölkeresse.

Nem találta, mert nem is találhatta meg! Miért? Mert nem volt kezében az összehasonlítás szövétneke, a melyet csak a nemzet a Tisza-Duna közén, Pannóniában és Erdélyben akkora folyt életének — az egésznek — alapos ismerete nyújthatott volna. Csak ennek az életnek ősi elemei, ezeknek ismerete segíthette volna a kutatót arra, hogy azokat ott Ázsia messze tájain is meghatározhassa, saját véreit az átalakulás daczára föl ismerhesse.

Pedig [akkor, KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR idejében, a Tisza-Duna közének népe [még nagy számban őrizte az ősi nyomokat, a melyek azóta nagyrészen a nyelvkincsessel együtt pótolhatatlanul elvesztek! Végre is szegény KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR az angolok nemes segítségével megírta Tibet nyelvkincsének könyvét, meghalt Indiában, a leghatalmasabb őshegység, a Himalaya tövében és ott, idegen földbe, Darjeelingben temetkezett És a midőn az idegen rög dübörögve omlott koporsójára, akkor KÖRÖSI CSOMA SÁNDOR két hazát veszített: azt, a melytől elszakadt és azt, a melyért elszakadt, anélkül, hogy megtalálhatta volna.

Ez a felelet.

Miskolczi dárdaakő színe.

II.

MAGYARORSZÁG TERÜLETE AZ ŐS-KŐKORBAN.

Saxa et ossa loquuntur.
Beszél a kő, beszél a csont.

Korunk tudományos törekvéseinek egyik legcsodásabb, legvonzóbb vívmánya: a palaeo-ethnographiának, vagyis ősnéprajznak megalapítása és határozottabb formában való kifejtése. Ott, a hol elnémul a szó és a hagyomány, meg kell szólalni a kőnek, a csontnak, a valónak.

És mit keres, mit kutat az ember az ősnéprajz terén; mi az, a mit meg akar állapítani; mi érdeke rejlik oly korszakok felkutatásában, a melyeknek írott története nincsen, mert nem is lehet a történetírás közönségesen vallott és elfogadott értelmében?

Ha valamely szakkal, úgy az ősnéprajzzal önönmagát keresi az ember; saját őstörténetét igyekszik megismerni avval az elmével, a melyet oly magasra, oly fényesre kifejlesztett és kipallérozott, a mióta a puszta állatiasságból kiszakadt, élet-czélokat ismer, és a mióta tudatosan mások javára is akar és tud tenni — ha kell áldozni is.

Az bizonyos, hogy az ember legnemesebb tulajdonságai — éppen úgy, mint az ellenkezők — fejlődés eredményei;

hogy azok is csíráztak, kikeltek és nemzedékek során bokrosodtak; hogy azok szerint a különböző viszonyok szerint fejlődtek különbözően, a melyek az emberre alakítólag hatottak ott, a hol élt.

A mi pedig még azok fölött az alakító viszonyok fölött is áll, az az a hatalom, a mely korlátlan és kérlelhetetlen, de minden mozzanatában törvényszerű is: az a természet egyeteme, a „*Natura*“ maga.

Mi az?

Harmatos reggelen megalakul a fűszál hegyén a parányi harmatcsepp, a teljesen tiszta folyadék alakulási törvénye szerint; a harmatcsepp kihatása optikai is; átlátszó és tükröző, nagyító, fényszóró és bontó, hogy egyebekről ne is szóljunk.

A Nap fölkel és a harmatcsepp parányiségének megfelelő sugara; harmatcseppre esik; megfelelő szög alatt tekintve, ismét az az optikai készülék, a melyet ember szemének ismerünk, felfogja, vagyis meglátja a napsugárnak a harmatcseppből fakasztott fénykévéjét, a melyhez képest a legpontosabban csiszolt gyémánt fénye, ragyogása szinte vakság. Mert hiszen ez a gyémánt alapjában csak utánózni igyekszik azt, a mit utánózni nem lehet, mert a harmatcsepp ragyogása nem -emberadta alak, hanem a természet törvényének kihatása, a természet műve.

Ám ez a fényszórás csak kevés ideig tart: ugyan az a hatalom, mely azt a harmatcseppet megragyogtatta, fel is szárította; közszólás szerint felszívta: — volt-nincs!

De ez a volt-nincs, csak a köz értelmében — és éppen csak mondván; mert az a harmatcsepp a Nap melegének hatása alatt csak átalakult: egyetlen paránya sem ment veszendőbe.

S ha most már arra a fizikai menetre fordítjuk gondolatunkat, a mely azt a harmatcseppet megalakulásra bírta; ha azt latoljuk, mi legyen annak menete és értelme, a mit a fűszálnak a harmattól való üdülése alatt értünk: akkor megnyílik előttünk a kölcsönös hatásoknak oly szemhatára, mely belevész a mindenségbe, melynek lényét nem éri föl a halandó, a természet törvényének föltétlenül alávetett ember, bármily magasra fejtett is értelme.

De úgy, a mint szemeláttára a harmatcsepp kél és átalakul: az élet is kél és „elenyészik“, hogy átalakuljon; a mint faja születve fel-felujul, hogy előbb-utóbb „elenyésszék“, tisztán érzi a természet hatalmát és saját alárendelt voltát: így sem több a harmatcseppnél!

És minél inkább érzi ezt azt ember értelmének folyton fokozódó áthatóságával, minél inkább tágul látóköre terjedelemben és mélységben, annál izzóbbá válik az a vágya, hogy saját fájának, ebben önmagának őstörténetét, eredetét, ettől fogva pedig fejlődési menetét fölkutassa, megismerje, így saját történetében fenmaradjon. Fölvilágosítást szomjúhozó értelmének vágyát, mely a parányi harmatcsepp meg- és átalakulásának menetét megfigyeltette vele, ezt nem tagadhatja meg önmagától sem.

Ez a gondolkozó lényhez illő, ez magasztos.

A mit az emberiség mai állapotáról tudunk, az két szélsőségben fejezhető ki: egyfelől áll a legmagasabb értelmi fokra fejlődött nyugöt embere, kinek társadalma dicsőséges elméket szült, olyanokat, a melyek az égitestek járásának törvényeit fölérve, azokat az emberiség legfőbb értelmi kincsévé avatták; — másfelől áll az ötödik világrésznek és szigetvilágának az az embere, a ki ma is abban él, a mit a „kőkorszaknak“ határozott meg a mindenből rendszereket alkotó emberi elme; azokat a rendszereket, a melyekbe ismereteit gyűjtve, osztályozva, végre hágcsóul használja, hogy értelmi eredményhez jusson, azt leszakíthassa. Egyfelől a gondolat finomságával határos műszerrel felfogja a számokban kifejezhető, de értelemmel anyagiasán fel nem fogható távolságban álló, vagy keringő égitest sugarát, hogy azt spektrumra bontva, következtessen annak az égitestnek anyagok szerint való összetételére és így keresse a feleletet arra a kérdésre: élhet-e ott az emberhez hasonló lény? Másfelől korong nélkül, puszta kézzel formálja ki agyagból főzőedényét; pattintással, csiszolással kiformált kőszakóczával vájja egyetlen fatörzsből való lélekvesztőjét, ácsolja hajlékát — sőt istenségét, még ma is egyazon égitesten, melynek neve a *Föld*.

E két véglet között pedig az alaki és értelmi fokozatoknak egész tömördekségét állapítja meg az emberről szóló tudomány, mely úgy az elhanyaglott, az élők sorából időtlen idők előtt kiveszett emberszabású- és emberfajokkal, azoknak testi alkatával és műves-jelekből kivethető értelmi fokával, valamint történelmi idők és a ma emberével, ennek minden tulajdonságával foglalkozik, hogy önmagán át önönmaga lényét fejlődése szerint fölismerhesse.

Vessünk most már egy, bárcsak futó pillantást is az ősnép-rajz vagy ősnéptan állására, úgy, a mint azt Európára nézve állapítja meg a tapasztalati alapokon szerzett tanúság.

A tudományszak egyik fényessége, G. DE MORTILLET,¹ az ember fejlődési menetére nézve a következő fokozatokat állapítja meg; még pedig a Föld alakulásának menetével kapcsolatban és egyben mint a kutatás feladatait is:

1. A harmadkori (tertiär) ember tanulmányozása, mely azonos az emberiség *eredetével*.

2. A negyedkori (quaternär) ember tanulmányozása, mely azonos az emberiség *fejlődésével*.

3. A mostkori (recens) ember tanulmányozása, mely azonos az emberiség *történelmének első megnyilatkozásával*.

Ugyancsak Moirrillet-től való annak, a mit a régibb fel-fogás általában „kőkorszaknak“ nevezett, három részre való bontása és mint korszaknak elnevezése.

A legrégebb az *eolith*-, a középső a *palaeolith*- és az újabb a *neolith*²-kőkorszak.

Ez a három kőkorszak alakilag úgy állapítható meg, hogy a legrégebbet, az *tűzkő*-korszakot, oly tűzkőszerszám jellemzi, a melyen az embertől eredő formálás nyoma mindég csak egy-azon oldalon, illetőleg helyen látható, a hol tehát a kődarab, mint olyan, megtartotta formáját és használat végett éppen csak alkalmasabbá tétetett; a *palaeolith-korszak* tűzkőszerszáma evvel szemben olyan, a melyen a formálás a kő mindkét oldalára

¹ MORTILLET, Gabriel de: „Le Préhistorique, Antiquité de l'homme“ első kiadás 1883. második 1885, harmadik G. és A, DE MORTILLET 1900.

² A legősibb-, az ősi- és az újabb kőkorszak.

terjed, tehát a kő már mint tudatos alakú szerszám tűnik fel; végre a *neolith* tűzkőszerszám olyan, a melyen a durvából való kiformalást mind finomabb, kidolgozó, megmunkáló pattintás követte, mely átvezet a csiszolt formákba. Hogy a három korszakhoz sorolható kőszerszámformák sok fokozatot és átmenetet tüntetnek fel, az a dolog természetében rejlik, mert először is *fejlődési* menetéről van szó — és szó van a formáló ember egyén szerint különböző ügyességi fokáról is.

Az emberre magára nézve MORTILLET az osztályozást így ejti meg — 1883-ban —:

1. El kell fogadni, hogy a harmadkorban (tertiär) már voltak oly értelmes lények, a melyek kődarabokat formáltak és tüzet gerjeszthettek.

2. Hogy ezek a lények még nem voltak emberek, hanem az ember előzői, a melyek az embert magát szervezetileg ember-szabású lényekkel kötötték össze.

3. Hogy — akkor, a mikor MORTILLET ezt az osztályozást 1883-ban felállította — az az előző, összekötő lény még nem volt fölfedezve, hogy tehát ebben az irányban még jelentős fölfedezések voltak teendők.

A mit G. DE MORTILLET előre látott, az 1891—1892-ben bekövetkezett, mert a mondott években fedezte fel DUBOIS az ágaskodva- vagy fenjáró majomember, a *Pithecanthropus erectus*, maradványait, a melyek azonban a geológiai kormeghatározás tekintetében még ma is vitásak.

MORTILLET e beosztásának egyik alkatrésze ellen, a tűz-gerjesztés ellen, igen nyomós észrevétel az, hogy ez a művelet a majomember értelmi fokával aligha egyeztethető össze, mert sokkal magasabb értelmi fokot követel, mihelyt csak azoknak az eljárásoknak menetére és feltételére is gondolunk, a melyekkel a mostkor ú. n. vadembere gerjeszti tüzeit. TÖRÖK AURÉL., ki az észrevételt megtette,¹ igen találóan reámutat a klasszikus kor

¹ TÖRÖK A. v. Referat über RUTOT A. „L'état actuel de la question de l'antiquité de l'homme“ in Bulletin de la Société Beige de Geologie etc. Tome XVII. Bruxelles 1903.

felfogására, a mely a tüzet nem mint emberi-elme szülte művelet eredményét, hanem isteni eredetűnek vette, az első élő szikrát PitoMÉTHeusz-szal az égből lopatta; igen, a honnan a gyújtó villamszikkra cikázik. Egyben reámutat PESCHEL¹ mondására, mely a tűz tudatos gerjesztésének őskori felfedezőjére vonatkozik és azt fejezi ki, hogy egy ilyen emberi Prometheus, élel-műség dolgában, egyenlő fokon állott volna a történelmi korok leghatalmasabb gondolkozóival.

Ez a Pithecanthropustól nem telhetett. Tudásunk szerint, azon a fokon, a melyen ma — 1904 — áll: DUBOIS felfedezése, az ember történetének kiindulási pontját jelentené.

És ha e ponton megfordulva, egy pillantást vetünk arra az útra, a melyet az ismeretnek be kellett futnia, hogy a kiindulás ez első pontjához eljuthasson: bámulatos fejlődési menet képével állunk szemben.

Eltekintve a legelemibb fokozatoktól, már a korlátoltsággal járó babonából való kibontakozás is (mely ma sem tökéletes) — annak a fölismerésnek útja, hogy minden tudás őseredete a tapasztalás küzdelmes pályájából merült föl: mindez egy óriási fejlődési menetet jelent, melynek eredménye: a fölismerés.

E fölismerés fokához mérten furakodik az ember tudásvágya a Föld rétegzeteibe, osztályozva azoknak anyagát, keletkezésük sorrendjét, a bennök rejlő őskori, rég leáldozott lényeknek jelentőségét, egymáshoz és a most élőkhöz való viszonyát, végre összeszámolva mindeneket önönmagával, azon van, hogy kibetűzze saját létének történetét.

RUTOT idézett művében, mint geológus és egyszersmind palaeo-ethnologus, a fejlődési menetet a rétegekben rejlő kőszerszámok kikészítési módja, foka és alakiságai szerint *iparkorszakokra* bontotta.

Mint legalsóbb, mert legkezdetlegesebb, a legrégebb geológiai réteghez kötött fokot — azonban csak föltételesen az ú. n.

¹ PESCHEL OSKAR: „Die Urzustände des Menschengeschlechtes. Völkerkunde,“ Leipzig, 1895 p. 141.

Theny-iipart veszi, mely a Franciaországban fekvő Thenay nevű községtől bírja elnevezését.¹

A *Thenay-lélet* darabjait alakilag az jellemezné, hogy azok oly kövek, a melyek némi ütésekkel és egyoldalúan alkalmazott formálással valami használatra éppen csak alkalmasabb tulajdonságot nyertek.² Ez a kőipar a harmadkori (tertiär) képlet felső oligoczon rétegéhez volna kötve és mint ilyen, kiindulási pontja a fejlődésnek az eo/ú/i-korszaktól a mostkor felé.

Az eo/ú-i-kőipar, ezután a harmadkori képlet rétegeihez végig kötve, átnyúlna még a negyedkori (quaternaer) első jégkorszakba és annak visszafejlődésébe is.

Vázlatosan véve a geológiai rétegek és a hozzájuk fűződő kőiparkorszakok az Eolith-ben ezek:

Harmadkor:

Felső miocén: a francia Puy-Courny-ipar;

Középső pliocén: az angol Chalk-Plateau ipar;

Felső pliocén: a francia Saint Prést-)

az angol Forest Cromer Red-) ipr

Negyedkor:

Első jégkorszak. A jégár fejlődése: a belga Reutel-ipar.

A jégár visszafejlődése: a belga Reutel-Mesvin-
a belga Mesvin- ipar

¹ E tudományokban a lelethelyek nevei a leletek faji osztályozásaira is szolgálnak. H, 0.

² A Thenay-iparra nézve, az 1872-ben Bruxellesben tartott nemzetközi Congressus bizottsága csak kis többséggel fogadta el az emberi kéztől eredő formálást, öt tag, ú. m. STEENSTHUP, VIRCHOW, NEYRINCKX, FRAAS, DESOR ellentmondtak. L. TÖRÖK AURÉL referátumát. Meg kell itt jegyezni, hogy ez a szavazás a XIX. század legnagyobb képtelensége. Tisztelet a nagy emberek emlékének, de a mit míveltek, az nevetséges volt. A tudomány terén nem a többségek, hanem a tények a döntők, olyanok, a melyeknek erősségénél fogva egységes vélemény támad, mely egy az igazsággal.

A Palaeolith-ben:

Negyedkor:

Második jégkorszak. A jégár fejlődése: átmenet a Mesv.
Chelles között:

a francia Chelles- }
a francia Acheul- } ipar.

A jégár visszafejlődése: a francia *Moustier*-ipar.

A harmadik jégkorszak:

A jégárak { fejlődése: }
                  { visszafejlődése: } a francia *Eburnéi*-ip

A negyedik jégkorszak:

A jégárak { fejlődése: }
                  { visszafejlődése: } a *rénszarvas*-ipar.

A mostkori képlet, a

neolith- }
bronz- } kor ipara.
vas- }

A jelenkori ipar, föl a művészetig.

Az iparkorszakok jellemzésére nézve még megjegyzések tehetők.

Messze a Chelles-iparkorszak előtt, még pedig a felső Miocén óta, oly kőipar élt, mely nem fejlődött, tehát mindig egy és ugyanaz maradt. A kőiparnak e legkezdetlegesebb korszakában a technika úgyszólván megmerevedett, a mi az emberiség élettörténetének kezdetét erősen jellemzi és hasonló ahhoz, a mit a hangyák és a méhek különben igen tökéletes államaiban észlelünk, mely mindig ugyanaz, melynek látszólag nincs módosítása, sem fejlődése; mindössze csak bizonyos alkalmazkodása

van, mely a bolynak vagy lépnek a helyiséghez való illeszkedésében nyilatkozik.

Ezt a megmerevedést azonban az ú. n. Campinói korszakban hirtelenül haladás váltotta föl, még pedig a kőfegyver fölfedezése folytán. Ez a haladás azóta mind e mai napig tart, t. i. a fegyverre nézve — eltekintve az anyag időszerinti változására.

RUTOT a fegyver fölfedezését geológiai okokra vezeti vissza és okoskodása az, hogy az alkalmas kovakő — Silex — anyag a harmadkorban a negyedkor felé mind nagyobb mennyiségben fordult elő, hogy azonban a negyedkorban a kő rakodóit mind hatalmasabban lepték el és temették a vizek lerakódásai: az iszap, a lösz; hogy így a lelőhelyek folyton gyérültek; hogy tehát azok az embertörzsek, a melyek így elvesztették a fontos anyag bányáit, szükségképen a megmaradtak birtokbavételére törekedtek; hogy ezeket a birtoklók védték, így az elfoglalás az erőszaktól függött: így már érthető a fegyver keletkezése, fölfedezése és használata.

„De még más csoportosítás is megejthető s ez az, hogy a felső Miocéntől — Puy-Coumy-ipar — a Mesvin köiparig, vagyis a negyedkor első jégkorszakáig, az *eolith* embere kizárólag csak használati szerszámot készített, mely munkáját könnyítette és az elő átmenet a fegyverhez, a Campinói korszakban világosan a koponyazúzó és gyilkok alakjában lép fel, egybeesve a Mammut első föllépésével is. A fegyverhez való átmenet kezdi meg azután a *palaeolith*-korszakot.“¹

Európa diluvialis emberéről HÖRNES könyve szól.² Szépen és alaposággal van megírva; tekintetbe veszi a Magyarföld viszonyait is. Ez a könyv a jégkorszakokat így osztja be:

¹ V. Ö. TÖRÖK AURÉL: Referat.

² HOERNES, DR. MORITZ: „Der diluviale Mensch in Europa, die Kulturstufen der älteren Steinzeit“. Braunschweig 1903. Ezt a könyvet újabban támadják, mert „csak azt adja, a mit mások már tárgyaltak“. A könyv összefoglaló és ebben rejlik nagy becse. Tudatosan azért a tulajdonságáért választottam. H. O.

I. Első jégkorszak (Geikie szerint pliocén).

1. Első közbeeső jégkorszak: a Tilloux-Taubach vagy Chelleo-Monstérien fok, jellemezve a három elefáns: *Elephas meridionalis*, *antiquus* és *primigenius* által.

II. Második jégkorszak.

2. Második közbeeső jégkorszak: a Mammut-kor, vagyis Solutréen. A barlangokat a medve, az orosz-lán és a hiéna lakja.

III. Harmadik jégkorszak: a régibb pleistocén állatvilág-elárasztása. A rénszarvas és a gúlo [képében a sarki állatok vannak jelen.

3. Harmadik közbeeső jégkorszak :

{	a) A Rénkorszak vagy Magdalénien egész Európában.
{	b) A Gimszarvas- vagy Asylien Nyug.-Európában.

IV. Negyedik jégkorszak: Arisien, Dél-Franciaországban. Európa egyéb részeiben hiatus — ür.

4. Fiók jégkorszak: az ifjabb kőkor.¹

HOEKNES osztályozásában itt a *Solutré** úgy van kiemelve, hogy földtani korszakban és az ehhez számított palaeolith-iparban való elhelyezése láthatóvá váljék, minthogy a magyar földre nézve jelentősége van, még pedig két irányban is. Egyfelől a palaeolith-korszak emberének első nyoma mindmáig a Solutréenhez fűződik; másfelől a palaeolith kőiparnak a nagy Magyar Alföldön való hiányzása oly okból van származtatva, a mely a honfoglaló magyarságra nézve éppen vonzó hatással bírt, annak megtelepedésére és megmaradására lényeges sőt döntő befolyást gyakorolt, a mint ezt a könyv folyamán tapasztalni fogjuk.

Lássuk most a régibb kőkorszak fok, éghajlat, állatvilág és ipar szerint való jellemzését, illetőleg rendszerét.

¹ HOEHNES i. h. pag. 8—9.

² Solutré franciaországi falu leleteiről így nevezve.

A régibb kőkor rendszere Mortillet szerint.¹

Palaeolith korszak	Kor	Klíma	Állatvilág	Ipar, alak szerint
Átmenet * -I	Touras-sien	A mostanihoz nagyon hasonló	A mostani. A gímszarvas nagyon gyakori. A rénszarvas eltűnt	Lapos szarvas-szaru-dárdák. A kő- és csontipar elhanyagolása. A régibb kőkorból az ifjabbba való átmenet
	Magdalénien	Hideg, száraz	Egy északi állatvilág nagy kiterjedése (rénszarvas stb.). A mammut kihalt-félben. A Laugerie roszhoz tartozó ember	Keskeny, könnyű kovapengék, kések. A csontszerszám ki-fejlődése ; képző-művészet
Felső-fok	Solutréen	Mérsékelt, száraz. A jégárak visszafejlődése	Avadló igengyakori; a rénszarvas és a mammut él. A szarv-orrú kiveszett	<i>Laurus</i> levél- és nyelv alakú kovapengék. A vakarókővek — gralloir — első föjlépése. A kő megmunkálása tetőz
Közép-fok	Moustérien	Hideg és nedves. nagy kiterjedése	A hideget kedvelő állatvilág: mammut, Rhinoceros-tichor-rhinus, barlangi medve, pészmatulok	Kézi kőtörők ² és vakarópengék; széles és vastag kőforgácsok, mind csak egyoldalúan munkálva. A coup de poing eltűnése
Átmenet	Acheuléen	Mérsékelt és nedves	Átmeneti állatvilág. A mammut első fel-lépése. Az Elephas antiquus eltűnése	Könnyebb és kisebb coup de poing kövek, finomabb munka. A kiformált és a megmunkált kő-szerszám vegyesen
Alsó-fok	Chelléen	Meleg és nedves	A meleget kedvelő állatvilág: víziló, Rhinoceros merckii, Elephas antiquus. A Neanderthal-emberfaj. Az utolsó harmadkon alakok leáldozása	Egyetlen kő-szerszám, a coup de poing, vastag és súlyos, mindkét oldalon durván megmunkálva

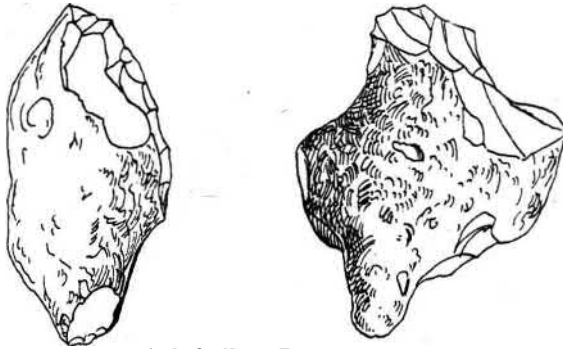
¹ V. ö. HOEHNES: «Der diluviale Mensch» p. 4.² Törők az öspásztoroknál azok a csontárok, a melyek bőrvarrásnál

Álljon most már itt az alaki sorozat, mely a palaeolith-kor kőiparát e könyv céljaihoz képest kifejti, hogy különösen a Solutréen helyzetét és beilleszkedését feltüntesse, ezenkívül fogalmat nyújtson a kőszerszám formáiról.

Hogy azonban az egész kőkor lehetőleg teljes vázlatát láthassuk magunk előtt, mintegy a palaeolith kiindulására föl kell használnunk a legkezdetlegesebb formát, a melyet a legősibbnek lehet legalább föltenni.

Itt tehát az *eolith* az a legkezdetlegesebb forrá, a mely a kiindulásra alkalmas.

Már érintve volt az, hogy 1872-ben az akkor legkezdetlegesebbnek ismert, vagy föltett kőipari tárgyakra nézve a leghíre-

1. és 2. ábra, 7. term, nagys.

sebb szaktudósok nem bírtak megegyezni: vájjon valóban a kőkori ember tudatos készítményei-e, vagy nem? és hogy nem kisebb férfiak, mint VIRCHOW, STEENSTRUP és mások tagadták az emberi kéztől eredő voltukat.

A vélemények még most is szétágazók és a mikor RUTOT a „Reutélien“-formákkal fellépett, a melyek nyugoti Flandria diluviumából származva, állítólag szintén az emberi kéz formáló nyomait mutatják és ezek Páris környékéről is ismeretesebbé váltak, LAVILLE A.¹ végül arra az eredményre jutott, hogy ezek a flintrögök, mint kőszerszámok, tisztán képzeletiek és így elve-

¹ Bull. Soc. Anthropol. Páris IX. 4. 1898. p. 56.

tendők. Daczára ennek az igen nagy ingadozásnak, a mennyiben e flintrögök a tudományban mégis szerepelnek, már az egészséges fogalom szerzése érdekében is, álljon itt két flandriai alak. (1. 2. ábra.)¹

Hogyha a rajzokon látható töréseket jól szemügyre vesszük és azokra a darabokra is gondolunk, a melyeket HOERNES i. h. ábrázol, nem tagadhatjuk merőben, hogy ezekben a törésekben, a minőség és a flintrögön való alkalmazás tekintetében bizonyos jellemzőség van. Ezek a rögök, legkezdetlegesebben kitördelve elképzelhetők mint bőrvakarók, vagy törők; de meg kell jegyezni, hogy a flintrögnek emberi kéztől eredő alakítása, bármily alantas, kezdetleges elme szüleménye legyen is, mégis biztosabb, czóltudatosabb formákat kellene, hogy mutasson.

Ez a bevezető rész azonban nem az az alkalom, a mely e sokat vitatott viszonyban dönthetne. Értjük be avval, hogy ezek az állítólag formált rögök, noha vitások, mégis alkalmasak arra, hogy a biztos eredetű és alakilag, mint emberi kéztől eredő kőipari, kifejezetten palaeolith-kori készítményeket velők viszonyítsuk.

Induljunk tehát a sorozat kifejtésébe azon a nyomon, a melyet HOERNES könyve jelölt.

A palaeolith kulturfokok Európa nyugatán.

AZ ALSÓ FOK.

A Chelléo-Moustérien alakzatok.

Ez a fok az ember legrégebb jelenlétének korszakába esik és fajtáját — rassz — a fenjáró majomembert, *Pithecanthropus erectus* D. még kirekesztve — a Neander-völgy és Spy ősembere, *homo antiquus* a.

A kiima ekkor meleg, az ember szabad ég alatt és barlangokban tanyázik. Az állatvilág e klímának felel meg: őselefánt, *Elephas antiquus*, a MERCK-féle szarvorrú, a víziló; egyébként a

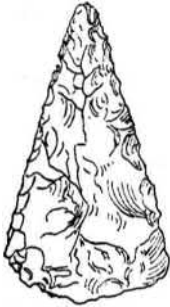
¹ V. ö. HOERNES: „D. diluv. Mensch“ pag. 197. fig. 80.

mostaninak megfelelő állatvilág; e mellett a Mammut és a gyapjas szarvorrú is jelen van. A barlangos tájakon a barlangi medve uralkodik.

E fok kőszerszáma kevés forma mellett durva, egyszerű; típusai: Chelles, St Acheul és Le Moustier.

St Acheulból igen tetemes 258X155 hossz- és szélesség méretű mandulaalakú kovadárdakövek ismeretesek—Coll. de Caix.

Itt jelentkezik a hegyes babérlevélalakú dárda alakja (3. ábra), mely mellett széles, lapúalakok, háromszögletesek, dikicshegyre emlékeztetők, szélükön fogacsolt, nyilván nyílhegy-kovaszerszámok találhatók.

3. ábra. $\frac{1}{3}$ t. n.

A bemutatott typus (3. ábra) Franciaországból, a La Micoque barlang leletéből való ú. n. „coup de poing“ — az „ökölfegyver“ — acheuli formája.¹

Az idetartozó formák ismertebb lelhelyei még Le Moustier barlang, Dordogne; Chez-Pourret, Brive mellett; a Ballastière-Tilloux, Charente; mind francia területen. És tovább: San Isidoro, Madrid mellett — kiválóan szép és tetemes nagyságú „coup de poing“, mint 3. ábránk, HoKRNEs-nél 5. ábra 1.; Kentshole-Devonshire; Taubach Weimar mellett, Baumann-barlang a Harzhegységben.

A KÖZÉPSŐ FOK.

A Solutréen alakzatok.¹

Ez a fok e könyvre nézve a legfontosabb, mert a palaeolith-korhoz tartozó magyar, az ú. n. „Miskolczi lelet“, a mely alább tüzetesebb tárgyalásra kerül, e középső fokhoz tartozik, melynek általános jellemzése a következő:

Első foka a vadászkulturának. A klíma enyhe.

¹ Én fegyvernek tartom v. ö. „A borsdi Bükk ősembere“ Természet tud. Közlöny 470. füzet 1!)08; és: „Das Palaeolithicum in Ungarn“ Mitth. der Anthropol. Ges. in Wien. Bd. XXXVIII. dritte Folge Bd. VIII. U'08 und Separat, Budapest.

A Mammut és ősló ideje. A lösz-alakulat korszaka.

Egy negroid, tehát afrikai és steatopyg¹ emberfajnak, legalább Európa délnyugátán való létezését, bizonyos csontalakítások és a Vemeau-féle „Grimaldi típus” csontvázai is elfogadhatóvá teszik.

Az ember a szabad ég alatt és barlangokban tanyázott.

E fok állatvilága a meleget kedvelő állatalakok kimaradása miatt másnemű. A Mammut és a gyapjüsszörű szarvorrú bővében van; legszámosabb az ősló. A rénszarvas még ritka, mellette él a gímszarvas és a bölény (Bison).

Barlanglakók közül élnek: az oroszlán, a medve, a farkas és a róka. E korszak végén az éghajlat változása folytán a vastagbőrű és ragadozóállatok nagyon megfogynak; a barlangi medve kihal.

A kőszerszám finomabb, részben nagyon finom; eleinte a Moustiér-, utóbb a tulaj donképeni Solutréen-típusok mutatkoznak. Ezek mellett faragványok csontból, agancsból és elefánt-

4. ábra.

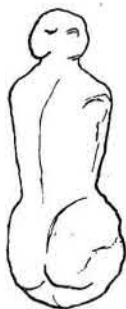
5. ábra.

csontból. Kitűnően plasztikus alakok és fejlett, hajlítottvonalú ornamentika. A barlangok falán állatrajzok (4. 5. ábra).

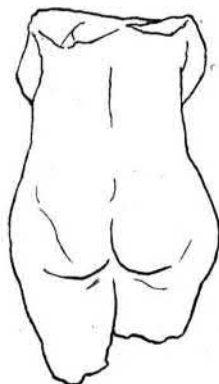
E fok általános jellemzéséből megtudtuk, hogy ekkor az ember szelleme már az ábrázolásokig emelkedett és oly ellentét állott fenn a kezdetleges szerszám és az ember aránylag

¹ Kővér- vagy zsírosfarú alakok. H. O.

fejlett formaérzéke között, a minőt a ma is kőkori életet folytató újguineai őslakóknál tapasztalunk, a honnan komoly bűvárok, ezek között Újguinea híres kutatója DR. FINSCH azt a csodás tüneményt jegyezték föl, hogy úgy, a mint e nép elfogadja és használni kezdi a czivüizáció aczélszerszámát, forma- és különösen ornamentális érzéke megtompul: a munkának jobb számmal való könnyebb végrehajtása a készítmény rendeltetését, czélszerűségét elébe teszi a díszítésnek, a mely a tökéletlen szer-

6. ábra.

7. ábra.

számmal együttjáró türelemmel egyezett.¹

Az ellentét ki van fejezve a Mentone melletti Barma grande-barlang leleteiben, a melyben egyfelől oly primitív szerszám-alak mellett, mint a 4. ábra, mely bőrvakaróként ábrázol, a teljesen felismerhetőleg meztelen asszonyt ábrázoló, steatitból való szobrocska (5. ábra) — HOERNES i. h. p. 43. Fig. 14. 6. és 11. — fordul elő és meg kell vallanunk, hogy ennél az utóbbinál az egész felfogás nem áll alatta a modern domború művészet első vázlatának.

¹ Legújabbán DR. KLAATSCH tanár Tasmániából, a kiirtott tasmániaiak kovaszerszámaikat ismertette — „Steinartefakte des Australier und Tasmanien in Zeitschr. für Ethnologie Berlin XL. 1908 — hozzá olyanokat is, a melyeket északnyugati Ausztráliában gyűjtött s a melyek között nemcsak a francia palaeolith alakzatoknak akadtak analógiái, hanem magyarföldieknek is, v. ö. H. O. „A borsodi Bükk ősembere“ p. 20. és 21.

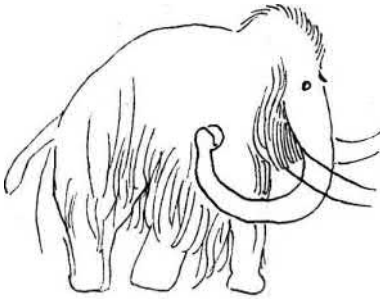
Hogyha most már az erre a fokra eső egyéb ábrázolásokat vesszük, a következő sorozatot kapjuk ki:

A legkezdetlegesebb szobrászati alkotás körülbelül az a faros — steatopyg — alak, mely rénszarvas szarvából van megalkotva és a faros résznek — tehát a medencze tájának — mellrészhez való arányánál fogva, a női alak kezdetleges formálása (6. ábra). Ez DUPONT szerint van adva és lelhelye a Trou de Margrite, Pont á Lesse mellett.

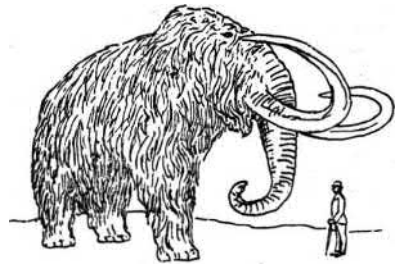
Evvel szemben akár művészi alkotás számba vehető a 7-ik ábrán látható, elefántcsontból formált női törzs, itt hátulról tekintve. Ez a nevezetes darab a Grotte du Pope-bő, Brassempoi-en -.Chalosse mellett — került napfényre és a mennyire meg van kiméivé, telt és formás idomokat mutat, helyes fölfogással megalkotva. Bármely oldalról tekintve is, az alak szépséget árul el. És e tárgy kiváló becse abban van, hogy az őseembernek — ha szabad mondani — műérzékét tudatja velünk, a késő utódokkal; de egyszersmind reánk hagyta annak tanúságát is, hogy a nő, a költők szerint a teremtés remeke, már azon a messzetávolba eső kőkori fokon is a báj minden hatalmát bírta, evvel ihlette meg a kőkori ember alkotó szellemét.

E fok általános jellemzéséből tudjuk, hogy a gyapjasszőrű szarvorrú mellett az őselefánt, *Elephas antiquus* és a Mammut is volt az állatvilágnak testességben uralkodó alakja és így szinte természetes, hogy óriási voltával, alakjának sajátos formáinál fogva megragadta e kor őseemberének figyelmét. És a mint formaérzéke fölébredt, a mint különböztetni kezdett, szinte ingerelte az, hogy az állat képét a barlang falára is reávezesse. Hogy a rajz milyen alakzatban adja a vastagbőrű, hajlított agyarú, czölöplábú óriást, azt 8. ábránk mutatja, mely CAPITAN és BREUIL francia kutatók után adva, a Combarelles-barlangból való és Hoernes-nél az 55. lapon a második ábra. Ez az egészben kezdetlegesnek tetsző rajz mégis jó vázlat, mert mindazt adja, a mi a Mammutot valóban jellemzi. Akár az ormány végződését, akár a magasodó fejbűbot, az apró szemet és elhelyezését, a lecsapott fart vesszük is; akár végre az elefánt-félének, mint

egész alaknak jellemzetességét, mindezt az őskor embere jól megnézte és határozott formaérzékről tanúskodó biztossággal megrajzolta. És megrajzolta azt is, a mi ezt az ősemlőst mai rokonával, az indiai-, akár afrikai elefánttal szemben, azokra nézve meglepően különbözteti meg, a kik a forró éghajlat vastagbőrűjét bár durva, de egészben csupasz, meztelenbőrűnek tudják. Az őskor rajzolója üstökösnek, szakálasnak és bozontos-szőrűnek vázolta az alakot a barlang falára. Hogy ez a valószínűleg megfelelt, ennek igazán kézzelfogható bizonyosságai azok a Mammút-hullák, a melyek északi Szibéria örök jegébe szorulva kiadták párójukat, a melyeket a dermesztő fagy fön tartó tulaj-

8. ábra.

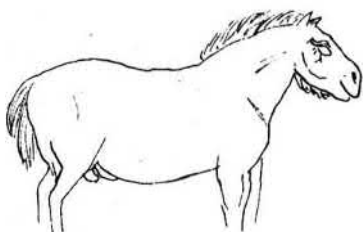

9. ábra.

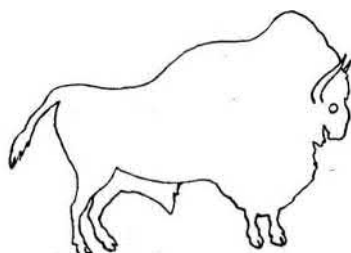
donsága megóvott az enyészettől, áthozott napjainkig, hogy megoktassák a késő emberi ivadékok rég letűnt korok egyik állatóriásának nemcsak testalkatáról, hanem belső szerveinek mivoltáról is, a gyomormaradványokból következtetve, táplálkozásáról is. A külső alakot 9. ábránk mutatja — az emberi alakhoz is viszonyítva — óriási voltában, hatalmas ormányával, visszahajló, roppant agyaraival, apró szemével és egész bozontosságával, mely tanúbizonysága annak, hogy ez a vastagbőrű, a hideg éghajlathoz idomult bozontos állat. Földünk északi félgömbjének keleti oldala, északi, jeges részéig előnyomult. Ábránk — HOERNES után — a szentpétervári múzeum roppant fáradsággal hozott és felállított példánya szerint készült.

E foknak második, maradványainak tanúsága szerint nagy számban előfordult, jellemző állatja az ősló volt (10. ábra).

Azok után, a miket a fok ősemlékének rajzoló hajlamáról tudunk, nem csoda, hogy a Combarelles-barlang falára ezt is reáábrázolta; és úgy, amint formaérzékét a Mammutnál megismertük, nemcsak elfogadhatjuk azt, hogy ez ősló vázlata helyes, hanem annak, a ki a rajzhoz ért, a vonalvezetés biztossága és elevevése maga is elárulja, hogy a vázlat való formát állít a szemlélő elé. És ha az őslónak teste, egész mivolta szerint nem is maradt reánk, mint maradt kortársáé, a Mammuté, az Ázsiában élő vadlovak, különösen a Przewalskij-ló — *Equus Przewalskij*, Poljakov — a fül alkotásánál és elhelyezésénél fogva bizonyítják az őskori vázlat helyességét, az élőtermészetnek megfelelő voltát.

10. ábra.

11. ábra.

Ez az ősló is szőrőzet szerint bizonyos bozontosságot tüntet fel: sörénye tömött, állarésze szakállas, a mi megfelel a — fájdalom — oly nagyon is eltűnő, elenyésző régi magyar, apró, tüzes és edzett parlagi-ló téli 'szőrösségének, bozontosságának.

De van még egy harmadik őszágat is, a melyet a középfok ősemlékének művészeti hajlama átszármaztatott korunkra. Ez az állat a bölény (11. ábra) Hoernes-nél 59. 1. 18. Úgy, a mint ez az alak rajzolva van, ez is világos tanúságot teszen az ezen a fokon élt ősemlék jellemező tehetségéről. Mind az, a mi a bölényt jellemzi, a körhajzon kellőképen érvényre jut. A hatalmas tarkó és magas mar, a mélyre lebecsátkozó, sörényes lebeny; a testnek a horpász táján és a faron való elvékonyodása; az előreszegződő szarv és a szakái mind jellemzők.

ülő, hogy e fok, mondhatni művészeti tartalmának érdekes fölfedezéséről, bár néhány tollvonással megemlékezzünk.

A negyedkori ember művészeti tevékenysége a Mammut korába esik, a mely állat, mint tudva van, maga is igen gyakran tárgya az ősember ábrázolási hajlamának, a mint ezt az imént láttuk is.

Ezt a hajlamot legelsőbben CHRISTY és LARTET vizsgálatai hozták napvilágra, azoknak a kutatásoknak a rendén, a melyeket a francia Dordogne barlangjaiban végeztek, a midőn is elefánt-csont, rénagancs, csont- és kőlapokon, részben csodás biztonságú és elevenségű rajzokat vettek észre és közöltek a bámuló világgal. Az ethnologia ezeket a rajzokat lélektanilag a ma is élő, tiszta vadásznépek hasonló hajlamával magyarázza. Ezeknek az ábrázolásoknak éppen csodás színüknél fogva a hitetlenséggel kellett megküzdeni, tegyük hozzá: győzedelmesen. Ez volt azután az úttörő nyom, mely utóbb arra a felfedezésre vezetett, hogy ama kor barlanglakó ősembere nemcsak ingó tárgyakra, hanem a barlangok falára is reáfestette vagy bevészte az egykorú állatvilág képeit.

Az első kutató, a ki erre, francia nyomon, de önállóan reájött, a spanyol nemes MARCELLINO DE SANTUOLA volt, ki 1878-ban a párisi kiállításon a délfranciaországi barlangleleteket látta és hazatérve, Santander táján néhány barlangot megvizsgált. Az Altamira-barlangban valóságos „Kjökkenmödding” halmazaton kívül, mely telve volt a diluviális korból származó csigahéjakkal, állatcsontokkal, megmunkált tűzkő- és csontszer-számmal, a barlang falain és boltozatain képeket vett észre, a melyek vörös okkerrel és feketével festve, lovakat, szarvasfélét és bölényeket ábrázoltak; az utóbbiakból harminczat, a legkülönbözőbb állásokban. SANTUOLA maga figyelmeztetett arra, hogy e képek mesterének, vagy mestereinek abban a barlangban nem világított a Nap, még abban az esetben sem világíthatott, ha a barlang százja eredetileg tágasabb volt volna.

Ez a korszakalkotó fölfedezés francia részről gyanúval, utóbb a legsértőbb visszautasítással találkozott. EMILE CARTAILHAC

azt hitte, hogy egy, a spanyol klerikálisoktól eredő kelepccével van dolguk, a melyet ezek a francia régészeknek szántak. Ev. HARLÉ apróra tanulmányozta a festményeket és igen beható megokolással arra az eredményre jutott, hogy azok mostkori csinálmányok.

A midőn azonban hasonló festmények és rajzok mind gyakrabban Franciaország barlangjaiban is fölfedeztettek, CARTAILHAC teljesen megtért és fényes elégtételt szolgáltatott a megbántott úttörőnek,¹ sőt később Abbé BREUIL társaságában meglátogatta magát az Altamirát is és valóságos elragadtatással szólt festményeiről, graffitjeiről, a melyek roppant területet borítanak, saját szavai szerint: „Még sok szó fog esni a kifestett barlangok e legszebbikéről“.

Legyen ez elég a palaeolith-kor és fokának jellemzésére.

A FELSŐ FOK.

A Magdalénien alakzatok.

Ez a fejlett vadászkultúra második foka.

Zordonabb kiima korszaka, de nem jégkor, inkább jég utáni vagy kora jégközi korszak.

A rénszarvas ideje, vagy korszaka.

Új emberfajta — a Crő Magnón, Laugerie-basse, La Chancelade — fejlettebb testalkattal.

Tartózkodás többnyire barlangtelepeken és ú. n. Abri = védett helyeken, vagy enyhelyeken.

A kőszerszám hosszúkás, kicsiny, legtöbbször igen finom. Feltűnően sok csont- és agancsszerszám, a keleten és nyugaton meglehetősen hasonló.

A csontokon való körvonalas rajz és a barlangok fresco-festésének virágzása, úgylátszik, Nyugot-Európára szorítkozik, hol a vésőkőeszközök — burini — is egyedül találhatók.

Az állatvilágot a tömegesen előforduló rénszarvas jel-

¹ Les cavernes ornées de dessins. La Grotte d'Altamira. „Mea culpa“ d'un sceptique. L'Anthropologie XIII. 1902. p. 348.

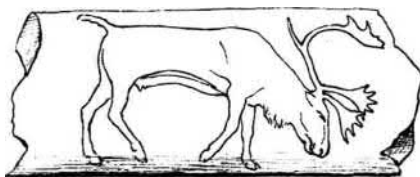
lemzi; az ősló is még számos. A gímszarvas ritka, a Mammut csökkenőben — elvonul, ezért Nyugat-Európában ritkul; keleten gyakoribb. A barlangmedve, a szarvorrú kihalt. A bölény gyakori. A Solutréen jellemzésében, a mint már adva is van, a Magdalénien is benne van. Ez a rénszarvas korszaka, hideg száraz kiimával; az ú. n. glyptikus¹ = véső és barlangfestő korszaknak újabb szaka. A legtöbb vésés csontokra esik.

12. ábra.

Azt, a mi az általános jellemzésben mondva volt, tűzközszer szám tekintetében jól adja vissza a vakarókő — grattoir-rajza — (12-ik ábra), MERCK szerint, mely a Svájc „Kenlerloch“ nevű barlangjából származik. És ugyaninnen származik az a rénszarvas agancsdarab is, a melyre e szarvasnak vonalrajzban adott képe (13. ábra) bizonyítéka annak a fejlett formaérzéknek és biztosságnak, a mely e fok emberét jellemezte.

Ez a formaérzék sokkal tökéletesebb annál, a melyet az Európa észak-végvidéki lappoknál tapasztalunk, kik késeik rénszarvas agancsból készült tokjait, a tűtartókat, az ugyanabból az anyagból készült, áttörtnyelű kanalak vájt részét, e nekik oly kedves, mert életüket biztosító állat alakjával díszítik.

13. ábra.

A Magdalénienből származó rajznál a fej és szarv vagy agancs formálása valóban mesterinek mondható.

Ennek a foknak embere bizonyos szenvedélylyel alkalmazta a díszítést, minden szerszámjára.

¹ A görög γλυπτό- = véssett szótól ered.

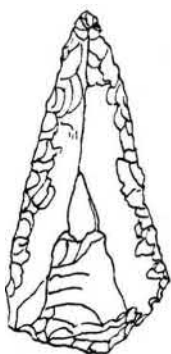

ÁTMENETI FOKOK. I.

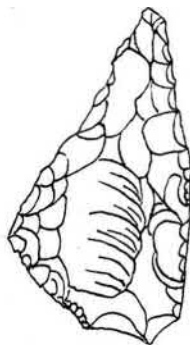
Asylien és Arisien (T'ourassien).

Az átmenetek már nem esnek a diluviumba, de azért a kőkor tovább tart, evvel oly átmeneti területre lépünk, a mely földtani és az állatvilág tekintetében már a jelenkorhoz hajlik; régészeti és művelődésileg még nem tartozik a neolith-korszakba.

Itt merül föl az üres köz, a hiatus fölött folytatott tudományos vita. Az egyik fél azt állítja, hogy a meddő, az ember létének nyomait nem tartalmazó rétegek oly közbenesők, a melyek az ember tekintetében megszakítást, űrt vagyis hiatust

14. ábra.

15. ábra.

jelentenek; a másik fél mindenben az átmenetet, ebben a folytonosságot keresi, tehát tagadja a hiatust.

Az „Asylien“ és „Arisien“ a „Mas d’Azi“-barlangtól veszi eredetét, a melyen az *Arise* vadpatak keresztül folyik. Az *Asylient* PIETTE alkotta át a d’Azzi-ből, mert ez eredetileg „Maison d’Asyle“-t jelentett. Itt fordulnak elő bizonyos iratos kövek, a melyek — mondhatni — titokzatosakká válnak, oly betűkhöz hasonlító jegyek rendén, a melyek a lapidár-betűkhöz bámulatosan hasonlítanak, a miből PIETTE a phöníciai írás eredetére vélt belőlők következtethetni. Ezekkel azonban itt ne foglalkozunk, mert messze vezetnének, hanem lássunk az átmenethez tartozó kőszerszám alakzatai közül kettőt, hogy az előzményekkel és a továbbiakkal viszonyíthatók legyenek.

Ide tartozik a 14-ik ábra, mely nyílkövet ábrázol s a Sor-des melletti Dufaure-féle sziklaodúból — Abri — való, egész alakzatával pedig jó kapcsolatot alkot az előző fokok hasonló alakzataival, különösen az „ökölkövekkel“ is. És ugyanezt teszi az ugyanarról a helyről való vakarókő (15. ábra) is.

Az átmenetek jelenségei azonban, a melyeket PIETTE az Asylienhez, MORTILLET a Tourassienhez sorol, HOERNES szerint egyet mindenesetre bizonyítanak, azt, hogy nyűgöt Európa vadászorszaka nem végződött a rénszarvas korszakával. Van még egy gímszarvas korszak is, a mely a régibb és az újabb kőkor közé beilleszkedik.

HOERNES igen találóan mondja, hogy az utóbbi körülmény nem tölti ki az űrt, a hiatust; sőt még bonyolódottabbá teszi a problémát; mert nem lehet tudni, vajjon a rónszarvasvadászok, kik lételeknek oly sok és világos jelét hagyták reánk, elvonultak-e magával a rénnel, vagy helyt maradtak? A leletek nagyon ellentmondók, mert egyfelől összefűzik a rénkorszak barlanglakóját az Asyliennel, másfelől ugyanavval elválasztják egymástól. Ez nyílt kérdés.

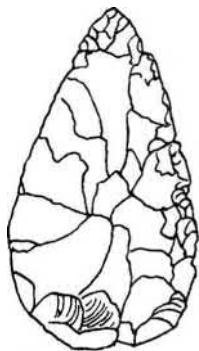
ÁTMENETI FOK. II.

A Campignien és Tardenoisien.

DE MORTILLET rendszere értelmében a teljesen neolithikus réteget a Campignien előzi meg, melynek elemei sokszorosan átmenetiek, közbeneső alakzatokkal, a melyek ennél fogva mesolith nevet viselnek. Itt, minden egyébtől eltekintve, meg kell jegyezni, hogy még mindig ugyanazokra — ha szabad mondani — vezető alakzatokra akadunk, a melyek már az alsófokon is mint chelleo-moustérien formák köszöntöttek, t. i. a hegyes, mandulaalakú szakóczára, vagy lándzsakőre, (itt 16-ik ábra), melyet PIGORINI Felső-Olaszországból Rivole-ből ismertetett; a tompa, de nyultabblapú alakzatra ugyanonnan és szintén mint mesolith-alakra Breonióból — Verona mellett — úgy PIGORINI-ÍÓI való háromszögű vakarókőre; mindnyája HoERNES-nél a 86. és 87.

lapon, Fig. 34. és 35. De az ezekkel a szerszámalakzatokkal járó állatvilág kezes- és vadformákat mutat, a melyek a mai földtani alakulásnak felelnek meg.

Ugyanaz a viszony áll fenn a Campignien tekintetében is, melynek a 17-ik ábra egyik jellemző alakzata; ez CAPITAN szerint

16. ábra.

17. ábra.

az ifjabb typushoz tartozik — HOERNES p. 91. Fig. 36. a. Ezen az átmeneti fokon a határok, az alakzatok vegyülése miatt nagyon elmosódnak és CAPITAN maga is — az 1900-iki párisi kongresszuson megjegyezte, hogy a Campignien-t csak nehezen lehet már a csiszolt — neolith — formáktól elválasztani.

Az Asylien vagy Tourassien és Campignien formákon kívül még van egy alaki fok, melyet első lelhelyéről, Fère-en-Tardenois után Tardenoisienne névvel jelölnek. Ezek csupa apróka fiint szerszámok, inkább szilánkok, a melyeknek javarésze azonban igen finoman retouchirozott, azaz: szinte fogacsolt szélű, vagy igen hegyes és éles, szinte mértani alakzatokat föltüntető. Mint ipar, ezek a mikrolith nevet viselik. Elterjedésük az óvilágban igen nagy, nemcsak Európa nyugatára, hanem keleti Németországra, Orosz-Lengyelországra, a Krímre és tovább Szíriától Indiáig és Északafrikán végig Tunisig is elterjednek.

A Magyar-Alföldön ezek a Mikrolith-formák igen gyakoriak voltak és a XIX. század vége felé nem volt pásztorember, a kinek tűziszerszámjából hiányzott volna, mert mint anyag,

kitünően állották a csiholást. A pásztorok e Mikrolitheket „szikikova“ névvel jelölték s azt hitték, hogy a szik „termi“ azokat. A gyűjtő általános elterjedése nagyon meglankasztotta a pásztorok érdeklődését és figyelmét, még mielőtt, hogy egy magyar MOBILLET vagy BELLCGCI akadt volna, a ki ezeket a sokszorosan remek nyílhegyeket, dárdaszigony szakaköveket összegyűjtötte és rendszerbe szedte volna.

Az eddigi tárgyalásból világos, hogy a kőkor tanulmányozásának bölcsője Nyugat-Európa, hol a fiint oly gyakori volt.

A következőkben egy futó pillantást a keleti részek felé fogunk vetni.

A palaeolith kulturfokok Európa keletjén.

Az előző szakaszban követett rendszert folytatva, a keleti részre nézve oly vázlatot kell kifejteni, a mely lehetőleg szerves kapcsolatban a nyugót jelenségeivel, azt is domborítsa ki, a mi Magyarországra nézve bizonyos fontossággal bír, különösen a jövő kutatásaira vonatkozólag, mert hiszen, a mit az eddigi kutatás a palaeolith tekintetében földérített, valóban csak a kezdet kezdete.

Ebben az irányban különös súlyt kell fektetnünk arra a zónára, a mely Magyarországra vonatkoztatható; mely kezdődik Morvaországban és Krakkó tájától tova vonul Olonec kormányzóság felé Oroszországban; sőt még tovább, a Jenissei folyó mellékén is tart.

Nagyban és egészben ki lehet mondani, hogy a nyugót jelenségeivel viszonyítva, a keleti alakzatok bizonyos tekintetben durvábbak, nagyoltabbak a nyugotiaknál, a mi azonban a kőszerszámnál az anyag minőségétől ered. A míg a nyugoti részek anyaga a krétával járó, majdnem üvegszerűen, finoman pattintható flintüzkő, addig a keletieké nagyrészen kova, sokszorosan kvarcz és alakzatai, mint kvarczit, de a gejzírekből lerakódott ehalczedon, továbbá jaszpisz is, oly kövek, melyeknek műszeres-

sége sokkalta alsóbbrendű, ezért inkább csak nagyolva pattintható. De minden durvaság és kezdetlegesség mellett is, a keleti jelenségek alakilag egybevágóak a nyugotiakkal.

I. A Chelleo-Moustérien alakzatok.

Itt elsősorban felemlítendőek a *Moiva-Stramberg* mellett fekvő, vagy nyíló *Sipka barlang* kőszerszám jelenségei, a melyek egy, csak durva megmunkálást tűrő kvarczit-kova anyagból valók és majdnem] a „Reutelian“-re emlékeztető kezdetlegességűek. De minden kezdetlegesség mellett is a levél- és az ujjforma, keskeny alakzat, mégis kivehető — v. ö. HOERNES 102. 1. 38. ábra. A Sipkabarlang a Kotous nevű Juramész-sziklában van, telve rétegekkel, ezek telve vannak a palaeolith állatvilág, de az ember maradványaival is. Ugyanebben a sziklában van a „Certova dira“ — ördöglyuk — mely hasonlóképen tömegesen fogadta magába a palaeolith fok tanúságait.

Morvaország ekét barlangja alkotja a keleti zónának kiindulási pontját. Mindkettőnek jelentőségét HOERNES így méltatja és foglalja össze. A „Öertova dira“ vizsgálata, MASKA szerint, egymástól elválasztottan *két* megtelepedést mutat. A régibb telepedést a barlangi medve —, az újabbat a rénszarvas kora jellemzi. A Sipkabarlang rétegzetei *három* telepedést bizonyítanak, a melyek a három diluviális kulturfokot tüntetik föl: egy régit, a barlangi medve korában, mely egybeesik a Neander-völgyi ősember korával, a minek bizonyítéka a híres emberi állkapocs-darab, mely a leletekben előfordult és a mely alsóbbrendű mint Predmóst állkapocsa; sőt még a krapinainál is. GORJANOVIC-KRAMBERGER a krapinai ősember ismertetésében a Sipka-emberét is a legősibb alakhoz, a Homo primigeniushoz számlálja — lásd alább. Ez a Mammut és ősló középső kora, így a Solutréen-nel vág egybe; a harmadik telepedés, illetőleg kulturfok, az ifjabb, a rénszarvas- vagy Magdalénien korszakában.

A kulturfokot szem előtt tartva, a legközelebbi lépés Krapina, Horvátországban, a honnan még rövid idővel ezelőtt is, csupán

vadászható, diluviális állatok maradványai voltak ismeretesek. A csontok vizsgálata a következő állatokról nyújtott tanúságot: a Mammut, a szarvorrú, a bölény, jávorszarvas és az óriás-gím gyakoriak voltak, különösen a Száva és Dráva lapályaiban. Valamivel ritkábban találtattak ezek az ország belsejében előforduló lösz és kavicsosok képleteiben, a zágrábi hegység hasadékaiban, a melyeket összeálló törmelék — breccia — töltött meg. És akadtak egy a folyóvíz által kimosott kis barlangban vagy sziklaodúban *Krapina* mellett, azon az egyetlen ponton, a hol néhány évvel ezelőtt a diluviális ember előfordulása megbizonyosodott.

Krapina, a diluviális ember előfordulása által igen kiváló helyet foglal el a Chellóo-Moustérien fokon; de azért HOERNES szerint nem a legdélekeletibb pont; mert ebben az irányban tovább is előfordul Simferopol táján, a Krímben és a Kaukázus Kubán tartományában; de Krapina a legalaposabban kutatott és felderített pont, a mit a tudomány GORJANOVIC-KRAMBERGER KÁROLY és társai buzgóságának köszönhet.

Tömör rövidséggel előadva a kutatások eredményét, ez következőképen alakul:

Krapina 8'5 méter vastagságú rótegzetében GORJANOVIC három szintet különböztet meg, ú. m.: a hód, az ember és a barlangi medve szintjét. Legalól a hód szintje fekszik a szikla-alapon és mindössze 1 m. vastagságú hordalékja a Krapina-pataknak; fölötte, az ember telepedéseinek nyomait mutatva, a legvastagabb réteg fekszik. A barlangi medve szintje, amelyben az ember tűzhelyei is előfordulnak, legfelül terjed el.

A felsőbb szintekben az embernek magának semmi nyoma sem volt, ellenben a legalsóbb, a hód szintjében egyetlen nagy tűzhelyen csupa embercsont fordult elő, szám szerint körülbelül tíz, mindenféle korú meglett ember és gyermek maradványa. Ez a sajátságos fekvés szülte Gorjanovic-nál azt a nézetet, hogy ez a kanibalizmus maradványa, mert a csontok törve, zúzva voltak és pörkölés-égetés nyomait is viselték, hogy ezek tehát az emberevők lakomájának reánk maradt emlékei.

Mielőtt hogy a krapinai ősemberről szólnék, álljon itt az, hogy az állatvilág maradványai közé újabbkori nem keveredett. A maradványok között akad: a farkas, a barna medve, a barlangi medve — igen gyakori, de nem akadt teljes csontváz, — ellenben sok nyom a lassú kiveszésről tanúskodott, ú. m. tövig lekopott fogak, fog- és csontszú stb. Akadt marmota, hód, ló, szarvorrú, vaddisznó, gímszarvas, őz és az óriásszarvas, végre az őstulok; az utóbbi leginkább a felsőbb szintekben.

Ez az állatvilág nyilván nem jégkorszakbeli vagy pusztai; inkább megfelel a melegebb klímának, mint a minő a lösz-leletek formájáé. A nagy, jellemző állatok közül, a melyekre az ember vadászni szokott, hiányzik a Mammut és a rénszarvas; az ősló ritka, a barlangi medve ellenben igen gyakori. Melegebb klímáról tanúskodik a gim, az őz, a vaddisznó, a barna medve és a hód. Ezek az állatok helyezik Krapinát Taubach mellé és ha az utóbbi faunának főalakjai közül az őselefánt, a MERCK-féle szarvorrú, a barlangi oroszlán és a barlangi hiéna hiányzik is, ez nem változtat a lényegen, hogy t. i.: Krapina és Taubach faunája interglaciális, — jégkorszakközi — így Krapina embere is idesorozható.

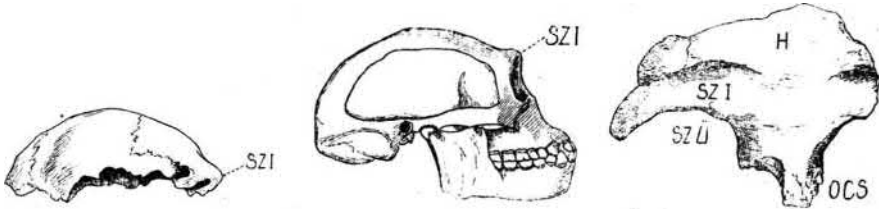
Éppen ez utóbbi meghatározás által [nyernek a krapinai ember maradványai nagy jelentőséget.

GORJANOVIC-KRAMBERGER épp oly terjedelmes, mint alapos vizsgálatának eredményét 1905-ben így összegezte:

„Mindent egybefoglalva, a mit az ó-diluvium emberének csontvázmaradványain megfigyelni lehetett, ennek az embernek jellemzésére oly diagnoszt nyertünk, a melynek alapján, a „*Homo primigenius*“ tehát „legősibb ember“ névvel illethetjük, a mely a diluviális lösz-embertől, a *Homo sapiens fossilis* fajtól igen lényegesen különbözik. A lösz embere már minden jellegeiben egyezik a mostkori emberrel. De az, hogy a további kutatások rendén bizonyos eltérések elő fognak fordulni, az kétségtelen; hogy mi lesz ezeknek a lényege, azt az anyag csekély voltánál fogva most még megmondani nem lehet. De már egy bizonyos állkapcsokra vetett pillantás is, például a Goyet-félére

Predmostból, arra tanít, hogy az ó-diluviális, áll nélküli állkapcsoktól a felső diluvium állkapcsaihoz vezető átmenetek vannak.“
„A homo primigenius, legősibb ember, koponyaformája kurta, közepes-széles és hosszú. Fejeteteje többé-kevésbé lapos, vagy domború. A homlok hátraszökő, erős, kiálló szemívekkel.“

„E fajnak elterjedése: a régibb diluvium Franciaországban,

18. ábra.

19. ábra.

20. ábra.

Belgiumban, Magyar-Horvátországban és Morvában. A leihelyek: Neander-völgy, Spy, Krapina, la Naulette, d'Arcy, áipka-barlang, Malarnaud.“

Az ehhez a fejtegetéshez tartozó ábrák a következőt vallják:

18. ábra. A neandervölgyi ember koponyateteje, SZÍ = szemív.

19. ábra. A jávaszigeti *Anthropithecus erectus* koponyája, SZÍ = szemív.

20. A krapinai ősember koponyarésze: H = homlok, SZÍ = szemív, SZÜ = szemüreg, ÖCS = orrsont.

A Chapelle aux Saints- és a Hauser-féle legújabb Dordogne-leletek elemeit nem bírtam idejekorán megszerezni.

21. ábra.

A mi a kőszerszámot illeti, mely a Krapina-barlangban előfordult, úgy ennek anyaga a patak görgetegeinek felel meg, a melyben különböző színű tűzkő, ritkábban Jaspis, Kvarcz, Opál és Kalczedon fordul elő. Mint Taubachban; itt is csak kisebb szerszám telt az anyagból; alakilag megfelelve a francia Moustériennek; jellemzésül szolgál a levélalakú vakarókő (21. ábra).

II. A Solutréen alakzatok.

A keleti — osztrák — rész legjobban ismert zónájában, a Solutréen mint közép- és a Magdalénien mint felső fok sokkal bővebben fordul elő az imént ismertetett alsó — chelléo-moustérien foknál. Az osztrák jelenségekre a „Solutréen“ elnevezést HOERNES alkalmazza; de megjegyzezi, hogy szigorúan véve, e név nem illik reá.

E szerző szerint az osztrák palaeolith-régiségek két, kor szerint különböző csoportra bonthatók, ú. m.:

1. A löszből és hasonló alakulatokból származó leletek, mint a Solutréen régibb foka;

2. a barlangokból és sziklaodvakból — Abri — származó leletek, mint ifjabb fok és Magdalénien.

HOERNES a két csoportra való bontást így okolja meg:

1. A löszrétegek állatvilága — Mammút, Rhinoceros, ősló régiesebb a barlangok állatvilágánál;

2. a löszlelhelyek emberi ipara a kő megmunkálásában és a glyptikában is — minden egyébtől eltekintve, — MORTILLIET Solutrénjéhez illeszkedik;

3. a löszkorszak embere a szabad ég- és legfeljebb rőzszetők alatt tanyázott; a kiima tehát enyhébb volt, mint a rénszarvas korszaké, a melyből mint a ridegebb kiima tanúságai, kizárólag csak barlangleletek ismeretesek.

E szakasz vége felé ki fog tűnni: mi fogadható el okul arra nézve, hogy a palaeolithkor bizonyosságai csak az osztrák tartományok egy aránylag kicsiny északnyugoti sarkában fordulnak elő. Egyelőre vessünk egy, bár futólagos pillantást a közép- és felsőfok jelenségeinek alakuló részére, mely alkalmas arra, hogy a nyűgöt nagytömegű jelenségeiben tükröződjék.

Krems környékén, egészben a Duna folyását követve, a lelhelyeknek részben soros elhelyezkedése tűnik fel, mint: Aggsbach, Willendorf, Spitz, Wösendorf; Krems-sel körülbelül egy irányban keletre a Gudenushöhle; innen túlra, már a Kamp vize mellett, Zeiselberg. Az utóbbi helyről egy Mammút-agyar

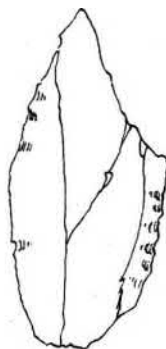
ismeretes, a melynek hegye kovakéssel van levágva. Krems környékének kovaszerszámjai leginkább nyúlt-alakzatúak, de akad hegyes levélalakú — HOERNES p. 116 — és nucleus-alakzatú vakarókő — grattoir — is.

Szép, a széleken fogacsolva— retouchozott levélalakú vakaró az aggsbach-willendorfi, Spitz mellett. Egyáltalában Willendorf-ból sokalakú, részben darabos leletek kerültek elő. Ebből a sorozatból a Sonnbergből való ujjalakú késvakarót a (22-ik ábra) mutatja.

Az ujj- és kezdetlegesebb levélalakú szerszám előfordul a Csehország-Rakonitz melletti Lubna leletben, melynek egyik

22. ábra.

23. ábra.

levélalakját a (23-ik ábra) képviseli. Ezen a helyen mintegy két méternyire a felszín alatt, egy téglavető diluviális agyagrétegében egy tűzhely került napfényre, sok, rénszarvascsonttal és Solutróen-kőszerszámmal.

Ennek a lubnai leletnek felel meg az a hatalmasabb, mely Prága mellett az ú. n. Jenerálka-téglavető diluviális rétegzeteiből került elő. Ennek a Jenerálkának, az alaphegység fölött, helyenként tizenegy düuviális rétegzete is van, a mely együttvéve majdnem 20 méternyi vastagságot foglal össze. A termőréteg alatt következik egy sötétbarna agyagréteg a Mammut, szarvorrú és ősló maradványaival; azután következik három meddő réteg, folyóüledék eredettel; anyag szerint agyagosok, finom folyóhomokkal és darabos, diluviális kavicssal. Ez a

kavicsréteg a szomszédos téglavetőkben az imént nevezett állatokon] kívül még a rénszarvas maradványait is foglalta magában. A Jenerálka északi részében, a három meddő réteg fölött, egy negyedfél méter hatalmasságú löszréteg feküdt, a melyben a pusztai állatvilágnak ú. m. a Marmota és ősló maradványai foglaltatnak. Az a sárga agyag, a melyen a kulturréteg átvonult: a „szarvorrú, az ősló és a rénszarvas maradványait foglalta magában. A kulturrétegben magában a Mammut és az ősló fordult elő.

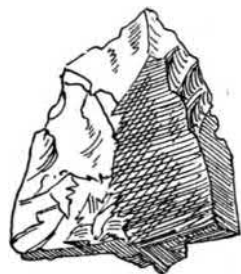
A fölfedezett tüzelőhelyen sok volt a faszénmaradvány, sok, más helyről került görgetegkő, a ló, a rénszarvas és őstulok megpörzsölt csontja, sok megmunkált kőszerszám és kőszűánk. A fölhasznált kőanyag, kvarcz, kvarczit, jáspis, szarukő, amfibólpala és felzit, porfir — mind a közelben levő görgetegekből származnak.

Készakarva áll itt ez a leírás; haszna később ki fog tűnni.

Morvaországban, a Thaya melletti Joslovitzból került Solut-réenlelet, melynek ujjalakú darabjai mellett, egy háromszögű vakarókő (24-ik ábra) tűnik föl. Itt a téglavető hatalmas lösz-tömeget tárt föl, a melyben egy kulturréteg nyílt meg 9—10 méternyire a fölszín alatt. Ez a kulturréteg több, 3—10 cm. vastagságú szénrétegből alakult, melyet részben vöröses — égetett — lösz választott el egymástól.

Itt kőszerszámmal és kőszilánkkal egy-egy a Mammut, szarvorrú, ősló, továbbá a bölény, rénszarvas és barlangi medve megpörkölt csontjai kerültek elő.

A legnevezetesebb morva lelet azonban e tartomány fővárosából, Brünnből származik, hol egyik főutcza csatornázása alkalmával nagyszámú diluviális állatcsont került a löszből, ezek mellett néhány kőszerszám is. A leletnek úgyszólván közepében feküdt egy ember csontváza, gazdagon fölékesítve. Az ékszert átfúrt és fúratlan csont és kőkorongok alkották, a melyeknek széle részben

finom fogacsolású volt; akadt számos, *Dentalium badense* nevű csigából alakított gyöngy — a csiga, elefántcsontfehérség mellett, csőalakú — lehetett úgy hatszáz darab — 2—3 cm-nyi — ezek valószínűleg zsinórra voltak egykoron fűzve. A legnevezetesebb darab azonban egy, a Mammut agyarából faragott bálvány-féle — idól — alak volt, több részre törve ugyan és hiányos, de a fej, a derékrész és a balkar felismerhető. Az alkotás különben igen kezdetleges és emlékeztet arra, a melyet e könyv 7-ik ábrája mint francia leletet adott. Ebbe a sorba tartozik azután az a díszített csont is, a melyet Pfdmost, mint szintén morva leihely, nyújtott (25. ábra).

25. ábra.

26. ábra.

27. ábra.

Pfdmost különösen az ismert magyar leletre nézve bír fontossággal, mert lapú-alakra megmunkált dárdaövei, vagy lándzsái, a pattintás bizonyos durvasága folytán nagyon emlékeztetnek a magyar leleten és tova Oroszországban tapasztalható műszerességre.

Pfdmost kovaszakóczája, a melyet a 26-ik ábra tüntet fel, emlékeztet a klasszikus Chelles-typusra; de mégis lényegesen eltérő, mert nem keskeny, hegyes, hanem középen szélesen terpedt és mindkét vége felé hegyesen kifutó. A (27-ik ábra) ujjalakú penge, mely semmi különösét nem mutat. Pfdmost Középeurópának, sőt egész Európának ez idő szerint leggazdagabb Solutréen lelhelye, a mely azonban ma már teljesen ki van aknázva. A kultúrréteg állatmaradványai — mind hasogatva és

zúzva — tagolt, gazdag állatvilág bizonyosságai, magukban foglalják a Mammut, az ősló, a barlangi medve, a jegesróka, farkas, rénszarvas, havasi nyúl, a gúlo, az oroszlán,¹ a bölény, a pézsmatulok, a jávorszarvas és a hód maradványait és ezeken túl le a legkisebb emlősökig is.

A Predmost lelhelyen,, talált embermaradványok már a magasabb fokhoz, a Homo sapiens fossilis-hez tartoznak, a hova GORJANOVIC-KRAMHERGER is besorozta.¹

Sor szerint most már ide kellene iktatni a szorosabb értelemben vett Magyarország palaeolithjét, a mely a nyűgöt jelenségeinek tárgyalásánál már páros vonalba is volt állítva; de csupán alakilag. Minthogy azonban a magyar palaeolith első fölfedezéséhez sok körülmény fűződik, melynek kifejtése az eddigi ismertetés fonalát megszakítaná, jobb, ha e fonalat végig legombolyítjuk és csak azután térünk át a magyar palaeolith fejtegetésére.

Rendre következik tehát:

III. Magdalénien alakzatok.

FELSŐ FOK.

A mint már a Solutréen bevezetéséből tudjuk, a tipikus lelhelyek második csoportját — a keleti részt értve — a barlangok alkotják és ezek a lösz leihelyek közelébe esnek. A barlangok kultúrrétegeinek főtömege ifjabb, mint a lösztömegek helyei; de áll az is, hogy a barlangok leleteinek egy része, melyek a Chelléo-Moustérienhez tartoznak, régebbiek amazoknál. Ám nem ezekről van itt szó, hanem arról, hogy a barlangokban a palaeolith berakodásoknak egy homogén tömege más kultúráról tanúskodik, mint a minőről a lösz jelenségei szólnak.

A löszleletek kora a pusztáké és a legelőké: az őslóé és

¹ „Der palaeolithische Mensch und seine Zeitgenossen aus dem Diluvium von Krapina in Kroatien.“ Dritter Nachtrag (als 4 Theil. M. A. G. XXXV. 4. 5. Heft. 1905.)

a Mammuté volt; ellenben a barlangok tüzetesebb megszállása a hideg, a rénszarvas korszakát jelenti. E kor vadászembere nem igen tanyázott kizárólagosan barlangban; de a szabadban való tartózkodásának nyomai elenyésztek, mert nem borult rájuk védő löszréteg.

E korban az állatvilág, ha nem is egészen, de lényeges részei szerint más; — és másképpen alakult az ember élete is. A barlangban való élet a szabad ég alattival szemben haladást jelent és ez a haladás a Magdalónien iparában jelentkezik, mely bámulatosan egyezik a francia leletekkel.

Itt már csont- és szarufaragványok, csiszolt és fűrt szerszám lép föl. Akad finoman kihegyezett csontvarrótü, szabályosan kúp alakú kópjahegyek a rénszarvából, a nyélbe szolgáló végen vósőszerűen megmunkálva és reszelőmódra tapadóvá téve.

A kovaszerszám ekkor is föltűnteti a levél- és lapualakú forma mellett az ujjszerű vakarókat, a melyeknek itt oly sorozatát láthatjuk, a mely vonatkozásba tehető a magyarországi palaeolith-tel, annak igazolásával. A sorozat a következő: Gudenus-

28. ábra.

29. ábra.

barlangból — Krems táján — való a (28. ábrán) bemutatott kova-vakaró, mely tipikusan ujjalakú és HOERNES megjegyzése szerint inkább hasonlít egy Moustérien racloir-hoz, mint valamely Magdalénien-alakzathoz. A Gudenus-barlang ugyan e szerző szerint kultúrtörténeti szempontból igen nevezetes. Rétegzeteinek összessége három rész szerint különböztethető meg.

A rétegek ezek: a legrégibb, teljesen meddő; azután egy állatcsontokat tartalmazó és egy kultúrréteg. A középső rétegben, többnyire görgetegesen — kopott állapotban — a következő állatok csontjai különböztethetők meg: Mammut, Rhinoceros, kőszáli kecske, farkas, barlangi medve, hiéna. Ezek alkotják

30. ábra.

31. ábra.

— Woldáich, a kutató szerint — Willendorf tájának legelső állatvilágát. A csontok az agyaggal és még régibb állatmaradványokkal együtt a barlangba bemosattak. A kőszerszám és a szilánkok a körülfekvő táj köveiből valók, szerepel pedig: szarukő, jaspis, kvarcz és kvarczpala; ritkább a tűzkő, hegyikristály, füstöstopáz, kalcedon, achát és kameol. A tűzkővel érezhetően gazdálkodtak, apró, szépen pattintott késeket formáltak belőle.

A csontszerszám igen nevezetes és feltűnnek a vékony finom csonttükk, fűrt fokkal, a melyeknek készítése igen érdekes; ezek a tűk a lapoczka vékony lemezéből vágattak ki. Csontból és agancsból készültek az árák, törökök, gyilkok és kúpalakú dárdahegyek, melyeken a várárok is megvan. Szóval, a Gudenus-barlang leletei, ha még az „ékszereket“ is hozzávesszük, igen tanulságos képet adnak e barlangkorszak kultúrájának fokáról.¹

¹ OBERMAIER és BREUIL újabb, a barlangra vonatkozó vizsgálatai a Mitth. der Anthropol. Ges. in Wien 1908-iki kötetében jelentek meg. H. O.

Az Adamstal — morva — melletti Byciskala-barlangból való az a vakarókő, melyet a (29-ik ábra) tüntet fel. A Byciskala barlang tetemes; előcsarnoka 50 m., főcsarnoka 312 m. hosszú és vannak mellékágai is. Kőszerszámából hiányzik a levélalak, az ujjszerű pedig az előbbi lellyhelyről bemutatottnál durvább. Határozottan Magdalénien-jellegű leleteiben akadnak csonttűk, törökök, dárdahegyek a rénszarvas agancsából. A legfelsőbb rétegben a mostkori állatvilág csontjai fordultak elő; de a diluviális maradványoktól mindig elkülönítve; ezek között akadt: szarvasmarha, juh vagy kecske, sertés vagy kutya, a melyek alkalmasint az úgynevezett Hallstadt-korból valók.

Noha a helyiség kicsiny — csak 7 m. hosszú, 4 m. széles és 2 m. magas — a *Zitmy*-barlang, kiaknázója nevét viselve, mégis határozott jellegű Magdalénient szolgáltatott, a melyhez az a vakarókő is tartozik, a melyet a (30-ik ábrán) adunk. Ezen a kis helyen egy szénrétegben a ló, a tulok, a rénszarvas egész és feltört csontjaira akadtak; akad több szép darab pattintott kő és szarukődarab és ugyanebből az anyagból való kések és áruk, részben finoman megmunkálva, részben csak kinagyolva; — több mint száz pattintott hegyi kristály, két darabka borostyánkő, három szép csontvarró tű és egy csontlapiczká. Ezek többszörösen egyeznek a Gudenus-barlang Magdalénienjével.

A választott sorozatban az utolsó darabot a (31. ábra) mutatja, mely a Krakkó táján, Oiców mellett fekvő Maszycka-barlangból származó kovavakaró, ujjalakú, az egyik szélén fűrészszerűen fogacsolva.

A Maszycka-barlangot rétegeinek egymásutánja és azoknak lithikus — kőből való — és csonttartalma teszi nevezetessé. Itt érintkezik egyazon helyiségben, mely korlátolt terjedelmű, a palaeolith őskor, az ifjabb neolith őskorral, a mely utóbbinak tanúságai e barlang legfelsőbb rétegében foglaltattak, míg az alsó réteg a palaeolith bizonyítékait rejtette magában.

A két réteget azok az állatmaradványok is élesen jellemzik, a melyek bennök foglaltatnak. A felső — neolithikus —

rétegben a csontok, részben háziállatoktól, mint: tulok, juh, kecske, sertés, részben vadászhatóktól származnak, mint: jávor, gim, dāmivad, antilop, róka, farkas, macska, hód. A művészszám: megmunkált és csiszolt kőszerszám — kalapács, fejsze, véső, ár és lapiczkák; ezenkívül csont-gyűrűk, csont-kalapácsok, vésők és agancs-fogantyúk; végre az edénycserepek tömege és sok orsófej — karika — égetett agyagból. Az ez alatt fekvő, tehát alsó rétegben az igazi diluviális állatok maradványai voltak, ú. m. a Mammut, szarvorrú, bölény, bizon, jávor, gim, zaigaantilop, ló, nyúl, hiéna. A művészszám ebben a rétegben, típus szerint, Magdalénien.

Hogyha azt, a mit a palaeolith-korból itt alak és elhelyezés, illetőleg elterjedés szerint adtunk, áttekintjük, tisztán láthatjuk, hogy Magyarország mint egy meddő szigetség venné ki magát, mit azonban megokolni lehetetlen; a meddőség nyilván a kutatás gyarlóságában, a kedvező véletlen, mely a leletek körül oly nagy szerepet játszik, elmaradásában rejlik, vagyis rejlett.

Végére is látjuk, hogy a palaeolith bizonyítékai Spanyol-, Francia-, Olasz-, Németország, Belgium, Svájc helyiségeiből kerültek; hogy Ausztria északi tartományaiban megvannak; hogy az Oiczóv környékiek északról, a krapinaiak délről kerítik be a tulajdonképeni Magyarország területét; hogy kelet felé a Krim, a Kaukázus foglalják magukban a folytatást, s hogy a bizonyítékok — HOERNES szerint — spontán módon itt is ott is felmerülnek, a keleti csapáson el Ázsia belsejébe, a Jenisszei folyóig. így tehát akár a zónát, akár a bekerítést vesszük is, semminémű elfogadható kényszerítő ok sincsen arra, hogy a palaeolith Magyarország területéről ki volna zárható.

Mindazok a komoly bűvárok, a kik elegendő áttekintéssel bírtak, a palaeolith felbukkanását magyar területen csak időkérdésének tekintették: ezek a bűvárok: KALCHBRENNER FRIGYES, PETERS, IPOLYI ARNOLD és különösen HAMPEL JÓZSEF. Evvel elértük azt a pontot, a melyen Magyarország ős kőkorának — palaeolithjének — és a diluviális embernek kérdése előttünk áll és feleletet kér, a mely a következő szakaszban foglalva van

Az őseember nyomai Magyarország területén.

Az 1891-ig palaeolithnak vett magyar leletek, mint az ó-ruzsini, alvinczi, kolozsmonostori, nándori, zimonyi, barát-hegyi; sőt a nagysápi koponyalelet is mind elestek,¹ de ez nem volt ok arra, hogy a várakozók lemondjanak.

És a váróknak igazuk volt; mert 1891-ben Miskolczon, az Avas-hegy töve táján, a Bükk-hegységben eredő Szinva-patak jobb partján álló *Bársony*-ház alapozásánál, a munkások, úgy három méter mélységben, a kötött agyagrétegben három darab oly kőre bukkantak, a melyet „valami főnkövek“-nek néztek és a ház tulajdonosának átadtak. A „kövek“ egy ponton és együtt találtattak és abban az agyagrétegben, a meddig azt feltárták, más kőféle elő nem fordult. A tulajdonos — BÁRSONY JÁNOS, a város tiszti ügyésze — a lelettel engem keresett fel Budapesten és én első látásra fölismertem a lelet fontosságát, mert az alakilag teljesen egyezett a franczia Somme-völgyből ismeretes ú. n. *Chelles*- St. AcúeuZ-typussal; különösen egyezett pedig a legszebb, hegyes-mandula alakú darab. Az anyag, a melyből a három darab készült, hasonló volt ahhoz, a mely különösen az Avas-hegy egyik déli nyúlványán, az ú. n. „*Tűzköves*“-en fordul elő.

A miskolczi első lelet tömör jellemzése ez:

I. TÁBLA. (L. a könyv végén.)

A) Hegyes mandulaalakú „kovaszakócza“, a német „Faust-beil“, a franczia „coup de poing“; hossza 238 mm., szélessége 110 mm., vastagsága 23 mm.; köröskörül éles; sötétszínű kalcedonjaspisz (az én birtokomban).

A.) Ugyanez, élről fölvéve.

¹ ORTVAI TIVADAR: Összehasonlító vizsgálatok a hazai és északeurópai praehistorikus kőszközők eredete és régisége körül. Első fele: a kőszközők eredete. A ra. tud. Akadémia értek. XII. köt. VII. szám. Budapest 1885. Második fele. XII. köt. VIII. szám. 1885. És TÖRÖK AURÉL (a sápi koponyáról) alább idézett helyen.

Miskolczi dárdafej visszája.

B) Szélesen mandulaalakú „kovaszakócza“ — németül és francziául, mint az előbbi; hossza 195 mm., szélessége 111 mm., vastagsága 23 mm.; köröskörül éles; világosszürke kalczedon (SZÉLL FARKAS tulajdona).

B₁) Ugyanez, élről fölvéve.

C) Egészben háromszögű, kopott tompa hegygyei és sarkokkal; hossza 110 mm.; szélessége — az alapon — 80 mm.; vastagsága végig 30 mm.; sárgásszürke kalczedon. Ezt a nevezetes követ BÁRSONY JÁNOS, a lelet első tulajdonosa CZOBOR BII LÁ-nak, egykoron buzgó régészünknek ajándékozta, kinek hagyatékában azonban nem volt föltalálható és csekély is a remény, hogy ily kevésbé feltűnő tárgy még előkerülhessen. Elég éles képe megmaradt a Természettudományi Közlönyben (25. köt., 175. lap, 3. ábra) és ugyanott olvasható leírása is.

Az anyag meghatározásai a gazdag irodalomban, mint: „tűzkő“, „kova“, „szarukő“, nem alapultak éles meghatározáson, inkább csak hozzávetések voltak; az e könyvben foglaltak azonban már mind Du. SCHAFARZIK FERENCZ kitűnő magyar minerologusunk meghatározásai.

Ennek a leletnek feltűnő voltánál fogva, mert beigazolás esetében hézagot töltött volna be, egész irodalma támadt.¹

¹ HERMAN OTTÓ: „A miskolczi palaeolith-lelet“, Term. Tud. Közlöny. *Ugyanez*: „A miskolczi palaeolith-lelet“, Archaeol. Értesítő XIII. 1893. 1—25. U. o. HAMPEL JÓZSEF bejelentése, HALAVÁTS GYULA ellentmondása p. 176. U. o. G. HALAVÁTS GYULA „A miskolczi palaeolith-lelet ötletéből“ p. 186, és II. HERMAN OTTÓ felelete 186—187. OTTO HERMAN „Der palaeolith. Fund von Miskolcz“, „Mitth. der Anthropol. Gesellschaft in Wien“ XII., 1893. p. 77—82. — HALAVÁTS „Zum palaeolith. Fund von Miskolcz“ ibidem p. 92. — TÖRÖK, AURÉL von: „Der palaeolith. Fund aus Miskolcz und die Frage des diluvialen Menschen in Ungarn“ Ethnol. Mitth. aus Ungarn III. 1893; Separat 1—24. — HALAVÁTS GYULA „Miskolcz város földtani viszonyai“ Földtani Közi. XXIV., p. 18. Globus, Band 64. p. 84. — L'Anthropologie V. 1894 p. 78. HOERNES, MORIZ von: „Der diluviale Mensch in Europa“ Braunschweig 1903. p. 146—148. — O. HERMAN: „Zum Solutréen von Miskolcz“ Mitth. der Anthropol. Gesellsch. in Wien XXXVI. 1906. p. 1—11. PAPP KÁROLY DR.: „Miskolcz környékének geológiai viszonyai“. A magyar kir. földtani intézet évkönyve,

Az irodalmi forrongás onnan eredt, hogy magyar geológusok¹ kétsőgbevonták az illető miskolczi réteg geológiai korát, a diluviumot, evvel tehát tagadták a lelet palaeolith voltát is.

Pedig már a pusztá alaki és műszerességi meghatározás is a palaeolith mellett döntött, a mint ez a következő táblán bemutatott soros összeállítás szembeszökő módon bizonyítja, tehát:

II. TÁBLA. (L. a könyv végén.)

Itt a legfelsőbb sorban a Miskolcztól való első lelet:

1. a hegyes mandulaalakú drágakő;
2. a terpedetalakú drágakő;
3. a háromszögű kopott? kő.

A következő sorban:

4. „Coup de poing“. Acheulén, Abbeville; CAPITAN szerint, HoERNES-nél i. h. p. 30. 2. rajz.
5. „Coup de poing“. Chellén; Ballastière de Tilloux, HOERNES i. h. p. 17. 1-ső rajz b.
6. „Coup de poing“. Chellén. Solutréen. Kent-barlang. HOERNES i. h. p. 20. 1-ső rajz.

Teljes kongruenciája szerint csatlakozik a következő sor, melyet DR. TÖRÖK AURÉL i. h. állított föl, ú. m.:

7. Hegyes mandulaalakú „ökölkő“, St. Acheul, Mus. St Germain, 7001. szám.
8. Terpedt-mandulaalakú „ökölkő“, St. Acheul, 15.232. u. o.
9. Háromszögű? kő, Brive, Coll. Massenat.

XVI. köt. 3. füzet 1907. Németül is. — KADIC OTTOKÁR OH.: „Adatok a színvölgyi diluviális ember kérdéséhez“. Földtani Közlöny. XXXVII. köt. p. 333—345. Németül is. — HERMAN, OTTO: Dass Palaeolithicum des Bükkgebirges in Ungarn. (Miskolcz, Szinval. Die Höhen.) Mitth. der Anthrop. Gesellschaft in Wien XXXVIII/VIII. 1908.

¹ Vö. HERMAN OTTÓ: „A borsodi Bükk ősembere“. Természettudományi Közlöny, 470. füz. és külön 1908, az utóbbiban p. 1—22. A kövek elnevezése p. 19.

Az utolsó sorban:

1. hegyes gergelykő, Szeleta-barlang, HERMAN OTTÓ i. h. p. 19.
2. terpedtebb gerelykő, Szeleta-barlang u. o.
3. nyílkő, Szeleta-barlang u. o.

Az alaki azonosság evvel bebizonyítható volt; de fenmaradt az a kérdés, vajjon az az ősemlék, a ki azokat a miskolczi kőszerszámokat kiformálta, származás szerint is Miskolczhoz köthető-e? A tárgyak anyaga biztosan miskolczi-e?

Ezeket az alaki azonosság nem dönthette el, mert a döntés első sorban a réteg földtani meghatározásán fordult meg, tehát a diluviumon, a melynek előfordulását azonban — mint tudjuk — bizonyos szakgeológusok tagadták.¹

Időközben azonban folyton több és több, a diluvium rétegéhez tartozó ásatag ősszállat maradványa, különösen óriási Mammút-agyar, számos zápfog; ősló és szarvorrú rész került napfényre, Miskolcz városában is — és bebizonyosodott, hogy a Szinva-völgyön fölfelé, tehát Miskolcz fölött, egy téglavetőben a diluvium egész klasszicitásban föl van tárva. Ezt maga az ellenőrző geológus bizonyította, a ki azonban ennek daczára az ugyanazon az oldalon fekvő Avas-hegyen, mely a miskolczi lelet pontjára mintegy reádőlt, már nem ismerte föl s ezért egész határozottsággal kimondotta, hogy „Miskolcz város területén és különösen Avas-hegy oldalában a diluviumnak nyoma sincsen, ha valaha volt, azt az erózió rég eltávolította“.²

Illetékes szakember részéről, illetékes szakkörben tett ily határozott kijelentés elérte azt a hatást, hogy egy teljes évtizedre vágta be útját a további kutatásnak.

De újból elindította a kutatást tíz év múltán HOERNES tanár könyve,³ melyben a miskolczi lelet teljes értéke szerint méltatva

¹ Különösen HALAVÁTS GYULA főgeológus, még azután is, hogy a területet újból megvizsgálta, 1. i. h.

² HALAVÁTS GY. „Miskolcz városa földtani viszonyai“. Földtani Közöny XXIV. köt. p. 18-19. 1893. 1894.

³ HOERNES, MORIZ V. „Der diluviale Mensch in Europa“ 1903. p. 146—148.

van. El van ismerve palaeolith volta és ki van mondva, hogy ha a diluviális, eredet szabatosan bebizonyul ez a Palaeolithicum ismeretének előhaladása lesz kelet felé.

Ez serkentőleg hatott — és élesztette e hatást egy már előbb napfényre került, nyilván palaeolitheredetű kalczedon szilánk, mely az első miskolczi lelet helyéről, a Bársonyház alapjából került:

III. TÁBLA. (L. a könyv végén.)

i színe, 2 visszája, *A*. a csákányvágás, *K* kéreg, *S* régi pattintás.

Az Avas-hegy előrenyúló terasszát, melyen a régi református templom áll és a temető terjed, tüzetesen vizsgálva, a DOBOS FERENCZ harangozó által fölmutatott, egy ismert sírból került, remek pattintású kalczedon *nyílkö* — III. TÁBLA, 3 a nyílkö színe, *i* visszája, 5 éle — alapján és arra támaszkodva, hogy a temető rétege nem homokkő, mint a geológus állította, hanem kavicsos ú. n. „mogyoróköves föld“ volt, kimondtam, hogy a réteg *diluvium*,¹ a leletek tehát *palaeolithikusok*, tehát az ősember nyomai. Fölláttattam ezen az alapon azt a tételt is, hogy ezen az alapon indulva, az ősember nyomainak a Bükk-hegység barlangjaiban is elő kell fordulniuk.

Míthogy azonban a vita Európa aeropágusa előtt folyt, DARÁNYI IGNÁ CZ m. k. földművelésügyi Minister elrendelte Miskolcz környékének geológiai rétegek szerint való hivatalos felülvizsgálatát, egyben az Alsóhámor helységhez tartozó barlangok kikutatását is.

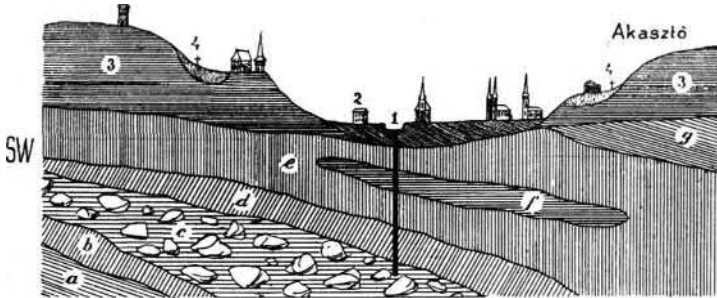
Az előbbi feladatot DR. PAPP KÁROLY elsőosztályu geológus, a m. k. földtani intézet tagja, a másodikat ugyanez intézet tájja DR. KADIC OTTOKÁR m. k. geológus fogatosította.

PAPP KÁROLY megállapította a Szinva torkolatának geológiai szelvényét — 32. ábra, — a melyen a 4—4 szám jelzi az Avas-hegy és szemben az Akasztó-hegy *diluvium* maradványait — mindkettő temető — és a többi viszonyt is. Az avasi temető

¹ HERMAN O. „Zum Solutréen von Miskolcz“ 1. a szakasz elején álló irodalmi elsorolásban.

és az első lelet helye — Bársonyház 2 — megmagyarázza, hogy az erosió a palaeolith-tárgyakat a diluviumból kiszakgatta és a Bársonyház táján az alluviumba, másodlagosan, berakta.

PAPP KÁROLY megtalálta, nagy darabokban, a leletek anya-

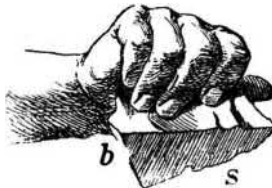
32. ábra. A Szinva torkolat geológiai szelvénye. 1 allúvium, a Szinva medre, és fűrés; 2 a Bársony-ház, az 1891-iki lelet pontja; 3, 3 szarmata andezit-breccia; 4, 4 diluvium; a Osztreás-homokkőpad; b márga; c konglomerátum; d márga e homokos agyag; f rhyolith-tufa; g konglomeratuma'vics.

közeteit és számos formált tárgyat is. (L. pag. 70 irod.)

Az avasi temetőből GÁLFY IGNÁCZ összegyűjtötte a megművelt szilánkokat, kaparókat, késeket stb. IV. tábla. Ezen a következők vannak föltüntetve:

IV. TÁBLA. (L. a könyv végén.)

A. Vakaró-kő, $\frac{1}{i}$ t. n. .S' = éle; b = alapja; V fogantyúja. Kalczedonos limnokvarcit. (33. ábra.)

33. ábra. Fogása az A kőnek.

B. Vágó-kő, természetes nagyságban. A színen ormós, viszája lapos. Magyar-ásóalakú, vékonyan kifutó, éles. Fehéres-vöröses felhőzetű, kalczedonos limnokvarcit.

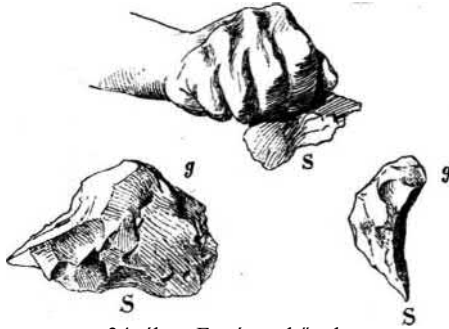

C. *Vágó-kő*, kétharmad nagyságban. A színen szépen hajlított ormó, visszája lapos. Egészben ötszögű; *b* az alap, rhombikus. Fehéres-vöröses szalagozással, rétegzetes limnokvarczit.

D. *Szilánszerű vakaró-kő*, kétharmad természetes nagyságban. Határozatlan ormó; az alap *b* hosszúkas. Szürke kalczedon, fehér, fénytelen kéreggel.

E. *Szilánszerű vakaró-kő* (?), kétharmad természetes nagyságban, ormós, meglehetősen éles szélekkel. Alapja *b* csatornás. *S* = éle. Szürke kalczedon, észrevehető pattintásokkal.

F. Domború, kétszer ormós *vakaró-kő*, kétharmad nagyságban.

34. ábra. Fogása a kőnek.

ságban; az ormók az alaptól diagonálisan futnak. Szennyes vörös kalczedon.

G. *prizmaalakú penge*, a visszáján lapos, kétharmad természetes nagyságban, Limnokvarczit, opál-fehéres.

H. *Hajlított ormos penge*, a visszája lapos. Sötét barnavörös, kalczedonos-jaszipisz.

I. Pengeszerű, rövidebb, *ormós vakaró-kő*, kétharmad természetes nagyságban. Elefántcsont-fehér, opál.

K. (34. ábra). Végzetül álljon itt az avasi sorozatból egy szilánszerű kalczedon, valószínűleg vakaró-kő, melynél *g*, *g* a fogantyú, 'S' az él, s a melynek anyaga leveles rétegzetet mutató kalczedon.

Ez itt, természetesen, csak egy futólagos vázlata annak, amit az elfogulatlan felülvizsgálat az ősember nyomának teljes megbizonyítására a miskolci területen fakasztott.

A barlangok.¹

Forduljunk most már a barlangkutatás felé, a melyet ráirányításom szerint DR. KADIC végzett és folytatott.

A feljárt barlangok a következők:

*Kecskegyuk,
 *Büdöspeszt,
 **Szeleta,
 Puskaaporos,
 Kápolna,
 Szinvavölgyi,
 Nagydél,
 Létras,
 Jávörhegy,
 Bolhás,
 Lyukasgerincz,
 Gálya,
 Csókás,
 Háromkút,
 Súlyomkút,
 Hetemér,
 Nyárújhegy.

A * csillagozott barlangokban csak próbaásatás történt, a ** jegyűben beható ásás és eredmény.

Megjegyzendő, hogy a barlangkutatás nálunk még kezdetleges. A legjobb eredményt adták azok az ásások, a melyek őssálatokra történtek. A biharhegységi Oncasza-barlang a barlangi medve — *Ursus spelaeus* — néhány teljes csontvázát nyújtotta.

A többi ásatás inkább kotorásféle volt. A hátori Szeleta-barlang ásatása úgy, a mint azt KADIC geológus tervezte és végezte, talán az első igazi, mert rendszeres ásatás Magyarországon. KADIC fölmérte, négyszögökre osztotta a barlang földjét és ekkor négyszöget négyszög után emeltetett ki, úgy hogy

¹ V. ö. KADIC OTTOKÁR DR. i. h.

a leleteknek a rétegzetben való fekvése pontosan volt meghatározható; de meg volt határozható a geológiai réteg is.

A rétegek teljes vastagsága 70 métert tett ki. A legfelsőbb alluvialis rétegen áthatolva, a dilluviumban jelentkezett a barlangi medve számos csontja, részben tördelve, részben súrolva, kopott állapotban, hasonlók azokhoz, a melyek legújabbban Franciaországban és a Gudenus-barlangban is napfényre kerültek. E csontok közé keverve fordultak elő a részben gyönyörű alakú kalczedon nyíl- és gerelykövek, a „pointes á feuille de laurier“, melyek azonosak az avasi sírból kikerült első ily gerelykőnek formájával és anyagával, a mivel a Jsét pont között a szerves összefüggés helyreállott.

A Szeleta-barlangból napfényre került *fegyverkövek* jellemzése így alakul:

V. TÁBLÁN. (L. a könyv végén.)

1 hegyesebb alakú *gerelykő*, anyaga szürke kalczedon, term, nagyság, körül éles; *A_L*, ugyanaz élben.

2 terpedtebb alakú *gerelykő*, anyaga szürke kalczedon, term, nagys. körül éles; *i_a*, ugyanaz élben.

Ezek alak és anyag szerint egyeznek az Avas temetőjéből került gerelykövekkel — 1. III. tábla 3, 4, 5. — Eddig a Szeleta.

A 3, *terpedt*, hegyes, alul elkerekített sarkú, háromszögre hajló, vörösesbarna-kalczedonjaspisz *nyilkő*, term, nagyság, *C* élben. Az összes eddigi leletek között ez a legszebb, legfinomabb alak, körül éles; előkerült Miskolczon a Petőfi-utca 12-ik számú telkén, találta BARTFAY KÁROLY főgépész; GÁLFY IGNÁCZ gyűjteménye.

Ezek mind határozott, tiszta palaeolith-alakok.

Az elnevezést, mely a külföldi irodalomban egyre-másra „coup de poing“, „Faustkeil“ és „Faustbeil“, tehát *ökölkő* vagy *ökölszakóca*, elejtettem, mert a köröskörül éles penge, vagy késszerű követ, még az ősember durva ökle vagy marka sem tűrhette volna. Sokkal inkább elfogadható az a meghatározás, hogy a levélalakú, vékony, pengeszerű, hegyes és körüléles kövek

fegyverkövek voltak, a melyekre nézve útmutatásul szolgálnak azok a rajzok, a melyeket nyomorogva-kutató székelünk: Barátosi BALOGH BENEDEK Japánból, Tokióból hozott, a melyek *nyilakat, kovanyílkövekkel* ábrázolnak — 35-ik ábra ABC — és magyarázatra sem szorulnak és Ajnuk fegyverei. Ez analógia alapján a következő osztályozás válik lehetővé:

1 60 mm.-ig *nyílkövek*.

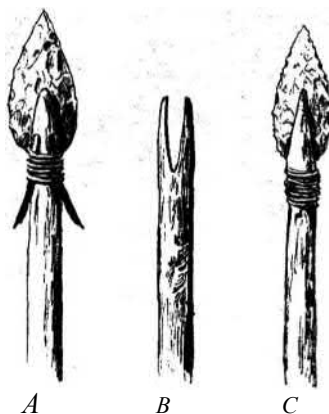
2 60 mm.-en túl *gerelykövek*.

3 A legnagyobbak *dárdakövek*, 1. I. tábla.

Itt az őskőkor és a jelenkor, átmenetet bizonyítva ölelkezik.

Evvel teljes biztonsággal ki volt mutatva az ősember nyoma Miskolczon és környékén.

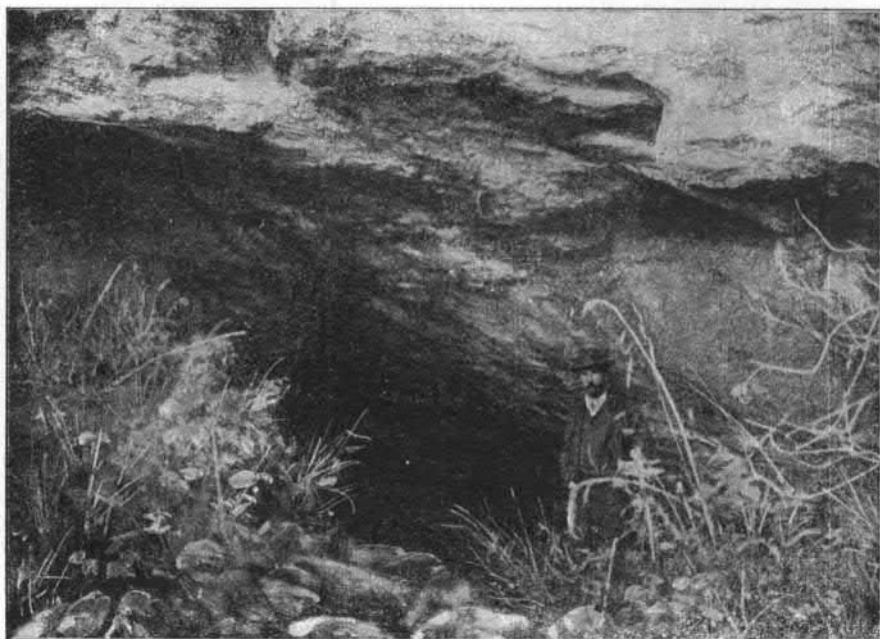
Vessünk most egy futó pillantást a helyszínre. Miskolcz a nagy Alföld északnyugoti végződvényének szélén fekszik és a

35. ábra. Ajno nyilak

Szinva-patak torkolatában terjed a zöme. A patak hosszában ketté szeli a várost, melyen délfelől az Avas-hegy, észak felől az Akasztó-hegy uralkodik. A szinva a város alatt, a síkon egyesül a Sajó folyóval. Folyás ellenében követve a Szinvát keletre haladunk — a városon át és ki a tágas völgybe, mely elég szélesen Diósgyőrig tart; ezt a várost is hosszában szeli a Szinva. Diósgyőrön túl szűkül a völgy, itt-ott kis öblözeteket alkotva. Az Alsóhámor helység malma táján a völgy északi oldalán kéz-

denek a részben tornyos sziklák meredezni. A falu alsó felében a sziklák egybeszakadnak és megalkotják a Szinva áttörési szurdokát, melyben a Puskaaporos-barlang ásít. Pár perez múlva végződik a szurdok, a sziklák jobbra-balra falszerűen elmaradnak és kinyílik az Alsóhámor falu öblözete, egy vadregényes és mégis bájos völgykatlan, a háttérben a mésztufa lépcsőzetes

36. ábra. A Szeleta-barlang szádja.

szakadékára mintegy felkapaszkodó munkás-házikókkal és a nagy, mesterséges tó hatalmas gátjával, mely tavat a Szinva és a Garadna-patak duzzasztják. A tó gátján, bizonyos ponton megállapodva és visszanézve, feltárul az öblözet képe — VI-ik tábla — KAZINCZY FERENCZ „Tempe völgye“, melyről PETŐFI SÁNDOR is rajongva beszélt, melynek tavát — mint az élő hagyomány mondja — egy tallérral mérte át, ott, a hol a legszelebb.

A kép háttérét két összezeakadó sziklagerincz alkotja. A déli és inkább csak tömb: a Puskaaporos; az északi, hosszan felfutó az, a melyen a Szeleta-barlang nyílik. A hol a két sziklatömeg

a völgy talpán összetalálkozik, a mely pontot a hosszú nyíl iránya jelezi, az a Szinva szurdoka; a Szeleta helyét a hosszú sziklagerincz felső vége táján egy rövid nyíl iránya mutatja.

Maga a barlang szádja, a robbantással való tágítás előtt alacsony volt (36-ik ábra); a robbantás után, mely az előtért kitisztította, elegyengette, a száda tágult.

A barlang belsejéről csupán ennyit. DR. KADIC szerint az előcsarnok tágas, átlag 20 m. hosszú, 15 m. széles; az előcsarnokból egy 40 m. hosszú, szélesebb ág északnyugat felé nyomul a hegybe; egy 30 m. hosszú keskenyebb ág nyugat felé ágazik el. A boltozat függönyszerűen, csipkésen szakgatott, hol egykoron a denevérek ezrenyi ezrei tanyáztak.

Az ásatás főrésze az előcsarnokban folyt.

Hogy az erózió hatalma érthetővé váljék, erre szolgálnak az egyesült Szinva-Garadna patakok folyásának számai, a mint azokat DR. PAPP — i. h. — megállapította. A Nyár-hegy tövén, tehát távolabban, a fakadó Garadna forrásától véve a Sajóig, a folyás hossza 30 km. 285 m. eséssel, a mi kilométerenként 19 m. esést ad. Ez Magyarországon igen nagy esést jelent és az erózió vájó és szakgató erejét is magyarázza.

Evvel ki volna merítve az őstörténeti vázlat, mely a szak általános kópét adva, az ősemberek Magyarország területén való előfordulását is bebizonyította, természetesen a nélkül, hogy ezt közvetlenül a magyar emberre vonatkoztatni lehetne.

Az őskőkorszakot — palaeolith — attól a kortól, a midőn a magyar honfoglalás történt, sok ezredév és ennek keretében számtalan, hatalmas, a Föld felületét is sokszorosan átalakító és az embert is átfarmáló alakulat folyt le; így az őskőkor embere csupán az emberiség fejlődésének szakadatlan egymásutánja során kapcsolható össze szervesen a honfoglaló s azon át a mai magyarsággal. Az ősember nyomai Miskolcz táján tehát a terület egykori ősemberének és nem a magyarságnak történetét nyitják meg.

De a midőn a tétel így alakul, föltámad a kérdés: miért akad csak az Alföldet szegélyező hegységben az ősember nyoma

és — ismeretünk állása szerint — miért nem magán a nagy Alföldön is? És tovább: mi lehetett az a vonzó erő, a mely később a honfoglaló magyarságot arra bírta, hogy ezeréves államát éppen azon az alakulaton alapítsa meg, a mely alakulat az ősembert kizárta? mely alakulatot, a síkságot, nem bírta lényegében átformálni a geológiai menet sem, mert erről tanúskodnak az Alföldön előforduló, őszállatoktól származó maradványok, mint leletek?

Az őskőkorszak emberének nyomait véve, az eddig ismert leletek csoportosítása és sorakoztatása azt látszik bizonyítani, hogy két nagy akadály állotta útját az ősember bizonyos irányokban való terjedésének, ú. m.: az Alpések, a melyek nem engedték terjedését délnyugoti irányban; *a másik nagy akadály a nagy Alföld folyóival, mocsaraival és ingoványaival, mely útját szegte a terjedésnek délkelet felé.*

Csak így bírjuk megmagyarázni, miért nem kerültek eddig napfényre a nagy magyar Alföldről az őskőkori ember biztos maradványai, így nyomai? És miért került az első, kétségtelenül palaeolith-lelet Miskolcra, az Alföldet szegélyező határhegységből, a honnan avatott férfiak várták is.

A nagy magyar Alföld a palaeolith-korban, természeti sajátosságainál fogva, az ősembert kirekesztette ugyan, de a későbbi korban a kirekesztő tulajdonságok megenyhültek és ekkor, éppen e megenyhített tulajdonságok voltak azok, a melyek a más helyen fejlett, Európában fellépő, bizonyos emberfajra hatalmas vonzó erőt gyakoroltak és ezt megtelepedésre, majd államalapításra bírták.

A kirekesztő ok a nagy magyar Alföldön a hatalmas elmosárosodás és ősröngy volt, mely nem rekesztette ki a diluvium hatalmas állatvilágát, de kirekesztette az ősembert.

Mihelyt a kirekesztő ok a késői korban megenyhült, vonzotta az alkalmas embert és reábirta államalkotásra is.

Ez a késői ember, a lovas nomád állattenyésztő és halászó ember a magyar volt, kiről utóbbi tekintetben, a szerszám alapján, „A magyar halászat könyvében“ kimutattam, hogy az észak-

keleti halashelyek felől kellett jönnie, a mi ma is fennáll. Az állattenyésztési alap kimutatása e műben fog következni.

Így alakult a nagy magyar Alföld egy sajátosan berendezett színpaddá, a melyen csupán és egyedül egy sajátos, megfelelő tulajdonságokkal bíró nép vethette meg állandóan a lábát, hogy azután a legnagyobb rázkódtatások, áramlások, népek fölbukkanása és letűnése közepette és után helyt maradjon, betöltve azt a történelmi küldetését, a melyet neki sorsa osztott; és ezt töltve be mind e mai napig.

Ez a nép a *Magyar*.

Ez az álláspont azonban nem egyezik neves és érdemes magyar geológusok fölfogásával, kik azt a meggyőződést fejezték ki, hogy az ú. n. „pontusi depresszió“, a löszlerakodás korában, oly édesvízű tó terjedezett, melynek Magyarország Alföldje egyik Öble volt — és hogy ezért nem vethetett itt lábat sem az őskor embere, sem állatvilága.

Ám ennek a fölfogásnak ellene mond az őszállatokról szóló tan, a mely szerint nemcsak Felső-Magyarország és az erdélyi részek hegységeiben, azoknak a síkba benyúló végződvényeiben, hanem magán az Alföldön is az őszállatok világának tömérdek maradványa került napfényre. HOERNES MÓR tanár (i. h. 146.) véleménye szerint, mely az enyém is: „a Tisza laposaiban a Mammut és a Rhinoceros legelészett“, a miről tömérdek lelet tanúskodik is. Ezek az őskor kiváló jellemzői.

Megáll tehát a palaeontologiai bizonyítékok erejénél fogva az a tétel, hogy a nagy magyar Alföld sajátosságainál fogva kirekesztette ugyan az ősembert, de a későbbi korszakokban, a megenyhült sajátosságok éppen vonzóerővel bírtak a halászó és állattenyésztő lovas nomád népre, a *magyarra*.

Mindazt, a mi a palaeolith- és lehet talán az eolith-korszak embere óta, a Magyarok fölléptéig, e darab földön történt, helyesebben a mi kutatások révén ismeretessé vált, azt a tudomány évkönyvei őrzik meg, mert ez nemcsak a magyar ősfoglalkozásokról szóló tannak, hanem a tudomány egyetemének érdeke is; de külön és itt is számba kellett ezt venni, mert lehet, hogy

a legősibb kor nyomdokai átvezetnek későbbi korszakokba, föl- ismerhetőbbó és szövétnekekké válnak a múltak kutatásában.

Vizsgálunk kell a magyarság sajátosságait is, azokat, a melyek alkalmatossá tették arra, hogy a legnagyobb változta- tások közepette fönmaradjon; a melyeket korszakról-korszakra áthozva, mindenkor az erő ősforrását bírta bennök — és a melyek éppen azért alkalmatosak arra, hogy a messzemultakba is bevilágítsanak. Ezeknek vizsgálata e mű többi része során következik.

III.

A NOMÁDSÁG ELEMEL.

Den tiefsten Einfluss übt die Viehzucht dadurch auf die ihr sich widmenden Völker, dass sie dieselben unsterblich macht.

RATZEL: „Völkerkunde“ I. p. 58.

Az állattenyésztés úgy gyakorolja legmélyebb hatását azokra a népekre, a melyek űzik, hogy azokat bolyongóvá teszi.

RATZEL: „Völkerkunde“ I. p. 58.

Mindazok a kijelentések, a melyek, mint az e szakasz élén álló is, a nomádságot jellemezni hivatva, vagy erre szánva vannak: szellemesség, vagy inkább elmésség mellett, legtöbbször úgynevezett „nagy igazságok“.

Ha RATZEL¹ azt mondja, hogy a nomádizmus majdnem szükségképen való következménye és kísérője az állattenyésztés túlnyomó voltának; vagy hogy a nomádelet és a pásztorélet majdnem egyértelmű, még pedig joggal; vagy változtatott eszmérendben: hogy a sivatagot „Wüste“² az állattenyésztő nomád elébe helyezi a termékeny földnek, mert emennél tágasabb, több tért nyújtó: úgy ezektől és hasonlóktól a tartalmat elvitatni

¹ RATZEL FRITZ: „Völkerkunde“ I. p. 58.

² E szó alkalmazása itt nem helyes, mert *sivatagot* jelent, holott „Steppe“-pusztáról van szó.

nem lehet; de az is bizonyos, hogy általánosak és egy adott nép teljes jellemzését nem foglalják magukban.

A magyar ősfoglalkozások könyvének nem lehet az a rendeltetése, hogy csupán általános jellemzést adjon; tüzetesen kell eljárnia, hogy való élettel népesítse be különösen azt a területet, mely egykoron természeti sajátságainál fogva a palaeolith emberre nézve úgylátszik, kirekesztő akadály volt: a nagy Alföldet, mely azután a magyarságot éppen vonzotta, állandó letelepedésre bírta, a melyet egy ezredév óta megszállva tart. Itt tehát a *magyar* nomádság jellemzése a feladat, mert nyilván ez döntött a terület megválasztásában, annak oly tartós megszállásában, a magyarság jellemének legnemesebb és legbecesebb tulajdonságai szerint való kifejlődésében.

Az, a mit a történelmi kútfők erre vonatkozót egybefoglalnak, kevés és nem is mélyen jellemző; különösen pedig nem alkalmas arra, hogy a magyarság nomád életének visszasugárzó tükre legyen, mely fölfogja és visszaadja a tipikus nomádéletnek még ma is meglevő töredékeit; de azoknak a múltból eredő jelentőségét is.

Keresnünk kell tehát oly ősi törzs nomád életének lehetőleg teljes képét, mely törzsnek ebben a magyarsággal rokonvonásai vannak; mely törzs elfogadhatólag ugyanazokon, vagy természetük szerint hasonló területeken élt és vonult, mint a magyarság, nomád életének képe tehát igenis tükre lehet a magyarénak és arra is alkalmas, ¹hogy a még ma is élő töredékeket kellő világításba helyezze.

És oly lehetőleg teljes képre van szükségünk, mely bevilágítja a messzemúltat, azt, a melyben azok a népelemek fejlődtek erőre, a melyek később nagy áramban keletről, vagy északkeletről kelve, nyugöt felé vették az utat, összerombolva a klasszikus európai ókor államalakulatait és nagyrészből igen magasra fejlett kultúráját, mely az ember erkölcsi világának összes viszonyait fölkarolta, foglalatait vagy tartalmát majdnem kimerítette és még romjaival is szülőjévé vált annak, a mit „modern kultúra” kifejezéssel illetünk.

És éppen az ókor kultúrájának egész lénye azt ajánlotta a nomádság tükrének, a mit annak a kornak görög írói műveikben a *Skytháikról* följegyeztek és a mi reánk maradt.

Egy mély elméjű, nagytudású és e mellett szerény magyar tudósunk, TÉLFY IVÁN-nak köszönhető, hogy a nemzeti szellem újabbkori föllendülése (1863) idejében, a Magyarok őstörténetéhez avval járult hozzá, hogy összegyűjtötte mindazt, a mit a görög klasszikusok, egyáltalában írók, a Magyarokkal sokszorosan viszonyított *Skythákról* tudtak és a miben e nevezetes néptörzs nomádélete jellemezve van.¹ E jellemzés ellenőrzője abban rejlik, a mit a nomádságról egyébként tudunk és a mi nálunk az életben máig is fönmaradt.

A görög források kezdődnek HESIODOS-szal 700 évvel Kr. e. és tartanak Kr. u. 300-ig. Az itt következő földolgozásra nézve megjegyzendő, hogy nem követi az időrendet, mert nem is követheti, még pedig azért nem, mert az egyik író ezt, a másik amazt a vonást jegyezte föl és így, hogy a Skythák nomád életének képe egységes, áttekinthető, továbbá a magyarság nomád életének ismert elemeivel biztosan viszonyítható legyen, a tárgyi összetartozás rendje volt az, a melyet követni kellett.

A Skythák nomádságának vizsgálata annál fontosabb, mert területileg sokszorosan egybeesik a Magyarok nomádságának elfogadott némely részével, mint azt a VII-ik tábla mutatja.

A Skythák nomádsága.

A Skytháknak, mint népnek eredete, HERODOT szerint mythologiai. Ezért ennek fejtegetése nem e könyvbe való. Elég ha tudjuk, hogy a mythos szerint az első Skytha *Targiatus* volt volna, ki *Jupitertől* és a *Borysthenes*, tehát a mai *Dnyeper* folyó, egyik leányától, vagyis nymphájától származott. A könyv czéljára nézve a *Dnyeper* már itt is kiemelkedik, mert az a magyar-

¹ TÉLFY IVÁN „Magyarok őstörténete. Görög források a Scythák történetéhez.” Pest. 1863.

ság történeti fölfogásában oly fontos szerepet játszó *Lebedia* és *Etelköz* területeket kettéosztó folyó és a skythák nomádságára nézve is jelentős.

A szittyák¹ nomádságának kezdetét és okát ARRIÁN, ki Kr. u. az első században élt, egészen észszerűen, a mythosz, így a képzelet teljes kizárásával így adja:

„A szittyák hajdan gabonaevők és szántóvetők voltak, házakban laktak, városokat alkottak; miután a thrákoktól megverettek,

37. ábra. Szittyá harcos.²

megváltoztatták életmódjukat és nagy átok terhe alatt megfogadták, hogy sohasem építenek többé házat, sohasem hasítják fel ekével a földet, sem városokat nem alapítanak, sem drága holmit nem tartanak, hanem *szekereket használnak házak gyanánt* és vadállatok húsát eledelül, a tejet italul és ételül és birtokuk a nyájak lesznek, a melyeket magukkal visznek, fölcserélvén egyik vidéket a másikkal. így váltak földművelőkből nomádokká.“ HERODÖT szerint azonban némelyek mégis megmaradtak földműveseknek is a Borysthenes — Dnyeper — körül, kiket aztán a görögök „Borystheniták“ névvel illettek.

¹ Ezentúl evvel az alakkal fogok élni.

² A kép eredetét l. a 96-ik oldalon.

9 STHÁBO szerint napkeletre az indusok, napnyugatra a kelták, délnek az éthiopok, északnak a szittyák laknak. Ez a fekvés általános megjelölése; a tüzetesebb így alakul: „A ki a Bosphoron — északnak — áthajózik, maeoti szittyákat talál — mondja HELLAMUS — AESCHYL pedig.: hogy a szittyák sokasága Maeotis tava — Azowi tenger — körül a legszélsőbb helyet bírja. HERODOT szerint: A szittyá tenger mellék közepe a Borystheniták kikötője, az az: a Dnyeper torkolata.

HERODOT szerint: Istertől — Alduna — Borysthenig — Dnyeper — tíz napi a járóföld; Borysthentől Maeotis taváig — az Azowi tengerig — tíz napi járóföld; északnak a Melochlaenokig húsz napi járóföld. Egy napot kétszáz stádiumnak véve: Szittyáország egész határvonala körülbelől négyezer stádiumot teszen.

Szittyáországnak annyi a folyója, mint Egyiptomnak a csatornája, mondja HERODOT, az az: sok. Hajózható folyói: az Ister = Alduna, Tyras, Hypanis, Borysthenes, Panticapes, Hypacyon, Gerrhus, Tanais = Don, itt tehát egész Etelköz és Lebedia van értve, úgy a mint ezt köztörténetünk bevette.

Egyébként pedig, ugyancsak HERODOT szerint, a föld lapályos, pázsitos, vízzel bővelkedő, és ezt a jellemzést HIPPOCRATES így adja tüzetesebben: Az ú. n. szittyá pusztaság gyepes, kopár — fátlan — és középszerűen vizes, mert vannak nagy folyók, melyek a vizet eltérítik — levezetik — a lapályból. Ez az áradás és apadás és a rétség képe. AESCHYL szerint van hozzáférhetetlen pusztaság is.

Szittyáország klímáját többrendbeli körülmény jellemzi. Ezek között első helyen áll a darumadár — Grus, — melyről HERODOT mondja, hogy Szittyáországból télire, még pedig Egyiptomba, Aethyopiába és Lybiába vonul el. Hogy a görög történetíró ezt a madarat emeli ki, jele annak, hogy a madár Szittyáország „vízzel bővelkedő“ lapályain, ezeknek ősmocsaraiban tömegesen fészkel s így tömegénél, nagyságánál és ékalakú vonulási rendjénél A fogva szükségképen feltűnt. Igaz, hogy a darumadár elterjedése észak felé messze terjed és Skandiná-

viától Oroszöldön és Szibérián át Kamcsatkáig is elér; de terjed délkeletnek is, tehát Oroszország maéoti részébe és tova kelet felé; és ebbe a Skandináviától számított délkeleti csapásba tartozik a magyar Alföld, mely még nem is régmúlt időkben, terjengő ősmocsaraiból kelve, „Darvasföld“ volt és a daruban czímeres madarát szerette.¹ A folyók szabályozása és az ősmocsarak lecsapolása a darumadarat ma már ritkává tették. Elfogadható azonban az, hogy a darumadár tekintetében a szittyák országa a magyarság Alföldjével nagyban és egészben egyezett; így a kiima is talált.

Már *Arrianból* tudjuk, hogy a midőn a szittyák felhagytak a földműveléssel, tehát az egyazon helyhez kötött életmóddal, *szekerekre szálltak*, hogy nyájaikkal fölcseréljék az egyik vidéket a másikkal, más szavakkal: földművelőkből nomád állattenyésztőkkel lettek, még pedig „pásztoriakká“, a mint ezt HERODOT és más írók többszörösen kifejezik.

HIPPOCRATES meghatározása az, hogy a szittyák pásztoriak, mert nincsenek házaik, hanem *szekereken laknak*. MEGASTHENES pedig — mint ARRIAN — így adja: „A szittyák közül a nem földművelők: nomádok, *kik szekereken kóborolva* Szittyország egyik részét a másikkal cserélik fel. Ezt a mozgó állapotot HIPPOCRATES világosan így okolja meg: *A szittyák annyi ideig maradnak egy helyen, a meddig állataiknak elegendő legelni*² *valójuk van*. Ez a nomádság és világos megokolása, *lényege*.

ARISTOPHANES az évszakot vonja be meghatározásába: „Tél idejére a szittyák *szekerekre* rakják holmijokat és más vidékre költözködnek“. Elfogadható, hogy az ország délibb részére mentek, a „mely különösen az Azowi tengertől tova, északra fekvő vidékekkel szemben érezhetően enyhébb, kitelelésre alkalmasabb is lehetett. Ez már a nomádság nagy szabása.

A nomád szittyák *szekere*, a melyen éltek és költözködtek,

¹ CHERNÉL ISTVAN: „Magyarország madarai“ II. kötet 1899 pag. 234—242, természethistóriailag és egyéb vonatkozásaiban is szépen adja a madarat.

² TÉLFY i. h. „takarmány“ szót használja legelő helyett, a mi nem egészen szabatos.

nomádságukban mind nagyobb jelentőséget ölt; de a fedéllel és sátorral kapcsolatba téve, bizonyos fokig elhomályosodik; a homály azonban eloszlatható. Minthogy azonban a homály eloszlatása csupán a magyar nomádsággal való viszonyítással válik lehetségessé, foglaljanak itt előbb helyet a szekérre és költözködésre vonatkozó meghatározások, úgy, a mint azokat a görög írók adják.

PTOLEMAEUS CLAUDIUS ezeket a szekeres nomádokat „amaxobii“ = szekereken élők¹ név alatt tárgyalja. A szekerek szerkezetére nézve AESCHYL azt mondja, hogy szép kerekekkel és *fonott tetővel*, helyesebben fődéllel, bírnak és *lakásul szolgálnak*. STHAISSO a következő változatot adja: „A nomád szittyák sátrai nemezből készítve, szekerekre vannak erősítve, melyekben laknak. A sátrak körül vannak a nyájak, melyeknek tejével, túrójával, húásával a nomád szittyák táplálkoznak. Követik pedig a legelőket, elfoglalván mindig a füves helyeket, télen a Maeotis körüli mocsaraknál; nyáron a lapályokon is“. HIPPOCRATES a szekereket és sátrakat így adja tüzetesebben: „*a szekerek közül a kisebbek négy-, a nagyok hat-kerekűek*, gyékénnyel vannak „körül kerítve“ (?) és *úgy is építve, mint a házak: részint egyszerűleg, részint „háromszorososan“*³ és ezek sátorok is, eső, hó és szelek ellen. „*A szekereket részint két, részint három pár ökör húzza.*“

PINDÁR „szekeren vitt házról“ szól és hozzáteszi, hogy a kinek nincs ily háza, az a szittyák között csak kóborol. Ugyanezt mondja ARISTOPHANES arról a szittyáról, a kinek szekere nincsen; a ház itt nyilván kihagyás.

A szekereken és az azok körül folyó életről ismét HIPPOCRATES ezeket mondja: „*a szekereken élnek a nők és a gyermekek; magok a férfiak lóháton járnak és utánuk indulnak nyájai, a*

¹ άμαξα = plaustrum, currus = szekér, βίος = élni értelmében; a h' a jobb hangzás miatt maradt el.

² Némelyek ezt három emeletre is értették, a mit azonban a nomád állapot természete kizár; itt nyilván három tagozat értendő. GYÁRFÁS: Jász-kunok története I. 74. ezekről megemlékezve, STRABO-nak tulajdonítja azt, a mit HIPPOCRATES jegyezett fel.

ménes és a gulya“.¹ A sorrendet tüzetesebben határozza meg HERODOT, a szittyáknak DARIUS ellen való vonulásuk leírásában: „Előfutárok a legjobb lovasok, kellő marhával éleimül; azután következnek a szekerek az asszonyokkal és gyermekekkel és a marhával“. Ismeretes, hogy a görög írók szerint a szittyák győzhetetlensége onnan eredt, hogy semmiképen sem voltak helyhez kötve, hanem mindenüket magukkal vitték, így nem szorulhattak meg sehol semmiben sem.

Eddig is már kivehető, hogy az állattenyésztő szittyáknak lovuk és szarvasmarhájuk volt. STRABO azt mondja, hogy a szittyá ló kicsiny volt; a juh ellenben nagy; az ökrök szarv nélkül valók voltak, hozzáteszi azonban, hogy némelyeknek lefűrészelték a szarvukat — talán valamennyinek. Mint kiváló *Sákok* szerepelnek — *Chöril*. — Hogy a kezes állatok közé a disznó is tartozott, azt HERODOT mondja, úgy hogy az istenségnek lovat áldoznak, a disznó azonban ki van zárva — tehát volt.

Megtudjuk STRABO-tól, hogy a szittyák a lovat *metszik* s ezt avval okolja meg, hogy a szittyá ló, noha kicsiny, de nagyon serény és makranczos; a metszés tehát szelídíti.

Kirekesztve mindazt, a mit HERODOT, a szittyákról szólva, az egyszerű emberekről és a nagy állkapcsokkal — talán pofacsonttal — bíró kopaszokról — nyilván mongolokról — mond, Antiphanes-től tudjuk, hogy a szittyá gyermeket nem bízták dajkára, hanem kancza- és tehéntejjel tartották.

CRATIN jegyzi fel, hogy *hipponik-szittyá*, mert vörös-sárga színű. ARISTOTELES szerint a szittyák símahajúak; ALEXANDER KELEMEN szerint növesztik hajukat; PLUTARCH mondja, hogy feltörrik — talán felborzolják — hajukat, megrémítés okából.

Vallás szerint Nap-imádók s ennek lovat áldoznak.

Életmódjukról azt mondja HERODOT, hogy nem vetnek, azaz nem földművelők, hanem nyájaikból és halból élnek. HIPPOCRATES följegyezte, hogy főtt húst, *ippakit*, azaz: kanczatejből készített

¹ TÉLFY „csordákat“ mond, a mi azonban a nomád állapottal össze nem fér. A csorda a megtelepedtséghez van kötve: reggel kihajtják, estére visszatér.

túrót esznek és tejet isznak; ezért nevezi őket NICOLAUS DAMASCENES „Galaktophagoknak“, vagyis tejevőknek, kik kancza-tejből túrót is csinálnak; ezért legyőzhetetlenek, mert velők van az eledel.¹ Ugyancsak mint kanczatúrót evőket említi AESCHYL is.

A tejre, mint fő táplálékra nézve a gazdasági eljárás így alakul: már HESIODOS nevezi őket „kanczafejőknek“ és HKHODOT azt jegyzi föl róluk, hogy fejéskor csontcsövet dugnak a kancza párájába, belefűjnek, mert azt hiszik, hogy a kancza így jobban bocsátja a tejet.² A tejet pedig faedénybe gyűjtik és — HIPPOCRATES szerint megrázzák. A megrázott tej habzik és elválík. A kövérjét írósvajnak nevezik: ez a felületen áll meg; a neheze és vastagja leszáll, ezt elválasztják és megszáritják; a savó a középen marad.⁴ A tej kezelését HERODOT is nagyjában így írja le, hozzátevén azt, hogy a felületre szálló részt — a tejszínt — kevesebbnek tartják és leszedik.*

A többi táplálékra nézve előkelő helye van a *halnak*, mely STRABO szerint *téli jegeshalászatnak tárgya*. Ekkor ugyanis Maéotis táján a víz a kemény téli fagytól beáll, úgy hogy a hajók útján szekerek járhatnak s ekkor halásznak hálóval a jég alatt; a kivonó léken, mely ki van vágva, a halak kivonatnak — STRABO szerint kiásatnak, a mi azonban nyilván az „ásott halakra“ vonat-

¹ V. ö. Vonulás rendje — HERODOT.

² TÉLFY i. h. följegyezi, hogy NIEBUHR hasonló eljárást, bivalra alkalmazva, az araboknál látott.

³ HIPPOCRATES előadása a budapesti központi tejszarnok igazgatósága szerint teljesen megfelel a vajköpülés legprimitívebb formájának. A rázás folytán a tejben levő zsírgolyócskák burkai megrepedeznek és a zsírrészek, nagyobb tömegekké tömörülve, adják az írósvajat. A vaj megalakulván, az egészet állni hagyták s ekkor a folyós részt a tejsavbakteriumok megalkották; végre a túró kivált és elválasztva, megszárittatott. Az írósvaj és túró között maradt a savó. H. O.

⁴ HERODOT állítása, hogy a szittyák a foglyokat megvakítják s ezekkel rázatják a tejet, NEUMANN szerint tévedés, mert a foglyokat nem a szemüktől, hanem a „tossu“-tól = tejfeltől fosztották meg. NEUMANN: „Die Hellenen im Skythenlande“, I. 281. stb., I. TÉLFY.

kozik, nem pedig a jeges halászatra. Az így fogott halak leginkább tokok, nagyságra pedig egyenlők a delfinekkal. A görög íróknál különben a Borysthenes — Dnyeper — is mint kiváló halasvíz szerepel.

Úgy HEROUOT, valamint STRABO megemlékeznek arról, hogy a szittyák vadásztak is; az utóbbi meg is nevezi a vadakat. A mocsarakban szarvasra és vadkanra vadásztak, a lapályokon „vadszamarakra“ és „zergékre“.¹ Megemlékezik még egy „Kolos“ nevű fehér négylábúról, mely nagyságra a szarvas és kos között áll, de futásban ezeknél gyorsabb.

A Sák-szittyákról mondja HERODOT, hogy egyenesen álló turbánjuk — a magyarság téli bőrkucsmája; — és bő nadrágjuk — sokszorosan, mint a magyarság bő gatyája felfogva — volt.

A szittyák főképen lovas harcosok voltak és mint ilyenek, a legkiválóbb íjászok vagy nyilasok hírében állottak. Harczmodoruk egyik sajátossága, PLUTARCH szerint, a futás közben hátrafelé való nyilazás volt. Mint meszelő vöket AESCHYL említi fel; mint lovas íjászokat pedig THUKYDIDES. Mint nyilasokat — a parittyás Rhodok mellett — XENOPHON is említi. A nyilazásban népek tanítómesterei voltak, mondja HERODOT; és HERACLEAI HERODOR még az íjat is, a melyet HERCULES használt, a szittyáktól származtatja. Nevezetes tulajdonságuk az volt, hogy az íjat és nyilat a bal kézzel éppen oly biztosan kezelték, mint a jobb kézzel, mondja PLATÓ.

Egyéb fegyverzetök — az íjon és nyilakon kívül — HERODOT szerint — a tör és a „sagaris“ nevű *kétélű balta*; más helyen: a dárda; STRABO szerint pedig még a kard; védelmül a vért.

HERODOT azonban azt is följegyezte, hogy a midőn a szittyák szolgálai gazdáik ellen föllázadtak, a gazdák félretették a dárdákat és az íjakat és *lóostorral* támadtak a lázadókra, kik meg is futamodtak. Ez a lóostor nyilván a rövidnyelű, de fonott

¹ A „vadszamar“ talán [az Equus (Asinus) Kiang, vagy a Kulan; a „zerge“ nyilván valamely Antilop.

teste szerint nehéz és hosszú ostor, vagyis hatalmasan vágó nehéz ostor = „karikás“ volt. NICOLAUS DAMASCENUS szerint a nők nem kevésbé harciasak a férfiaknál.

Ezekkel — a harczmodor és fegyverzet belevonásával — ki van merítve az, a mi a szittyia nomádságot sajátosan jellemezte. A tárgyalás során megismerkedtünk a szittyák nomádéletének kezdetével, a területtel, annak sajátságaival, a nomádság gyakorlatával, a szekér-sátorral, a vonulás rendjével, továbbá a kezes állatokkal, az emberrel és életmódjával, a főtáplálékkal, a halászáttal, a vadászattal és az öltözetrel; így némely szokáson kívül, mely kevesebbet nyom a latban, a szittyia jellem tárgyalása van soron, mint a melyre a nomádélet nagy mértékben befolyhatott.

A jellemre nézve Dió CHRISOSTOMUS azt mondja, hogy a nomád szittyák, noha nincsenek házaik és se nem vetnek, se nem ültetnek, mégis igazságosan és törvények szerint élnek. A fényűzést gyűlölik, mondja ALEXANDER KELEMEN és az egyszerűséghez ragaszkodva, még a szekeret is megvetik, — saját nagyságukat tartják gazdagságuknak: a szittyia beéri a lóval és oda megyen a hova akar; hogyha pedig megszorul, eret vág lován és vérével táplálkozik. AESCHYL. ezért „kanczatúrót evő, jótörvényű szittyák“ névvel illeti. NICOLAUS DAMASCENUS is HOMÉR Iliásza nyomán — 13. 5 — 6. v. — „legigazságosabb embereknek“ nevezi. Ugyanezt mondja róluk STRABO.

LA ÉRTI DIOGENES megjegyzi róluk, vagy reájok vonatkoztatva, hogy a nyíltan és szabadon nyilatkozó emberről azt mondják: a szittyákat utánozza.

THUKYDIDES szerint okosság dolgában a többi népeket felülmúlják.

A kebli békességre nézve nevezetes, a mit STRABO jegyeztet föl és ez az, hogy a vagyon, a nők és a gyermekek között. HERODOT ezt a Massagétákról mondja.

Már fennebb láttuk, hogy azok a szittyák, a kiknek nincs szekerek, csak csitrés vagy csetrés félék: véreik közt vagyon-talan kóborlók. A rendiség azonban sokkal élesebben van

kifejezve abban, a mit HERODOT mond, hogy t. i. a szittyáknál a mesterséget űző kisebb becsületű; ellenben nemes számba megyen az, a ki hadi dolgokkal foglalkozik.

PLATO a szittyákat borivóknak is mondja, ANACREON szerint pedig a szittyák borozása zajjal, lármával jár. PLUTARCH szerint a szittyá, mikor iszik és lerészegszik, az új húrját pengeti. HERODOT szerint is borivók a szittyák és ha a spártaiak tiszta borra vágyanak, azt mondják: „szittyá módra“.

Mintegy soron kívül még néhány mozzanat következik, mely mindenestre jellemző, a melynek különben is megvan a maga jelentősége, a mint az ki is fog tűnni.

HERODOT szerint a szittyá harczos a megölt ellenségnek fejbőrét vette — úgy mint ezt „skalp“ név alatt az indiánok — Amerikában — is tették. E győzelmi jelvénynek kikészítése vagy lágyítása *gyűrással* járt, a fölösleges húst pedig ökörbordával szedték le, mely tehát timárkés gyanánt szolgált.

HERODOT leírja a szittyák „gőzfürdőjét“ is, mely szerinte abban áll, hogy nemez sátrak alá bújva, tüzesített kövekre kendermagokat szórnak, mely izzasztó füstöt fejleszt. Nyilvánvaló csupán az, hogy a rossz melegvezető nemez alatt a tüzesített kövektől nagy hőség támadt, mely a kívánt hatást meghozta. A kendermagnak gyógyító hatást tulajdoníthattak. Egy másik mód, mely tisztán kivehetőleg gőzfürdő volt, arra szolgált, hogy a szittyát a divó temetéssel járó szennytől alaposan megtisztítsa, a mi HERODOT szerint úgy történt, hogy miután a halottat előbb szekeren 40 napig körülhordozták s végre eltemették, három egymásfelé hajló karót vertek a földbe, ezt gyapjúnemezzel borították be, alatta pedig a gőzt úgy fejlesztették, hogy tüzesített köveket dobtak egy középben álló vizes edénybe.

Ugyancsak HERODOT írja, hogy a királyi sírt a király halála után következő évben szalmával kitömött, karóbahúzott lovakkal, ezeken megölt és karóbahúzott lovasokkal vették körül, a ló és lovas pedig félkerekéből és karókból alkotott, ösztörüszerű szerkezettel tartatott álló helyzetben.

A mi pedig a szittyák sajátosságát és ebben az erőt fen-tartotta és biztosította, az a szokáshoz való föltétien ragaszkodás volt. HERODOT-tól tudjuk, hogy az idegen szokással való élésre halálbüntetés volt szabva. így érthető XENOPHON mondása, hogy Ázsiában a perzsák uralkodnak, kiket a Syrok, Phrygek és Lydok uralnak; — Európában pedig a Szittyák uralkodnak kiket a Maeotok uralnak, azaz uralkodókul ismernek el.

E képhez kiegészítés gyanánt hozzá tartozik az, a mi a szittyák megjelenéséről, testi tulajdonságairól, mint leghitelesebb reánk maradt. A szittyák megjelenését legszebben és legtanulsá-

38. ábra.

gosabban átszármasztatta az az elektron-váza, mely görög eredetű, elsőrendű műtárgy és a Kul-Obii nagy Kurgánból Kerts mellett került napfényre, a melyet TOLSTOJ és KONDAKOV 1889-ben kiadott.¹

E valóban bámulatos műtárgyon, úgy azon is, mely a Öer-tomtycki Kurgánból Nikápoly táján felbontatott, a körülfutó szalagokon — fríz — számos Szittyá-harczos, műveletek szerint különösen lócsiszárok és mén-metszők vannak ábrázolva, a lovakkal együtt, bámulatosan beszédes, helyesen rajzolt csoportokat alkotva.

¹ „Husskija Drevnosti“ 1889. II. p. 146. Ezt és a többit v. ö. PEISKEU J.: „Die älteren Beziehungen der Slawen zu Turkotataren und Germanen“ 1905.

Az a szittyia harcos, a mely a szakasz élén áll, úgy látszik, közrendű; előugró álla más jelleget kölcsönöz neki, mint egy koronás — karikakoronával díszített — alaké (88. ábra), mely a tiszta görög arczél minden szépségét állítja elénk, a ki előtt paizsszal, lándzsával és vérttel fölszerelve, egy harcos térdel és láthatólag jelentést teszen.

A szalag további részén egy, a jobb féltérdre bocsátkozott alak az íjat a bal láb térdé alá húzta, úgy hogy a húr kívül esik a czombon; a harcos azon van, hogy a húr jobbkezével az íj horgába akassza, melyet a balkéz a húr akasztója felé hajlít; az íj másik horga a jobb czombra támaszkodik. A szalag többi részét négy egymással szembe fordult harcos alkotja meg, kettő térdel s az egyik a másiknak nyilván a szájába nyúl, a „kezelt“ arcza pedig ugyancsak kint fejez ki; a másik párból az egyik

39. ábra.

a másiknak lábszárán a sebét kötözi. Ezek a harcosok mind hosszú, szalagszerűen összezsapzott hajat viselnek. Az is látható, hogyan függött az íj és tegez az övön (39. ábra.).

A lócsiszárokat, vagy a mén-metszők működését föltüntető rajzok, csoportosítás és alak szerint bámulatosan tökéletesek. Legelő lovak teljes nyugalomban, ezek felé vadul ugratók; a férfiak, kik pányvánál fogva (ez nincs kirajzolva, de az alakok tartása szinte odavarázsolja) az ugró lovakat visszarántani törek-szenek, ez mind csupa élet és igazság.

A metszők csoportja remek és félreérthetetlenül mutatja az eljárás legfőbb mozzanatait: az ifjú mén döntését (VII. tábla lásd a könyv végén). Itt az 1-ső ábra mutatja a szittyát, a mint

a mént a balkézzelel féken tartja, a jobbkézzel a bal előlábát hajlítja; hogy miért? azt majd meglátjuk.

A 2-ik ábrán már három ember foglalkozik a ménnel és noha pányva, vagy kötél nincs odarajzolva, a férfiak állása, a karok és kezek tartása a műveletet teljesen kifejezi. Ezt a műveletet:

A 3-ik ábra, ugyanaz, a mi a 2-ik, de ezt én láttam el kötelekkel. Ez a döntés módját teljesen világossá teszi: a ló feje felől működő két férfi közül a ló fejéhez legközelebben álló, a ló két hátulsó lábát tartja kötélen; a hátrább álló a ló jobb előlábát húzza előre és fel; a ló farka felől működő férfi a ló bal előlábát fogja kötélen.

A mint e férfiak egyszerre maguk felé rántják a köteleket: a ló eldől és a bal *farra* esik és dől, tehát arra a részre, a mely a sérüléstől úgyszólván biztosan megóvja.

Ott, a hol ezt a műveletet szakszerűen üzik, az eljárás ma is a szittyáké és tanúsítja az ősrégi nép egykori fejlettségét.

A Kul Obji Kurgánból úgy a Certomskijéből kikerült remek vázák remek képeit PEISKER anthropologiai szempontból is szakszerűen megvizsgáltatta. A vizsgálatot HOLL bécsi egyetemi tanár ejtette meg és ZUCKERKANDI. udv. tanácsos egészben helybenhagyta.

Én itt csupán az alakot és általánosságban az arcot veszem, mert a részletek messze vezetnének, vázlatba nem is valók.

HOLL szerint az egész test zömök, kicsiny, de tagbaszakadt; az alsó részben majdnem esetlen, a mi azonban a ruházattól is eredhet; ha nem így van, úgy az altest erőteljes izomzatán kövérség rakódott le. Az alakok mindenesetre izmosak, csontjaik erősek.

Az arcz, egynek kivételével, típus szerint durva, idegenszerű, de nem vad; a kivételes (lásd 40-ik ábra) nemes, görög ábrázatú; a többi ábrázat durvasága a hatalmas csontozattól ered, a mely — miután az azt borító lágy részek nincsenek hatalmasan fejlődve — az arcz jellemző kifejezését erősen befolyásolja.

A homlokrész inkább alul domborodik, az orr hosszúi és keskeny, a felső ajak tája rövid, szerintem az áll előrenyomul. Ez együttvéve adja az arcz sajátos típusát és kifejezését.

A test zömök, tagbaszakadt volta már maga is jellege az igazi lovas nomádnópnek — ott a hol: a *magyarnak* is.

A közelebbi méltatás ott fog következni, a hol a magyarok típusáról lesz szó.

Ez volna egyesített, lehetőleg a tárgyiakból merített képe a szittyák nomádságának és jellemének, úgy, a mint az a görög írókból kivehető. Tudatosan és gondosan kerültem a tárgyi alapon túljáró okoskodást, a vélekedéseket, mert helyesnek és találónak ismerem el VÁMBÉRY szavát, mely ekképen szól: „A meddő etymologizálás — és én hozzáteszem találgatás — nem világítja meg az ethnologia homályos vidékét“.¹ E könyv irányánál fogva mindennek meg kell adni a tárgyi alapot, a mennyire ez messzemultakra nézve még lehetséges — és ha másképp nem lehet: a jelennel való viszonyítással is.

A görög írók kora.

Aeschyl, 525 Kr. e.

Alexander Kelemen, 200 Kr. u.

Anacreon, 559 Kr. e.

Antiphanes, 407 Kr. e.

Aristophanes, 444 Kr. e.

Aristoteles, 384 Kr. e.

Arrian, 100 Kr. u.

Cratin, 520 Kr. e.

Dió Chrysostomus, 155 Kr. u.

Euripides, 480 Kr. e.

Hellanius, 495 Kr. e.

Heracleai Herodor, 515 Kr. e.

¹ „A magyarok eredete“ 1882 p. 17.

Herodot, 484 Kr. e.
 Hesiod, 700 Kr. e.
 Hippocrates, 456 Kr. e.
 Laerti Diogenes, 180 Kr. u.
 Megasthenes, 300 Kr. e.
 Nicolaus Damascenus, 74 Kr. e.,
 Pindar, 521 Kr. e.
 Plato, 429 Kr. e.
 Plutarch, 50 Kr. u.
 Ptolemaeus Claudius, 138 Kr. u.
 Strabo, 66 Kr. e.
 Thucydides, 456 Kr. e.
 Xenophon, 444 Kr. e.

A magyarok nomádsága.

V i s z o'n y í t á s.

A magyar nomádságnak a szittyával való viszonyítása nem azt jelenti, hogy a két népnek vérszerint való azonossága bizonyítható, hanem a feladat az, hogy a két nép nomád életének azonos voltát, vagy hasonlatosságát a természeti viszonyok tekintetében egyező területen, vagy területeken vizsgáljuk.

A szerves kapcsolatot a két nép nomádsága között a terület azonossága eszközli, a mennyiben t. i. a görög írók nagyban és egészben ugyanazon a területen szerepeltetik a szittyákat, a melyen a magyarok előtörténete is — mostani történelmi felfogásunk szerint — játszott. A terület Lebedia és Etelköz, az Alduna — Ister — és a Don-Tanais közötti földség, folyóival és tengermellékével együtt.

A viszonyításban is az vezet, a mi a szittyák nomádság vázolásában irányított: a tárgyi mozzanatok kifejtése és összehasonlítása. így itt is a történelmi kiindulást kell keresni, hogy ez avval legyen viszonyítható, a melylyel a szittyákról szóló rész kezdődött, vagyis párját kell adni ARRIÁN-nak.

Ennek párosa pedig a magyarokra nézve tárgyi alapon az arab IBN ROSZTÉH, a ki 913 K. u. írt a magyarokról, tehát abban az időben, a mikor Magyarországot a magyarok még nem foglalták el, hanem Lebedia és Etelköz területein is tartózkodtak.

IBN ROSZTÉH illető szövege, VÁMBÉRY kiadása szerint, a következő:¹ „A magyarok *sátrakban* élnek és a legelőkön és takarmányföldeken (ez legelőt jelent H. O.) ide s tova kóborolnak. Országuk terjedelmes. Egy oldalról a Római- (Fekete) tengerrel határos, melybe két folyó torkol; ezeknek egyike nagyobb a Dseihunnál (Oxus) és lakóhelyeik e két folyó közt terülnek el. A téli idő közeledtével a közelebb lakók a folyók egyikéhez vonulnak, télen át ott maradnak és halászattal foglalkoznak. A magyarok országa fákból bővelkedik és vizekben gazdag, sok szántóföld is van“.

IBN ROSZTÉH további szövege szerint, a magyarok erőhatalommal uralkodnak a szlávok fölött, azokkal mint foglyokkal bánnak; sőt rabszolgául is eladják azokat.

EL BEKRI, egy másik arab író, a magyarokról ezt jegyezte föl:⁴ „Ez a nép — a magyarok — *sátrak* alatt tanyáz és csak nyirkos és legelőken gazdag földet szokott fölkeresni“.

E könyvnek nem lehet feladata, hogy a történetírók vitás, sokszor homlokegyenest egymásba ütköző, egymást kizáró állításait egyeztesse, vagy azokban döntsön — és éppen ezért e könyv és e szakasz irányánál fogva, csak az a kérdés: a nomádélet kifejlődésére alkalmas területekről van-e szó, még pedig olyanokról, a melyeken *bizonyos természetű* nomádélet fejlődhetett, olyan, a melyen a mostkori magyarság, a mai Magyarország területén folytatott életének még kimutatható nomád részei tükröződnek — igen vagy nem? Itt tehát a mostkori, tényleges alapról, a múltba való visszakövetkeztetésről is van szó, ellentétben avval, a mely a sokszorosan igen homályos,

¹ VÁMBÉRY: „A magyarok eredete“ 1882 p. 129.

² U. o. pag. 183.

nagyon ingadozó krónikás múltból a jelenre akar következtetni, olyanokban is, a miknek már csak tárgyi alapon a magyar* ság közelmúltja, kistrószben jelene adhatja meg a való alapot.

Ebből a szempontból véve, másodszorba tartozik annak meghatározása, vájjon IBN ROSZTÉH két folyója a Volga és a Don, vagy a Dnjeszter és a Don, vagy a Duna és a Dnjeszter, vagy végre a Don és a Duna volt-e, a főkérdés az: vájjon a Pontus Euxinus tenger mellékéhez is kötve, IBN ROSZTÉH oly területről szól-e, olyannak adja-e a természet jellemzését, a melyen bizonyos, a szittyákénak és a magyarságénak megfelelő nomádélet fejlődhetett, igen vagy nem? A felelet csak *igen* lehet.

VÁMBÉRY régibb, itt már idézett művében, CHWOLSON álláspontjára helyezkedve és a magyarságnak mai hazájába való lassú beszűrődését vallva, IBN ROSZTÉH két folyóját a Duna és Don képében fogadja el és arra a következtetésre jut, hogy IBN ROSZTÉH területét tovább nyugot felé kell értenünk. Ezt igazolná az a körülmény is, hogy a görög írók a szittyák területét kopárnak, tehát fátlannak mondják,¹ holott az arab író a fában való bőségről szól. Annyi azonban bizonyos, hogy a nagy magyar Alföld régi, sokszorosan rétséges és mocsaras, hozzá folyóktól szelt állapotát véve, a területek természeti tulajdonságok szerint való egyezése kétségtelen, tehát azonos nomádélet kifejlődésére vagy folytatására alkalmas. Az sem okozhat zavart, hogy az arab író sok szántóföldről beszél, mert a görög írókból — HERODOT — tudjuk, hogy még a szittyák közül is akadtak alkalmas helyen földmívelők.

Az éghajlatnak egészben való egyezése már a görög írók tárgyalásánál volt érintve.

A nomádság mozgó elemére nézve, IBN ROSZTÉH az „ideoda barangolnak“ kifejezést használja, a mely nem oly szabatosan fejezi ki a lényegét, mint a görög íróké a szittyákra vonatkozólag, különösen HIPPOCRATES-ó, ki azt mondja, hogy

¹ L. az előbbi szakaszban „Tájleírás“ alatt.

addig maradnak egy adott helyen, a meddig a jószágnak legelni valója van; és ebben benne van az évszak szerint való nagyobb helycsere is. A magyarságnak mai helyén való nomád-sága azonban, mely kifejezetten annak vehető és az ősiséggel kapcsolatos, a XIX-ik század közepe tájáig élt, még pedig, többszörös alakban, de lényeg szerint mindig ugyanaz, t. i. a legelőterület változtatása alakjában. Legtökéletesebben pedig — és egyes mozzanataiban máig terjedve — a Tisza—Duna-köznek, a nomádeletre nézve klasszikus helyein, az *Ős Pusztaszerhez* kötve Kecskemét város fenhatósága alá tartozva, a legelőről-legalelőre mozgó *cserény* képében.

A költözködés és lakás eszközére nézve a magyar történet-írók fölfogása különböző, a mi természetes is, mert szerkezetekről lévén szó, már forrásaik, a régi írók is különböznek egymástól. Szerkezetek megértése és helyes fölfogása oly tulajdonság, mely nem mindenkinek van adva; a zavar pedig a századok múltán íróknál, kiknél a tárgyi ismeret egyáltalában nincsen meg, csak növekedhetett.

A görög írók egyben megegyeznek, t. i. abban, hogy a szittyák *szekeres nomádok* voltak; sőt hogy a szekereken laktak is, innen „amaxobii“ = szekereken élők. Lássuk a szerkezetet.

AESCHYL szép kerekekről és arról szól, hogy fonott tetővel vagy fedéllel bírtak, lakásul szolgáltak. Ez megfelelne annak a ma is élő bogárhátú, gyékényes szekérnek, a melynek fedele megállapodáskor — vásárban — féloldalt föltámasztható s a melyet a vásárjáró magyar asszony úgyszólván lakályossá tud tenni; a négy tartón nyugvó, gyékénynyel fedett ú. n. „ekhós“-szekeret nem kevésbé.

STRABO nemez-sátrakról beszél, melyek a szekerekre vannak erősítve. Ezeket a sátrakat vagy sátor-szekereket pedig a nyájak veszik körül. A *sátortól* eltekintve, melynek szerkezete más, STRABO csak abban különbözik AESCHYL-tól, hogy fonás helyett nemezt mond. A különbség tehát annyi, mint az élő gyékényes és ponyvásfedelű szekér közötti. Ez tehát egyeztethető. Az egyez-

totóst még inkább könnyíti a bécsi képes krónika, a melyben a hunnok vonulása van ábrázolva. Ott oly szekérformát látunk, mely lényege szerint teljesen egyezik a borvizes székely fedelesládás szekérével. A bogárhátú fedél oldalt ablakszerű nyílással bír. A szerkezet többi része a maival teljesen azonos (40. ábra.).

A legnagyobb figyelmet azonban az érdemli, a mit a szekérről HIPPOCRATES mond; Azt mondja, hogy azok a-szittyaszekerek részben *négy*, részben *hatkerekűek* voltak, a melyeket négy vagy hat ökör húzott, hogy gyékénnyel vannak körülkerítve. Állapodjunk meg egyelőre itt (1. a köv; oldalon).

Az tiszta és világos, hogy a mennyire a négykerekű szekér (41. ábra) érthető, annyira kérdéses a hatkerekű, mint egységes szerkezet; még pedig azért, mert a hatkerekű (42. ábra) szekér nem fordulhat és egyenetlen területen nem is haladhat mind a hat kerekén egyszerre. Semmi kétség, hogy a hatkerekű szekér HippocRATES-nél optikai csalódásból eredt; a megfejtést megadja a magyar cserényes pásztorság szekerezési módja.

A magyar cserényes pásztorszekér (43. ábra), a melyen a cserényt és egy másikon a gúnyát stb. szállítja négykerekű; de a négykerekű szekereken kívül tartozik a cserényhez az eleségtár: a *kétkerekű taliga*, a melyet cserényköltöztetéskor az egyik négykerekű szekér után kötöttek, természetesen rúdjánál fogva. A szekér és taliga így *együttesben*, távolabbról tekintve, csakugyan *hatkerekű szekér benyomását tette*. A többit a képek magyarázzák meg;

E megfejtés után haladjunk tovább.

HIPPOCRATES továbbá azt mondja, hogy a szekerek úgy vannak építve, mint a *házak*, részint egyszerűen, részint háromszorosan — nyilván három tagozatban — és PINDÁR is szekeren vitt *házzal* emlékezik meg.

Itt is a magyar *cserény* adja a megfejtést a házra, de még a sátorra való vonatkozással is. A cserény — a mint a maga helyén képen is meg fogjuk találni — régentén táblaalakú, fűzvezzőből „szövött“ falazatokból állott, a melyeket csakugyan házszerűen össze lehetett állítani, de szét is szedni és szekérre

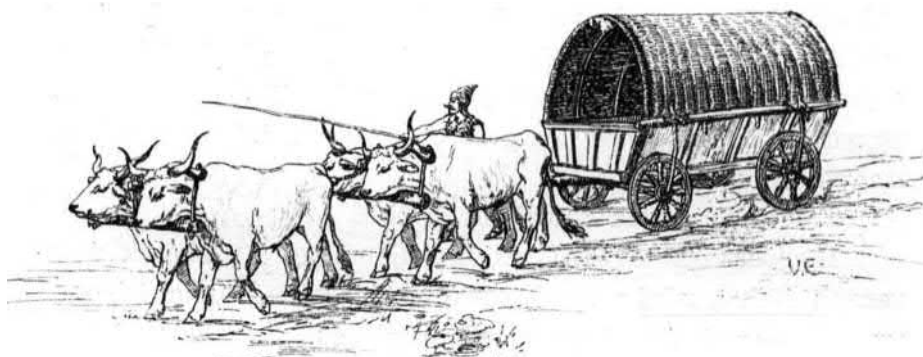
rakva tovaszállítani. A cserény főrészében az egyik sarok fedve volt és „sátor“ nevet viselt; ebben a „sátorban“ tartotta a cserény számadója becsesebb holmiját, melyet az esőtől meg kellett óvni.

40. ábra. Hun szekér a bécsi krónikából.

Ebben tehát benne van mindaz, a mit az illető görög írók a szekérről, a házszerüségről, házról s ennek szekéren való tovaszállításáról feljegyeztek.

Az egyezés oly tökéletes, hogy még az is talál, a mit STRABO mond, hogy t. i. a szittyia szekér-sátort — éppen mint

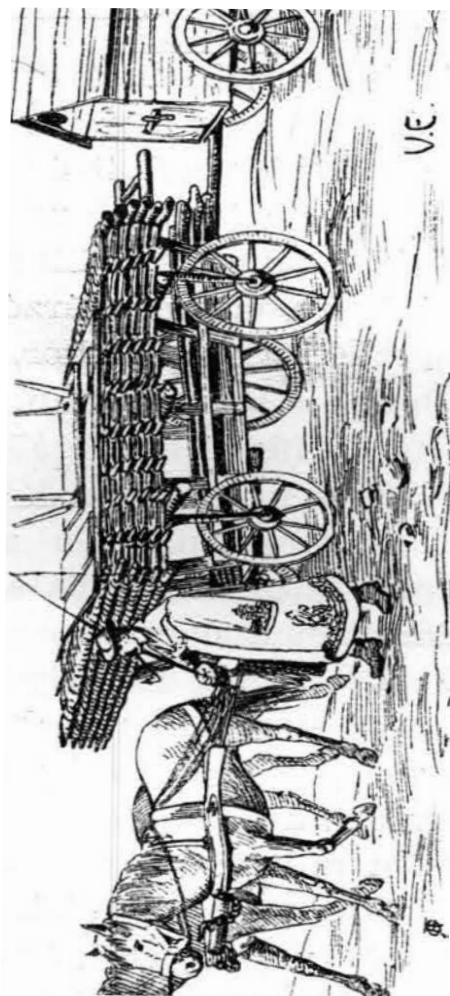

41. ábra. Négykerekű, négyökrös szittyia szekér.

a magyar cserényt — kerítés nélkül, szabadon a nyájak veszik körül.

De azt is bizonyosnak kell vennünk, hogy — különösen a magyarok — nem érhatték be egyetlen szerkezettel, mert az

42. ábra. „Hatkerekű“, taligás, hatökrös szittya szekér.

43. ábra. Négykerekű, taligás magyar cserényes szekér.

állattenyésztésen kívül, messze körben kalandozó, portyázó és hadakozó nép is voltak, a miben a történetírók összessége meg-
egyezik.

Lehettek a portyázó rajoknak könnyű szekereik is, a melyeken fölüthető és a fölszedhető, könnyű rudas-sátrak is elfértek s a melyek a száguldó rajt nyomon követhették, hogy az könnyen „fölüthesse és épp oly könnyen felszedhesse sátorfáját“ és hogy ezentúl még a rabolt holmit — egyáltalában zsákmányt — is biztosíthassa; haza, a törzshöz vihesse.

Már maga az a maiglan is élő szólásmód „fölüttte sátorfáját“ = megállapodott és „fölszedte sátorfáját“ = tovavonult, melynek használatában mindig az állhatatlanság, sőt kalandosság íze és fogalma is rejlik, nagyon jelentős és nyilván a magyarság ősiségére visszasugárzó.¹

így tekintve a szekér, cserény és a sátor ügyét, világossá válik, hogy a tömeg vonulásánál a fedeles szekér is lakás-szolgálatot teljesíthetett; megállapodásnál a házszerű cserény, mint állandóbb, a nomád gazdálkodásához illőbb szerkezet szolgálhatott, evvel szemben a sátrat szállító könnyűfajta szekér a rajta levő sátorral együtt a mozgó had a rövidebb tartózkodás céljainak felelt meg.

• Találjon még itt helyet egy gondolat is, mely arra az állapotról vonatkozik, a melyben az Alföld, messze a honfoglalás ideje előtt, a nomádság tekintetében volt. A gondolatot a cserény szüli.

Mint tudjuk PIUSZKOSZ a szónok és bölcsész, II. THEODOSZ keleti császár idejében, Kr. u. 448 évvel, a császár rendeletére MAXIMIOSZ-szal, ETELE hun királynál követségben járt, még pedig Magyarország területén.³

Mint tudjuk, SZARÓ KÁROLY nyomós érvekkel bizonyítja,

¹ VÁMBÉRY: „A magyarok eredete“ című művében e szólásul ódra nézve hasonló fölfogást fejez ki; de csak az egyik részét adja t. i. „fölszedte a sátorfáját“.

² SZABÓ KÁROLY: „Kisebb történelmi munkái.“ 1873 -pag. 3—58. SZABÓ KÁROLY értékezése az eredeti források alapján készült, így különösen becses.

hogy E TELE laka akkoron *Jászberény* tájékán állott. Ezt a lakást PRISZKÖSZ leírása alapján, fényes, tornyos palotának magyarázzák és sajnálják, hogy *a palota fedele nincs leírna*, a mely talán az építési stílusra nézve adhatott volna fölvilágosítást. Ám a leírás csak annyit mond: „És némely folyókon átkelvén, egy igen nagy faluba jutottunk, melyben, mint mondák, ATTELISZ-nak — ez ETELE — bárhol lévő lakai közt legfényesebb lakása állott, szépen kidolgozott *gerendákból és deszkákból* összeállítva és *nem erősségre*, hanem *ékességre* számított fakerítéssel körítve. A királyé után ONÉGÉZIOSZ laka volt legkitűnőbb, melynek hasonlóan fakerítése, de tornyokkal nem úgy volt díszítve, mint ATTELÁSZÉ“.

Ezek a lakások szerintem nem voltak egyebek fölszedhető, ékesen, így állandóbban készült fapalánk-cserényéknél, a melyeknek sok és terjedelmesebb tagozata és fedett része, azaz: „sátra“ is volt. Akár a kerítésen, akár a lakon vesszük is a tornyokat, annyi bizonyosnak vehető, hogy azok a cserény, illetőleg kerítésrészeket összekötő, árktolt oszlopperendáknak kiálló, kópjafa módon faragott fejei voltak; ezeknek megvolt a bizonyos toronyszerűsége. Ez a fölszedhető szerkezet illeti is a „világon“ végig száguldó „Istenostorához“, kit PRISZKOSZ személyére nézve, a legegyszerűbben, mértékletesen élő embernek fest lé. Ezt a fölfogást nem- ronthatja le az, hogy ONÉGÉZIOSZ nem messze a kerítéstől, Pannóniából hozott kövekből fürdőt épített, inért ezeknek a világostromló s éppen azért a vadságig edzett férfiaknak nem kellett puhító zárt alkalom, hanem edzés és üdítés oly szabad medenczefürdőben, mely mindössze fölőtte állott az Alföld „pióczásamak“. Az arany kupák is bizonyítják, hogy az a király nem is az építés fényére, az *állandóságra* és kényelemre, háném az értékes *ingókra*, a szállítható, esetleg elrejt-hető kincsekre fektette a súlyt: ez is nomád vonás.

' Itt is ugyanazt tehetjük föl, a mit a magyarságnál: hogy a, száguldó hadjáratokban dívott a mozgékonyabb szekér és a fölűthető és fölszedhető sátor; az állandóbb, de mégis mozgó szerkezet pedig a cserény volt.

Az egész fölfogás mellett az is fölhozható, hogy a folyókon való átkelés nagyon kezdetleges járóműveken történt; a nagyobbakon faderekából vájt lélekvesztőkön; a kisebbeken szekereken vitt talpakon keltek át. A midőn a követséget egy éjjelen nagy vihar érte, sátrát elsodorva, egy tóba vitte; a követség ekkor a falu „kalyibáiban“ húzódott meg. A tüzelés náddal történt. Szóval a magyarságnak még a közelmúltban élt halász és pásztor nomádelemeinek képe tükröződik ETELE idejében és megfordítva. Még a székek és kerevetek sem változtatnak ezen, mert a magyar cserényben is vannak „gyalogszékek“; a gúnyapad pedig, mint legkényelmesebb nyugovó alkalmatosság a maga nemében szintén kerevet.¹

E kitérés után, a mely azonban talán meg van okolva, viszonyítsuk a vonulás rendjét, mely a nomádságnál már azért sem lehet közömbös, mert mindenével fölkelve, cserél helyet.

Ennek legjobb képét HERODOT adja a szittyák DARIUS ellen való vonulásának leírásában, a midőn mondja: elől járnak a legjobb lovasok, kellő marhával, mely éleimül szolgál, azután következnek a szekerek az asszonyokkal, a gyermekekkel és a marhával. HIPPOCRATES azt jegyezte föl, hogy a férfiak lóháton járnak és utánuk indulnak a nyájak, a ménes és a gulya. A magyar pásztorcserénynek, melyhez gulya és ménes tartozott, egy legelőről a másikra való költöztetése, Pusztaszer táján, a sorrend, hivatalos megállapítás szerint² a következő volt:

¹ Az ETELE lakomáján dívott ráköszöntésre nézve SZABÓ KÁROLY elmé- sen reámatat a magyarságnak azonos szokására — L h. pag 50, sub* — mely jellemző és mindenesetre ősi. Itt főlemlítem a *rászálUást* is, melynek formája: „Uram, uram, N. N. uram, szállók az úrra!“ Ezt a nyelvészek különbözően, még a „salve“-ből is magyarázták, holott az, a szó jogának, illetőleg kötelességének ráruházása valakire, kire *a szó rászáll*, akár az örökség. Egy tiszta magyar politikai lakoma előkészítésénél a fölköszöntések rendje is megállapított, így: N. felköszönti Z-t, ez *rászáll E-re*; ez *rászáll A-ra* stb. A rászállás kötelezi az illetőt a szóra és a továbbadásra.

² Ezt KADA ELEK Kecskemét polgármesterének köszönhetem. H. O.

elől ment a ménes, melynek haladását az élén járó lovasbojtárok szabályozták; ezután következett a gulya, szintén lovaspásztorok terelése mellett; azután következett a gunyás szekér a számadó javaival, utána jött a cserényes-szekér az utána kötött taligával, mely éléskamara volt, a harmadik szekeren volt a borítókas, a pásztor éjjeli órájával, a kakassal, mely borús időben szolgált; ezt követte az apró lábasjóság, kisbojtárok őrzése alatt. Az ebek folytonos mozgásban voltak, hogy a terelést megkönnyítsék. Mondhatni, hogy ebben az ősiség és az aligmúlt kölcsönösen tükröződnek, sőt ölelkeznek.

A magyaroknál éppen úgy, mint a szittyáknál, a lábasjóságot a ló, a szarvasmarha, a juh és a disznó alkotta.

Általánosan ismeretes és jól megfigyelő utazók is bizonyítják, hogy a magyarság lova, éppen mint a szittyáké kicsiny, sebes és rendkívül győzős volt és csak a közelmúltban indult kiveszésnek. Ez a kicsiny ú. n. parlagi ló szerepelt a hadban, de a pásztorkodásban is s a lóról való terelés a múlt század közepéig szerte dívott. A színmagyarság lovából valóságos kultuszt csinált; azt teszi ma is.

A disznó csak úgy fordul elő a görögnél, hogy ki volt zárva az áldozásból; de mert föl van említve, nyüván az állatok állományához tartozott.

Az állattenyésztés és pásztorkodás, tehát a mit HERODOT a szittyákról mond, az áll a magyar nomád cserényesekről is: nem földművelők, hanem nyájjaikból élnek. Ez az egyezés azonban már csak a közelmúlt magyar pásztorságára nézve áll. Sokkal teljesebb volt az ősiségben. HERODOT t. i. a nyájak mellett a halat is felhossa és IBN ROSZTÉH szövegéből tudjuk, hogy a magyarok télen át halásztak is. Máskülönben a szittyák mint tejevők — galaktophagok — vannak föltüntetve s ilyen az anyabaram-őrző magyar cserényes gulyás is, kinek cserényéből nem kiányzik a „maggal“ oltott „tarhó“, s az „ótó“-val megaltatott, le nem fölözött tej, mely a túrot adja. Lényeges eltérés az, hogy a szittyákanczatejjel, a magyar a tehénével

és termékeivel élt, ámbár tudjuk, hogy a szittyák a kanczatej mellett a tehénét is használták, mint ANTIPHANES mondja: a gyermekek tápláléka gyanánt. A magyaroknál a szarvasmarha tenyésztésének fölülkerekedése kétségtávol a megtelepedéssel kapcsolatos, mely a lóháton való kalandozásnak véget vetett s így a súlyt a lóról a gazdaságosabb szarvasmarhára hárította át.

HERODOT leírása emlékeztet a magyar bőrkucsma és széles vagy bő gatyaviseletre. Evvel az utóbbival nem az van értve, hogy a maihoz hasonló, sok szélre varrott gatyá dívott, mert ennek mai szélessége az ipar fejlődésével és behatolásával kapcsolatos. A magyarság gatyája még a múlt század első felében is keskeny bordában, kizárólag szövött vászomból készült s éppen azért közelebb állott a rövid, bővebb nadrághoz, mint a mai ezerránczú, korczos gatyához. Erről elfogadható képek tanúskodnak.

Tudjuk, hogy bölcs LEÓN császár hadtudományi könyvében¹ világosan mondja — a XVIII. fejt. 22. §-ban — hogy a magyarok — turkok név alatt — minden reménye a nyílzásban fekszik; a 23. §-ban, hogy gyakorlott íjászaik vannak, ezek pedig lovasok; a 40. §-ban, hogy az üldözésben rendetlenül nyomulnak elő; az 51. §-ban, hogy a lóhátról való nyílzásra nagy szorgalmat fordítanak; a 49. §-ban, hogy a többi fegyverzetük kard, vért, lándzsa — a nyilat azonban jobban szeretik; az 52. §-ban, hogy nagy csapat jószág, lovak, teherhordó barom követik a sereget, hogy élelmet és italul tejet szolgáltatson. Ez utóbbi a hadviselésben a magyarság nomád vonása. Az eddigiekből azonban világosan kitűnik a szittyákkal való egyezés is, úgy, mint azt a görög írókból láthatjuk.

HERODOT-ÍÓI tudjuk a szittyá lóostornak, mint fegyvernek használatát. A magyarság pásztorelemeinél a csikós, tehát lovas-pásztor és a kanász az, a ki nehéz ostorára, az ú. n. „karikásra“ rendkívül rátartós, ezt sokszorosan fegyverül is biztosan hasz-

¹ V. ö. SZABÓ KÁROLY i. h. III. A magyarok hadszerkezetéről Árpád korában. Bölcs LEÓN császár adatai, p. 79. 95.

nálja. A többi pásztor, legkivált a kanász, az ostor mellett, még pedig fegyverül, baltát használ, mely éppen fegyverváltával reávall a szittyá *sagáris* nevű kétélű baltára; még inkább pedig a fejszés-csákányra.

Tudjuk, hogy a görög írók a szittyák jellemét kiválónak festik. Az egyik igazságosaknak, törvény szerint élőknek hirdeti; a másik egyszerűségüket és önérzetüket emeli magasra; a harmadik jótörvényűeknek mondja; a negyedik legigazságsabbaknak találja; az ötödik nyíltságukat magasztalja; végre a hatodik azt vallja, hogy okosságban tútesznek a többi népen. Mindez együttesen adja a komoly, értelmes és tisztességtudó embert és mindazok, a kik a tisztavérű, közrendű, síki és túladunai magyar embert jól ismerik, a görög írók szittyá emberének jellemrajzában megtalálják a magyar ember tükörképét is. Egyik kiválóságunk a magyar irodalom történetében azokról a mozzanatokról elmélkedve, a melyek a magyarság nemzeti lelkületére alakítóan folytak be, azokat két csoportra osztja: természetiekre és erkölcsiekre. Főfontosságúak a természeti viszonyok, a melyek között a nemzet élt, továbbá az öröklött faji tulajdonságok; a végeredmény az, hogy a síkföld és a pusztai élet nyoma megvan a mai magyarság gondolkozásában, megnyilatkozik a gondolkozás józanságában, egyenességében, világosságában és a képzelet csekélyebb fejlettségében.¹

¹ BEÖTHY ZSOLT: „A magyar irodalom története“ 1899. I. pag. 10. — Nevezetes az a benyomás, a melyet a közrendű magyareMBER a kutató idegenre teszen. Csak nemrég — 1904 — alkalmat szereztem egy előkelő angol kutatónak, ki sok világot látott, magyar halászokkal és földművelőkkel való érintkezésre. Köszönő levelében ezeket írta nekem: „A legelőkelőbbtől a legkisebb emberig nem tapasztaltam egyebet, mint a legnagyobb jóságot, még a paraszt ember is „született gentleman“, magaviseleté nagyvilági műveltséget mutat. Egy szóval Magyarországról és népéről a legkedvesebb emléket hoztam magammal stb. (From the highest to the lowest I met with nothing but the greatest kindness, the peasants are „natures gentlemen“ and the3^r have the manners of the „beau monde“. I bring back with me the pleasantest recollections of Hungary and its people etc. HEATELY NOBLE (in litt).

Az pedig kétségtelen, hogy a jellembeli sajátosság leginkább az ősfoglalkozást űző embernél domborodik ki, tehát a síki magyar java pásztoremberénél és a halászoknál, mint a nemzet ősi állapotának legközvetlenebb örököseinél.

Nem is szorul bővebb bizonyításra, hogy az ősfoglalkozást űző és a birtokos magyareMBER is — éppen úgy, mint a szittyák, sokszorosan még ma is a mesterembert — és tegyük hozzá a kereskedőt — „kisebb becsületűnek“ tartja. Maga semmi körülmények között sem „szatócskodik,“ hanem értéket értékért adva, inkább cserél. Ugyanezt emeli ki a görög író is. Van magyar pásztoreMBER, a ki a botját borjún váltja magához; szép nehéz ostornyélnek süldő az ára stb.

A szittyáknál a görög írók szerint az ivás zajjal járt. A szittyák borivók voltak. A közrendű magyareMBER is borivó; de csak az ifja hangos, nem a czivakodás, hanem a kurjantás, a dal értelmében. Az ősfoglalkozást űző magyarság föltétlenül józan; a pásztor nem felelhet a rábizott jószágért, nem terelheti boros fővel; a halász sem szállhat másként a vízre, mint józanon; azonban egyik sem tér ki a bor elől, a mikor arra oly alkalom van, mely különben nem döntené bajba. De éppen mert józan életet folytat, az ital könnyen megárt neki. Mint a szittyák, ki boros fővel íjának húrját igen jelentősen pengette, a magyar pásztoreMBER feje körül megforgatja és a mestergerendába vágja baltáját. EKKEHARD krónikája is mondja, abból az időből, a mikor a magyarság még fosztogatva kalandozott, hogy a sanct-gallen-i kolostor udvarán milyen lakomát csaptak s a bortól felhevülve végtére kitörő kedvvel tánczoltak és *danoltak* főnökeik előtt.¹

De még ha az íj húrjának pengetése zene akart is lenni, az analógia megmarad, mert a zenét ivás közben a magyarság is szerfölött kedveli.

Annak az eljárásnak, a melyet a szittyák az ellenség feje-

¹ V. ö. SEBESTYÉN GYULA DR.: „A magyar honfoglalás mondái“ 1904. I. köt. p. 113.

bőrének kidolgozására használt, vagy alkalmazott, meg van a magyar pásztorságnál is a megfelelője: oly bőrt vagy irhát, a melynél kiváló szívósság a főkellék, például a nehéz ostor telkénél, csapójánál, a pásztor szárítással és folytonos nyujtogatással = gyúrással dolgozza ki.

A HERODOT leírta „gőzfürdőt“ némelyek azért támadták meg, mert szerintők a szittyáknak fátlan vidéken nem volt módjuk, hogy alkalmas karókat szerezzenek. Helyesen fölfogva azonban az a szittyá „gőzfürdő“, mely egymás felé hajló három karót vallott támasztékul, terjedelemeire nézve nem sokkal több lehetett egy derék, irhás juhászbundánál és ekkora alkotmányhoz való három karót szolgáltathatta Maeotis környéke, Lebedia és Etelköz mocsárvilágának fűzbokra is. Az pedig ismeretes, hogy a bundában való izzasztás a magyar pásztor gyógyeljárásai között is megvan. A szittyák halotti ünnepén, mint tudjuk, a rúd és a félkerék támasztó szerepet játszott. Az alkotmány határozottan ösztörüszerű.

Utolsó analógiának meghagytam azt, amit ALEXANDER KELEMEN jegyzett fel, hogy a szittyá, megszorúlva, lova vérével is táplálkozik. Erre a magyar köztörténetben nincs példa; de felhossa JÚLIÁN barát a visszamaradt magyarokról a kanczatejjel együtt — és én JÚLIÁN-ban forrást látok.

Evvel végét éri a pásztorelemek viszonyítása, melynek eredménye az, hogy bizonyos, határozott természetű tájakon a különben is rokon népek azonos életmódot folytatnak és hogy a határozott természeti viszonyok alakító befolyással vannak az adott népek jellemére, lelkületére, melynek fenntartó hatalma a szokáshoz való szívós ragaszkodásban nyilvánlik.

A halászelem viszonya a pásztorelem mellett így alakul: a görögöktől tudjuk, hogy a szittyák téli halászatot űztek s ugyanezt tudjuk IRN ROSZTÉH iratából a magyarságra nézve is, ez tehát szintén azonos.

Az már az államalkotás természetében rejlik, hogy a nomád állapotban együttjáró elemek foglalkozás szerint elkülönültek

és külön fejlődtek; így elkülönült a pásztorelem a halászelem-től; de a nomád vonás mindkettőn hosszan, még napjainkig is megmaradt: a pásztornál a cserényes és egyéb helyváltoztató formában, a melyről még szó lesz; a halásznál a vándorhalász képében, melynek végső kilobbanása a mult XIX-dik század nyolczadik évtizedébe esik.¹ Egyik művemben: „A magyar halászat könyve“ címűben, a halászat őselemeit megállapítva, arra a következtetésre jutottam, hogy a halászat mindenesetre a magyar nemzet egyik ősfoglalkozása volt és azt is következtem, hogy bárhonnan jött legyen a magyarság mostani területére, halászó helyről kellett jönnie. Ez nemcsak megfér avval, a mit a pásztorelet, mint ősfoglalkozás nyújt, hanem a kettő kiegészíti egymást, rámutatva arra a belső tagozódásra, a mely a magyarságban már ősi soron is megvolt és ami csak alkalmassá tehette az államalkotásra, a munkakörök szerint való további tagozódásra, mint az állam szükséges alapföltételére.

¹ „A magyar halászat könyve“ 1887.1. pag. 440. a révkomáromi vándorhalászlól szóló rész.

IV.

A MAGYAR ÁLLATTARTÁS KÖZTÖRTÉNETE.

A magyar ősfoglalkozásoknak az állattenyésztésre vonatkozó részében immár az a föladat, hogy az okiratos történeti rész találja meg a szerves kapcsolatot az ősi állapottal, a melynek okiratokon nyugovó története nincsen.

A görög íróknak a szittyák nomád életét festő adataiból, és abból, hogy a magyarság a honfoglalás előtt egyazon helyen szintén nomád életet folytatott, úgy a mostkori pásztorélettel való viszonyításból, mindezekből elfogadhatóan folyik, hogy őseink, mint hatalmas állattenyésztő s ezen az alapon harczra alkalmas nomád nép szállották meg különösen a magyar föld sík, folyóktól átszelt, rétségeiben, lápokban, mocsarakban, ingoványokban, de kiváló füves legelőkben is gazdag Alföldjét, mely természeti tulajdonságainál fogva kedvezett az állattenyésztő nomád életmódnak, más szavakkal: egyezett az elhagyott területek természeti viszonyaival.¹

¹ Már SPALATÓI TAMÁS mondja, hogy az Alföldnek már természete is az állattenyésztésnek kedvezett s a honfoglaló ősök egy része — mondjuk java — ezért telepedett itt különös előszeretettel, mert gyéren lakva, nagy tért engedett a magyarok állattenyésztő hajlamának. V. ö. WENZEL G. A magyar mezőgazd. tört. p. 92.

Azonban az a „hatalmas állattenyésztő“ nem a számbeli, hanem leginkább a szinte csodás értelmi erőre vonatkozik, arra, a mely e nép intézményes ősi szervezetében szól hozzánk,, a mely egyetlen valódi tényezője annak, hogy e nemzet az elfoglalt területen, melyen előtte annyi nép pusztult el, megvethette lábát és fenmaradhatott mind e mai napig, tehát — nyomatokkal mondva — véghez vitte ezt, noha a megszállás idejében és sokszorosan azon innen is, aránylag csekély számú volt.

E mű fejtegetéseinek során később meg fogjuk látni, hogy az elfoglalt Alföld természeti viszonyainál fogva, melyeket a magyar nép valóban bámulatosan fel tudott használni, hogyan maradhatott meg oly időben is, a midőn a köznapi történeti fölfogás szerint irtó dúlásoknak volt kitéve, a minő a tatárjárás, a törökvilág volt volna; nem is szólva azokról a mesterkedésekről, a melyeket idegen, nagy értelmi erő folytatott azért, hogy a nép életerejét gyökerében ronthassa meg.

Már ezekből is látható, hogy a könyv nem kíván, a tulajdonképpen való történeti részben sem, a bevett csapásokon haladni, a hol több tere van az írók egyéni nézetének, oly alapokon azonban, a melyeket a sohasem alvó emberi önösség ingadozóvá tett, a hol tehát a tévedés csupán a jóhiszeműséget állítja oda mentségül; ez a könyv a folyó élet vagy a belátható közelmúlt életének *fényeiből* is meríti a levezető és ellenőrző erőt, hogy emberileg biztos alapról következtethessen.

Az okiratosnak mondható történetnek így az ősi állapottal való szerves kapcsolatát tehát nem a királyok vagy mások adományozásának ténye, hanem az adományozások tárgya s ennek viszonyítása az ismert ősi állapottal, adhatja meg valójában értékét és így ez szabja meg a történeti fölfogás lényét is.

Más szavakkal kifejezve: a viszonyítás módszere ugyanaz, a mely a szittyák és magyarok nomádéletének tárgyalásánál alkalmazva van.

A mi ebben a részben, mint a közfölfogás szerint bevett, elfogadott történeti adat alkalmazva van, annak alkalmazása

teljesen jóhiszemű, mert ily anyagnak bírálat útján való mérlegelése, ellenőrzése, így tulajdonképeni érdemben való megállapítása a szaktörténészt illeti meg. És ezt ez az adatanyag ki is hívja, mert különösen az adományozások tárgyai, az életnek nemcsak fentartására, hanem bőségesen való ellátására is voltak hivatva; itt tehát a leghatalmasabb erő, az önzés volt közvetlenül érintve, cselekvésre ösztönözve.

Így állunk meg az előtt a kérdés előtt, a melyre az adott felelet az említett szerves kapcsolatot megteremtheti és mely a következő:

Vájjon az állattenyésztésre vonatkozó, elfogadható legkorábbi történeti adatoknak tárgyi része megfelel-e az állattenyésztő nomád magyarság ősi állapotának, igen, vagy nem?

A fejlődés rendje.

A IX-X. SZÁZAD.

A nélkül, hogy Béla király névtelenjének nagyobb értéket tulajdonítanánk, mint a mennyi a józan kritika ítélőszéke előtt, hitelessége tekintetében megilleti, annyit el kell fogadnunk, hogy bizonyos föllállításokban, a körülötte folyó élet alapján, mely akkor még telve volt az ősiség vonásaival és szellemes embernél alkalmas volt a múltra való következtetésre, tehát ezen az alapon festette meg az őshaza viszonyait.

Ebben rejlik értéke.

Ő a „Gesta Hungarorum“ első fejezetében, az őshaza dicső voltáról szólva, megemlékezik a sok *nyusziról*,¹ melylyel nemcsak nemesek, hanem közrendűek is ékeskedtek; sőt az *ökörpásztorok-gulyások, kanászok és juhászok* is ruházatukat földiszítik vala; az eredeti szöveg szerint: . . . „ubi ultra modum abundantes inveniuntur *zobolini*, ita, quod non solum pobiles et

¹ Mustek zibellina L.

ignobües vestiuntur inde, verum etiam *bubulci, subulci* ac *opiliones* sua decorant vestimenta“.

Hogy vájjon itt valóságos nyusziról, vagy — mint valószínűbb — az erdei vagy kövi nyestről¹ van-e szó, az itt nem lényeges, hanem igenis az, hogy ANONYMUS már háromféle pásztort sorol föl, ezenkívül a nemest; a közrendüt és a pásztort, tehát három rendet különböztet meg. Ez utóbbi már fejlett társadalomra és állattenyésztésre vall, tehát az állattenyésztő nomáddal alaposan viszonyítható.

890. A legrégibb, a mai Magyarországra, mint területre vonatkozó s az állattenyésztéssel kapcsolatos adat különben 890-ből, tehát a IX-ik századból származik, a midőn t. i. *Amulf* császár és keleti frank király megerősíti a salzburgi érsek megyéjét s a többi városok és javak között fölemlíti *Sabariat*, a mai Szombathelyt, a hozzá tartozó tizedet, szántókat, szőlőket, kaszálókat és *legelőket*, ezeknek pásztortartozékát.¹

907. A X-ik századból — 907 tájáról — *Atyád*, vezérrel kapcsolatosan, már lótenyésztésről van szó. ANONYMUS szerint: „Árpád azonnal mesteremberekkel fejedelmi házakat építtetett, hosszú időn át fárasztott *lovait* itt legeltetni rendelte és *lovászainak* fejéül egy *Sepel* (Csepel) nevű bölcs kún férfit rendelt; ezért e szigetet mai napig is CsepeZ-szigetének nevezik“. Az eredeti szöveg szerint: „ . . . statim dux Árpád conductis artificibus precepit facéré egregias domos ducales et omnes equos suos, longitudine dierum fatigatos, ibi introductos, pascere precepit quondam Cumanorum, virum prudentem, nomine *Sepel*, eo propter *Sepel* magistrum *Agazonum* inibi morantem, vocata est insula nomine *Sepel* usque ad hodiernum diem“.³ Ezt tehát már mint fejedelmi ménest kell fölfognunk és fel van jegyezve, hogy a fejedelem példáját a többi vezér és főember követte.¹

¹ *Mustela martes* L.

² WENZEL G. „Árpádkori új okmánytár“, VI. 3.

³ ANONYMUS: „Gesta Hungarorum“ p. 39. V. ö. HORNYIK: „Kecskemét története“, I. 90.

⁴ WENZEL G. „A mezőgazdaság története“ p. 94.

XI. SZÁZAD.

A XI-ik századból felemlítendő, hogy a harczbaszálló kereszt-es hadaknak az Alföldön való átvonuláskor feltűnt a lovaknak nagy sokasága,¹ 1. 1096.

Ugyanebből a századból föl van jegyezve *Achtum* fejedelemről, hogy tömérdek *szilaj lova* volt, azokon túl, a melyeket pásztorok vagyis csikósok a házaknál tartottak. Volt számtalan barma, külön pásztorokkal, az az gulyásokkal.²

1015. Szent István, a magyarok első királya bőven látja el a monostorokat s adományai között a lábas jószág sokszorosán fordul elő. így 1015-ben, abban az okmányban, a melylyel Pécsvárad monostorát javaiban megerősíti, adományoz 13 juhászt, 3 kanászt, 3 lovászt, 120 lovat, 84 tehenet, 464 juhot, 102 disznót és 92 kecskét.³ Ide tartozik HORNYIK állítása, hogy Kecskemét őslakói 900 év előtt szerény kecskepásztorok voltak. (Kecskemét története. I. 106.)

1018. István bán a Szent Chrysogon kolostornak 20 igás barmot, 30 tehenet, 2 lovat, 32 disznót, 400 juhot adományoz.⁴

1010. István — szent — király a Modestus és Bonipertus püspökök által felszentelt zalai Szt-Adorján-egyházat a benczés barátok részére megerősíti és többek közt adományoz „ . . et decimam equorum nostrorum in Insula, quae vocatur Csepel“. Tehát a csepelszigeti királyi ménés tizedét is.⁵

1036. Ugyanő a bakonybéli apátságot látja el. Az okmányban áll: „Porci quoque Abbatis in eadem — sylva *Bocon* — libere pascantur“, tehát: az apát sertései a *Bakony* erdejében szabadon legelhetnek.⁶ Ekkor on tehát az apátságnak már disznótenyésztete volt.

¹ WENZEL G.: A mezőgazd. tört. p. 216.

² ENDLICHER: „Monum. Árpádiána.“ Vita St. Gerardi X. 214.

³ FEJÉR: „Cod. diplomaticus“ I. p. 297 et 302.

⁴ ű. o. VII. 1. r. p. 105.

⁵ U. o. I. p. 305.

⁶ U. o. „C. D.“ I. 329. u. o. III. 1. r. 87. I. 25. 327.

1055. I. András király a tihanyi apátságot alapítva, ad 8 lovászt, 3 kanászt, 3 juhászt, 34 mént, 70 juh, 100 disznót. A szerzetesek szükségletére évenként 50 csikót a királyi ménesből.¹ A 34 ménhez adja a kellő számú anyakanczát is — „cum subditis equabus“.

Továbbá ad az apátságnak lovászokat, kik a barátok lovait őrizték, „Agazones qui fratrum equos custodiunt“.

1067. A zazty-i apátság alapító levelében föl van említve 104 szolgátelek, ezek közt 30 lovas — 20 magyar, 10 bessenyő (Bisseni); 10 lónyüg vagy békó — copulae equorum — 100 ökör, 100 juh, 200 disznó.²

1067. Péter Comes a szihalmi birtokokat a zazty-i apátságnak adja; kezdődnek pedig a birtokok a király lovainak nyékjénél — „ab area equorum Regis“ — szó van még 100 ökrörről, 100 juhról, 200 disznóról és legelőkről is.³

107k. Salamon király adománya a frisingeni egyház számára, melyet IV. Henrik római német császár megerősít. Adott *legelőket*, réteket, szőlőket a szolgálattevőkkel együtt.⁴

1075. I. Géza király Szt. Benedek apátságának a Vág folyón alul Santo helységét adja, 70 ekényi földdel, rétekekkel, *legelőkkel*; a Duna mellett erdőt és' 40 lovászházat. Ugyanő adja ennek az apátságnak szabadalomlevelét, Daboz községben 3 házat a szolgáknak, kik az apátság sertéseit őrzik; ezeken kívül elrendelte, hogy a hova a király sertései mennek legelni, oda menjenek az apátságéi is.⁵

Ugyan e király adja az apátságnak Csány helységet és Felső-Alpár pusztát. Szó van *Zezin*-ről, a királyi ménes lovászáról, a ménes itatójárói és szénájáról.⁶

¹ FEJÉR: C. I). I. 392. 393. — 388. II. p. 10. „Honművészt“ 1833. J>. 3.

² WENZEL G.: „Árp. k. u. o. t.“ I. 25.

³ U. o. p. 24. 25. A *nyék* szóra nézve a tárgyi rész ad fölvilágosítást; 1. különben „Magyar Nyelv“ I. évf. 1-ső füzet 1905. HERMAN OTTÓ: „A nyék.“

⁴ WENZEL: „Árp. k. u. o. t.“ I. 29.

⁵ FEJÉR: „C. I).“ I. p. 432. 437. 438.

⁶ HORNYIK: „Kecskemét tört.“ I. 194.

1077. Szent László király a pannonthalmi apátságnak adott megerősítő levelében tizenötödik jószágul megnevez egy birtokot, mely a *Zselicz* erdő alatt fekszik, melyet a király sertések legeltetésére adományozott, 30 telek kondással és 300 disznóval. „*Sylvae de Seliz, quae semper a tempore sancti Regis de apibus, porcis et aliis animalibus nobis persolvebant decimas.*“¹ Az az: „A zseliczi erdők, a melyek a szent király — István — óta mindenkor méhektől, sertésektől stb. tizedet fizettek.“ Ez a somogyi kanászság ősi fészke!

1085. Ugyan e király 1085-ben Veszprém egyházának alapítványát megerősíti és tetézi. A nagy hegyen vannak az egyház juhászai azokhoz a juhokhoz, a melyeket a király adományozott. A juhászok nevei: Keyzla, Zumbos, Forkos, Latamos, Senid. — Peremárton községben elő van sorolva 3 vinczellér, 4 kocsis és 5 pásztor.²

1080. A bakonybéli apátság összeírásában meg van állapítva a munkák sorrendje. A lovászok — *equitantes* — tartoznak szántani, aratni, kaszálni, bort hordani. Neveik: Keta, Dobron, Gurcsu, Hyldchu, Halidi, Erecu, Sutoe, Seca. A marhát is ők legeltetik. Pásztorok: Zolnic és Chozug; disznópásztor pedig Hela.

A lovászokhoz Demka, Turunoc fia adott még 27 embert, kiknek nevei ezek: Besseneu, Simon, Apasci, Zagon, Benusa, Mogdi, Keda, Zdaucu, Geken, Bugudi, Pomolceu, Vrmandi, Salamon, Sunadi, Stephanus, Osti, Vrodi, Michael, Benata, Nandir, Benedic, Beidi, Lakó ti, Helebes, Pecudi, Sella, Geup.³

1090. Amiens-i Péter remete és a keresztesek vezére Zimonyban tartózkodván, intézkedett: „*propter abundantiam, quam ibi reperit in infinito numero equorum*“ — v. ö. a XI. század legelejét.⁴

¹ *Erdészeti oklevéltár*, I. p. 2. és WENZEL: „Árpádk. u. o. t.“ I. 238.

² FEJÉR: *Cod. Dipl.* I. 455. és II. 451.

³ WENZEL G.: „Árp. k. u. o. t.“ I. 35. 36.

⁴ Albertus Aquensis I. könyv 187.1. *Gesta Dei per Francos*, Hanau 1611.

Összegezés.

Evvel a legkorábbi adatok és a XI-dik század anyaga le vannak tárgyalva és mielőtt hogy tovább haladnánk, meg kell állapítani, vajjon a szerves kapcsolat a nemzet ősi állapota között, mely nem Magyarország mai területén fejlődött és az e területen kivehető legkorábbi állapot között helyreállítható-e? Semmi kétség, hogy igen.

Nem is egy egész századdal a honfoglalás bevégzése után királyok és előkelők alapítványai, a mennyire tenyésztés tárgyát alkotó lábas jószágáról van szó, fejlett és szervezett állattenyésztésről és pásztorelemről tesznek tanúságot: ez természetesen hosszú fejlődés eredménye.

A ménes körül akadunk a lovászmesterre, lovászra, csikósra; a ménes arányait látjuk 34 ménben a hozzá tartozó anyakanczakkal; szerepelnek a csikók és a szilaj ló, mely nomád termék, soha tető alá nem jutott, a míg nem került arkányra — a mai pányvára. Lovászház negyven is szerepel.

Gulyák, juhnyájak tetemes számokkal vannak felsorolva; a kondák hatalmas arányokat mutatnak; szerepel 30 kanásztelek és a sertéssel kapcsolatban két helyiség van megnevezve, mely azóta is mindig híres volt a sertés tenyésztéséről: a Bakony és a Zseliczség. Ez utóbbival kapcsolatosan mélyebb betekintést nyerünk az akkori magyarság gazdaságába, mert az illető okmány — Szent László 1077 — felemlíti a méheket, sertéseket és egyéb állatokat, a melyekből a tized már a szent király — István — óta szedetett. Az állattenyésztés tehát ott széles alapon fejlődött.

Külön kijelölt itatóhely, a nyűg vagy béklyó alkalmazása, mely utóbbi már Lebedia és Etelköz nomádjainál is a sátor körül kéznél tartotta a harci méneket; mindez bizonyítja, hogy az állattenyésztés a nemzet ösfoglalkozása és mint ilyen már hatalmas volt, a midőn a nemzet mai hazáját elfoglalta.

A színmagyar elem szerepéről ebben az ösfoglalkozásban a pásztoroknak nem egy neve is tanúskodik, mint: Farkas,

Sütő, Hazug, Simon, Apacsi, Zágon, Magdi, Begedi, Urmándi, Sunádi, Osti stb.; de nyilván sok az idegen elem is, mely, mint később látni fogjuk, a birtokos magyar rendelkezése alatt állott.

Az osztódás is világosan kivehető. Az elfoglalt terület nyugoti részében keletkeznek azok az intézmények, a melyek e korban a magyarság megtelepedésére szolgáló jegeczesedési pontok. Az az adat — 1086-ból — hogy a bakonybéli apátság lovászhai szántani és aratni tartoznak, világot vet a megtelepedés fokára és nagyon valószínűvé teszi, hogy ez az IHN ROSZTÉH megjegyzésével — a sok szántóföldről — kapcsolatos, vagyis, hogy a honfoglalók nem voltak a földműveléstől merőben idegenek. Erre mutat különben az „igás barom“ „iumentum“ megjelölés is.

Ez az egyik fél. A másik az, hogy a nomádeletre oly kiválóan alkalmas Alföld népe továbbra is nomád maradt és ennek szilaj jószága alkotta az ország anyagi erejét, mely későbbi századokban — mint látni fogjuk — világjelentőséget öltött és a legközelebbi múltig is megtartotta, közvagyon tekintetében nagy fontosságát. Evvel a bevezető sorokban felvetett kérdésre, a történeti anyag és az ősi állapotra vonatkozólag is, megtaláltuk az igenlő feleletet.

Haladjunk a

XII. ÉS XIII. SZÁZADBA.

Innen kezdve már meg van okolva a csoportok szerint való tárgyalás.

Ménes.

1135. II. Béla király a Szent István király alapította bozói apátság javait a premontrei szerzetesek részére megerősíti s többek között adott két lovászt, Korotust és Nembyrt: „dedit et Agazones Korotus et Nembyr“.¹

1137. Marton Comes a csatári monostort alapítja Zala

¹ FEJÉR . Cod. Dipl. VII. 5. p. 10Γ>.

vármegyében. Az adományok között föl van sorolva két szabad jobbágy is, névszerint Grab és Odmot, kik lovakat is tartoztak őrizni. Az adományok voltak a Comes részéről: 200 ló, 200 ökör, 200 disznó, 1500 juh pásztorokkal; felesége, Comitissa Magdaléna részéről 9 szilaj lovat — equi indomiti — Hezdigi csikóssal és 20 disznót Agus és Maradié nevű kondásokkal. . . Ferte nevű praediumban pedig adott 160 juhot juhászokkal.¹

1138. II. Béla király a dömösi prépostságot látja el. A lovászok nevei, kik a prépostságban szolgálnak: Heredi helységben: Adan, Vig, Kute, Subudi, Beke, Cusadi, másik Beke, Bulsu, Vichodi, Budi. A szerzetesek lovait ezek őrzik: Jarud, fiával együtt.²

Mazudiban a pásztor Gesthus s ott van 20 kancza, lovászszál, kinek neve Vlen.³

A prépost kultii ménésében van 70 kancza és 20 csikó.⁴

1106. Seines nevű nő a pannonhalmi apátságnak 23 csődörből és kanczából álló ménest hagyományozott.⁵

1169. III. István király a szent jobb egyház jogait és kolostoráéit is megerősíti. Az okmányban föl vannak sorolva: „Septem domos pistorum, trés agazonum“. „Zachy cum sex domibus equitum. Zigetkut cum sex domibus equitum.“⁶

1190. III. Béla idejében a csatári apát ménese 120 lóból állott.⁷

1190. III. Béla király a pécsi püspöknek a megyéjében levő ménések után a tizedet adományozza: „decimam de armentis equorum seu equacia“.⁸

1199. Joachim, nemes, birtokos végrendeletében, melyet

¹ FEJÉR: Cod. Pipi. 11. p. 89. 91. 92.

² U. o. I. p. 102. tov. II. p. 106. 107. és II. p. 105.

³ U. o. II. p. 106-107.

⁴ U. o. II. p. 255.

⁵ Árpádkori új Okmt. I. 56.

⁶ FEJÉR: Cod. Pipi. VII. 1. r. 161-163.

⁷ U. o. II. p. 255.

⁹ U. o. II. p. 255.

Imre király jóváhagyott, ez áll: „adott egy Kiley nevű lovászt is, 30 szilaj kanczával együtt, melyek közül 4 csikó“. . . *dedit et Agazonem nomine Kyley cum 30 equabus indomitis ex quibus 4 poledros,*“¹

1211. II. Endre király a tihanyi apátság jószágát erősíti meg. Ekkor lovászok voltak: Pót és fia, Zenid, Bolchon fiaival, Stephano, Ferenis, Numma fiaival, Lekevel és Haiával, Jacón fia, Potcan fiaival, Ciquilon, Keteul, Finti és Rouval, Bekeyd fia, Pocud, Cheke fia, Buine fiaival, Celey fiaival, Chema, Chemata, Chemozog, ennek testvére Micha.³

1212. Ipolit birtokos, nemes, végrendeletében, melyet II. Endre király megerősített, ez áll: „adtam Boroska nevű falut... 30 szilaj kanczát, 5 hágó mént és Peska nevű lovászt“, „*dedi praedium quod dicitur Boroska. . . cum 30 equabus indomitas et 5 emissariis cum Agazone nomine Peska.*“³

1221. II. Endre idejében Leustach és neje Hilta a pannónhalmi apátságnak adományoztak 30 kanczát.⁴

1225. II. Endre király a pannónhalmi apátságot Gönyővel ajándékozza meg, úgy azonban, hogy fele 7 telekkel Mihály királyi lovászmesteré marad.⁵

1231. Miklós Comes Ugrin néhai esztergomi érsek testvére 300 szilaj lóról — *equi indomiti* — intézkedik.⁶

(1231. Jegyzet. *Gugh Comes Szt. Miklós kápolnát alapít Dymben. Az okmány idetartozó részének magyar fordítása* ím ez: „A mit az emberi ész a lélek üdvére tervez, azt az oklevelek szilárd alapjával kell támogatni; tudják meg tehát a jelenlegiek és ismerjék meg a jövődöbeliek, kikhez ez az írás eljut, hogy 1231-ben Én, Gugh Comes, megfontolván e világ gyarlóságát és benne semmi biztosat nem találván, mert azokat a javakat,

¹ Hazai okmánytár V. p. 3. Poledrus = csikó.

² WENZEL G.: Árp. u. o. t. I. 110.

³ Hazai okmt. VI. p. 9.

⁴ FEJÉR: C. D. V. 1. r. p. 299.

⁵ WENZEL G.: Árp. u. o. t. I. p. 210.

⁶ FEJÉR: Cod. Dipl. III. 2. r. p. 223.

a melyeket elvetett az ember a jelenben, fogja aratni a jövőben, igyekeztén a földiek helyett égieket és a mulandók helyett örökkétartókat kiérdemelni; fiaimnak t. i. Péternek, a fejevári egyház prépostjának és a kir. udvar alkancellárjának, valamint Kozmának és Jánosnak beleegyezésével akartam, hogy a Szt. Miklós-kápolna Dymben javaimban részesedjék, hogy bármely e kápolnához rendelt pap, ki az isteni szolgálatot serényen végezni akarja, ezekből a javakból föntartathassék. Ezek pedig egy eke nyolcz ökörrrel és két szolgálóval, kiknek az egyike Zegrída és másika Döög nevű, született és születendő fiaikkal együtt, és öt tehén, melyeknek borjaiból évenként egy az eke helyreállítására s az esetre, ha valami kár érné, félretétetnők. A többi borjú pedig részint a papé, részint az egyházé, vagy tetőzetre, vagy más szükségesekre, melyekben vagy az egyház, vagy az oltár szűkölködnék. Ezenfelül 39 juh úgy, hogy az első év után minden bárány, a mely születik részint a pap, részint az egyház használatára van, hasonlóképen a hét kecskétől, a négy disznótól és három lótól, t. i. egy kancza és két csikó — és hogy ezek ne ejtsék tévedésbe ezt az oklevelet olvasókat, röviden mindabban részes a nevezett kápolna papja, a mi közönségesen *Tuuly-nak* neveztetik, vagyis a mi az állatoktól vagy barmoktól származik. — „quod vulgo dicitur *Tuuly*, quod super excrescit de animalibus etc. etc.”¹ — (A *Tuuly* nyilván a *tulok* = juvenus tehát származék sajátos alkalmazása.)

1233. II. Endre király Sóskút nevű helységet Nana kir. főlovász számára adományozza.²

1233. II. Endre a pannónhalmi apátságnak Urias apát kérelmére a királyi lovászok földjét — terrain Agazonum nostorum — mely a Sár folyó mellett fekszik és alig 60 holdnyi, adja.³

1233b. II. Endre király Farkas Comes és a pakusi királyi lovászok közti, Rabay helységre vonatkozó határjárást megerősíti.⁴

¹ TAGÁNYI KÁROLY in litt.

² WENZEL G.: Árpok. u. o. t. XI. p. 257.

³ U. o. I. p. 305.

⁴ U. o. VI. p. 552.

1234. IV. Béla király megerősíti a Pannónhalmának Géza fejedelem és Szent István király által alapított és ezek és más magyar királyok által gazdagon megadományozott Szt Márton apátság jószágait és jövedelmeit. Az elősorolt falvak között van Tapan, a kir. lovászok faluja.¹ Továbbá Temurd faluban van két mezei lovas, névleg Vros és Lybart fiaival — Agazones campestris.

Lazy faluban a lovasok — equestres — ezek: Hanta, Buna, Chumoz, Bulusoy rokonságukkal, 20 lakóhelylyel, ugyanarra a szolgálatra vannak kötelezve, mint Hymud falu lovasai. Szent Kereszt faluban: Budurog, Joachim; Digna faluban: Teodor, Buthmer, Pousa, Chom, Cuda.

Almás faluban: Egud, Cothob, Leure, Texe.

László faluban: Petur, Tumpa.⁸

IV. Béla király ugyancsak a pannonhalmi apátságnak megerősíti Torian faluban mezei lovasait, névszerint ezeket: Forcud, Pos, Cyma, kik mindennemű szolgálatra kötelesek.*

1236. IV. Béla király Róbert esztergomi érseknek más bírókkal egyetemben a lovászok által eltulajdonított földeket az esztergomi egyháznak visszaadta: „Robertus A. Ep. Strigoniensis cum aliis Judicibus terras per *Lovazones* ablatas Ecclesiae Strigoniensi restituit.”⁴

1236. Ugyancsak Róbert érsek és birótársai Lovász — Louaz — faluban a lovászok által lerontott határjeleket az esztergomi egyháznak visszaadják: „Agazones domini Regis de villa Louaz”.^{ft}

1250. Egy családi egyezményben is ménes — equatium — fordul elő.⁸

1254. Miklós királyi főtálmester a király meghagyásából

¹ WENZEL, Árp. u. o. t. II. p. 2.

² U. o. II. p. 8., 10., 12., 13.

³ U. o. II. p. 5.

⁴ FEJÉR: Cod. dipl. IV. 1. p. 67.

⁴ WENZEL: Árpádk. U. o. VII. 21.

⁵ FEJÉR: Cod. dipl. IV. 2. p. 70.

Somogy, Zala és Veszprém megyékben több birtokügyet rendez. Az oklevél többek között mondja: „Találtunk szentmártonhegyi lovászokat a Hygmogos hegy alatt, kik külön földet bírtak, a Kezey-i udvarnokokkal együtt”.¹

1257. IV. Béla király Chonug birtokát Wigmani Endre Comes és a királyi lovászok közt rendezi.³

1258. A bakonybéli apátság több noszlopi szolgáló-emberét — lovasokat is — nemes jobbágysai közé sorozza.³

1267. IV. Béla király Rodovan helységet illető adománya Sixtus mester esztergomi kanonok számára. A király a kánoknak a Komárom megyében, a Duna mellett fekvő helységet adja, a melyet királyi lovászok bírtak.⁴

1269. IV. Béla király egyik oklevelében olvasható: „insula equorum” azaz lovak szigete.⁵ Lehet Csepel; de Margitsziget is.

1271. Bizonyítvány, hogy Zoym, a királyné jobbágya, egy zordonszínű lovat Istvánnak öt márkáért eladott: „unum equum Zurdyn coloris”.

1270. V. István királynak Potos helységnek, a kir. lovászok birtokát megerősítő okmánya a nyúlszigeti — Margitsziget — domonkosrendiek számára.⁷

1273. István mester, Ormodaej fia méneséből a beeni apátságnak lovakat hagyományoz.⁸

1283. IV. László király Pous comest, Mersanak fiát Batur helységét tárgyzó adományban megerősíti. A helységet a király Pousnak jó szolgálatokért, a két hágó ménért és ötven kanczáért adta, melyeket Pous méneséből vett: „de equatia sua”.⁹

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. VII. p. 371.

² WENZEL G. Árpádk. u. o. t. VII. p. 456.

³ U. o. VII. p. 497.

⁴ U. o. VIII. p. 166.

⁵ U. a. M. gazd. tört. sz. p. 216.

⁶ Hazai oki. t. p. 60. A „zordon” szór alkalmasint a sültszőrő.

⁷ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. VIII. p. 381. (295?).

⁸ FEJÉR: Cod. dipl. V. 2. r. p. 138.

⁹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. I. p. 423,

1291. HI. Endre király Puky Tamást a Mérges és Réti javak birtokában megerősíti; az okmány szerint: „Lovászaink a Rába folyó mellett fekvő, Mérges nevű földjét, melyet László király Pukynak adott, megerősítjük.“¹

1294. III. Endre király intézkedik az illetékről, a melyet a nyúlsgizeti apáczazárdá vámszedői a királyi lovászoknak Budán fizetni tartoznak.³

Gulya.

1213. II. Endre király a pannonhalmi apátságának régi birtokait újból megerősíti: említ kisebb földet ökrök legeltetésére, melyet László király adományozott.* Ugyanez alkalommal fel van sorolva mint nyolczadik helység — predium — Weinitz, itt egy kis föld ökrök legeltetésére.⁴

1234 után. IV. Béla megerősíti a pannonhalmi apátság javait. Ság falu jobbágysai tiz ekére való földet bírnak, „kivéve a marhalegelőket.“⁶

1258. Dénes szolnoki és bakonyi ispán a pannonhalmi apátsággal vinnyei jobbágysai és a thurgi falubeli bakonyi erdőővők közti perben kötött egyezségről szóló bizonyságlevélben mondja, hogy a vinnyei szántóföldje nyugót felől a fenyőfői királyi udvarnokokkal és egy fenyveserdővel lévén határos, a vinnyei abban az erdőben mindenkor szabadon legeltethették marháikat.®

1262. A fehervári káptalan bizonyságlevele arról, hogy Egyed fia, Egyed kenessi erdejének mind tűzi-, mind épület-fában való hasznát, kivéven a makktermő fákat és a marhák legeltetését, Renold fia, Princz ispánnak 10 ezüst márkáért eladta.⁷

¹ WENZEL G.: Arpádk. u. o. t. X. p. 33.

² U o. X. p. 150.

³ U. o. VI. p. 262.

⁴ U. o. I. p. 130.

⁵ U. o. II. p. 7.

⁶ Erdészeti oklevéltár: I. p. 10.

1291. A pozsonyi káptalan bizonyságlevele, hogy Bazini Kozma comes, Falistar nevű birtokát serviensének, Lászlónak, adományozta, ebben a birtok marhalegelőit is.¹

1298. A pécsi káptalan III. Endre királynak jelenti, hogy Filpes fia, Fülöp által Conrád comes ellen elkövetett hatalmaskodás ügyében a vizsgálatot teljesítette és megállapította, hogy nagyobb bar-mokat, ökröket és teheneket, tinókat 90-et erőszakkal elvitt.⁸

Konda.

XI—XIII. század. A kondák őrzése kanászokra volt bízva (custodes porcorum, subulci) — a kik sajátos községeket is alkot-tak. Ilyen volt eredetileg Veszprémben Szt-Gál községe is.³

Erre a korra legjellemzőbb és legfontosabb az, hogy II. Endre király arany bullájának 22-ik cikkében a király serté-seiről is gondoskodik, ú. m.: „porci nostri in sylvis vei pratis servantium non pascantur contra eorum voluntatem“ — magya-rul: „sertéseink a szolgák erdeiben és kaszálóin nem legelhetnek azok akarata ellen“. Ebből következtethető, hogy ez az arany bulla kibocsátása — 1222 — előtt bizony megesett. WENZEL GUSZTÁV főúri vagy elsőbbségi jogot gyanít.⁴

Vegyük azonban időrendben.

1121. István király megerősíti Géza király adományát a Garam mellett fekvő Szt-Benedek-monostor részére. Adott Dobocz faluban három szolgaházat, melyben a monostor kon-dásai laktak.*

1138. II. Béla a dömösi prépostság megadományozásáról szóló okmányban felsorol: „Gran“-ban 35 sertést a kondással.⁶

¹ WENZEL G.: Arpádk. u. o. t. X. p. 64 és 89.

² Hazai okm. t. p. 154.

³ WENZEL G.: M. O. mezőgazd. tört. p. 225. Megjegyzem, hogy Szt-Gált utóbb a király vadászai lakták. Az átalakulást kanászbojtárokból vadászokká I. XIV. század 1328-ik év.

⁴ WENZEL G.: M. O. mezőgazd. tört. p. 225.

⁵ FEJÉR: Cod. dipl. II. p. 78.

⁶ u. o. II. p. 107.

1138. Ugyan ez a király tetézi elődjének adományát Dobocz faluban 70 sertéssel és pásztorokkal.¹

1187. III. Sándor pápa a pannónhalmi apátság jogait megerősíti; felsorolva: az esztergomi érsekségben Szent-Mária-egyházat Wag — Vág — ban mindennel; az imaházat a disznópásztorok falujában a Selis — Zselicz — erdőben.*

1213. II. Endre király a pannónhalmi apátság régi birtokát új okmánynyal erősíti meg, ebben előfordul, mint tizenötödik praedium a Seleuch — talán Szőlős — erdő alatt, melyet László király adományozott sertések legeltetésére, 300 sertéssel és 30 kanászszállással.³

1220. Miklós nádor a pannónhalmi apátságnak oda ítél: 32 telek szolgát Zurunca helységben, mely szolgák a sertéseket legeltetni tartoznak. A szolgák nevei: Cucha, Vnica, Forcos, Pete, Viyalam, Petrus, Paulus, Partus, Zuede és ezeknek összes rokonsága.⁴

1228. II. Endre király a Templariusok rendjét Kon helységgel adományozza meg. A határleírásban föl van említve: „. . . és innen terjed a Gyznouuelig — Disznóhely — és itt a határ, mely a templomosok földjét elválasztja Bagyuk földjétől“.⁶

1233. A pannónhalmi apátság jobbágyainak és népeinek panasza, benne: „a disznópásztorok faluja ad az apátnak és a konventnek minden két telek után 1 disznót és 60 kecskebőrt, hájával együtt, 40 akó búzát és mégis Urias apát fuvarozásra, hordók készítésére, azonfelül bárányaik, gödölyéik, méheik után tized szolgáltatásra kényszeríti őket“. Erre a fogott bírák azt ítélték, hogy őket az apát ezentúl küldözgetésekre és hordók csinálására nem használhatja, sem tizedet nem vehet rajtuk; a mi a fuvarozást illeti, tartoznak 5 szekér hordónak való dongafát szállítani, egészen az apátság kaposi malmáig“.⁶

¹ FEJÉR: Cod. dipt. II. p. 105.

² RENZEL: Árpédk. u. o. t. I. p. 71.

³ U. o. VI. p. 362.

⁴ U. o. I. p. 169.

⁵ U. o. I. p. 251.

⁶ U. o. VI. p. 537., 540., 542. v. ö. az 1240-dik évi adatot.

1234-től. IV. Béla király megerősíti a pannonthalmi apátságot javaiban. Elő van sorolva: Zeles — Zselicz — erdőben van a kanászoknak 10 mezei lakuk, nóvszerint: Marcadon, két Zyrunke, Durche, Valuusfey, Nyrokol, két Szt-László, Bozais és Karan, melyek közönségesen Guznoovnak neveztetnek. A kanászok kötelesek a monostornak két telek után egy-egy jó, kövér disznót szolgáltatni. — Itt jól kivethetők a helyiségek magyar nevei.¹

1235—70 között. IV. Béla király a jeruzsálemi lovagrendnek kiadott adománylevelében a többi közt mondja: „A nádornak és a megyék ispánjainak járó, a rend jobbágyaitól fizetendő disznóadót és tizedet alamizsnául a rendnek hagyja, úgy hogy azt maga szedje; azontúl a maga disznait úgy jobbágiaiét is a vármegyék erdeiben, a hova mások disznai csak adófizetés mellett bocsáttatnak, szabadon legeltethesse“.³

1240 körül. IV. Béla király a pannonthalmi apátság összes javait összeíró levelében, többek között ez áll: A *Zeles* — Zselicz — erdőben a kanászoknak egy határ területén belül 10 falujok van, összesen 300 telekkel és 60 ekényi földdel, erdővel és kaszálóval. Minden 2 telek után évente egy hízott disznót, 600 (?) akó gabonát a javából és a szerzetesek lábbelijére 60 kecskebőrt, hájával együtt, adnak. Kötelesek azonkívül hordónak való fát vágni s az apátság kaposi malmáig szállítani; az apátot évenként kétszer, tavaszkor és télben élelemmel ellátni és nála rendes udvarnoki szolgálatot teljesíteni.¹

1245. IV. Béla király Miklós és Tamás comesek fiainak, hű szolgálataikért, Körösmegyében a Bokoune földet adja; az okmányban föl van említve a Dubluzka folyó mellett Guztowig — talán Disznóvég — és a királyi kanászok földjei: „térre subulcorum domini Regis“.⁴

1246. IV. Béla király is megerősíti a bakonybéli apátság-

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. II. p. 25.

² Erdészeti oki. tár I. p. 7.

³ U. o. I. p. 7. V. ö.: az 1233. évi adattal.

⁴ FEJÉR: Cod. Dipl. IV. 1. r. p. 387.

nak azt a jogát, hogy sertéseit a Bakony erdeiben szabadon legeltethesse.¹

1247. IV. Béla király a Garam melletti Szt Benedek-monostor szelepcsényi lovas jobbágyságainak tartozásairól mondja: Jobagiones Monasterii Scti Benedicti juxta Granum, servientes in equo proprio, qui vulgo *luosicag* dicuntur . . . dantes pro sua procuracione porcum triennem, qui vulgo *artan* dicitur“. Az az: „A Garam melletti Szt Benedek-monostor saját lovaikon szolgáló, közönségesen *luosicag* nevezett jobbágyságai . . . adván gondjuk viseléséért egy három éves sertést, melynek közönséges neve *artan*“.²

1275. A szent jánosrendi kormányzó tanácsnok a Peschenichat és Lykeniket tárgyzó adománya Perchinus comes és testvére, Antal számára. Az oklevél többek között mondja: „Ezenkívül Chican házukhoz tartozó erdőkben, kivéve az Owas — talán egy a Tilos-sal — erdőt, úgy a Perchinus Comes és testvérének, mint a nevezett földbirtokokon lakó népeinek sertései minden adókirovás nélkül legeltethetnek“.³

1288. László király a Chak nemzetségét és jobbágyságait a Raba erdőben legelésen levő sertések után járó díj alól fölmenti.⁴

A XI—XIII. századik sertéstenyésztések még föl vannak említve:

A leleszi prépostság birtokain.⁵

A zaztyi apátság birtokain.⁸

Az egri egyházmegyében.⁷

Ipolit, Baran fia végrendeletében.¹

¹ FEJÉR: Cod. Ilipl. IV. 1. p. 412.

² Árpádk. u. o. t. VII. p. 219.

³ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. I. p. 129.

⁴ FEJÉR: Cod. Dipl. V. 3. r. p. 406—7.

⁵ U. o. III. 1. r. p. 160.

⁶ Árpádk. u. o. t. I. p. 25.

⁷ FEJÉR: Cod. Dipl. IV. 3. p. 33., 42., 43.

⁸ Hazai okin. t. VI. p. 10.

Kanászok földjei és falvai:

Itt-ott községeket alkottak.¹

„Quandam terram subulcorum nostrorum.“²

„Villa custodum porcorum.“³

„40 porci cum custode eorum nomine Cosmas.“⁴

Juhászat

1137. II. Béla király a pannonthalmi Szt Marton-egyház birtokait megerősítve, az oklevélben mondja: „Sexaginta oves cum pastore nomine Kayud“. Az az: 60 juh, Kayud nevű pásztorral.’

1151. A pannonthalmi apátság javairól szólva egy okmányban ovile, azaz: *juhakolról*, vagy *hodályról* van szó.⁶ Az ovile lehet fedetlen nyék is.

1221. II. András király a pannonthalmi apátság által szerzett földeket ú. m. Ölbő, Bársonyos, Szőlős, Éch, Gamos stb megerősíti. Écs faluban Leustach és neje Hilta az apátságnak adományoztak, többi közt: 100 juhót 3 pásztorral, névszerint: Bichu, két fiával, Rengucz és Ivány-nyal.⁷

1231. IV. Béla király megerősíti a pannonthalmi apátság javait. Ekkor László faluban a juhászok: Onbruus, Keseleudiaival. Ezek minden munkára kötelesek.⁸

A váradi regestrumban ebben a korban 165 alatt áll: „Paulus opilio, vicecomes de villa Apa“; az az: „Pál juhász, Apa helység vicecomese“.⁸

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. I. p. 297.

² U. o. III. 1. r. p. 240.

³ U. o. III. 2. r. p. 35.

⁴ Árpádk. u. o. t. I. p. 36.

⁵ FEJÉR: Cod Dipl. VIII. 5. r. p. 140.

⁶ WENZEL: Árpádk. u. o. t. I. p. 61.

⁷ U. a. u. o. I. p. 173.

⁸ U. a. u. o. II. p. 13.

⁹ V. ö. Endlicher Mon. Árpádiána.

Ebben a korban az egyháziak birtokain juhászatok voltak:

Borsmonostoron, FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 299.

Dömösön, FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 100.

Bakonybéli, Árpádk. u. o. t. p. 66., 67.

Tihanyban, FEJÉR: Cod. Dipl. I. 388—393.

Pécsváradon, FEJÉR: Cod. Dipl. I. p. 302.

Pannonhalmán, FEJÉR: Cod. Dipl. I. 56. VI. 438,
541., 543.

Veszprém egyházmegyéjében. Hazai okmt. IV. 6.

Világi birtokosok kezén:

Barannak fia Ipolit. Hazai okmt. VI. p. 6.

Seines asszony, 100 juh. Árpádk. u. o. t. I. p. 56.

Miklós comes, 600 juh. FEJÉR: Cod. Dipl. III. 2. r.
pag. 228.

Domonkos bán, FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 299.

Gergely comes fia Ubul, FEJÉR: Cod. Dipl. IV. 2. r.
pag. 70.

WENZEL G. Magyarország mezőgazd. történetében p. 222. úgy gondolja, hogy ebben a korban a nyájak kisebbek, nagyobbak voltak; szerinte a juhnyájak 30—100 darabból állottak, míg a *birkák* (!) 1000-re is emelkedtek. Ez nyilván tévedés, mert a birkák csak későbbi korban kerültek az országba. A kisebb nyájak tenyésztők lehettek.

Legelő.

1124. István király a Géza király által a Garam Szt-Benedek-monostor számára tett adományt megerősíti. Adományozta az Udvardi — Hudwordi-Bessenýök helységét — „villa Hudwordiensium Bissenorum“ — a művelésre, e fölött a Sitoua — Zsitva — vizet; 72 ekényi földet, valamint halászatra vizet, ú. m.: a Nittra, Tarmos és Sitoua vizeket, kaszálókkal és legelőkkal, melyek a nevezett vizek közt vannak és szélesek, hosszúak; állatok, mint lovak, juhok, ökrök legeltetésére . . .¹

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 71.

1135. II. Béla király a Lambert által alapított bozóki premontrai prépostságot megerősíti. Hetedik prédióként említ egy helységet a Duna mellett, melyet Szt István Hunt comesnek adományozott volt legeltetésre.¹ A pásztoroknak pedig Chenka faluban 20 ekényi szántóföld használata jut.²

1173—1196. III. Béla király korában kél hire a Bereg- és Ugocsa-megyéek irtványainak.³ Ezeké nézve IV. Béla a bereg-szásziaknak megengedte, hogy (marháikat és sertéseiket ott egy-napi járó területen legeltethessék.⁴

1205—35 táján. II. Endre király az ausztriai Szent Kereszt-kolostornak jószágokat és szabadalmakat ad. Föl van említve, hogy a Fertő köröl és Hegyeshalom falu mellett, a szentkereszti szerzetesek bőséges legelőket nyernek.⁵

1217. Hl. Honorius pápa a Jánosrendü vitézeektől Magyarországbán elidegenített javainak visszaszerzése iránt intézkedik. Említve vannak az oklevélben tizedek, földek, házak, szőlők, birtokok, kaszálók és legelők.³

1234—70 között. IV. Béla király megerősíti a szentmártoni — pannonhalmi — apátság javait. Ezek között bír az apátság Zalamegyében a Zala folyó mellett legelőkkel, melyek Heym és Herruz és ezek fiaival közösek, továbbá a zalai polgárokkal és a szentgotthárdi monostor népeivel.⁷

1234—70 között. IV. Béla király a szentmártoni — pannónhalmi apátság javait megerősítő okmányban] a következő falvak legelőit sorolja fel: Gamas, Wlues, Törd, Fayz, Kis-Tepey és Naryhag.⁸

Ugyanakkor IV. Béla király ugyanannak az apátságnak

¹ FEJÉR: Cod. Dipl. II. p. 84.

² U. a. u. o. VII. 5. r. p. 102.

³ U. a. u. o. IV. 3. r. p. 43.

⁴ U. a. u. o. IV. 1. r. p. 456. és WENZEL: M. O. mezőgazd. tört. p. 204.

⁵ FEJÉR: Coil. Dipl. III. 1. r. p. 207.

⁶ WENZEL G.: Arpádk. u. o. t. I. p. 140.

⁷ U. o. II. p. 14.

⁸ U. o. II. p. 23., 24., 25.

megerősítő okmányában felsorolja: Elchen faluban a szolgálknak van két ekére való földjük, a legelőkön és kaszálókon kívül. Lety faluban szintén van legelő, az udvari szolgálkkal közösen. Hasonlóképen Gan, Meger, Kerrusheyg, Endréd, Ziduch falvaknak is.¹

Ugyanakkor ugyanavval az alkalommal föl van említve Erechtu faluban, mint szántóvető: Pál, Peth fiaival és rokonai-val, kik a szolgálatban egyenlők más szántóvetőkkel és pásztorokkal; a legelő pedig valamennyire nézve közös.²

1234—70. Ugyanavval az alkalommal felsorolva: Karaikat?) faluban az udvari szolgálknak három ekényi föld a réteken, kaszálókon és marhalegelőkön kívül.³ Zalamegye Hegmogos faluban, mely másképp Apátinak is neveztetik, van 62 lakóhely 12 ekére való földdel, nádasokkal, kaszálókkal, ligetekkel és legelőkkel marhák számára⁴ Heyce faluban az udvari szolgálk száz hold földet bírnak kaszálókon és legelőkön kívül.⁵

1238. IV. Béla király Belud fiainak Vicha földjét, Oslu comesnek Farad földjét . adományozza kaszálókkal és legelőkkel.«

1218. Lőrincz, erdélyi vajda, Alvincz telepítvényeseinek jogait rendezvén, jogot juttat nekik erdőkben, vizekben és legelőkben: „in sylvis, aquis et pascuis“.⁷

1258. A pannonthalmi apát bizonyáglevele, hogy a bakonybéli apát és a Taryan helységben lakó várnépek közt a taryani föld tekintetében osztály történt. Jelöltek pedig a taryani népek az apátnak száz hold földet, kivéve a rajta levő halast, kaszálót és legelőt, melyek közösek maradtak.“

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. II. p. 21., 22.

² U. o. II. p. 18.

³ U. o. t. II. p. 17.

⁴ U. o. II. p. 13.

⁵ U. o. II. p. 13.

⁶ FEJÉR: Cod. Dipl. VII. 1. r. p. 261.

⁷ U. o. VII. 1. r. p. 295.

⁸ WENZEL G.: Árpádk. u. o. I. II. p. 313.

1266. IV. Kelemen pápa a tihanyi apátságot az apostoli szók pártfogása alá veszi s annak jogait megerősíti. Az okmányban egyebek között föl vannak említve a legelők is.¹

1269. A veszprémi káptalan előtt Pezei Pál fiai felsorolják azokat a javakat, a melyekkel Weszprémi Gyárfást kielégítették — legelőkkel is.²

1280. A csornai prépostság bizonyáglevelében az áll, hogy Vadosfalvi Pál, Vados nevű földjét: Endre, Moysa fiának eladta — a legelőkkel együtt.³

1289 körül. IV. László király szabadalomlevelet ad a Csák nemzetségnek, Csák, Renold és Kemény részére, melylyel megengedi nekik, hogy a Raba érdeiben a maguk és jobbágyaik disznait minden adó nélkül makkoltathassák, marháikat szabadon legeltethessék. Elrendeli, hogy a vasvármegyei ispán ne merészelje őket ezekben háborgatni.⁴

1296. A pozsonyi káptalan III. Endre királynak jelenti, hogy Ongai András fiát, Pétert, a Csallóközben fekvő Zorus föld birtokába ellenmondás nélkül beiktatta. A barmok legelőin kívül 150 hold földről van szó.®

1297. Lodomér érsek IV. Kelemen pápának a tihanyi apátság részére engedélyezett szabadalmát közzéteszi, ebben „et pascuis in bosco et piano“.⁶

Erdőpásztor, csász.

Ezt a hivatást be kellett itt fogadni, mert az erdei legeltetéssel sokszorososan összefüggő.

Ili—1161 között. II. Géza király Gottfrid és Albert behívott katonáknak Saar, Gerolth, Locsman és Saarad — a mai Eszterháza — földbirtokait adományozza; Mosonmegyében két

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. Ili. p. 140.

² NAGY-VÁGHELYI: Zala vmegye tört. p. 56.

³ WENZEL: Árpádk. u. o. t. I. p. 287.

⁴ Erdészeti okmánytár. I. p. 16.

⁵ Gr. Dessewffy okm. t. p. 149., 150.

⁶ FEJÉR: Cod. Dipl. VI. 2. r. p. 89.

falú földjét és királyi erdőt, melynek neve Saar, négy pásztorral — év nélküli okmány.¹

1210. A győri káptalan ünnepélyesen bizonyítja, hogy Keresztúr, Varsány és Lázi helységek lakosai, a bakonyi főispánnak semmivel nem tartoznak. E községekre rájártak a bakonyi erdőpásztorok, névszerinti Gregorius, Potus, Fuca, hogy a főispán részére zsaroljanak. Ebben döntött a káptalan.²

1237. A fehérvári káptalan tanúságlevele Miklós comes végintézkedéséről, ki három fiának hagyta a Wertus erdőt, hozzá 6 erdőpásztort az erdő őrzésére.⁸

1258. Dénes, szolnoki és bakonyi főispán bizonyítja, hogy a pannonhalmi apátság Churgiban lakó erdőcsőszök közti, Venyu helységet illető egyenetlenség barátságosan elintézte tett.⁴

1280. Kun László király az erdei pásztorok Rád van nevű földjét Simon fiának, Tamás comesnek hagyja/⁵

1283. IY. László király Kleineres fiait, Sepest és Simont a Nyás erdő őrizetétől fölmenti és az ország nemesei közé sorozza.⁸

1283. Ugyanez a király az asguti erdőcsőszöket hadi érdemeikért nemességre emeli, névszerint a következő kezdetű okmányban: „Mindenek tudtára adjuk e sorok rendén, hogy Inok, Tüből, Elyas, Bolya és Petrus asguti erdeink csőszzeit szolgálataikért, a melyeket a Kumánok elleni hadjáratban tettek, királyságunk nemesei közé sorozni elhatároztuk”.⁷

1291. III. Endre király Jakab, a pozsonyi volt bíró kérésére átírja és megerősíti IY. László királynak a pozsonyi erdőcsőszök földjéről szóló adománylevelét.⁸

1293. III. Endre király több hívét, kik ellen az erdőcsőszök

¹ FEJÉR: God. Dipl. VII. 5. r. p. 119.

² WENZEL G.: Arpádk. u. o. t. I. p. 100.

³ FEJÉR: God. Dipl. IV. r. p. 79.

⁴ WENZEL G.: Arpádk. u. o. t. I. p. 311.

⁵ FEJÉR: God. Dipl. V. 3. p. 17.

⁶ FEJÉR: Cod. Dipl. V. 3. r. p. 164—5.

⁷ Hazai okm. t. p. 99, 100.

⁸ U. o. p. 106-7.

birtokkeresetet indítottak, Heberche folyó melletti birtokukban megerősíti.¹

Itató.

1211. II. Endre király a tihanyi apátság birtokait megerősíti: „a fluvio, qui vocatus Guergen, qui exit de Danubio, ubi greges adaquantur“, „a folyótól, melynek neve Guergen, a mely a Dunától elágazik, a hol a nyájak itatnak“.² Ilyen helyek sekélyek, delelésre kiválóan alkalmasak.

Szállás.

1213. II. Endre király a pannonhalmi apátság régi birtokait új okmánynyal megerősíti. Az okmány 188 szállást — mansiones — említ, különféle mesteremberek, köztük pásztorok részére is.³

Összegezés.

Hogyha most már a meglevő adatok alapján visszapiantunk a XII. és XHI. század állattenyésztési ügyeinek fejlődési menetére, a királyi adományok tekintetében még mindig az ország' nyugoti részére esik a fősúly, a részesülők tömegét pedig az egyház adja.

A nomád vonások az ország e részében mindinkább eltűnedeznek, vagy elhalványulnak s a telepedés erős fejlődésnek indul.

A lovas nomád helyébe lép a szervezet, mely főlovászt teremt, alatta a lovászok, latinizálva „lovazones“, mezei lovasok, lovas jobbágysok; a lovászoknak külön földje, majd külön faluja támad.

A régi magyar ménes arányairól 1283 táján értesülünk, a midőn Pous nemes IV. László királynak 2 hágó mént és hozzá 50 kanczát ad; egy ménre 25 kancza jut és megértjük,

¹ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. X. 109—18.

² FEJÉR: God. Dipl. I. p. 118.

³ WENZEL G.: Árpádk. u. o. t. VI. 362.

hány darabból állhatott az a ménes, melyet I. Endre király 1055-ben a tihanyi apátságnak adott, mely a királyi okmány szerint 34 hágó ménből s az alája adott kanczákból — „equabus subditis“ — állott. Huszonötre téve az egy ménhez tartozó anyalovat $34 \times 25 = 850$ anyalovat nyerünk. Evvel már lehetett gazdálkodni!

A lovas szolgák közül némelyek a nemes jobbágyok közé emelkednek.

De a szilaj ló, a nomádság állattenyésztésének egykori gerincze, még mindig tartja magát és biztosítja az ősi faj fennmaradását.

A lábas jószág arányaira egy család vagyonában, világot vet Márton comes és felesége adománya — 1137. — mely 209 lóból, 200 ökörből, 220 disznóból és 1660 juhból állott.

A sertésenyésztés körül ugyanazok a viszonyok s ugyanaz a kép. A Zselicység valóságos kanászországgá alakul. Tíz kanászfalu 300 telekkel egy okmányon van fölemlítve s a kanászfalu népe kiköt a hatalmas pannonhalmi apáttal, „fogott birákkal“ ítelteti meg jussát. A sertésenyésztésnek azonban az aranybulla adja meg a súlyt, a mint már tudjuk is.

A juhászat a papi és világi rendnél még tetemes; különös adat az, mely Pál juhászból Apa helység viczecomesét teremti.

Rendkívül feltűnő azonban az, hogy az adományokból a szarvasmarha majdnem teljesen elmaradt; legalább azok az adatok, a melyek rendelkezésre állanak, az 1137-diket kivéve, ezt bizonyítják. Ha ez való, úgy csak a tatárjárásra vezethető vissza, úgy azonban, hogy az Alföld rétségeiben, láprengetegében a lakosság különösen becses gulyáival meghúzódott, a melyek a télen-nyáron egyformán folytatható szilaj pásztorkodásra oly nagy alkalmat szolgáltatnak és hogy sokáig tartott, míg ez a nyilván színmagyarság ismét előkerült. E munka fonalán ezt a szilaj pásztorkodást majd tüzetesebben is megismerjük.

A mind állandóbb alakot öltő telepedést jellemzi a mind jobban kidomborodó legelő, mely sokszorosan királyi adomány-

képen lép föl és oly fontos, hogy maga a római pápa is közbelép a papi rend érdekében.

A legeltetés engedelme, a terület tekintetében, az egy napon bejárható tér mértékéhez is van kötve.

Kifejlődik a közös és közlegelő s az erdei legeltetésnél jelentkezik a makkoltatás is. Úgy látszik, hogy nem is a fáizás, hanem a legeltetés szülte az erdőpásztorok vagy csőszök rendjét, melyből nemesek is keltek.

És úgy, a mint a szabadon legeltető nomád tünedeznek, az adományok tulajdont teremtenek: előáll a zaklatás, zsarolás és]a per. De haladjunk a megkezdett ösvényen.

XIV. SZÁZAD.

Ménés.

1327. A pécsi káptalan előtt a somogyvári apát Csanádfalva és Nádffő Tolna vármegyei községeket Bogár Istvánnak elzálogosítja, oly föltétel alatt, hogy Bogár tartozik az apátnak tizenöt napok alatt méneséből egy kancza csikót, hároméveset és Szt Mihály napján egy másik ménicsikót adni; ezenkívül minden évben Szent Egyed napján az apátnak s utódainak egy-egy kanczacsikót tartozik adni méneséből.¹

1333. Pál országbíró előtt az Ákos nemzetségből való Cselenfi Sándor fiai, Edelenyi László fiaival Borsod és Lubna nevű birtokok iránt kiegyeznek. Említik az oklevélben, hogy Edelenyi László fiai, Sándor és János, tizennégy mőnesbeli anyakanczát — equas]equaciales — és hét hároméves csikót tartoznak adni.²

1337. Szabolcs vármegye és birótársai előtt Péter pap hét mőnesbeli lovát nagysemmjéni Lengyel Jánosnak eladja.³

1337. Tamás vajda, Szolnokmegye főispánja, meghagyja az erdélyi káptalannak, hogy Győrő testvérét, Jakabot az ifjab-

¹ Zichy okm. tár. I. p. 296.

² Anjoukon okm. tár. III. p. 17.

³ U. o. III. p. 326.

bik Vas Miklós szt-egyedi méneséből hatalmasul elhajtott lovak dolgában, miután már hatszor makacsul meg nem jelent, három nyilvános kikiáltással törvénybe idéztesse. Nem kevesebb mint negyven kancza és felnőtt csikó elhajtásáról van szó.¹

1344. I. Lajos király, becsei Tötös és Vesszős hű szolgálataikért, Becse nevű birtokukat nemesi minőséggel ruházza föl: „et nobis Oomiti nostro de dicta insula et custodibus sylvarum et equatiarum ac aliis servitoribus nostris“ — tehát „erdőink és méneseink pásztorainak“.²

/344. A titeli káptalan előtt Magyar Pál kijelöli azokat a birtokokat, a melyeket Buda, Esztergom és Visegrád városokban, továbbá Szabolcs, Keve, Temes, Esztergom és Pilis vármegyében feleségének és leányának hagyományoz; Bodrogszegye Adrián helységben méneseket is.³

1344. A budai káptalan előtt Treutul Miklós, pozsonyi főispán, kötelezi magát, hogy Bia vagy Szentkirály birtok és huszonhárom ménesbeli kancza vételárának hátralékát Telman fiainak, Péter és János budai polgároknak a kitűzött napon ki fogja fizetni.⁴

1346. A hági káptalan, Pauli és Pauliporth nevű birtokait becsei Tötössel és fiaival ezek tepermezei és szentlászlói birtokaiért elcseréli; jár a cserével tíz ménesbeli ló, csikóival együtt, nemkülönben egy négyéves herélt-paripa — „unó equo spadone quadrienny“/

1355. Szabolcsmegye alispánja és birótársai előtt a király parancsára tartott közgyűlésen, Bátori Bereczk fia, Miklós, panaszképen elmondja, hogy öt ménesbeli elveszett lova Kozma ménesében megtaláltatott, mire Kozma avval védekezett, hogy ezek a lovak már előbb is nála voltak.⁵

¹ GR. DESSEWFFY okm. tár. p. 210.

² GR. ZICHY okm. tár. p. 136.

³ Anjoukori okm. tár. IV. p. 480.

⁴ U. o. IV. p. 421.

⁵ ZICHY okm. tár. II. p. 198.

⁶ Anjoukori okm. tár. VI. p. 301.

1368. A zobori convent Balogi Domokos kórtéré, Tamás esztergomi érseknek egy 1368-ban kelt s a raychi és stranzkai egyházak közt fenforgó vitás ügyre vonatkozó okmányát átírja: „Dominicus magister egy ménesbeli kanczát a csikóval együtt... a raychi egyház javára adni tartozik“.¹

1378. Lukács, borsvai alesperes ítélete folytán, Gegeni Mihály és társa, Gegeni Tamást, az ennek végrendeletileg hagyott lovak értékére nézve kielégítik: „Quiquidem Thomas predictus legacionem testamenti videlicet quinque equacias proposuit“, tehát öt ménes erejéig.²

1381. Széchi Miklós országbíró a bácsi káptalant megkeresi, hogy Tötös László részére, Szentszalvatori Jánost másodízben bírói széke elé idézze. Tötös János panaszt emel, hogy János deák, Szentszalvatori Simon fia, mónesbeli lovait az ő birtokain tartja, velők a jobbágyok vetését legelteti és egyéb károkat is okoz.²

1381. Bodrogszegye alispánja és birótársai I. Lajos királynak jelentik, hogy Szentszalvatori Simon fia, János deák ellen, Tötös László birtokainak hatalmasul történt legeltetése miatt a vizsgálatot megejtették.⁴

1383. Az esztergomi érseki egyház helytartója, abban az ügyben, mely Simonyi Miklós özvegye és mostoha fia, Frank ellen saját fia által végrendeletileg neki hagyott ló és két csikó iránt fenforgott, az özvegy keresetének bizonyítására, új határnapot tűz ki. Hogy László fia tizenegy ménesbeli lovat két csikóval hagyott végrendeletileg s e lovak, a csikóval együtt, Franknál maradtak.⁵

1383. Az esztergomi érseki egyház helytartója a Simonyi Miklós özvegye ügyében kitűzött új határnapon János, Kosztyka Tamás, Frank ügyében megidézttvén, oly módon felelt, hogy a nevezett ménesbeli kanczalovak a csikókkal együtt Franknál

¹ ZICHY okm. tár. III. p. 368.

² Ü. o. IV. p. 64.

³ U. o. IV. p. 203.

⁴ U. o. IV p. 195.

⁵ U. o. IV. p. 260.

maradtak, mert László testvére semmiféle végrendeletet nem hagyott.¹

1389. Bodrog vármegye alispánja és birótársai, a Tötös Lászlótól, chepsi Beke János, Káli Jakab és Boroch István által elkötött negyven darab ménes ló iránt teljesített vizsgálatról bizonyítványt adnak: hogy Beke, Káli és Boroch negyven ménes lovat elkötöttek, melyek közül három hágómén volt — „trés equi emissari (sic!)“ 300 forint értékben.

1391. A pécsváradí convent Zsigmond királynak jelenti, hogy *Bebek Imre* rendelete folytán a pécsi püspök tisztje és várnagya által Tötös László hajmási birtokán elkövetett hatalmaskodás iránt a vizsgálatot teljesítette. Említve van 150 barom, 100 sertés, 100 kecske.³

1392. A szegszárdi convent Zsigmond királynak jelenti, hogy bátmonostori Tötös László részére Káli Jakab ellen a vizsgálatot teljesítette, mely szerint Jakab, Káli Bertalan fia nevezett Kardos Mihály és Máté rokonával harmincz ménes lovat Baracska Pétertől, László jobbágjától tolvajlással, titkon elvitték.⁴

1393. Bodrogmegye alispánja és birótársai a Tötös László méneséből való ló elkötésével vádolt Öltük Miklós kúnnak ügyében ítéletet hoznak: hogy a ménesből egy lovat Tötös Lászlótól elkötöttek, melyet azonban most a nevezett ménesbeli lovak csikósa, István László, urának Kagmár nevű birtokán, Öltük Miklós kúntól jogosan visszavett. Ugyanaz az István csikós úgy vallott Öltük Miklós ellen, hogy a lovat a ménesből Jekötötte.⁵

Sertés.

1328. Károly király a bojtárokat = kanászokat a Bakony erdejében szabad vadászokká emeli. Az okmány szerint: „Carolus . . . quum populos olim Butharios, vulgo Bucharos,

¹ ZICHY okm. tár. IV. p. 263.

² U. o. IV. p. 389.

³ U. o. IV. p. 473.

⁴ U. o. IV. 504.

⁵ U. o. IV. p. 529.

et per reges quondam Hungariae, de dicta Buthariorum conditione ad servitia regalis venationis translatos in Némethy, Scto Gallo et Chepel constitutos venatui regio necessarios agnovisset . .

„Károly király midőn a bojtárokat — i. e. kanászbojtárokat, kiket a régebbi magyar királyok a kanászbojtár állapotból a vadászathoz átvettek, Némethy, Szt-Gál és Csepel helységekből, a királyi vadászathoz szükségeseeknek talált“ királyi szabad vadászokká emeli . . .¹

1364. A nagyváradai káptalan I. Lajos királyhoz, az Eszényi Tamás fiai részére, a beregi alispán ellen teljesített vizsgálat eredményéről jelentést teszen.

Bagonya fia János, Beregmegye alispánja, a most múlt septuagesima vasárnapot követő szombaton, szolgálait és más hozzátartozóit fegyverrel ellátva Ezen és Ogteluk birtokokra küldvén, a jobbágyok összes sertéseit ellopatta és Munkácsra hajtotta, nemkülönben a kanászokat kifosztotta és magának 500 sertést megtartott.³

1395. Konyafi Simon országbíró a Semberi Egyed, *üisznosi* Péter és társaik által Zselicz, Yesszős, Tamásnak és fiainak semberi birtokrészén elkövetett pusztítását megvizsgáltatja arra nézve: „hogyan Semberi Egyed, Miklós és András, János, Ipoly, Disznósi Péter és Gergely — Petrus et Gregorius de dyznos — semberi birtokrészét teljesen elpusztították és feldúlták“.³

Ebbe a korszakba, 1358-ba esik a „bécsi képes krónika“ keletkezése, a melyben a magyarok beköltözése is ábrázolva van. Ezen a képen állatok is föl vannak tüntetve, még pedig lovak és szarvasmarhák. Abból a körülményből, hogy az illető képen sem kutya, sem juh, sem sertés nem látható, az írók — és ezek között WENZEL GUSZTÁV, a magyar mezőgazdaság tör-

¹ FEJÉH: Cod. Dipl. VIII. 3. p. 301. v. ö. XI—XIII. sz. WENZEL: M. (). Mezög. tört. p. 225. L. már előbb a szentgáliaknak kir. vadászokká való átalakítását 1. a XI—XII. század „Ronda“ alatt.

² ZICHY okm. tár. III. p. 233.

³ U. o. IV. p. 020.

ténetőben is — azt következtetik, hogy a honfoglalók a disznót előbb — t. i. az őshazában — nem ismerték. Különösnek találja azonban, hogy a kutya és a juh is hiányzik, noha — mint mondja — fel lehet tenni, hogy ilyenek is voltak kíséretökben. A disznóra nézve azt mondja, hogy „alapos okok vannak, a melyek csaknem bizonyossá teszik“, hogy a honfoglalók a sertést nem ismerték. Úgy látszik, hogy WENZEL az alapos okokat azoktól az íróktól fogadta el, a kik állattenyésztésről írva, azon az alapon rekesztik ki a sertést a honfoglalók állatállományából, mert fiadzáskor kényes és mert a vizet nem nélkülözheti, tehát nagy utak megtevésére alkalmatlan. Ez a felfogás azonban nem állhat meg, mert csak a már egy helyen gondosan tenyésztett disznó válik érzékenynyé; a nomádoké nem. Ázsia legjobb kuta-tóitól tudjuk, mennyire edzett a nomád és minden állatja és ez a dolog természetében is fekszik: csak az erős, edzett állat bírhatja ki az ember nomád életét. Az ősök sertése még nem is távolodott volt el oly messzire ősfajától, a vaddisznótól, a mit az is bizonyít, hogy legősibb fajtáink, a melyek csak korunkban indultak veszni, mint a bakonyi és szalontai fajta, mind csíkos malacot vetettek; így mint a törzsfaj, a vaddisznó, ugyancsak állották a fürgeteget és viszontagságot, lábon pedig könnyű szerivel mentek Gömörből Slavónia tölgyeseibe makkra és onnan vissza; Bécsről nem is szólva. A mit az ősök nem hoztak magukkal, az a teve volt, mely lótenyésztő, szekeres nomádoknál fölösleges, mert szolgál ugyan, de nem táplál és csak sivatagokban nélkülözhetetlen, egyébként is lassú.

A főérv a sertés tekintetében azonban az, hogy tenyésztése az aránylag rövid idő alatt nem fejlődhetett volna oly hatalmas gazdasági és tenyésztési ággá, a minőnek történeti okirataink, még az aranybulla is — 1. XII—XIII. század „Konda“ — bizonyítják, a midőn már az első király a Bakonyban legelő sertésekről intézkedik — 1036 — és kevéssel azután — 1077 — a sertésenyésztés a Zselicségben már hatalmasan indul. Ez nem átvétel, hanem az ősi soron való értelem és fejlődés mellett még pedig föltétlenül bizonyít.

Legelő.

1303. A pozsonyi káptalan előtt Chun és fiai, a chuni birtokon Homorai Jakabnak legelőket örökítenek el.¹

1313. A győri káptalan előtt Lipót és fia Nezsider mellett egy erdőrészt felét a Győr nemzetségi Miklósnak, felét a nezsideri polgároknak eladják; de a legelő iránt jogaikat fenntartják.²

1315. A szegszárdi konvent előtt Demeter és János párii nemesek sógorukat, Beznichi Istvánt, ingatlan birtokában meghagyják, a legelők tekintetében is.³

1326. XXII. János pápa a Szent Ágoston szerzetbelieket újhelyi birtokaikkal, legelőkkel együtt, oltalmába veszi.⁴

1326. I. Lajos király a székelyi apátság zliechoi tönkrement alattvalóinak elengedi tíz esztendőre a vámokat és egy mértföldnyi területen belül szabad legeltetést adományoz.⁵

1355. Az egri káptalan előtt a Boksa nemzetség ivadéka, László, fia Tamás és rokonai az eszeni Csopiak ősei, az ugyanazon nemzetségből származott Tamás fia Jánossal, a Szrittei család őseivel és ennek rokonaival Szabolcs-, ung- és zemplén-megyei birtokaikon megosztóznak, a nyáj-, barom- és marha-legelőikön is: „gregum, pecorum ac pecudum!”⁶

1395. A szegszárdi convent jelenti Zsigmond királynak, hogy a pécsi püspök nyárádi jobbágyságai által, Tötös László lajméri és kerekegyházi birtokán elkövetett hatalmaskodást megvizsgáltatta. A kerekegyházi birtokon levő jobbágyságok vetéseit a nyárádi jobbágyságok barmai legeltették.⁷

A magyarság táplálkozásáról a XIV. századból egy érdekes és a nomád állapotról visszasugárzó adat maradt reánk, melyet

¹ Anjoukori okin. tár. I. p. 66.

² U. o. I. pag. 321.

³ U. o. I. p. 340.

⁴ U. o. II. p. 123.

⁵ U. o. VI. p. 232.

⁶ U. o. VI. p. 351.

⁷ ZICHY okm. t. IV. p. 603.

GIOVANNI VILLANI, az „Istorie Florentine“ című művében jegyzett föl. A magyarok harci felszereléséről írva, fölemlíti a szarvasmarha bőségét s a legelőkön való felhízását. A levágott marha húsát, szerinte, nagy kondérokban megfőzik, megsózzák, a csontokról leszedik és kemenczében megszáritják, azután porrá törik. Evvel a porral töltik meg zacskókat és ilyenekkel megrakják szekereiket is, útközben pedig megfőzik. Vízhöz érve bográcsokban vizet forralnak s ebben a húsporrt főleresz-tik. Tápláló ereje nagy és ezért bírják ki oly soká a pusztákon.¹

Összegezés.

Összefoglalva a XIV. század gyér adatait, mégis jellemző és tanúságos kép bontakozik ki előttünk.

A dúsgazdagon megadományozott egyházi intézmények hatalommá fejlődtek, hiteles helyekké alakultak, melyek előtt, mint az országbíró előtt, a végrendeletek, az osztozkodások, átirások történtek; ők idézték törvénybe a makacskodó felet egész háromszori nyilvános kikiáltással is. Ők állottak a király és nemzet között és az érdekükben szólt bele a római pápa, az ország belügyeibe is.

De az összefoglalásnak nem az a feladata, hogy ezeket méltassa, hanem az, hogy keresse, hogyan tükröződik ezekben az ősi állapot?

Úgy, a mint a tulajdonjog fejlődik s vele korlátok emelkednek, föltámad az ősi indulat, mint fékezhetetlen átöröklött természetes hajlam; megnyilatkozik pedig az elkötésben és elhajtásban. A ló, mint a lovas nomád ellenállhatatlan szerelme, az ivadéokra is így származott át és a ló elkötése nemcsak akkor, hanem úgyszólván a XIX. század utolsó harmadáig is, a színmagyarság egy részénél nem is ment bünszámba; sőt inkább virtus volt és az, a kinek még nem akadt a törvényszéken „lóbeli sora“, nem is ment emberszámba. Ez a magyarság sohasem

¹ SZILÁGYI: „A Magyar Nemzet Története“ I. p. 57.

beszélt lólopásról, hanem elkötésről, a ki gyakorolta, nem volt tolvaj, hanem lóköttő. És Beke, Káli és Boros uraimék 1389-ben ugyancsak kitettek magukért, a mikor Tötös uramnak 40 ménesbeli lovát, közte három 100—100 forint értékű hágómént, elkötötték.

A sertéselhajtás már inkább tolvajlás számba ment, ámbár Bereg alispánja 1364-ben igazi zsákmányoló lovas-nomád tettét vitt végbe, a mikor Eszényi Tamás uram birtokára hatalmasul rátört, ott népeivel nagy fosztogatást vitt végbe s magának a zsákmányból 500 sertést megtartott. Ennek a tettnek szabása megállapítja még a XIX. században is a virtust, holott a malaczlopás megbélyegző bűn, más szóval: a sikerült nagy rablás virtusa — a kis lopás bűn volt: „Die kleinen Diebe hängst man, die grossen lasst man laufen“ mondja a német.

És a midőn ez így volt a társadalom színén, elgondolható, mi járta az alsóbb rétegekben.

A legelő jelentősége, mely az állattenyésztésre, mint ősfoglalkozásra is visszasugárzik, leginkább a Győr nemzetségi Miklós birtokszerzéséből — 1313-ban — vehető ki; az eladó Lipót és fia t. i. a legelő iránt jogaikat fenntartják.

A pásztorkodás tekintetében e század legnevezetesebb ténye mindenesetre az, hogy a király Szt-Gál kanászbojttárjait szabad királyi vadászokká avatta.

XV. SZÁZAD.

Ménes.

1429. Borsodmegyének Palóczy Mátyás jelenlétében tartott gyűlésén, az alispán, szolgabírák és hites ülnökök esküvel bizonyítják, hogy Szegedy Syketnek nevezett Balázstól, ennek ménesbeh lovait és egyéb marháit — Sajó Szögedről Berenthey Miklós és Ungai Péter elhajtották.¹

¹ Melczer család okm. tára p. 57. K vállalkozással kapcsolatban a Berenthey név önkénytelenül emlékeztet a Kirgizek *Barantá*-jára, mely szabadrablást jelent. A Berente név egyébiránt élő családnév. H. O.

1431 A jászói convent és prépost a Zsigmond király rendelte vizsgálatról jelentést tesz, mely szerint Szegedy Syket nevezetű Baláznak kárból behajtott méneses lovait — Chechi Mátyás, valamint Péter özvegye, Csécsben lakó jobbágyaival és cselédjeivel, udvartelkéről erőszakosan kivették és elhajtották.¹

H(i)3. Váradi László testamentomában ménesről is van rendelkezés:² „una cum equatiis“.

U63. A kolozsmonostori convent bizonyítja, hogy Dorottya asszony, Apafi Lénárt neje, a maga Marosszéki Majosi lófőségét, egy másik lóf őségét, tordavármegyei rész jószágát, minden ingó és ingatlan vagyonával együtt férjének, ki őt gyermekkorától nevelte és tartotta, a neki kölcsön adott 1000 arany forintért örökbe vallotta, úgy, hogy ezek a jószágok az ő és férje magtalan halála esetében, férje testvérére, Apafi Ferenczre és Miklósról szánjanak.³

Sertés.

1422. Károlyi Lancz Lászlóné missilis leveléből gazdasági ügyben. Datum Drágh:

„Bene ex litteris tuis intelleximus, ut scripsisti pastorem porcorum annum peregissem. . .“

„Jól értettem soraidból, hogy a kondás egy évet kitöltött.“⁴

Juhászat.

Felső Magyarország juhtenyésztési viszonyaira két egykorú okmány derít világosságot, ú. m. Hollós Mátyás királynak egy szabadságlevele az Árva és Likava várakhoz tartozó juhászok — Valach P — számára, mely megtelepedésük föltételeit, adózási viszonyaikat és a kihágások büntetését szabályozza — és Kmita Péter tábornagy telepítési levele, melyet később Zsigmond

¹ Melczer család okni. tára pag. 60.

² BOTTKA: Barsmegye okm. tára p. 08.

³ Székely oki. tár III. pag. 126.

⁴ GR. KÁROLYI okm. tár II. pag. 71.

⁵ WENZEL G.: M. O. mezőgazd. tört. pag. 330-331.

lengyel király erősített meg, mely a juhászok — Valachi — helységének — Villa Valachalis — helyreállítását engedi meg, annak viszonyait rendezs s adójukat szabályozza.

A két okmány magyar fordításban így hangzik:

/474. *Mátyás* király szabadságlevele juhászok számára: „Mi *Mátyás* stb., hogy ezen földnek — t. i. a Vág jobbpartján, Liptó- és Árva megyében — jkét *Valaclija* színünk] elé járulván, a maguk, valamint az Árva várhoz tartozó Knycsy és Mezibrogy birtokon, nemkülönb a Lykava várhoz tartozó Dubova birtokon tartózkodó *Valachok* nevében és személyében Felségünk elé gerjesztették: hogy ők régóta bírtak bizonyos szabadalmakat, melyekben ők maguk és elődeik megtartattak — melyeknek helybehagyását kérik, többek között: — Hogy a pert az, a ki indítja, a *Valachok* mindegyike az ő testületök által közösen választott vajda elé tartozott vinni s a vajda ítéletével elégedetlen fél vihette perét [Felségünk vagy a [nevezett várak várnagyai elé. Valamint hogy szabad volt juhaikat az Árva és Lykava várhoz tartozó erdőkben legeltetni és etetni. Hasonlóképen az adókat, a kik közülök a nevezett várakhoz tartoznak, adózni, következő módon fizették: Először, hogy minden évben közülök a juh-birtokosok mindegyike száz juhtól tartozott ötöt adni; ugyanúgy száz kecskétől ötűrüt — castrones —. Azok pedig, a kiknek kecskéjük nem volt, minden egyes ökörtől, kiki a hányat bírt, egy garast tartoznak fizetni stb.“ A király ezeket helybenhagyván, többi közt még azt határozza: „Megértettük, hogy szabadalmok van juhaikat, avagy állataikat a nevezett várakhoz tartozó erdőkben legeltetni és etetni, úgy azonban, hogy senki közülök az erdőn kívül egynegyed mértföld területen belől juhait továbbmenni nem engedi. Ha valaki a kijelölt határokon kívül juhait tovább menni engedné és ebből a szomszédságban levő jobbágyokra kár háromolnék, hat juhot tartozik azért a kárért adni. Ha pedig valaki közülök mások földjeire, vagy területeire, hova szabadalma nincs, engedte juhait, országunk jogszokása szerint úgy, mint más, ki hasonló módon cselekszik, büntetessék stb. Kelt Rózsahegy mezővárosban, 1474 márcz. 31.“

1497. Telepítvényi oklevél juhászok — *Valachi* ~ számára: „Visniczi Kmita Péter tábornagy — regni marecalcus — szepesi és szandeki kapitány stb. megtudván Lubló kerületben lévő Jakubjany falunk lerontását, melyet az előtt a németek és tótok bírtak; akarván e Jakubjany falunkról gondoskodni, előrelátó Péter Fa/aeú-birónak megengedték, hogy ott *Valachokat* — juhászokat telepítsen le és jelen levelünkkel megengedjük oly föltétel alatt, hogy azok közül mindegyik minden háztól és minden szántóföldtől egy forintot fizetni tartozik és a pusztabeliek — praediales — a hogyan a *Valachok* falvaiban szokás, mindnyájan egyszerre tartoznak fizetni ugyancsak egy forintot és egy tömlőt „et unum *temlo*“ (valószínűleg túróval töltve). — Ha pedig valakinek közülről nyája van, az adót, a mint a *Valachok* falvaiban szokás, ugyanazoktól a juhoktól és nyájtól nekünk fizetni tartoznak. Kelt Szándékén, 1497 szept. 11.“

1501. Kelt Krakkóban, márczius 23. *Zsigmond* lengyel király által Jaczkó, ugyanazon Jakubjany falu *Valach*-bírája számára, megerősítve evvel a hozzáadással: „... átengedünk ugyanannak a Jaczkó *Valachnak* és törvényes utódainak és adományozunk az erdőben két Koszáry-féle szabad udvarhelyet, melyeken ő és utódai nyájukat szabadon legeltethetnek; valamint ugyanazon falu plebanusa is“. XVII. századi hiteles másolat.

A „*Valach*“ vagy „*Walach*“ eredetéről és értelméről majd később, külön függelékben leszen szó.

Pásztorok.

1433. Ebben a században eddig csupán Bártfa város számadásaiból tudjuk meg a város pásztorainak illetményét és egyéb járandóságait. E régi város számadásai abban az időben igen gyarló német és vegyesen latin nyelven vezettettek; álljon itt jellemzésül az 1433-iki számadásnak a pásztorra vonatkozó része, úgy a mint azt FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ kitűnő művében adja.¹

¹ FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ: „Számadáskönyvek“ pag. 405. és még pag. 185., 336., 337., 369., 393., 483., 494., 495., 612., 509., 51Ú, 517., 534., 299.

„Item das Getraide das man in gibt, das ist VI. und L. cubel, und von ider kue 3 den., und das getraide dy helfthe vor Jacobi und di andir helfte dornoch.“

„Item von eynem calbe cu vein lun 1 den.“

„Item von zweyer cegkeln 1 den.“

„Item von eynem bürden ferkel ir sey fyl oder vinic nicht von eyn phennich.“

Magyarul: „Item hat és (?) köből gabona és minden tehéntől 3 dénár és a gabona felét Jakab napja előtt és a másik felét később. Item egy borjútól 1 dénár borra. Item két kecskegidótól 1 dénár. Item egy verő — fiadzott — malacztól, akár sok, akár kevés: nem több egy fillérnél.“

Ebből a századból az idézett forrás szerint Bártfa város számadásaiban még a következő évekből való pásztorilletékek vannak kimutatva: 1419, 1434, 1436, 1437, 1438, 1439, 1440, 1441, 1492.

Az utóbbi év számadásából kitűnik, hogy a pásztor fia hálót is kötött, a miért 150 dénár járt.

A pásztorok tótok; az 1439-ikinek neve fennmaradt: Húsz János — „Hannus Hús“.

Az erdélyi részekből megtudjuk a pásztorok adóját az 1478—1496. évekből. A pásztorok vegyülnek, egyik része szász, mint: Cristel Scholschwgel — Scholschugel — Pitter Scherer, Marcus Lederer; a másik része oláh, mint: Serban, Marilla, Saguran stb.¹

Legelő.

1423. Zsigmond király levele a szabadszállási és buzgán-szállási kunok részére, melynélfogva Kőrös helység földesurait, néhai Ilosvai Lestár nádor fiát, Györgyöt és Györkei Dezső fiát, Lestárt, Lászlót és Jánost eltiltja, hogy a Kőrös helység és

¹ Quellen zur Geschichte Siebenbürgens pag. 72., 76. III. 730— 31., 200. Az összegek „asper“-okban vannak kitéve. A húszadnál: „2 boves, sive asperos 10“ u. o. pag. 13.

Kecskemét mezőváros határán szállásaikra átkelő kánokat háborgatni, magukat vagy jószágaikat letartóztatni, vetéseiket és kaszálóikat legeltetni ne merészeljék.¹

1402. Mátyás király Szeged városi polgároknak az előbbi királyok és atyja, az országkormányzó úgy saját személye iránt is kitüntetett sok hű szolgálataikért és hogy a város minél inkább gyarapodjék, Asszonyszállása nevű kúnsági pusztát használatába adja, egyszersmind megengedi, hogy Szeged város jövőben is, mint régen, a Duna és Tisza között minden kúnsági és egyéb néptelen pusztákon szabad legeltetést gyakorolhasson.²

1469. A szászok nemzeti statútuma szerint, ha valamely nemesek vagy bármely más állású egyének, különösen oláhok, Fogaras és Omlás kerületekben pásztoraikat juh, disznó és más nyájokkal a szászok területeire küldik — ezek akarata ellenére — első esetben két állatot, második esetben négyet, harmadikban pedig tizenkét állatot kötelesek zálogul adni, ha juhok voltak; ha pedig disznók, akkor első ízben egy, másodikban pedig tíz malacz a zálog. Ha pedig az ilyen emberek vagy oláhok éjjel a főnt említett állataikkal a szászoknak kárt okoznak, akkor tizenkét juhot kell tőlük zálogba venni és egy juhot, bárányt vagy malaczt azon a helyen le kell ölni, hogy a kárt el ne lehessen tagadni. Ha pedig a kár oly nagy, hogy ezzel a vett zálog nem érne föl, akkor a kár nagyságához illő elégtételt kell venni. És ha az oláhok oly nagy erővel volnának, hogy tőlük a kárért a kárvallottak elégtételt venni nem tudnának, akkor ezek az esküdteket és az összes lakosokat hívják segítségül. Ha ezek is elégtelenek volnának, akkor azon szék egész közönségét hívják segítségül. Ha ezek is elégtelenek, akkor hívják a Π. és VH. székbeli szászokat és ha ezek is elégtelenek, akkor a vajdákat és alvajdákat hívják.²

¹ HORNYIK: „Kecskemét tört.” I. 201.

² U. o. I. 211—212. v. ö. REIZNEH: „A régi Szeged” II. 54., 58.

Összegezés.

Abból a nagyon gyér adatanyagból, mely a XV-dik századból eleddig napfényre került, különösen a színmagyar pásztorkodásra nézve nem nyerhetünk részletei szerint kidomborodott képet. De egy-két érdekes és jellemző elem mégis belevegyül abba a színes képbe, a melyet az ősből kialakuló magyar pásztorkodás alkot.

A „Szögedi Syketnek nevezett Balázs“ borsodi nemesen esett nagy baj élénken visszasugárzik a magyarság szabadon portyázó korára, avval a különbséggel, hogy az elkötés és elhajtás virtusát már nem az idegenben, hanem otthon, saját vérei ellenében üzi; de már hatalmas bíróra is talál.

Igen becses az a szilárd alapon álló megvilágítás, a melyet a nemzetiségek viszonyaiba nyerünk, egyfelől a felsőmagyarországi tótságéiba, másfelől a fogarasvidéki szászság helyzetébe. Különösen az utóbbira vonatkozó, okmány vége: a karhatalom alkalmazásának fokozódása érdekes és tanuságos, mert világosan mutatja az erőt, a melyet a beözönlő idegen pásztornép — a *Valach* — kifejteni bírt és hajlandó is volt.

Tájékozódunk a felsőmagyarországi városok — Bártfa pásztorkodási viszonyairól és kidomborodva látjuk a legeltetésben az ősi vonást: a nomád állattenyésztő ivadékanak a királynak és kormányzójának tett sok hű szolgálatért a legbecsesebb jutalom a *legelő*.

Az 1463-ik évi okmány, mely arról szól, hogy *Apafi Dorottya* asszony *lófőséget* testált el, fölveti a *lófőség*, ez ősi székely rend kérdését már azért is, mert a történeti nyomon eddig haladva, azonnal fölmerül előttünk a lovasnomád-harczos gondolata.

A lófőség magyarázatában a történetírók eltérnek¹; én itt TAGÁNYI KÁROLY megfejtését fogadom el világosságánál és tömörségénél fogva s adom a következőkben:²

¹ V. ö. SZABÓ KÁROLY „A régi székelyek“ és CONNEHT JÁNOS „A székelyek intézményei“.

² TAGÁNYI K. in litt.

„A Székelység régen három rendből állott, ú. m. a *primor-ok*-ból, azaz előkelőkből, a *primipilus-ok*ból, *lófők*-ből és a *dara-bontok-ból*, vagy gyalogosokból, vagyis a közrendből. A *primipilus* értelem szerint „elsőszőrü“ egyezik a rang szerint *első szőrűvel*, az egymásközötti viszonylatban hasonló szőrűvel, tehát egyrangúval, az alsóbbrendűvel szemben előkelőbbel, innen primipilus = „az első seregnek Hadnagyja“ P. P. B. szótár.

A lófők nevőket onnan kapták, hogy a hadban lóháton szolgáltak a maguk költségén. Belőlük választották a háborúban a hadnagyot, békében pedig a széknek bíróját. Minden székely székben huszonnégy ilyen lófőbíró volt és minden ilyen lófőséghez megfelelő birtok tartozott, melyet a lófő-bíróvá megválasztott személy addig bírt és élvezett, a meddig a bírói tisztelet viselte. Erre a bírói és hadnagyi hivatalra azonban csak olyan székelyt választottak, a kinek családja a hat székely nemzetség négy-négy ága közül — összesen tehát huszonnégy ág — valamelyikhez tartozott. Minthogy pedig, a székely jog szerint, fiú-örökös nemlétében, a vagyon a leányra szállott, a ki azután fiúleánynak tekintetett, természetes, hogy a ki ilyen fiúleányt elvett, az, illetőleg az ő gyermekei, az illető fiúleány ágába soroztatott, a mely ághoz azután egy lófőség joga is tartozott. Ennélfogva megesett, hogy némely család az ilyen fiúleány-beházasodások rendén 2, 3, 4 sőt 5 különböző ághoz is tartozott s így 2—5 lófőséghez tartott jogot egyszerre. Minthogy pedig huszonnégy év alatt minden nemzetségnek, minden ága fölváltva viselte a hadnagyi és bírói tisztelet, megesett, hogy ugyanaz a családtag évekig viselte a hivatalokat különböző ághoz való tartozása czímen és jogán és élvezte az e tiszthez tartozó birtokot, a lófőséget is.

Az 1463-iki okmányban fölhozott Dorottya asszony, Apafi Lénártné, szintén fiúleány, a ki a családjára szállott két lófőséggel, azaz ahhoz való joggal szabadon rendelkezhetett. Annyi kétségtelen, hogy a lófőség tulajdonképen birtok is volt, a hozzávaló földekkel, erdőkkel, legelőkkel, vizekkel stb., azonkívül pedig a lófőbíráskodás egyéb járulécai is, mint a bírságok, elkobzások szintén a lófőséghez számítottak.“

De az is tagadhatatlan, hogy a hadirend viszonylatában élénken tükröződik a régi ősi nemzetségi szervezet és a lovas-nomád jelleg is.

A közelmúltban a székelyföldi kisbaczoni lófőség így alakult:¹ „A család feje, mint hadbaszálló lófő, sajátjából teremtette ki a lovat, a ruházatot, az élelmet; sőt még a tüzelőfát is a közösen főtt ebédhez. A birtok állott tizennégy véka *tértje* földből és még 7½ hold szántóföldből, együtt 10 hold; ehhez 30 hold erdei és mezei kaszáló, mindössze tehát 40 hold és úgy látszik, hogy ennyi volt a lófőség átlagos birtokegysége. A tulajdonképeni jövedelmet azonban az állattenyésztés adta, az erdő és legelő szabad használata mellett.“

Az egészről világosan kitetszik a nemzetségi szervezet s a határozott, önmagára támaszkodó lovas-nomád képe.

A mi a *primőr*, *primipiliis* és *darabont* elnevezéseket illeti, úgy ezek nyilván a latinitás korából valók és meggyökeresedésük jellemzi a Székely séget, mely szeret az idegen után kapkodni. PÁPAI — Páriz — BÖD szótárában — 1767 — *Primipilus* annyi mint: „Az első seregnek Hadnagyja“; *Primipilaris* pedig: „A ki az első renden Kapitány volt, vagy az alatt vitézkedett: Lófő-ember“. A szó összetétele: *primus* = első, *pilus* = szőr, tehát elsőszőrű, abban az értelemben is csupa elsőszőrű -- magaszőrű ember; a szőr a lóra való vonatkozással is, így az ősi lovas-nomádra való fényvetés.

XVI. SZÁZAD.

Ménes.

1514. *Anjoukor*. Ekkoron is a lovak, lovászok — Agazones — és csikósok — *custodes equorum* — őrizetére voltak bízva, a szükséghez képest lábaiknál fogva vasakkal, az ú. n. *compedes equini* — tehát békókkal — voltak összekötve.²

¹ BENEDEK ELEK-TŐL mint lófőcsalád ivadékatól való adat (in litt)

² WENZEL: M. Mezőgazd. Története p. 326.

Ebben a században *Fugger* Antal és utódai magyar földön a Vöröskő és Detrekő jószágokat bírták, a hol is híres méneseket tartottak. A midőn Vöröskő *Fugger* Máriával a *Pálfg* családra szállott, a *Fugger*-ménesek egy részét Allgau-Markba helyezték át.¹

Sertés.

1550. A fogarasi uradalom rendtartásának huszonötödik pontja ezeket mondja:

„35. Ha mikor akár magyarok, akár szászok vagy *oláhok* falujokból az disznókat egybegyűjtik és úgy hajtják az erdőre, minden seregből, minden disznótól tartoznak két dénárral és annak fölötte nyolcz köbei zabbal. Ha pedig az egybegyűjtett disznók között valakinek sereggel volna, minden ötven disznótól az: egy disznót és minden egy disznótól: két pénzt tartozik megadni.“²

A jobbágy községek már a XVI. században sertéstizeddel adóztak — évenként 12 sertés után egy — a mi továbbra is érvényben maradt. A munkácsi uradalomnak akkoron 16 disznópásztora, a számadó czíme pedig „*disznókirály*“ volt.³

Állattenyésztés.

1570. A munkácsi uradalom provisorának, Soklyóssy Istvának, a kamara biztosai új utasítást adtak, a melyben az állattenyésztésre nézve ez áll: „És mivel jól vagyunk értesülve arról, hogy a baromtenyésztést a várnak alárendelt legtöbb helységben haszonnal űzték a múltban, így azt a jövőben is haszonnal űzhetni reméljük: kívánjuk, hogy a provisor kiváló gondot fordítson az arra alkalmas helyekre s nemcsak gulyákat, hanem, hacsak lehetséges, ménest, juh- és sertésnyájakat is

¹ WENZEL: M. Mezőgazd. Története, p. 359.

² Magy. Gazd. Tört. Szemle 1894. p. 165.

³ WENZEL: M. Mezőgazd. Tört. p. 390.

szerezzen, melynek szaporulatáról gondoskodják, haszonra való irányítással“.¹

Székely szokástörvények.

1555. Ezeket a székely nemzeti gyűlés írta össze és Kendi Ferencz és Dobó István erdélyi vajdáknak bemutatta, kik megerősítették.

A 43-ik pont a ló vagy barom elvételéről szól: „A hatalom-cselekedés ló vagy barom elvételében 12 gyrát téssen; ettől megválva egy hatalom három gyrát téssen“. Itt tehát az erőszakkal való elhajtást kell érteni.³

A 60-ik pont a marha elvételéről, mint büntetésről szól; az ítélet pedig ilyen: „A falu három igaz jámbort fogad és az a három ember megfelel a faluért; és valakit kiad nyilvánvaló tudással, azt megbüntetik, a mi marhája vagy, azt elveszik, a felesége és gyermeke részét meghagyják; valakit pedig halomással felelnék ki, annak helyt nem adnak“.

A 61-ik pont: „Ha földön lakó büntetett meg és annak megítélésében a hadnagy és királybíró jelen vagy, a marhának a felerésze a székülőkkel a hadnagyé és királybíróé, más felerésze pedig a földesuráé; de ha az ura a gonosztévő földén lakót, míglen a királybíró és hadnagy odamégyen, megbünteti, minden marhája az urának marad“.³

68-ik pont: „Örökös székelyt törvényben éretlen meg nem foghatnak, hanem ha véren találják vagy marhát fognak kezén. Ha törvényben elérik, míglen marhájában tart, addig örökségéhez nem nyúlhatnak; ha sem öröksége sem marhája nem leszen, fejéhez is hozzányúlhatnak“.⁴

Rovásfa.

1565. Hosszútothy János Zalamegye *rovója* egyik levelében írja: „kiknek — t. i. a falusi bírának — jöllehet, hogy én rovás-

¹ Magy. Gazd. Tört. Szemle 1896. p. 83.

² Székely oklevéltár II. 122.

³ U. o. II. 123., 124.

⁴ U. o.

fejet adtam“. (Az egyszerű rováson kívül van ellenőrző forma is, a hasított, a mikor az egyik félnek, mely az intéző kezében marad, „feje“ van, a mely jegyet visel s fölfűzés végett lyukasztott. H. O.)¹

Jóhírű barompásztorok.

1514. II. Ulászló rendelete a pásztorok és kunyhóik, az ú. n. szállások ügyében intézkedik. A 61. cikk szerint paraszt, szabad- és más város mások földjén szállást nem tarthat, hogy a pásztorok gonoszsága megszűnjék. Az 1. §. pedig arról rendelkezik, hogy a nemesek, ha saját földjükön ily házakat tartanak, feleséges, jóhírű és tisztesrendű pásztorokat tartsanak; de a polgárok és egyéb parasztok is földükön és birtokukon így tartoznak cselekedni. A 3. §. és 4. §. ennek ellenőrzését szabályozza, a tilos helyen épült szállásokat a megye közönsége, a fő- és alispán lebontathatja s ha újból felépíttetnének, a baromok elvétesse. Ha pedig a megye hatalma nem volna elégséges, a Felsőhez kell könyörögni.²

Horvát szokásjog. Pásztor rendtartás.

1551—1553. Ha a nyájból veszendőbe megy valami, a pásztornak csak akkor van hitele, ha tizenhat éves múlt; ha tizenhat éves múlt, lehet neki hitelt adni, ha nem gyenge elméjű vagy tudatlan, mert ebben az esetben, ha harmincz éves volna, sem hisznek neki — a szokás értelmében. A családnak is, mely a pásztort kíséri, csak ilyen módon adnak hitelt.³

A pásztor az állatokat megszámlálni tartozik mielőtt útnak indítja, ha a szám nincs rendben, jelentse a gazdának; ha betegséget tapasztal, azonnal jelentse; a pásztor nem hagyhatja őrizetlenül a nyáját, bárhol is legyen az. A pásztor napjában háromszor számlálja meg az állatokat, tudnia kell minden jelent-

¹ M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 119.

² GEGUS: M. törvénykönyv p. 256.

³ M. Gazd. Tört. Szemle 1896. p. 157—159.

kező bajnak az okát; oly bajokért: ha a marha süppedőkes helyen esik el vagy hegymeredekről bukik le, vagy dőfés érné s a pásztor nem veszi észre, akkor felelősségre vonandó.¹

A pásztor az úrtól megszámlálva veszi át a nyáját; nem tartozik megtérítéssel a megszámlálatlanul átadott nyájért.⁸

A pásztor, a faluba behajtván a nyáját, kiáltani tartozik, hogy az urak vigyék haza állataikat és vizsgálhassák meg, egészségesek-e, vagy nem. Ha az úr nem találja rendben az állatok számát vagy hibát lel, azonnal értesítse a pásztort. Ha a marhák éjjel kívül maradnának és kár esik bennök, ez felelőrszben az urat, felerészben a pásztort terheli. Az elveszett marhát úr és pásztor együtt keresi. Ha a pásztor nem igazítja útba az urat, a kárt megtéríteni tartozik.³

1551—1553. Ha a pásztor nem jelenik meg ott, a hol a faluval kötött egyezség szerint megjelenni tartozik, hogy az állatokat legeltetni vigye, büntetés éri.⁴

Legelő.

1504. Anna királyné oklevele, Huszt és Máramarossziget legeltetési szabadságáról mondja, hogy: „barmaikat a mi királyi „feketének“ nevezett erdeinkben — fenyvesek — s a mellettük levő mezőkön szabadon“ legeltethették.⁵

1508. II. Ulászló király parancsolja az erdélyi ököradó főlhajtóinak, hogy a Székelyektől szedett ökröket a szászok földjén legeltetni, velők őriztetni s őket az elhullott ökrök kárának megfizetésére szorítani ne merjék.⁶

1537. Kolozsvár város articulusaiban rendeli, hogy a város területén semmiféle idegen, marhát nem legeltethet.⁷

¹ M. gazd. tört. Szemle. 1896. p. 157.

⁸ U. o. p. 157.

⁸ U. o. p. 157.

* U. o. p. 157.

⁵ WENZEL G.: Kritikai fejteg. Máram. m. történetéhez, p. 73.

⁶ Székely oki. tár. III. p. 165.

⁷ Corpus stat. I. p. 177.

1544. Besztercebánya városa rendeli, hogy a marha pásztor elé adandó, nehogy a kaszálókban és vetésekben kárt tegyen. Rendeli, hogy minden gazda éberen őrködjék, a lövőfegyvert kéznél tartsa és vigyázzon, hogy kit fogad be szállásra.¹

1551—1553. Horvát szokásjog szerint, a ki valakit a maga legelőjén érne, 32 darabot — soldit — vehet rajta, azonképen 60 darabot — soldit — ha a berekben vagy a kaszáló fűvében éri. Ha valaki éjjel idegenben legeltetne s a legelő gazdája rajta éri, akkor kétszeresét veheti meg; a hol határjelek vagy a legelők határai vannak, ott az egyik a másiknak határán bevághatja a gyepűt, a mennyit egy kaszúrral kivághat — t. i. pásztát, kis kaszanyomot.²

1551—1553. A közös legeltetésnél a kötött egyezséget meg kell tartani, a ki megszegi, vesztse el a részét, „mert a szokás úgy rendeli, hogy az ember fáradsága ne vesszen kárba“.³

1555. Fogott bírák tanúvallatása a Szklabinya és Likava várak közt vitás Ploszka havas és erdő határaitól és itt az erdőben való legeltetésről, a midőn is Thonovszky Zsigmond, nemes, eskü alatt vallja, hogy akkor, amikor Szklabinya vára feje volt, a ploszkai dombokon és hegyeken a szklabinyai uradalom mindig legeltetett. Dolguczky Tamás ellenben eskü alatt vallja, hogy a ploszkai hegy és domb a Justh-területhez tartozik, de ott a szklabinyai urak is legeltettek egészen a Lubochna patakig.⁴

1559. Menyhárd és Leibitz városok a szepesi gróf előtt egyezséget kötnek, hogy fáizáskor lovaik addig legelhessenek, a míg a kocsikat megrakják. Éjen át nem.⁵

1559. Szikszóra a fölthajtás 400kezes ló, 600marha.⁶

1560. Túróczmegye statútumai rendelik, hogy a falubeli szomszédos birtokosok közösen használhatják a legelőket; a

¹ Corpus satorum IV. 2. köt. p. 81.

² M. Gazd. Szemle. 1896. p. 161.

³ U. o. p. 159.

⁴ Érd. oklevéltár. I. p. 51.

⁵ U. o. I. p. 62.

⁶ Takáts Sándor adataiból, 1. alább.

felosztott erdőkben is szabad a közös legeltetés a fák és cserjék kímélésével. A mi pedig a vetésekből és tilalmas erdőkben behajtott bitangoló marhák által okozott károkat illeti, azokat az illető helység bírójának és esküdt polgárainak lelkiismeretes meghatározása és becslése szerint kell megítélni.¹

1565. Miksa királynak a magyar bányavárosok részére kiadott erdőrendtartása szerint ha szükséges volna, hogy a barmokat fakéreggel legeltessék, ez csak a hatóság és erdőkezelőség engedelmével történhetné. Az erdei közlegelő ellenben juhok és marhák legeltetésére használható, de a csemeték megkímélésével.²

Kártételek Miksa király idejében.

1565. Pollucensis falu lakói és pásztorai és a Murán várhoz tartozók, *kecske*- és juhnyájakkal az erdőkben kárt okoznak. A Garamtól a Hola-hegyig juhaklokat építvén, sok fát vágtak ki.² A Roteneger szénégető helytől balra, a Seremicza nevű erdőben, a pásztorok nagy károkat okoztak; a Koronicza erdőben, közel Rózsahegyhez, szintén.³ Lapusna táján Kriskám felé a pásztorok az erdőt minden oldalról elpusztították; ugyanezt teszik a Kis-Silleni Plessa felé eső erdővel. Nagy kárt okoznak a Likava vár pásztorai. Ugyancsak pásztorok nagyban károsítják a Kis-Riczaha völgyben a Redicza és Galva erdőt.¹ Ugyanez történik a Szállás erdőben, mely Petringa és Masao mellett fekszik, hol a Murán várához tartozó pásztorok juhaik és kecskéik számára a fákat ledöntik s így több mint egy mértföldnyi tért elpusztítottak — kéreglegeltetés; — a Conradi és Prorosna melletti erdőben is sok kár esett.⁵ A Felső-Kolbu térség mellett elterülő erdőkben a pásztorok és a tűz sok kárt tettek.³

¹ Corpus Statutorum IV. 1. p. 211. és 200.

² Érd. oklevéltár I. p. 124.

³ U. o. I. p. 112.

⁴ U. o. I. p. 113—114.

⁵ U. o. I. p. 115.

⁶ U. o. I. p. 117—118.

1565. Miksa király 1565 május 15-én nyílt parancsot bocsátott ki a magyarországi bányavárosok részére kiadott erdőrendtartást illetőleg. A nyílt parancs kitiltja a kecskéket — gaissvieh — Beszterczebánya rézműve s minden hozzátartozó bánya és kohó részére szolgáló erdőkből, úgy Kőrmöcz és a környék uradalmaiból is.¹

Ezenkívül parancsolja a király: „Miután a pásztorok kecskenyájaikkal nagy károkat hoznak az erdőkre, szigorúan megparancsolom a praefectusoknak, várparancsnokoknak — arcium castellanis — stb., hogy ezentúl Áec.v/re-nyájakat az erdőkben legeltetni ne merészeljenek“.²

1567. Ugyancsak Miksa király külön nyílt parancscsal — Mandat — kitiltja a kecskéket és az apró jószágot — klain vieh — Beszterczebánya és az uradalmak erdeiből, még pedig elkobzás terhe alatt; az uradalmak Zólyom, Dobriny, Lipcse, Likoba, Végles, Érsekújvár, Murány.⁸

1568. Nodor Ádám és Pál 167 szilaj lovat (equos indomitos) hajtanak Eperjesre.⁴

1570. Nagy-Szombat város statútumából. A halastó mellett elterülő rét ne kaszáltassék, hanem barmok legeltetésére fenn-tartassék.⁵

1571. Az előbbi intézkedés módosítása: „A gerencséri birtokban a szántóföldek határai épségben maradjanak, lovakat ott legeltetni ne lehessen. A szarvasmarháknak a halastó mellett legelőt kell kimérni, de a többi rész, kaszálónak hagyandó meg“.^{ti}

1572. Miksa király a kún puszták szabad legeltetési jogát a szegediek számára még Mátyás király adománya czímén biztosítja; ugyanezt tette 1631. II. Ferdinánd, 1710. I. József, 1719.

¹ Érd. oklevéltár I. p. 94.

² U. o. I. p. 124.

³ U. o. I. p. 168.

⁴ TAKÁTS SÁNDOR adataiból, 1 alább.

⁵ Corpus statutorum IV. 2. p. 148.

⁶ U. o. IV. 2. p. 151.

III. Károly; a nádorok közül 1642. Esterházy Miklós, 1649. Pálffy Pál, 1681. Esterházy Pál.¹

1574. Rozsnyó városa statútuma szerint az esett jószágért a pásztor, ha a baj okát nem tudja adni, felelős, azt megfizetni tartozik. A sertésekre külön gond fordítandó, hogy kárt ne okozzanak; mindenki tartozik a sertést mindennap pásztor elé adni; a ki otthon tartja és kárt okoz, 1 frt bírsággal sújtandó.²

1577. Nagybánya város statútuma rendeli, hogy a szőlőhegyre senki semmiféle marhát ne hajtson, mert az ott bitangoló marha kártérítés kötelezettsége nélkül megölhető.³ Régi határozat szerint semmiféle jószág a szőlőhegy felé a Szászár folyón túl pásztor nélkül nem hajtható; máskülönben megölhető.

1577. A fraknói várkapitány és erdőmester az idegenekre nézve ajánlja, hogy a fáizó idegenektől erdei és legeltetési bér szedessék.⁴ Ugyanez jelenti, hogy az idegenek barmaiknak az ifjú sarjerdőbe való behajthatásáért esedeznek, mert kevés és rossz legelőjük van, úgy hogy el kell pusztulniok és így nem is szolgálhatnak.⁵

1578. Pozsony város a legeltetést szabályozva, intézkedik, hogy az idegen jószág a kaszálókról — Wissmath — eltávolíttassák; a Nemtiffiek ne tartsanak fölös jószágot, a fuvarosok ne fogadjanak be idegen lovakat; a polgár hat ökörnél többet ne hajtson a legelőre, a sertéseket egyáltalában nem, mert nagy kárt okoznak; a vizet is le kell csapolni.⁶

1578. Az alsóausztriai kamara a fraknói és kismartoni kir. uradalom kapitányához és számtartóihoz intézett rendelete kitiltja a barmot a cserjésekből, ő felsége kegyesen rendeli, hogy Vasvár és (Forchtenstein) Fraknó környékének alattvalóitól

¹ REIZNER: „Régi Szeged“ p. 70—71.

² Corpus statutorum II. 2. p. 111.

³ U. o. III. p. 563—564.

⁴ Érd. oklevéltár I. p. 195.

⁵ U. o. I. p. 192—194.

⁶ Corp. statutorum IV. 2. p. 172—173.

a legelők fejében, a melyeket használnak, erdő- és legeltetési bér szedessék.¹

1578 október 23. Ernő főherceg utasítása a magyarországi bányák és bányaerdőknek biztosok által való megvizsgálása rendén, e biztosok részére rendeli, hogy a besztercebányai kezelő panaszát, mely szerint egy idő óta a Breznóiak — Briss — juhásaikkal — *Wallachen*, — úgy Jessena és más falvak alattvalói is az erdőben nagy károkat okoztak, ezeket megvizsgálják és jelentéseikbe fölvegyék.²

1579. Az alsóausztriai kamara a selmeczbányai albányagrófot utasítja, hogy az apró jószágoknak a Körmöcz felé eső erdőkben való legeltetését megszüntesse, mert az erdő pusztul és ez kár.³

1580. Egyfelől Tapolcsányi Imre és János, másfelől Tapolcsányi Boldizsár, a hrussói erdő használata iránt egyezséget kötnek, hogy a hova az egyik fél és jobbágyainak barmai járnak, a másik félé is jár hassanak.⁴

1580. A Szent-Iványiak, Nádasdyak másképp Trsztyánszkyak és Szmezsányiak által osztatlanul bírt csorbái és wazseczi havasok és erdők használata ügyében fogott bírák így ítélték:

„Csorba, másképp Strba és Wazseczen lakó alattvalók és jobbágyok tartoznak mind a három résznek közösen és egyenlően legeltetésért fizetni“ (census et decimas usitatos). Továbbá „Ha a csorbái és wazseczi [birtokokon a jobbágyok barmaikat legeltetni akarják, akkor ezt csak a birtokosok megegyezésével tehetik és a bért és a szokott dézsmát nemcsak annak a résznek tartoznak megfizetni, a melynek alattvalói, hanem mind a háromnak; azonban ugyanezen birtokokon a jobbágyoknak szomszédok és idegenek marháit legelőre borbefogadniok vagy utóbbiaknak odaadniok tilos“.⁸

¹ Érd. oklevéltár I. p. 202—203.

² U. o. I. p. 218.

³ U. o. I. p. 222.

⁴ U. o. I. p. 230.

⁵ U. o. I. p. 226—229.

⁶ U. o. I. p. 226.

1581. Gyergyó-Újfalu törvényt hoz a mezei kártételek ellen, mint következők: „Articulus 4-tus. Az tilalmasban ha valami barmot találnak, ha pásztoros lészen is, behajtsák, ha káron találják, az kárt fizesse meg a barmos ember, hajtópónzzal együtt; annak hajtópónze minden baromtól egy pénz, az aprótól: kettőtől egy pénz. Ha valaki a hajtóembertől az marhát elveszi, három girán maradjon érette; ha disznót találnak a tilalmasban és kárt téssen, megfizesse disznós ember a hajtópénzzel együtt; annak a hajtópénze két öregtől egy pénz, aprótól: négytől egy pénz“.¹

1583. Báthory István lengyel király és erdélyi fejedelem a századok panaszára, hogy Udvarhely és Fogaras várak területéről a kapitányok nagy juh- és sertésnyájakat hajtatnak mezeikre és makktermő erdőikre, így sok kárt okoznak, meghagyja Bánffy Farkas udvarhelyi és Petricsevics-Horváth Kozma fogarasi kapitánynak, hogy ily kártételektől óvakodjanak.²

1583. Barsmegye tanú vallatása a Fegyvernek és Nagy-Sáró közt vitás erdőről. A tanuk azt vallották, hogy mikor Fegyvernek egy úré volt Nagy-Sáróval együtt, minden marhájok szabadon járt mind a két félnek erdején. Fülöp Orbán, Molnár János vallották, hogy ők mindenkor a Holtgaramig jártak a disznókkal; Fülöp Albert vallotta, hogy mikor ők marhát őriztek, szabad volt a fegyvernieknek az erdőn járni.³

158k. Rudolf császár nyílt parancsot bocsát ki Miksa király erdőrendtartása végrehajtásáról. A nyílt parancs, hivatkozva Miksa király — mint apa — rendeletére, különösen a kecske- és juhnyájak ellen fordul, a melyeknek birtokosai a rendtartást áthágják. Ezeknek legkomolyabban és legszigorúbban, áthágás esetében összes nyájaiknak elvesztése mellett, megtiltja a juh- és kecskenyájaknak a tüalmas erdőkbe való behajtását.⁴

1596. Rudolf császár utasítja a fraknoi és kismartoni erdő-

¹ Székely oklevéltár V. p. 125.

² U. o. IV. p. 84—85.

³ Erdész, oki. I. p. 232. Nevezetes a pásztorok tiszta magyarsága. H. O.

⁴ U. o. I. p. 241.

bíró — waltschaffer — és az erdészeket, hogy szorgosan ügyeljenek a pásztoroknak a cserjésekben való kártételére és különben is, hogy nyolcz nappal Szent György ünnepe után, sem barmot, sem szekeret az erdőbe ne bocsássanak.¹

1597. Pozsonymegye statútumai, ez évben tartott nagygyűlésből kelve, rendelik, hogy bizonyos birtokok lakóit a szabad legelők használatában ne akadályozzák; a birtok urának azonban jogában áll, a kepékre vagy kaszálóhelyekre, bizonyos részeket jelekkel körülvenni és azokat tilalmazni. Ha pedig valaki üyen réten, vagy kepék között, vagy bevetett szántóföldeken legeltetni merészel, akkor az a kárvallott panaszára a főispán, alispán vagy más nemesi bíró elé pecséttel idézhető. És ha a kárvallott két tanút tud állítani, akkor a kártevő hat forint birságban marasztaltatik el. Az alispán pedig ezen esetben a pecsétet a kárvallottnak minden díj nélkül kiadni köteles.²

1598. Kassa város statútuma rendeli, hogy a szántóföldek, különösen a Bankó — Pancho — a városi határ szűk volta miatt a marhajárás számára ugaron hagyandók, a katonatisztek és a polgárság számára rendelt pásztortartás megszüntetendő.³

Összegezés.

A XVI. században a viszonyok látszólag mind jobban mossák el mindazt, a mi ősi; a mi természetes is. De ez nem a nemzet életéből kel ki, hanem azokból a tényezőkből, a melyek Mohács után hatalomra jutottak és mindenütt a mindenbe való hatalmi beleavatkozást állították be a nemzet egész közéletébe. Az ősi megvonult és megmaradt ott, a hova a hatalom hozzá nem jutott. De azért az erős önkormányzat még érezhető. Miksa király és Rudolf császár erdővédő, ismételt és szigorú rendelkezései mellett ott áll Gyergyó-Újfalu maga alkotta, artikulu-

¹ Erdészeti okl. tár I.. p. 265.

² Corpus statutorum IV. 1. p. 17.

³ U. o. II. 2. p. 125.

sokba foglalt törvényével. A kecskenyájának csapásig való felszaporodása az elszegényedés világos jele. Ehhez járul a legelőügy, melynek egyik mozzanata a korra szerfölött jellemző: találkozunk a *kéreg-legeltetéssel*, mely rendes legelő- és takarmányhiánynak világos bizonyítéka. Ez a legeltetés egyértelmű az erdőirtással, mert abban állott és áll néhol ma is, hogy a pásztor fákat dönt, hogy állatai a rügyet, gályát és kérget lerághassák. A sok statútum és rendelkezés mind a kártétel ellen hadakozik s ez az elnyomatás és szegénység következménye is. Becses, noha csak töredékes adalék az, a mit a horvát szokásjogról megtudunk.

Pótlás.

A XVI-ik század képe, így adva, csak töredék. Különösen a szarvasmarhatenyésztés roppant aránya az, ott, a hol a színmagyarország szállotta és tartotta meg a területet, mely bepillantást enged a nemzet belső életébe és megváltoztatja a köztörténet-adta képet, mely éppen a lényegben csonka. Feltűnő, hogy a tulajdonképen való nagy Alföldre vonatkozó adatanyag oly elenyészően csekély és gazdasági irodalmunkban is ebből a korból leginkább külföldi utazók adnak hírt az Alföldről, mint töméntelen lábasjóság táráról. így RANZANUS innen szól: „mira abundantia“—ról — csodás bőségről —; BRocquiÈRE Szeged és Pest között számtalan nyájról emlékszik meg, a mi lovakra és szarvasmarhákra vonatkozik, valószínűleg juhokra is. OLÁH MIKLÓS szerint a kánok gulyák sokaságával bírtak; Debreczenben egy Biró Gáspár nevű polgár gyakran 10,000 eladó ökrrel is bírt; végre a székelyek is mint marhatenyésztők híresek voltak. HERBERSTEIN szerint Magyarországon a szarvasmarhának csodás bősége van és innen ered az ökrök és juhok sokasága, a melyet külföldre Olaszországba, Német- és Csehországba küld. Magyarországon, Morván, Ausztrián, Styrián, Szlavónián és számos szomszédos tartományon át számos út vezet — viae boariae —, a melyen az állatok sokaságát világgá terelik. Följegyeztetett, hogy magán a Bécsnek vezető úton egyetlen évben több

mint 80,000 ökör hajtattott ki Németországba. Ezek állanak a lóra, juhra és sertésre nézve is.¹

A valódi és hiteles kép részleteit és színeit tehát idegenben kell keresnünk s azok ott meg is találhatók.

Egy hazafias érzelmű, erős akaratú magyar pap és tanár, komáromi TAKÁTS SÁNDOR bejutott Bécsben a közös pénzügyminisztérium irattárához és ott az adatoknak épp oly bőséges, mint becses forrását fakasztotta meg e könyv számára is. Ezt az anyagot azután a külföldről is kiegészítette; és megfakasztotta némely alföldi város levéltárát is. Ebből az anyagból a következő kép állítható össze:*

1526, tehát a mohácsi vész előtti időről kimutatható, hogy Nürnberg város hetivásárjaira évenként 70,000 szarvasmarha hajtattott föl, legnagyobb része a magyar Alföldről került. Augsburg, Regensburg, Ulm, Strassburg, München és a többi birodalmi város mind magyar alföldi marhával élt, mert húsát legjobbnak tartotta.

Ugyanebben az 1526-ik évben Bécsben a hús nagyon megrágult, mert a magyarok nem hajtottak föl elegendő jószágot. Ezért a bécsi mészárosoknak megengedettett, hogy Magyarországra menve, közvetlenül vásárolhassanak; de harminczadot fizessenek; hogy az utóbbit kikerülhessék, folyamodtak, hogy főleg a debreczeniek szabadon hajthassák föl a jószágot Bécsbe. Akkoron egy pár ökör 10 frt volt; száz darabra négy ráadás. Száz birka 37 frt, kettő ráadás.

Bécs jelentősége a magyar állattenyésztésre nézve ezentúl így alakul e század végéig és a kép egységessége érdekében tovább is menve:

1529. Michel Sole engedőimet kér Ferdinánd királytól, hogy Mantuába 150 ökröt hajthasson.

¹ Ezekre nézve v. ó. WENZEL GUSZTÁV: „Magyarország mezőgazdaságának története“ 1887. p. 324-327—328.

² TAKÁTS SÁNDOR-Í azóta a magyar tudományos Akadémia megbízta a XVI. és XVII. század állatkereskedésének megírásával. A mi itt anyag van, csak mutatója annak, a mit TAKÁTS-ÍÓI várhatunk.
H. O.

154-6. I. Ferdinánd páténszel elrendeli:

1. Betiltja a marha összevásárlását.
2. Senkise merjen a magyar kereskedők elé menni.
3. Senkise merjen az utakon vásárolni.
4. A magyar kereskedők rendes hetivásáron adjanak el.
5. Az el nem kelt marhát összevásárolni tilos.
6. Az el nem kelt marha Magyarországra visszahajtandó.
7. *A magyarok legyenek kénytelenek jószágukat Bécsben eladni.*

Ebből a sorozatból a zsarolásig menő kényszer világosan látható. De a hatalom itt meg nem állott; mert a király, hogy a külföldre való kivitt megakadályozza, súlyos vámot vetett a magyar marhára. A rendek hasztalanul kérték eltörlését. Végre is a német birodalmi városok vetették magukat közbe. Augsburg, Ulm és Nürnberg városok még ebben az évben, az egész német-ségre nézve sérelmesnek mondták az új vámot, megnyerték az ügynek 'a bajor, a pfalzi, hesseni, strassburgi, frankóniai és württembergi fejedelmeket és így a vámot a birodalmi gyűlésen csakugyan visszavonatták.

1550-ben Bécsben elkelt 63,212 magyar marha és 15,000 juh.

1551. A velenceiek a Dunántúl tömérdek marhát vásároltak össze. A legelők hiánya miatt kénytelenek a marhát forró nyári időben a hegyeken át Ausztriába hajtani, a mit csak a szilaj marha bírt ki. A magyarföldön összevásárolt jószágot, a vevők leginkább Zarából, hajón szállítják Velenczébe. A tengeri út 8—14 napig tart és útközből tömérdek marha pusztul el.

1561-ben Bécsben a fölthajtott magyar jószág után a következő illetékeket szedték:

1. Vámot.
2. Kövezetadót.
3. Álláspénzt.
4. Itatási díjat.
5. Legelőpénzt.
6. „Schreibergeld“-et.

E zaklatással járó zsarolás miatt a magyarok kevés marhát hajtottak föl, így a hús megdrágult.

1574. A külön marhahajtó utak — a viae boariae — kiszélesítését rendelik el Magyar-Óvártól Bécsig. Ekkor Magyar-Óvart a marhaharminczadból 30,134 írt 34 kr. volt a jövedelem.

1578-ban a marhakereskedők fölpanaszolják a barátföldi legelő elvonását, a melyen 10,000 marha könnyen elélt; azért kéri vissza, mert az évi fölhajtás Bécsbe Magyarországból 80.000 drb.

1591. Nicolini Martino Györött 20,000 darab marhát vett meg Velence számára és

1592-ben folyamodik ő Felségéhez, hogy évenként 20,000 marhát hajthasson Velence számára, a miért a kincstárnak 25.000 forintot biztosít. A marhát magyarföldön fogja venni. Megengedettettt avval a kikötéssel, hogy Katalin napon túl, mikor a takarmány drágulni kezd, nem vehet többé — igen, mert akkor az árak leszállottak!

1592-ben a bécsi heti marhavásárra átlag 3—5000 darab magyar jószág került. Ez évi augusztus hónapban a fölhajtás 6467 darab volt, melyből 3899 kelt el. Ekkor a magyar ökör párja 18—46 tallér volt.

1597-ben elrendeltetett, hogy a jószág hajtására lehet *hajdúkat* használni; de ezek botozás terhe alatt Bécsnél tovább nem mehetnek. A külvárosban két korcsmát jelöltek nekik; a városba bemenniök tilos. A vásárolt jószágot német emberek hajtásák tovább.

A XVII. században e kép folytatása a következő. Álljon itt az egységesség érdekében.

1597. A hús megdrágulása miatt az olaszokat megrendszebályozták: hogy t. i. a marhát Bécsben vegyék, hol a bécsi és külföldi kereskedőknek „Vorkaufjuk“ — elővétel — az olaszoknak azonban „Nachkaufjuk“ — utóvétel — van! Ezt Magyarországon közzé kell tenni, hogy a magyarság Bécsbe hajtja jószágát. Magyarországon csak a tenyésztésre és földművelésre szolgáló marhát szabad eladni. Egyéb marhát mind Bécsbe kell hajtani!

1603. Minthogy a velenceiek úgy összevásárolták és elhajtották a magyar marhát, hogy a hús megdrágult: a *szabadhajtas* betiltatott. Ennek folytán oly hiány keletkezett, hogy a velenceiek a nevendékmarhát mind fölették. A hajtas ekkor jó renddel és illeték mellett megengedettetett.

A Velence és illetőleg Olaszország felé hajtott jószág-tömegeknek azonkívül, hogy Magyarország állattenyésztési viszonyaira nézve oly jellemzők, még más, igen sajátos jelentőségük is volt.

A hajózás akkori állapotában az állatoknak tengeren való szállítása rendkívül kényes feladat volt. Az állatok a fedélzeten állítottak be, ingáskor helyet cseréltek, dültek s így folyton veszélyeztették a járómű egyensúlyát — még csendes tengeren is. A némüeg is hullámozó tenger a szállítást ezért lehetetlenné tette. Az összevásárolt tömegekkel tehát a tengerpart közelében ki kellett várni a csendes időt és azt ki kellett használni. Azonban a kivárás fölvetette a takarmánykérdést, a mely a karsztos vidékeken a legelőterületek hiánya miatt nem volt könnyen megoldható.

Vannak támasztékok arra nézve, hogy a hússal való ellátás nagy szüksége és a jó idő kivárása legelőszükségre vezetett, melynek érdekében az erdők irtásához folyamodtak; ennek következménye az lett, hogy az esők lemosták a termőréteget és a vége: sem erdő, sem legelő, hanem a kopár karszt lett.

A XVH-dik század végéig nem volt marhában hiány, noha az ország tetemes része török hódoltság volt, a török nem akadályozta az állattenyésztést; de a török kiverése után a császári hadak hihetetlen pusztítást vittek véghez és az 1695-ben kiküldött császári biztosok egész felső Magyarországon egyetlen egy darab vágómarhát sem találtak!

Az Alföld, sajátos viszonyainál fogva, egészen más megítélés alá tartozik: itt találjuk meg a szerves kapcsolatot a nemzetnek azon tulajdonságaival, a melyek egykoron különösen az Alföld megszállására bírták a magyart, hol fennmaradását a természeti viszonyok biztosították. A nagyterjedelmű rétségek, a

a lápok és berkek világa, hatalmas befogadó- és védőerővel bírtak s jó és rossz időkben a betelepülő népnek valóságos dajkái voltak: könnyen, biztosan és bőven táplálták őt és jószágát. Azontúl a természeti viszonyokhoz idomulva ember és állat hozzáedződött, rendkívül ellentálló erőt szerzett. Nem itt a helye, hogy a magyarság lápi, berki, réti életét vázoljam, ez e munka más helyére tartozik; de kettőt már itt is ki lehet mondani, ú. m. hogy a lábasjószág tömérdeksége és a legnagyobb fáradozásra való rátermettsége, az ősi, réti gazdaság és tenyésztés eredménye volt. Az évenként visszatérő áradások itt szakasztottan oly jelentőséggel bírtak a legelőkre, tehát az állatéletre, mint a Nílus áradásai bírnak a terményekre. És másodsor, hogy nagy dúlások után a felpanaszolt végpusztulás mégis csak helyi csapás volt. A nemzet legépebb, érintetlen, színmagyar része jószágával együtt a lápok birodalmába vonult vissza, hogy a veszedelem, a dúlások megszűntével ismét kivonuljon, foglalja el régi helyeit s formálja át a maga képére az egész gyűlevészséget is, a mely dúlások nyomán, mint áradás után az iszap, visszamaradt.

A lábasjószág töméntelensége, melyből ebben a korban a vüágrész dereka fedezte hússzükségletét, a rétségekből kelt: az állattenyésztő lovasnomád ősi gazdaságának eredménye, mely gazdaság jellege úgyszólván véréből kelt, érintetlenül megőrizte az emberben azokat a tulajdonságokat, a melyekkel a megszállott helyen megmaradhatott.

Lehetetlen azonban a XVII. századtól búcsút venni, anélkül, hogy TAKÁCS SÁNDOR összegezéseihez vázlata itt helyet ne foglaljon.¹ A levéltári kutatások bizonyítják, hogy a XVI. és XVII-dik században a népség legmagyarabb része állattenyésztéssel foglalkozott, mely a XVII. század végével majdnem teljesen megsemmisült; mondjuk, idegen hatalom fölülkerekedésével és a földművelés fejlődésével.

Debreczen és Kecskemét színmagyar városok tűntek ki

¹ Magyar Nyelvőr 1903. „Régi pásztori élet“ cím alatt.

különösen, mint állattenyésztők. Az előbbinek az akkor még az áradásnak kitett legelőit így felújító Hortobágyon, az utóbbinak Monostor, Bugacz és Pusztaszeren, a rétségek világában és a kúnpusztákon voltak húskamaráik és vagyonuk biztos alapjai. A jószág tömegei, mint már tudjuk, leginkább Bécs felé hajtat-
tak s a hajtást *botos* legények vagy inkább *hajtók* végezték. A magyar „hajtó“ mint szó a XVI-dik század végén, tehát a magyar marhakereskedés legvirágzóbb korában fajult el, német befolyás alatt. A XVI. század elején a német kormányrendeletek még a „Hejto“, „Heydo“ többes számban „die Haytok“ „die Heytok“ formát használják „Ochsenknecht, Ochsentreiber“ helyett vagy gyanánt; később a szó már „Heydogg“-, többes számban „Heydoggen“-alakot vesz föl, a miből a német tájszólás hajlamát követve, a „Haydugg“-, „Hayduggen“-alakot vette fel és ebből következnek, hogy a magyar a „hajtót“ a némettől, mint „hajdút“ vette vissza s ezt azután egy kialakult nópelemre, a Hajdúságra alkalmazta, a melynek javarésze mindenesetre az edzett, kemény, mindenkor harczrakész hajtókból állott, tehát abból az elemből, mely legjobban őrizhette és meg is őrizte a lovasnomád-jelleget.¹ A két városnak pásztorsága, a mondott századokban nagyrészen rác, horvát és tót volt, mely azonban mind megmagyarosodott. A német kamarai rendeletek még folyton emlegetik a rác és horvát — Krabat — hajtókát.

A megmagyarosodás a színmagyar elem hatalmas nyomása alatt, kényszer nélkül történt; a nyomás ereje az állattenyésztő lovasnomád ősi hajlamában gyökerezett, a melynek az idegenség értelmileg alá volt vetve, a melytől anyagilag függött.

A megmagyarosodás menete így alakult: a közráczok és horvátok a mondott századokban még ritkán, vagy éppen nem használtak vezetéknév, tehát a magyar birtokos, gazda nevet osztott nekik. Kecskemétről 1595-ből föl van jegyezve: „Hízott sőre vagyon a szegegyházi földön 142 ökör, ezeknek két sőrése

¹ TAKÁCS SÁNDOR ettől az elemtől származtatja a magyar gyalogságot, 1. „A magyar gyalogság megalakulása.“ 1908.

vagyon; az egyik Szemes István, *oláh*, a másik Csocsándi György, *oláh*“. Az irányzat így alakult ki: a névadásnál legtöbbször szerepelt a születéshely — a példában „Csocsándi“, — vagy valamely tulajdonság — a példában „Szemes“; — szerepelt a nemzetiség, mint Oláh, Rácz, Tót, Horvát; — mint az iparosoknál: a Német. Szerepelt a lelki tulajdonság: Bátor, Vitéz stb. és nagy mértékben mint megkülönböztető a gúnyolódó név, mint: Nagysüvegű *Tót* János, Nagyfazekas *Tót* Demeter; Táros Jancsi vagy Tyukláb juhász, Pinczéken tekergő Istók, Akasztó-Szücs Jancsi, Nagyorrú Juhász Matyi, Kondás Csősz Palkó, Nagyabajszú Pál, Bonfordi Kis Pista, Bundázó Miska, Ballafutó Jancsi, Körülhajas Márton, Jobbsincs István stb.

Legyen itt megjegyezve, hogy alkalmasint a török hódoltság befolyása alatt az Alföld gulyáiba az ősi fehér és daruszőrű jószág közé sok színes és tarka is belevegyült, a miről üyen elnevezések tanúskodnak: babos-kék, — babos ősz ordas, barna, — bamababos, — tarcsa, — barna tarcsa babos, — bonta, — kék tarcsa, — sárga ordas, — rőt szabású stb., a melyeknek részletes kimutatása a mű folyamán következni fog.

Ez az átalakulási folyamat adná kezünkbe a kulcsot a következő megfigyelésekre: a hajdúságot a maga egészében tősgyökeres magyarnak, éppen e folyamatnál fogva, venni nem lehet; példa erre Hajdú-Böszörmény, mely még 1740-ben a magyar kamara irataiban „Mez“-Böszörmény nevet visel és nemzetiségek szerint tagolva is van; a latin szöveg szerint: „Oppidum usque ad praesens Racz-Besermenii appellatur, cuius unam partem Hungari Helveticae confersionis, aliam verò Rasciani et Rutheni; in oppido Dorogh omnes Rasciani et Rutheni exemplariter uniti“. — Itt látjuk azt a tagozást is, a melyet a „magyar vallás“, „rácz vallás“ stb. alkot. Hogy a magyar gazdaságilag és értelmileg erősebb volt, ennek bizonyítéka a megmagyarosodás.

Visszatérve az állattenyésztés és marhakereskedés XVI. és XVTI-ik századbéli képéhez TAKÁTS SÁNDOR a kutatás adatainak közvetlen benyomása alatt, következő eleven, erős intuí-

czioról tanúskodó képet rajzol,¹ a melyet csak egyes szavaiban változtatva iktatok ide: „Ha a kedvező időjárás, a folyók áradása s az ár visszafejlődése rendén a fű bőven kikelt, a barom nagyon megszorodott, nekierősödött és gulyásainknak ugyan-csak volt mit a rovásra felmetszeniök. Jámbor eleink ilyenkor azt mondták, hogy „megócsódik a marha“. — És mivel itthon hiába *unszolták* meg a vásáros embereket, egy ideig még a hizlaló-legelőkön *bogároztatták* a jószágot“.

4 Mikor aztán Szent Vitus napja közelgőit, *levették a kolompot a vezérökörről* és a marhas emberek *foltba* vervén ökreiket, nem *jártatták* többé a *gulgában*, hanem külföldre indították. A *marhaindítás* a XVI. és XVII. században a legérdekesebb és legmozgalmasabb képet adta és alkotta meg. Nem egyszer kétszázezer *szilaj* ökör, bika, *tulok*, *sőre* csörtetése, bögése, a vad, *szilaj* lovak nyerítése, a melyeken a hajtást végezték; a *botos legények*, *hajtók hujtogatása*; a *köpönyeges* puskák és *lődingos* lövők ropogása; a *tőzsérek*, *komplarosok*, *csihések*, *közmérek*, *kótyavetyések*, *ostorosok*, *hajtogatok* szaladgálása, kiabálása, még a legelhagyatottabb utakon is pezsgő-életet teremtett. Közbe-közbe egy kis dolog is akadt. Tolvajokkal, *marhalappangtatókkal* „*ebtül szakadt rácz pogánynyal*“, „*hozzá*“-t kiáltván, megharcoltak; a farkascordákat *meg rekesztették*. A *tilalmasba* tévedt marha riasztása már csak tréfaszámba ment. S ha már a hajtóknak egyéb dolguk nem akadt, süveget dobáltak egymás lóva alá, a mitől a szüaj állatok úgy megvadultak, hogy csak a hajtó vasmarka és aczólkarja tudta őket *megtorpantani*.+A. marhahajtás három főirány felé terelődött. A legtöbbet oda hajtották, a honnét a „*legjobb szavatty futamodott*“. Ez leginkább Bócs és a Németbirodalom volt. A mi a bécsi hetivásárokon el nem kelt, azt a bécsi kereskedés generálisa, a „*handgraf*“, a magyar *tőzsérek* nyelvén „*honfi gróf*“ és *látói* — Beschauer — tovább bocsátották. A második rész Morvába, Auspitz — *tőzsér* nyelven „*Pusztapécs*“ — hetivásár-

¹ A „Budapesti Hírlap“ 1904. folyamában, a „Magyar bikaviadal“ című tárczában.

jára vándorolt. A harmadik rász Légrádon át, Velence felé igyekezett. Eddig TAKÁTS. A többi már az adatok során ismertük meg.

A XVI. és XVII-dik század elválasztó mesgyóján, a jószágot termő magyar Alföld rétségeinek, lápjaiknak rengetegéből, a „hegynek“ nevezett száraz szigetségből kelve, mint a tengerpart világító tornya, égnek mered máig is Monostor „Állófája“, a Nagykúnság „Gólyája“ és „Biharország“ „Őrfája“, az az egyszerű ágas alkotmány, a melyre a „szerpásztor“ fölhágott, hogy betekintsen a rétségbe s így nézzon utána a jószágnak, a melyet tavaszkor behajtott s a melyet csak a legkeményebb tél jege szorított ki onnan. Ilyenkor szakasztotta ki a lovas pásztor a teljesen szilaj tömegeből a „foltot“, hogy gulyába verve, a tavasz zsenge pásztján téli vadságából kissé kivetkőztessen, aztán felhajtsa eladóba — el Mantuáig, Straszburgig, a mely utat csak a szilaj ságban megédzett s az érintetlen természet ölen fejlődött állatfaj bírt és bírhatott ki. Ezeket csak egy valóban és ősisoron rátermett nép vihette végbe Európa szívében: Nagyalföldjén egyedül a Magyar.

De van ennek még egy más, nagy tanúsága is. A szarvasmarhának a Duna-Tisza közén föllépő, tenyésztett nagy tömegei világosan bizonyítják, hogy a lovasnomád nép ivadékaival, úgy a mint a megtelepedés haladt, a mint a könnyű fölkerekedés és gyors mozgás szüksége mindinkább csökkent: *a gazdasági súly, mely a nomádnál a Ionon nyugszik, a megállapodás után a sokkal gazdaságosabb szarvasmarhára helyezkedett át. A ló szeretete azért megmaradt, de gazdaságilag érezhetően a második helyre szorult.*

E kitérés után térjünk vissza a XVII. század köztörténetének adataihoz.

1605. Mátyás felújítja a Ferdinánd-féle pátenst — 1. 1546 —, mely a városon kívül való összevásárlást, szóval a „praktikákat“ eltiltja. Auspitz felé hajtani tilos, ott elég a lengyel marha. Bócsbe hajtani szabad. Ez a pátenst 1610-ben megújítatott. A kényszer és a ezélat világos. Auspitz — a magyar „Pusztapócs“ — a „birodalom“ felé való hajtás főhelye volt. A rendelkezés Bécsnek kedvezett.

1012. A debreczeni, nagyvárad, szatmári *baromtőzsérek* fölpanaszolják a magyar kamarának, hogy az utakat annyira elszorították, hogy a barmot hajtani nem lehet. Szabad, nyomós = nyomásos földön legeltetni, de sőt itatni sem engednek.

1622. *Ö Felsége részéről kérdés intéztetett, hogyan lehetne a magyar marhahajtás jövedelmét Ö Felsége számára megszerezni?* Az udvari kamara véleménye szerint az bizony szép haszon volna; tekintve azonban az idők járását, a kísérlet nem ajánlható. Ilyen körülmények között ő szent Felsége letett az önmagáról való atyai gondoskodás e módjáról.

1623. Bécsben a hús drágasága a legmagasabb fokra hágott s az e fölötti tanácskozásban Magyarország mint „Marhagyökér“ — Viehwurzel — azaz: a marhatenyésztés főhelye fordul elő. A kereskedés akkoron a „LandesVerleger Compagnie“ kezében volt, mely kötelezve volt Bécs városa ellátásáról gondoskodni. Ezt, mint szintén „gyökérre“, Lengyelországra is figyelmeztetik.

1625. A sok teher miatt a magyar marhatőzsérek vonakodnak Bécsbe menni. Ekkoron egy darabnak fölajtása Győrtől Bócsig 8 frt 10 krba került, az „Aufschlag“, „Zehrung“, „Tabor-mauth“, „handgrafdíj“¹ miatt — kit a magyarság „honti grófnak“ nevezett, melyekhez még sok egyéb illeték is járult. A bécsiek így kénytelenek voltak Magyarországba menni.

1629. Az üres Cassa érdekében a Landtag, a marhahús fontjára 2 fillér „Aufschlagot“ rótt ki, miből 1630 szeptemberig 85,360 frt folyt be. És ez a magyar kereskedőkre hárult!

1632. A magyaróvári harminczadon a jövedelem 59,723 frt 80 kr. volt. Ebben az ökrök után 24,779 frt 75 kr.; az üszők után 1695 frt; a tehenek után 8068 frt 8 kr.; a borjúk után 6 frt 8 krt tett ki. A többi a fiók-harminczadokból folyt be.

1635. A bécsi „handgraf“ jelentése szerint a német birodalomba 40,000 darab marhát hajtottak az auspitzi vásárról,

¹ A *Handgraf* TAKÁTS SÁNDOR új művében: „A magyar gyalogság megalakulása“. 1908. p. 7. Aerns-gráfot ír, de a magyar tőzsérek ezt nem *honzi*-, hanem *Aond*-grófnak mondták. H. O.

mind egy szálíg Magyarországból valót. A német nagyok megbízottai följárták az országot és mindent összevásároltak. Itt látjuk okát az 1605. évi rendeletnek, mely Auspitzet tilalmazza a magyarokkal szemben és Lengyelországra utal.

Ifi36. Erdődi Péter folyamodik, hogy 3000 marhát vám és harminczad nélkül hajthasson ki idegenbe.

HERBERSTEIN-től már tudjuk, hogy egyetlen évben több mint 80,000 darab marha ment ki a bécsi úton Németországba; a marhát akkoron ezrével úsztatták át baj nélkül a Dunán. Az augsburgi mészárosok czéhkönyvében a magyar ökrökre nézve külön rendelkezés van: „istentisztelet idejében sem szabadon, sem megkötözve be nem hozhatók“. A magyar ökrök megfékezésére külön emberek rendeltettek: „Belangendt das Anfahen und Einbinden der wilden und ungezehmen ungerischen Ochsen“. Itt világosan ki van fejezve, hogy szilaj gulyákból való állatokról van szó; más állat a nagy utat egyáltalában ki sem bírta volna.

1640. A török hódoltság alatt a „gyűjtők“ — így Arany András — hogy a marhát a hizlaló földre terelhessék, a harminczadoshoz mentek czéduláért és a mikor indítani akartak — Bécs felé — „regiát“ kértek, azaz: *salvus conductust*.

1649. Az „oberlanderek“ — felföldiek — összevásárlásai miatt, a hús Bécsben nagyon megdrágult. Elhatározottak, hogy csak magyarok és — török — hódoltságiak üzhessenek marha-kereskedést (!).

1650. A mészárosok panaszára próbavágás rendeltetett. Vettek 30 marhát, ebből levágtak egy igen szépet, egy középest és egy silányat. A próbából kitűnt, hogy a sokféle díjak, járulékok stb. miatt a mészárosok 7 írt 24 krt ráfizettek, mert a húst 3 krajczárral kellett mérni.

1651. A *botos-* vagy szolgalegények — *hajtők* — a fölös marha hajtásáért jutalmul 2—4 darabot kapnak.

1651. Ferdinánd király pátensszel rendezi a magyarországi vásárokat, a mint következik: megújítja a régi királyi szabadalmakat; *salvus conductust* biztosít a látogatóknak; Magyar-Óváron

2 országos és 2 hetivásár tartható. Győrben, mint török hódoltsági központban, 6 évi- és 1 heti-vásár — szombaton — van; a vásár jelvénye a felség czímeres zászlója; Győrött fehér zászlót tűznek ki; a zászlók reggel 9 óráig lengenek. Míg a zászló leng, csak a bécsi és tartománybeli mészárosok vásárolhatnak (!); ezentúl bárki; az összevásárlás — *praeemptio* — tilos. A hajtók csak a királyi utakat — *vias boarias regias* — használhatják.

1651. A szilajságot a nürnbergi élelmesség ki is használta. 1651-ben Münzer Mátyás mészáros a vágómarha között vad bikákat is kapván, folyamodott bikaviadal megtarthatásért. Az engedély megadatott s ettől kezdve a XVIII. század elejéig folynak a viadalok, mindig magyar bika vagy hatalmas magyar ökör bocsátatik hatalmas szelindekkel és medvékkel össze. A szelindek neve „*Bärenreisser*“, mert medve ellen is használtattak. A legmagasabb körök is élvezték ezt a barbárságot.

De rendkívül fontos és érdekes az Olaszország felé való kereskedelem is.

1652. Lendvai János győri harminczados ezt mondja jelentésében: „Az koronánk alatt, az föld felett és az ég alatt se hull is mészárosoknak jobb dolguk, nagyobb kereskedésük nincsen, mint itten Győrött. Itt a húst négy pénzen vágják, holott Bécsben ötön“.

1657. Az ökrök áráról szóló informatio — *de pretio boum informatio* — szerint az ökör párja Magyar-Óváron 40 tallér — azelőtt 52—53. — A nyári hajtáson 25—27 talléron is akadt jó pár; a közönségesnek párja 18—20 tallér.

1668. A handgraf jelenti, hogy a tartományok marhakereskedői nem versenyezhetnek a *bécsiekkel*, *a kik tudnak magyarul* (!), így tolmács nélkül is boldogulnak a magyar kereskedőkkel! (Közös pénzügymin. levéltár. Fasc. 9.)

168b. Két német marhakereskedő megbízást kap, hogy tárgyaljon magyar és török kereskedőkkel Bécs ellátása végett — talán egy „*Compania*“ útján. —

Bécs tekintetében így alakultak a magyar állattenyésztés és a kereskedelem viszonyai. E viszonyokat élesen világítja meg

az a részrehajlás, kapzsiság, határtalan önzés, melynek betetőzése a Felség kísérlete, hogy az ország jövedelmét magának megszerezze.

A magyarság állattenyésztésének jelentősége azonban nem itt végződik; követnünk kell azt a távoleső külfölddel való viszonylataiban is, mint következik:

XVII. SZÁZAD.

Esterházy Miklós rendelkezése.

1616. A munkácsi rendből. A XVII-ik századból fennmaradt a munkácsi udvarbírónak szóló utasítás, mely legalább vázlatos képét adja az uradalom állattenyésztésének és erre vonatkozó rendelkezéseinek. Az utasítás 1616-ból való.¹

Ménes. „Ha mi az instructióban nem volna, udvarbíró uram maga becsületiért, industriája szerint, mindenben hasznunkat kövesse; és az ménesre is gondot viseljen és az *gyermeklovakat* — csikókat — idején az mi akaratunkból az istállóknak kötőfékekre kifogassa“.

Barom. „Az *peöch* baromra is gondja legyen kegyelmednek, mely az sarkadi mezőn szokott lenni és hizlaltatni, kiből az konyha szüksége tartassék.“ A *peöch* egyértelmű a *sőre* = hízó marhával“.

„Meg is lássa az udvarbíró, hogy álnokság miatt az lengyelek marhájokat az havasra hajtván és marhájokat visszaszöktetvén, az várhoz való havasoknak semmi részét magoknak ne praetendálják, az havasra hajatott marhának visszaszöktetésével és azbeli jövedelemnek meg nem fizetésével.“

Konda. „Az makkló disznókra is szorgalmatos gondot viseljen udvarbíró uram, és mennél több tenyészetre való malaczat hagyhat az Ő kegyelme industriája, azokat is az mi kél, akár korpa, akármi légyen, regestumba számadására beírja. Reájok

¹ M. Gazd. Tört. Szemle 1897. 511—512. és Érd. oklt. I. p. 326.

is vigyázzon az disznópásztorokra, hogy az malacz helytelen helyben ne keljen, hanem az maglani való meghagyassék.“

„*Erdei legeltetés*“. Látván természetét az makknak az udvarbiró idején ösztövör disznókat szedessen, reáhajtassa és hízlaltassa és annakutánna pénzen eladatván, az nyerességet az vételbeli summától megválassza . . . senkinek, se szolgarendnek, se dolgozóknak mi hírünk és engedelműnk nélkül, maga fizetése alatt, disznaját az erdőre ne bocsássa tized nélkül“.

Juhászat. „Az *sztronga*, minthogy az várnak egyik főjövedelme, arra is, az mi értelmünkéből, idején korán, oly jámbor bizonyos embert és vigyázót bocsásson, ki ajándéokra nézve nem kárunkat, hanem hasznunkat kövesse, és tőle számot vegyen, partiale regestumát pedig számadásra megtartsa udvarbiró uram és árbeli jövedelmét, mint juh, bárány, pénz, sajt az mi szükségünkre fordítson és tartson.“ — A „sztronga“ az a juhászalkotmány, a hol a juhászság a fejést, sajtkészítést is stb. végzi; egy az isztronga, sztrunga, esztrunga szavakkal. Itt a tizedet sztrungák szerint, a sztrungákon hajtották be, mint az adót a portákon stb.

„Az juhokra az udvarbiró szorgalmatos gondot viseljen és regestomába beírván, mely nap kezdték a sajtot nyomnia, hogy így az sajtnak az száma világosabb legyen, az sajtot külön írja, az gomolyát is külön; száma legyen annak is, mely nap kezdtek gomolyát nyomni és mennyit nyomtanak egy-egy nap, az juhászoktól való könnyebb és takarékosabb számvételre és tékozlásnak eltávoztatására.“

„Az juhászgazdák hitesek legyenek, az kik fenyítékben tartassanak, és meg legyen nekik hagyva, hogy a tejben tékozlás ne legyen, kiből a sajt- és gomolyaszám ne kisebbedjék. Az mikor pedig *boronzát*¹ vesznek avagy verni akarnak az juhászok, bizonyos ember legyen jelen, az boronzaverésnek idején és megláttassók igazán mennyi gomolya verettetik be boronzába, az juhászoktól való könnyebb számvételre.“

¹ Boronza egy a tót Brinzával, az az: a gyúrt túróval. Itt a verés = tiprás vagy gyúrás.

„Ha az konyhára bárányokat ad, arról *rovást* tartson, mely rovas az hitös kulcsárnál álljon feléből, az az fele az rovasnak — nála legyen, és azmikor bárányt avagy juhot metsznek, az kulcsár rója fel, és mindenkor mennyi juh, bárány avagy kecske költ el, róla számot adjon és az mellé testimóniábst, az juhászoktól való könnyebb számvételre.“ Itt tehát hasított rovas dívott.

„Az juhoktól is miérthogy bőséges vaját és szépet csinálhatni, abban is az udvarbiró industriája kívántatik, ne hagyja azt a juhászok álnokságára, hanem bőséges vaját csináltasson vele, kit ha azzal mentenék magukat, hogy nem tudják, udvarbiró uramnak eleiben kell adni, ha pedig ő is azzal mentené magát, hogy nem tudja, könnyű arról értelmet adni ő kegyelmének, summa szerint.“

„Ha juh hal meg, necsak az bőrét, de húsát is az dolgo-soknak az juhász mutassa meg mindenkor.“

* *

Ménes.

1604. A barátföldi — münchenhofeni — császári ménes fenn-tartásához a magyaróvári uradalom évnegyedenként 650 forint-tal járuljon hozzá.¹

1606. Elrendeltetett, hogy ő felsége ménesei és gulyái Bocskay elől Újvárról, Dlészázáról és Surányról Magyar-Ovárra hajtandók.²

1608. „Et ay trouve jusques cy ong très bon pays et plain, et y a grant foison haras de jumens, quy en tous temps sont aux champs, come bestes sauvaiges; et cest ce qui y fait avoir si grant marchie, de chevaulx“.³ Ez a Szeged és Pest közötti vidék szilaj jószágára vonatkozik.

¹ TAKÁTS SÁNDOR adataiból, I. XVI. sz. végén.

² U. o.

³ HATVANI: Brüsseli okm. tár, IV. p. 310—311. eredeti helyesírás szerint.

1610. Marosszék constitutiói mondják: „1° Némely faluk határán a *lókötő-helyeket* némely faluk eladták, vagy némely privátus emberek, ha nem egészen is, de némely részét elfoglalták . . jármos ökröket reáhajtják, étetik, vesztegetik — pihentetik — annyira, hogy azoknak a lovaknak, melyeknek az Úrnak szolgálatja és székünk ügyesbajos dolga supportáltatik, nincsen hol enniek; végeztetett azért, hogy minden faluk, melyek lókötő-helyeket zálogban vetették, egy esztendő lefolyása alatt kiváltsák. — 2° Ha kik elfoglalták a III. Részben a 25 azt szerint foglaltassák vissza. — 3° Senki, se jobbágy, se szabad ember semmi szín és praetextus alatt marháját reá ne hajtja, ne étesse, se nappal, se éjjel“.

Ezek a lókötőhelyek eredetileg a hadban szolgáló emberek, majd a postálkodók és czirkáló tisztviselők pányvára kötött lovainak etetésére szolgáló, a községi vagyonból kiszakított és elkülönített határrészek voltak.¹

A *Hármas Könyvből*. „Az elhunynak ötven számon alul levő ménéséről.“

101. cím. „Továbbá azt is eszünkbe kell vennünk, hogyha a férjnek ötven számon alól levő ménéséről lónyája, vagyis úgynevezett ménese van, melyet feleségével való házasságának fennállása és tartama alatt gyűjtött össze vagy vásárolt: az köztük egyenlően oszlik.

1. §. Sőt, az ilyen ménest, még ha házasság előtt is jutott a férj kezéhez, hasonlóképen meg kell osztani és annak közösnek kell lennie, hacsak az ötven számot el nem éri.

2. §. Ha azonban ezt a számot elérte vagy felülhaladta, akkor a férj arról, mint szerzett vagyonáról végrendelkezik. De ha erről való végrendelkezés nélkül halt el, fiainak örökségéhez kell azt számítani. Mindazáltal ha ősi volt, akkor arra nézve tett végrendelkezés sem hatályos és ennek helye sem lesz, kivéve azt, a mi a végrendelkező férj osztályrészébe esik, a mi törvény szerint megtörténhetik.

¹ Corpus statutorum I. p. 77.

3. §. A többi azonban a birtokjogokkal együtt hasonlóképen a fiúkra megy, osztatlan atyafiakra és más utódokra fog átszállani és tartozni és a hitbéreket meg a negyedeket evvel kell kifizetni, nehogy az utódok, a kiknek az apai jogokból különben is a leányokat kiházásítaniok és férjhez adniok kell, az olyan fizetés színe alatt kénytelenek legyenek örökségeiket elidegeníteni.

4. §. És ezt akkor, ha a leányok, apjuk halála után, ennek ingó vagyonából osztályrészüket ki nem vették. Mert az esetben az üyen részt a kiházásításba kell betudni, azonfelül még negyedeiket is kikapják“.¹

Konda.

1633. A kománai uradalom pásztorainak összeírásából — jobbágyok voltak:

Korne Bukurele, disznók skutára — oszkotár = pásztor;
Raduli Buriczel, disznók skutára;
Stojka Trapáda, Urunk disznópásztora;
Badilla Romeza, disznópásztor.

Ezek Alsókománán és Kocsolátán voltak.²

1669. SIMPLICISSIMUS feljegyzése egy lakodalom alkalmából, a melyet renegát törökök magyar módon tartottak.

„Az út oda nagyon veszedelmes, úgy a törökök, mint a nagy disznófalkák miatt, melyeket nem vad, hanem szelíd disznók is alkotnak, különösen őszkor, mikor hizlalásban vannak és a mikor a pásztorok élete sem biztos; ezért sok száz malacztot ásnak el, mert tudvalevő, hogy ha egy disznónak baja esik s az elvisítja magát, az egész konda nagy rőfögéssel összefut, hogy segítségére legyen és a mit ebben a rőfögő dühökben útjokban találnak, a mi nekik idegen, megrohanják, agyaraikkal vágnak és összetépik az embert lovastul. Ezért a kondások sok gödröt ásnak az erdőben, hogy mihelyt egy kocza vetett,

¹ KOLOSVÁRY—ÓVÁRY: WERBŐCZY Hármaskönyve p. 134—135.

² Erdélyi Gazd. Tört. Szemle 1898. p. 18—20.

a malaczokat eláshassák, hogy azoknak visítása ne riassza meg a kondát s a pásztorok élete biztonságban maradjon.“¹

Érdekes, hogy SIMPLICISSIMUS a disznófalkát így nevezi: „*Falken* von wilden und einheimischen Schweinen“. A gödrökben határozottan téved, mert ezek a nomád *fiasztatók*, síralakú gödrök, a melyeket felalmoztak, hogy a koczának kényelme legyen s ott fiadzon. Ezek a gödrök oly mélyek, hogy a verő malaczok ki nem ugrálhatnak, a kocza ellenben könnyen jöhet mehet. Ezekkel majd a maga helyén megismerkedünk. Ez a forma megvan ma is a Hortobágyon.

Juhászat.

1601. Nagyszombat városa statútum-erejével korlátozza a juh- és kecsketartást, mint következik:

„Juhokat és kecskéket, kicsit és nagyot egybeszámítva, a város területén egy-egy gazdának tíznél többet tartani nem lehet, különben a tanács tőle elvéteti.“²

1613. A deési nemesség és polgárság közti egyezés ezt rendeli: „Item, hogy az makkos erdőnek is, mikor termése vagyon, a juhtól tilalmas legyen; de mikor termése nincsen, az is szabadon lenne, mely juhoknak a nyomáson való járásinak mindenik félen való nyomáson bizonyos helyei és határi lennének. Az hova penig az szántó marhának, csordának derekas járása lenne, oda a juhoknak szabad ne lenne járni.“³

Az első czéhszerű egyesülés.

1635. Nevezetes, hogy ebben az évben a krasznahorkai és csetneki juhászok már társulatot alkotnak, kiknek részére a vármegye a bizonyáglevelet hiteles alakban kiadja. Lassanként hozzájuk csatlakoztak a megye többi juhászhajai is, úgy hogy

¹ SIMPLICISSIMUS: Neue Aufl. 168.

² Corp. statutorum IV. 2. p. 234.

³ M. Gazd. Tört. Szemle 1895. p. 39.

1659-ben már az összes gömörmegyei juhászok egy testületet, tótul „walaska szloboda“ — „juhász szabadság“ — alkottak, mely a legújabb időkig, alighanem 1848-ig állott fenn. Magáról e juhásztestületről csak annyit tudunk, hogy mindnyájan ugyanazzal a tizedszabadsággal éltek, midőn egyszerre csak 1659-ben az LIV. törvénycikk kimondotta, hogy ezentúl ők is tizedet tartoznak fizetni. Ez a törvénycikk semmivel sincsen megokolva, mint a hogy ezt régi törvényhozásunk rendesen tenni szokta, kétségtől azért, mert az egész csak az ország nádorának, Wesselényi Ferencznek machinációja volt a juhászok megkoppasztása czéljából. Mikor ugyanis ezek az ő pártfogásához folyamodtak, a nádor „legelőször is e zavaros időkben sükségtől kényszerítve, a közjó előmozdítására (?) 1000 birodalmi tallért“ rakott tőlük zsebre, azután 1661-ben a maga és felesége, Széchy Mária — a „Murányi Vénusz“ — nevében, részükre szabadalomlevelet állított ki. Ez az oklevél jellemzi legjobban az említett törvénycikket, melyről nyíltan bevallja, hogy az ország rendjei az ő kérelmére alkották, most pedig a nádor „az alkotmány öre“ az ország törvényét a juhászok javára örökre megsemmisíti, visszavonja, elengedi, mintha az csak az ő magándolga lett volna.

Wesselényi kikötései a juhászok tizedének elengedéséért így alakultak:

1. Ezentúl a juhászok a tizedváltásért járó két sajtot és *hevederpénzül* két polturát fejenként, neki, mint Murány urának és utódainak fizessék.

2. Hogyha pedig Murány vára a fiscusra, vagy királyi adomány folytán másra szállana, a juhászok tizedmentessége akkor is sértetlenül megmaradjon.

3. Ha pedig őket a fiscus vagy más adományos e szabadságokban mégis megháborítaná, akkor előbb a juhászoknak vagy az utódainak 1000 birodalmi tallért lefizetni tartoznak.

4. Végül a nádor a juhászok tizedmentessége iránt magára és utódaira nézve szavatosságot vállal, oly módon, hogy ha őket e jogukban bárki ellen meg nem védelmezhetné, akkor ők vagy

az ő földesuraik a nádornak vagy utódainak javaiból 1000 tallér erejéig maguknak elégtételt vehessenek.

Ezt az oklevelet az után 1676 aug. 7-ón I. Lipót király megerősítette és jóváhagyta és az, mint királyi kiváltságlevél, Gömör vármegyének Rozsnyón 1676 november 3. tartott közgyűlésén ki is hirdettetett. A szegény juhászok nem sok hasznát látták e drágán szerzett szabadalomlevélnek. A murányi uradalom a fiscusé lett. A juhászoknak újból jogaik elismerését és megerősítését kellett kikönyörögniök, a mibe a szepesi kamara csak úgy egyezett belé, ha fejenként 8 tallért fizetnek le. A szepesi kamara az 1686 szept. 7-iki oklevélben 69, 1688 július 31-én pedig 41 juhász részére adott ki szabadalomlevelet, a mi tehát azoknak ismét 880 tallérjukba került és sorsuk felől most sem lehettek biztonságban, mert a kamara kijelentette, hogy a fiscus a tizedmentességet bármikor megtagadhatja tőlük, mihelyt a fizetett pénzt nekik visszaadja.¹

1647. A nagykázmeri közbirtokosok erdőrendtartásából: „Az tilalmas tartásban is rendtartás legyen; mindjárost Szent György nap után eltiltsanak minden marhát a tilalmasrúl és bele senki ne hajtson elébb, hanem közönségesen együtt, az mikor belebocsátják. Az juhászok és kecskések, az kik marhájok számára az erdőt vágnák, avagy valaki tüzet vetne valamely termőfába, azonszerint bűnhődjenek; és az ki gyöngyöt — viscum — szed és az ágát az fának levágná, mind nemes, mind paraszt azon szerint bűnhődik, ut supra“.²

1648. I. Rákóczi György gazdasági rendeletéből: „A gazdaszonynak küldött extractusodat — Fábián István *gi/alúi* provisor extractusa — csak csudálkozva olvassuk, hogy mindenféle juh annyira elfogyott, mert azt írod a morvái juh fejős nro 90, holott azelőtt 500 volt; meddőt semmit nem írsz; *lapos farkát* 31. Feketét erdélyit 255, fehért erdélyit 275 s így a többi is annyira leszállóit, hogy 1409, holott azelőtti in Universum ötezer volt.

¹ M. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 93.

² Érd. okl. tár. I. p. 463—464.

Mind megfogasd a pásztorokat, mert Isten bizonyságunk, magadat veretünk vasba. Ki hinné ezt a nagy hatalmas lopást, hogy mind a dög ronta volna el. Secus non facturus.“¹

1668. I. Rákóczi György levele Fábián István *gyalui* udvarbirájához: „Miképpen adtak legyen számot az hűséged inspectiója alatt levő juhászink az juhokról, azokat mind rendre megértettük; azért mivel azokban sok ravaszságot observáltak az juhászok, hűséged is eszerint acceptálja tőlük a megholt juhok bőreit.

A havasról lehajtott juhokban holt meg nro 651, ebben többet nro 151 ne acceptáljon, his rationibus:

1. Inquiráltasson, az maguké a juhászoké holt-e?
2. Hiteles jó lelkiismeretű emberekkel bizonyítsák a juhászok, hogy azok így vadnak, mert mi az ő hitekbese oláh majorbirákra nem bízunk, mert azoknak nem hihetünk.
8. Rajta értük mi őket azelőtt is az lopáson.
4. Könnyű volt önekiek azt el csereberélniek. Azt is meg kell látni, rajta-e az^bélyeg az juhok szarván s egyez-e az várbeli bélyegekkal mindenben, mert könnyű nekik olyant csináltatni.

A fogarasi juhászok így kezdetek volt számot adni s utánok tanáltatván, az körmökön értük hatalmas lopásokat; meg is fizettek érte, hiszen szaporodni kellene a juhoknak nem kevesedni.

Parancsoljuk hűségteknek, ezután reávigyázzon; szintén úgy felinventáltassa az juhász juhait, kiknek egy igen mester-séges bélyegek is legyen, hogy annál inkább hazugságok kinyilatkozhasssék, secus non facturi.“²

¹ M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 218. A lapos farkú juh igen fontos adat, lásd a maga helyén; nyoma van a munkácsi uradalomban is. H. O.

² M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 61—62.

Az első valóságos czéh.

1649. Vas vármegyei pásztorok czóhlevele. Nádasdy Ferencz utasítása.

„Mi gróf Nadasdy Ferencz, Fogaras-földőnek örökös ura és Vas vármegyének főispánja, császár urunk és koronás király urunk ő felsége tanácsossá, komornikja és felső-magyarországi hopmestere, adjuk tudomására mindeneknek az kiknek illik ez levelünknek rendében, hogy im j övinek mielőnkben az tiszteletes és böcsületes *morhapásztorok avagy mezei grófok* az mi saját városunkból Sz. Miklósról az főbb pásztorokkal egyetemben, az melyek az mi uraságunkhoz sz.-miklósi, kapuvári, sárvári várainkhoz tartozandó faluinkban az nemes falukban levőkkel egyetemben vannak, minket alázatosan megtalálván és kérvén az *megnevezett mezei grófok és morhapásztorok*, az mely articulus az mi grófságunkban találatnék conformálni avagy fölépíteni kívánnák az följlül megnevezett sz.-miklósi, kapuvári, sárvári tartományunkban levő városainkban és faluinkban nemes falubeliekkel egyetemben egy bizonyos czéhek lehetne. Az mely szép rendtartást s kívánságot igen böcsületesnek találtuk, sőt az mennyébül lehetséges, készek leszünk fáradozni, hogy így istennek tisztelete és az kegyes erkölcsök annyéval inkább tündököljenek. Az ő kiriseknek azért helt adván, az mi articulusaink continentiai eképpen következnek.

'1. Tartoznak ők az *mezei grófok avagy morhapásztorok* minden Sz. Márton napján egy böcsületes személyt magok között bíróvá tenni, és megesküttetni is magok közül mezei grófok közül az czéhez 4 fertályos mestereket tenni.

2. Tartoznak ők egy böcsületes tanácsbéli személyt ..... avagy atyamesternek tenni Sz.-Miklóson, de másutt nem. Az mely személy böcsületes polgár légyen, annak pedig minden esztendőben számadással tartoznak.

¹ Olvashatatlan.

3. Tartozik minden fertályos mester fejénként Úrnapijára minden pásztorokat czében parancsolni, hogy istennek ő szent felségének tisztességére processióra járjanak. Ha ki pedig közülök efféle keresztyéni dolgot elmulatna, a megnevezett bíró avagy fertályos mester egy funt viaszszal büntesse meg.

4. Tartozik minden morhapásztor az processio után az céládában tíz-tíz pínzt adni minden késedelem nélkül.

5. Hogyha valamely helben az pásztor esztendőnél tovább nem maradna, tartozik az annak a helynek bírájátul bizonyos levelet venni és a megnevezett sz.-miklósi bírónak kezéhez vinni, ha pedig ezt megcselekedni nem akarná, sohult pásztorul meg ne fogadják mind addig, míg magát az böcsületes ezé előtt és a megnevezett sz.-miklósi bíró előtt nem igazítja *(újabb írással: magát)*.

6. Hogyha valamely helyben, oly pásztor találatnék, mely még az czében nem volna, az illetin esztendőnél tovább ne menthesse magát, hanem ha a czében adja magát, egy fél funt viaszát avagy 6 krajezárt tegyen le. Valaki pedig ez ellen cselekszik, az olyatin ember az úrnak segítsége által jó lelkiösmeret szerint megbüntettessék.

7. Kévántatik az mind oda följebb is megírtuk a processión minden atyafinak jelen lenni és az ő zászlój okkal szép tisztességesen rendszerint a processiónak idején elő járjanak. Az processio pedig elvigeződvín az anyaszentegyházban menjenek és mindenik offertoriumra fölmenjen az oltárhoz. Az papnak pedig 18 karajczárt avagy 30 pínzt adjon kiki, de többet ne adjon, az mint egyéb czében levők is cselekesznek. Az ki az ellen járna és meg nem cselekedné, egy funt viaszszal büntettessék meg. Ezek midőn vigben mennének, mindenik szép böcsületesen a ezémesterhez menjen és az ezémester háza előtt az ő körtjökkel egyet kürtöljenek, annakutána házához bemenvin, az mit az isten ad, együtt költsék el.

8. Nőtlen legénynek ne légyen szabad őrizni, hanem csak házsnak, hanem ha szolgál valamely mezei grófnál; a mely mezei gróf avagy marhapásztor valamely helben ő az morha-

őrzist fölfogadta volna és tovább őrizni nem akarna, tartozik ő elsőben az ő biráj oknak avagy fertályos mestereknek tudtokra adni, és magát előttök igazítani s heliben meghagyni, azután birájok az olyatínnak más helt rendelni. Ha különben cselekedik az mezei pásztor, egy funt viasszal büntetessék.

9. Az plébánus tartozik érettek magokért, feleségekért, gyermekekért és mindenekért vasárnap a predikálószékből imátkozni és ők is tartoznak a plébánusnak 12 karajczárral. Item midőn asztal fölött akárminemő helyben jelen lenne a mindennapi kenyér s tiszteletlen szót szólna, az olyatin megbüntetessék egy funt viasszal.

10. Meg légyen az mezei morhapásztoroktól tiltva az koldulás, hanemha birájoktól bizonyos kolduló czédulája lészen. Az ki ez ellen cselekednik tehát az bírótól, fertályos mesterektől és az egész atyafiaktól az ő lölkökösmereti szerint megbüntetessék.

11. Ez is ne találtassák közöttök, hogy az megdöglött morhát valamelyik közülök megnyuzná, az olyatin ha találtatik 4 funt viasszal büntetessék meg; sőt ugyanaz czébül is kivettetessék.

12. Tartoznak az egész czében levő atyafiak az szállásért az atyamesternek böcsületes és tisztességes ajándékkal lenni.

13. Hogyha egyik vagy másik ez ellen cselekednék, az mint az fölső articulusok tartják, hogy se birájokkal, atyamesterekkel fertályos mesterekkel nem gondolna, hanem az maga akaratja szerint járna, az olyatin törvény szerént Sz.-Miklóson az engedetlenségért az atyafiaktól megbüntetessék, ez okra nézve, hogy ha jövőendőben valamely tudatlan közikben jőne, tudja az is mihez tartani magát. S az articulusok kováiképpen esztendő által kétszer elolvastassék előttök.

14. Hogyha az hűtvös fertályos mester ki megyen parancsolni a falukra, följegyeztessék az, ő közöttök mennyi nap kísett oda. És valamikor az fertályos mesterség változik, és másik tétetik heliben, tehát tartozik az ő számadó levelit a czéladába betenni, hogy annak utánna az ő megmaradjok busudalmat ne lásson.

15. Az minemő füzetisek énnél előtte régenten volt, akármí nívvel neveztesse nek azok, gabona, kenyér, vaj, pínz, tej ennek utána is megadattassék.

16. Valamint a régi szokás volt, most is abban maradjanak meg, és följobb ne szarcsolják.

17. Sz. Márton napján, karácson napján, farasang kedden, husvít napján, valamint a régi szokás volt, most is akitül mi lehet, megadattassék.

18. Hogyha valamely mezei gróf gondviseletlensége miatt valaki morháját elveszti, tartozik a káros embernél kedvet keresni.

19. Hogyha valamely mezei gróf előtt valamely morha az vadaktúl elszaggattatik s bizonyosága vagyon reja, tehát az kárnak felivel tartozik, és ha valamely morha az másikat harapná, öklelné, avagy maga szerint lábát kitörné, az olyatin kárfüzetissel nem tartozik a pásztor füzetni a káros embernek.

20. Hogyha egyik mezei pásztor az másikat fenegeti s megbizonítja, és osztán annak ha mi kára esik, azkit fenegetett, tartozik ő azt a kárt megfüzetni, és az uraktúl is megbüntettessék s az egész atyafiaktól is 40 magyar forintig büntettessék meg.

21. Hogyha valamely morha az csordával nem tart és az mezei gróf az gazdának megmondja és mégis az csorda közé veri morháját, ha az üdő alatt elvesz, nem tartozik a pásztor a gazdának megfüzetni.

Hagyjuk annak okáért és parancsoljuk az mi mostani tisztviselőinknek és ezután leendőőknek is, hogy ez szerént az följlül megírt articulusok szerént segítséggel legyenek a büntetésben, ha mely közölök az articulusok küvül járna.

Költ Kereszturott 6-ik Januarii, anno 1649.¹

1650. Trencsénmegye statuma a juhászok részéről a fosztogatók bejelentését így követeli:

4° Si quis opilionum aut aliorum hominum cujusvis status et conditionis in hoc comitatu existentem imo etiam peregrinus ubivis locorum spoliatores viderit, aut quovis modo resciverit,

¹ Történelmi Tár 1884. p. 558—560.

ut quam citissime poterit, vel ipsi possessioni ex qua fuerit, aut alteri, prout ei consultius videbitur, significet.¹

1655. A juhászokról és pásztorokról, kik a faluba nem költöznek, Tolnamegye statútuma így rendelkezik: „Anno 1655 die 10 Julii statútum est: ennek utánna Bárkái, Luczkai, Kovácsi, Demey juhászberek az hegyi szállástartásokról, kiki az Λ falujokban beköltözzenek, hogy efféle kintvaló szállástartással nagyobb ok és alkalmatosság ne adattassék az tolvajoknak, az vármegyében való grassálására; kit ha az megemlített négy falubeli juhászok praestálnak [benne, ha nem XXXX forint büntetések leszen“.³

XVII. század általánosan: Az újonnan keletkezett oláh és orosz falvakkal a juhtenyésztés mind nagyobb és nagyobb terjedelmet nyert. Általános régi szokás volt, hogy községenként egy bácsot fogadtak, ki a község juhainak mintegy haszonbérője volt, bojtárjaival, a „pakulárokkal“ — a baculus = bottól nevezve, tehát a magyar botosnak megfelelő — a nyáját a havasi legelőre hajtatta, minden fejős juh után meghatározott mennyiségű sajtot adott a gazdának s különben a juhoknak csak számáról volt felelős. A felmerült sérelmek elintézésére saját havasi bíraskodás állott fenn, mely Erdélyben 1852-ig működött. A juh szőréből került a darócz — aba — Erdélyben czondra-posztó, a melybe a pásztor és közember öltözködött és részben ebbe ma is öltözködik a felföldi tót, ruthén és az erdélyi oláh.³

Pásztorok.

1601. Nagyszombat város statuálja: „Senki pásztort magának nem tarthat és barmait a közös nyájba köteles hajtani. A közös pásztor a borjukat és malaczkokat ne hajtssa a közös nyájba, hanem külön őrizze. Feje és lába pedig 5 dénár.“⁴

1603. Rozsnyó város statuálja: A pásztorok a marha és

¹ Corpus stat. IV. 1. p. 286.

² U. o. II. 1. p. 215.

³ WENZEL G.: M. mezőgazd. története, p. 389.

⁴ Corpus statutorum. IV. 2. p. 234.

növendéke után két dénárnál többet ne vegyenek; ha egy marha kimarad s azt a pásztor hazahozza, 3 dénár a jussa; ne járják a . . . házakat (bithäuser), a városi embereket ne illessék gorombán; ne tűrjék házaiknál a játékot; a jószágot korán tereljék ki s ne várják meg a nap delelését; ne tereljék haza a jószágot mikor a nap még süt s a jószág javában legelhet. Ne legyen nekik szabad a mezőt nyomás alatt tartani (bestehen), hanem tereljék a jószágot idején állásáról.¹

1607. Kassa vál-os statútuma rendeli: tizenhatodszor: E. N. W. a jövőben is a mikoron az isten kegyelme meghozza az időt, fogadjon egy jó városi pásztort s ne tűrje a sok mindenfélét. A fogadott Várospásztort utasítsa, hogy régi szokás szerint idején és szokott időben terelje haza a jószágot, minden darbjáról számot vegyen s az utolsó darabot is behozza és ne oly korán, a mint az ezidén történte

1609. Kassa város statútumaiból: Art. 11. Jövőben szorgalmas pásztorok szegődtesse, kik a kártól óvnak és a terelésben a régi szokást követik és minthogy megtörtént, hogy némely polgár pénzbeli Ígéretet tett azért, hogy a pásztor a marhát az ő földjére terelje, azt ekkép trágyázza, a jószágnak azonban a szoros összeállítás árt: rendeltetik jövőre, hogy ily esetben a gazda és a pásztor büntetését elvegye.³

1610. Marosszék constitution „Ellenben pásztor is, ha szófogatatlankodik és annak rendi szerint a marhát jól nem őrzi, mely miatt valakinek kára is lehet, toties quoties a falu büntesse egy-egy forintig és ha az ő gondviseletlensége miatt valakinek a marha kárt teszen, vagy valaki marháját levágják, mind a munka árát, mind a kárt fizesse meg stb.“¹

1636. Április 8. Tanúvallomások a fogarasi erdőben esett károkról és visszaélésekről: „Parró 1. Raduj Floczuj ann. circ. 49, juratus fassus est. Tudjuk azt bizonyosan mondani, hogy

¹ Corpus statutorum. II. 2. p. 146.

² U. o. I. p. 93.

³ U. o. II. 2. p. 151.

⁴ U. o. I. Köz. p. 78.

az kiket maga számára immunitásban tartott, *szindiákkal* együtt, némelyiken fizetést vévén némelyike annuatim szolgáltak az szám tartónak; szindiákat, darabontokat, branistérokat, csordapásztorokat is fizetésért engedvén meg, jó ökrös emberek lóvén, az asszonyunk ő nagysága tehén és borjupásztori is, mindenik értékes ökrös emberek lóvén, hogy az ő nagyságának szolgálatjukból immunisok lehessenek, fizettek a rationistáknak.¹

1650. Csik-Gergyó és Kászonszék constitutióiból: „ . . . itt Csíkban mindenütt, mikor aratunk, mindenkor az aratás tájában is vetünk, mely vetéskor a marha igen sok károkat szokott tenni, kiváltképpen a disznó; azért arról is így végeztünk: mivel akkor a tarlóra is be ne nem bocsáthatjuk az marhánkat, azért minden falu őszvetéskor fogadjon disznópásztort és három hétig őriztesse, ne jártassák azt vetésen, meddig a tarló beszabadul, ha kinek pedig módja vagy on őriztetésben, úgy őriztesse, hogy kárt ne tégyen, ha kik pedig pásztort fogadnak, a falu pásztor eleiben nem adná, toties quoties contumaciter azt cselekedvén, végyen az falu egy-egy forintot az olyan contumas emberen; egyéb marhájának is ha pásztort fogadna a falu, valaki oda nem adná, avagy nem akarná adni, azon büntetést őrezzen, mint feljebb írva vagy on.²

1650. Nagyszeben városa statútumából: „1650 Die 29 Augusti Deliberatum Senatus Cibiniensis: Rendeltetett, hogy azok a polgárok, a kik lábasjószágot tartanak, mint: ökröt, tehenet, borjút és disznót a pásztort mint következik fizessék: nagy baromért, mely a csordába jár 20 dénár; borjúért, mely a borjufalkával jár 10 dénár; két nagy barom után 1 kenyér; a borjufalkával járókért négy darabjáért 1 kenyér; egy nagy disznó után 10 dénár, kettő után egy kenyér, egy süldő után 5 dénár, négy süldő után egy kenyér, malaczkok után semmi.³

1654. Pozsony város statútuma. Polgárember 12 darab mar-

¹ Érd. Oki. tár. I. p. 119.

² Corpus statutorum. I. p. 93.

³ U. o. I. p. 563.

hánál többet nem tarthat, a felesleg a kórházé legyen. -A pásztornak hetenként minden darab után 2 dénár jár. Azok, a kik lovat és ökröt tartanak, úgy a bel- mint külvárosban, negyedévenként a negyedkapitányok által összeírandók. Az ökörpásztor mondja be, hogy kinek hány az ökre, ugyanez áll a lovakról is; az ezek után járó birság a polgármester urat illeti. Azoknak, a kiknek sem házuk, sem szőlőjük, sem közös kaszálójuk (legetlőjük) — gesambtes Wismadt = kaszáló — nincsen, ökörfogat nem engedélyezhető.¹

Továbbá: A polgármester fölkéretik, hogy ezeket a belső tanácssal és urakkal felülvizsgáltassa; a kik jogtalanul ökröt tartanak és az ökröket el nem adják, ezek a kórház javára elkoboztassanak.²

Továbbá: A polgármester úr lássa, hogy az ökrök hajtói, kik az erdőbe szekerekkel járnak, ott ne tartózkodhassanak se nappal, se éjjel; ki sem foghassanak. És ha kitudódik, hogy valamely úr pásztora, vagy kocsisa az erdőbe marhát hajtott, ezért az úr 32 frt bírságot fizet, a szolga vasra veendő.³

Továbbá: A birság nem darab után, hanem a kár felvétele után és kétszeresen kirovandó. Ha a bitang jószág behajtásánál a szolga ellenszegül, ha nem szökik meg, gazdája szolgáltatassa ki megbüntetésre; a juhok és disznók csak a kishídig hajtassanak.⁴

Továbbá: Kérés intéztetik, hogy ökörpásztor polgárjogot ne nyerhessen.⁵

16fi0. Nagybánya város statútumából: „1660 die 19 Augusti. Az pásztorok heti kosztpénzekre rendelték denar 21 “.⁶

W6k. Kassa város statútumából: „Decimus articulus. Sok károkat vallanak az város lakosi barmaikban, azért, hogy sokan külön-külön való pásztorokat tartanak és az vágóbarmot is,

¹ Corp. statutorum IV. 2. p. 466.

² U. o.

³ U. o.

⁴ U. o.

⁵ U. o. IV. 2. p. 453.

⁶ U. o. III. p. 650.

az város csordái előtt legeltetik, azután csak *kopároz* a város barma és innét vagyon az baromnak is az veszedelme és dögi. Azért ezután senki külön pásztort ne tartson és az város barma előtt a vágóbarmot is ne legeltessék sub animadversione: és idegen barmok s juhok tavasszal az város határára ne recipiáltassanak¹.

1671. Teleki Mihály görgényi tisztjeinek fizetése: „Borjú-pásztor: Czipója per diem 4; bocskora per Annum 6“. „Tehén-pásztor: Búzája per annum 5 köből, kendere 4 kalongya, gyapja 6, szalonnája fél, bocskora 12 pár“.²

1671. Teleki Mihály görgényi tisztjeinek fizetése: Disznó-pásztorok fizetése „Singulis personis per annum 12 köből búza, 12 pár bocskor“.³

1676. Csik-Szt-Tamás falu törvénye: „Legeltetésre pásztor nélküli ne hajtsa marháját, haki cselekedné, megtudódván ki marhája s megbizonyulván fi. 3 vegyenek rajtok, és toties quoties, haki támadást tenne fi 12. Senki falu híre nélkül falu határára, ha vészén más faluból juhot, kihajtani ne merészeljen sub poena fl 12“.⁴

108k. Küüllőmegye constitutiói: „Végeztetett, hogy az olyan parasztgazdájukat alkalmatlanul elhagyó szolgák és csordapásztorok ezen vármegyében valahol találatnak, tsak egy Vicze-Szolgabíró is megfoghassa, gazdájok kezében adhassa; ide nem értvén olyanokat, a kik pásztorsága alkalmatosságával Földes Ura keze alól elidegenedvén, ismét oda redeálnának, Jobbágyságok mellé vagy Nemes Emberekhez szegődtek volna, hanem az ilyenekért repetálják az Articulus szerint“.⁵

1684. Kassa város statútumából. Art. 15. Ezen is kéreti nemes fűrmender — gyám, Vormünder — uram és az n. község és n. bíró uramat és az n. tanácsot, hogy bergmestereket rendelnie méltóztassanak ő kegyelmek, kik szorgalmatosan a szőlőkre

¹ Corp. stat. II. 2. p. 244.

² Érd. Gazd. Tört. Szemle. 1898. p. G. és 29.

³ U. o. 1898. p. 6. és 29.

⁴ U. o. 1897. p. 59—60.

⁵ Corpus statutorum I. p. 302.

és pásztorokra vigyázzanak, hogy azoknak gondviseletlensége miatt senki kárt ne szenvedjen.¹

1688. — 1616-tól kezdve. — Székely falutörvények. „Noha ennek előtte az egész Háromszéknek constitutiója szerint csak egy falubelieknek is az egész Háromszéken felelő pásztort harminczhat forint birság alatt nem volt szabad tartania; mindazonáltal, mivel a nagybőleni, középajtai és nagyajtai híveink eo in loco Erdőközben és oláhok közel való szomszédságában constituáltak és közöttök az helynek is alkalmatlansága miá, az orvos és tolvajok felette bővölködnének: ez okon megengedtük nekik, hogy marhájok oltalmára, afféle pásztorokat mind az három faluban tarthassanak. De ez conditio alatt, hogyha valami sors, avagy nyilván való vétek, az ilyen pásztorokra valamely felől jöhetne, juridice convincáltatván, a tisztek legitime azon pásztorokat és nem a communitást, az hol szolgál, pro suo et non alieno delicto megbüntethesse. Hadgyuk azért és parancsoljuk, hogy az tisztek ez levelünk látván, ennek utánna a felyül megnevezett három falunak felelő pásztorokat tartani megengedje, sőt ha az elmúlt árcálásban őket ea ratione mulctálta volna is, ha mit rajtok vett, nekik restituálván, se személyekben, se marhájokban ezután is meg ne háborítsa. Secus non facturus Gabriel Bethlen m. p.“²

1688. Kassa város articulusaiból: „X. articulus: Az pásztorok penig, hogy háromszornál többször az marhát bé ne zárhassák, akkor is nemzetes bíró urunk ő kegyelme hírével is senkinek külön pásztort tartani ne engedessék“.³ (Itt megjegyzendő, hogy Egerben a mezőbíró még napjainkban is bezáratja egy arra rendelt helyen a barmokat; a pásztor aztán elmegy a tulajdonos háza elé és kürtszó mellett kijelenti, hogy a marha zárva van, mire a gazda jelentkezik, lefizeti a pásztor- és legelőbért és kikapja a jószágot.)¹

¹ Corpus statutoruni. II. 2. p. 274.

² Érd. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 49.

³ Corp. stat. I. p. 93.

⁴ U. o. II. p. 279.

1688. Ugyanez évben, ugyancsak Kassa város articulusa így is rendelkeznek: „Az pásztorok pedig alkalmas emberek legyenek és az marhátúi nem úgy, mint eddig, mint nagytúl úgy kicsinytúi egyaránt fizetést szedjenek, hanem annak bérótt régi módja és szokása szerint. Az két bikára szorgalmatosán gond viseltessék, hogy ne minden esztendőben bikára való pénz szödetessék“.¹

1691. Marosszék kétszáz éves béreskönyve: Anno 1694 19 Maii. Adtam a borjúpásztornak Opra Bánosnak dénár 96, úgy hogy négy sustákról négy nap kaszáljon, négyről pedig arasson, két pénzt tudván egy kalangyára. Item fizetésébe fél kenyeret.

1694. Nagybánya városi statútumok: Minthogy az csordapásztorok az minemű kenyeret az város lakosi adnak, azzal meg nem elégednek, egy kenyér helyett nekik dénár 24 rendeltetett.²

1696. Küküllőmegye constitútiói szerint: „Azok, kik szántszándékkal Mező, Szőlő, vagy erdőbeli tilalmasokat rontnak, ha hitese emberek cselekednék f. 6, közemberek f. 3 büntetessenek a vármegyei tisztek által comperta rei veritatis toties quoties, ide értetvén azok is, a kik akármiféle Marhájokat szántszándékkal a Falu csorda Pásztora eleiben azért nem adják, hogy másoknak károkra Tilalmasokat járja marhájok“.³

Állategészségügy.

1663. Szepesmegyei statútum. A beteges, ú. n. szopornyiczás állatokat, különösen lovakat együtt szokták legeltetni az egészségesekkel és így ezeket is megfertőztetik. Jövőre ez eltiltatik és a ki ilyet merészel, első ízben elkülöníttetnek az egészséges állatok a szopornyiczásoktól és ha ennek valaki ellenszegül, a kinek ilyen beteg állatai vannak, az ilyen lovak és állatok megöleendő.⁴

¹ Érd. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 27—29.

² Corpus stat. III. p. 692.

³ U. o. I. p. 335.

⁴ U. o. II. 1. p. 238.

Kihágások.

1636—39. Pozsony város statútuma. Minthogy a felsőréviek — Ober Urfahr — a ligeti kertekben tetemes károkat okoznak, találja meg azokat a tts. tanács írásban, hogy marháikat a mondott kertekbe ne bocsássák; ellenkező esetben a polgárságnak joga legyen a marhát megzálogolni; minden kár elhárítása érdekében tilos legyen mindazoknak, a kiknek a ligetben kertjeik vannak, hogy a felsőrévnél szénát csinálni vagy füvet kaszálni ne engedjenek 10 rénus forint büntetés terhe alatt, mely azonnal fizetendő. Úgyszintén a tts. tanács azoknak a polgároknak, a kiknek a Kriechenauban kertjeik vannak, hagyja meg, hogy a szénát ne adják el, mint eddig, a farkasvölgybe; gondoskodjék egy mezőcsősz alkalmazásáról is; 1640-ben: mely csősznek a bírságpénzből 8 dénár deputáltassék.¹

1639. A csőszök bíraskodása. A csőszöknek eddig, visszavétel rendén szokásban levő bíraskodása, hogy ők törvényt és az alól kivételt tegyenek, eltiltatik. Az ő kötelességük a területre felügyelni, az ott fogott marhákat behajtani, de ezek gazdáinak megbüntetése bíró dolga.³

1640. Modor város statútuma. Sok a panasz, hogy a lábasjóság, mint ökrök, tehenek, disznók a szőlőkbe beszabadul, hogy ott kárt tegyen. Ezért mindenki, a kinek lábasjósága van, komolyan megintetik, hogy azt éjjel-nappal zárva tartsa, hogy jövőre a panaszok megszűnjenek.³

1642. Pozsony város statútuma. Noha ez a szakasz éppen úgy, mint a 20-ik, a zálogolásról szól, eddig nem alkalmazkodtak hozzá és innen nagy kár történt a Kressling szőlőben, gyümölcsőben, fiatal tengeriben és malmokban; ezért legyen minden polgárnak joga azt a lábasjóságot, melyet birtokán kárban talál, *lelőni*. A mi az erdőket illeti, a polgármester úr majd tudni

¹ Corpus statutorum IV. 2. p. 379.

² U. o. III. p. 005.

³ U. o. IV. 2. p. 414.

fogja a teendőt, hogy az ökrös kocsisok sem éjjel sem nappal ott meg ne állapodjanak, ki ne fogjanak s hogy e pont közzéteendő.¹

164-9. Pozsony város statútuma. Egyhangúlag határozatba ment, hogy a szőlőcsőszök, az udvarhoz tartozó szőlők tulajdonosaitól is, az idegenektől vegyék kenyeröket, a többiektől nem. És ha a szőlőben sertéseket érnek rajta és nem bírják behajtani, *lőjjék le*; továbbá meghatároztatok minden pár madárért 4 dénár, egy nyúiert, már a milyen, 20 dénár. Továbbá egyhangúlag határoztatott, hogy a szőlőpásztoroknak, a mikor a hegyjárulékot hozzák, minden akó után 5 dénár adassák, hogy a szüret utánig a hegyben maradjanak, 2 forint adassák a ijjesztőbábért — Hueterpuppen —, hogy ez is végig kün maradjon.-

1650. A pazdicsi közbirtokosok erdőrendtartása. Kikeletkor, ősszel és egyéb időben és holmi kártevő pásztorok és egyéb rendbeli emberek szoktak erdőket égetni. Az illetén embereket, ha rajta érhetik az kerülők, akárhol is, reájok bizonyosodván, hogy ő dolguk, vigyék az erdőbíró kezében. És illetén embe-
reken az erdőbíró elsőben is vegye meg az 12 forintokat, mivel nem kitsiny kárt tesznek.³

1654. Pozsony város statútuma. A Krösszling és más gyümölcsöskertek és szőlők dolgában úgy innen, mint túl a Dunán ki kell kiáltatni, hogy senki egész éven át, Szt György előtt és után, Szt Mihály előtt és után, akár van kertje, akár nincsen, semmiféle jószágot oda nem hajthat ki legelni, a mi jószág mégis ott legelne, azt *le kell lőni*.⁴

1676. Szt György városi statútum. Egyértelműen határoztatott, hogy a szőlőcsőszök, ha sertést találnak a szőlőhegyen egyszer, behajtsák, ettől 5 dénárt kapnak; de ha a sertést másodszor is rajtaérik, *lőjjék le* és illetékük ez: öregtől 5 dénár, süldőtől 25 dénár. Ezt a tulajdonosnak bejelenteni tartoznak, az

¹ Corp. Statut. IV. p. 379.

² U. o. IV. 2. p. 434.

³ Érd. okltár. I. p. 480.

⁴ Corp. Statut. IV. 2 p. 447.

okozott kár jóvá teendő. A szőlőcsőszök a vadat a polgárságnak a következő áron adják: madár párja 3 d.; öreg nyúl 20 den.; süldőnyúl 10 és 12. den. Azok a csőszök, a kik a vadat másfelé adják el, megbüntetendők és bérök elvonandó.¹

1684. Gróf Széchy Péternek muraszombati tiszttartója részére kiadott erdőrendtartásából: „6. Makkos és tilos erdeinkre nagy szorgalmatosan vigyáztasson, hűtös erdőpásztorokat tartson, ne pusztítassanak erdeink. Senki marháját fizetés nélkül benne ne engedjék őrzeni“.²

1698. Az ábrahámfalvi közbirtokosok egyezsége. 3. Egy idegen baromtól, mely Ábrahámfalva területén kárt okoz, 12 dénár fizetendő. 4. Ábrahámfalvi lakosok és birtokosok, ha barmaik elkóborolnak, egy ökörtől, lótól, tehéntől, borjútól egy polturát fizetnek, a kár megtérítésén kívül. Hasonlókép a sertéstől; a ludtól azonban 1 dénárt.³

Legelők, Tilalmak stb.

Erdei legeltetés.

1600. A leleszi convent tanúvallatása a Salánk, Bereg, Kovászi közt fekvő erdő használatáról:

1. Tóth András vallja: „Azt is tudom, pásztorgyermekek voltunk, hogy az bátyáink Kovászáról követték meg, mind erdőn, mind mezőn szabadon jártunk az marhával, Szalva erdején is, de az kovászóiaktól követtük meg, nem a salánkiaktól.“

2. Tóth János vallja: „Azt is tudom, hogy az salánkiak öreg házas emberek, fegyveres kézzel őrzötték marhajokat az Szalva erdején és azt mondták, hogy a beregiektől féltik, azért őrzik úgy.“

3. Tóth László: Tudom, hogy a beregiek disznait a salánkiak elhajtották, leverték.

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 523.

² Érd. oklt. I. p. 004.

³ U. o. I. p. 621.

4. Szőke Tamás. A Salánkiak behajtották a beregiek disznait, leverték. Azonképpen a beregiek a salánkiakéit. Azonképpen a kovászóiak is behajtották a salánki disznókat, a Szalva erdejéről.

5. Decze Márton vallja: Matuznai Pál is egyszer behajtotta a salánki disznókat, leverte, az tüdejét az pásztor hátára adatta és *tüdőtánczot* járatott vele.¹

1611. Nógrádinegye tanuvallatása Kokova, P oltár, Cseh-Brezó, Rimócz-Lehota és Ráhó községek közt vitás erdők használatáról.

1. Vakovác Gergely vallja: „Tudja azt bizonyosan, mivel-hogy atyafias lévén Kokován, egynéhány esztendőben járt oda közikbe és az Lesnicza nevű erdőben annak tetejében is őrizvén disznókat, soha senki őket nem háborgatta, hanem mindenkor a kokovaiak bírták és éltek, mind a Hatva-Wulkovná, mind pedig a Lesnicza nevű erdőt; és mikor a rimócz-lehotaiakat ott találták volna a kokovaiak, behajtották és váltság alatt bocsájtották el őket.“

2. Kokánszky Benedek vallja: Soha az rimócz-lehotaiak az Lesnicza erdőt nem bírták, mind pedig az Zlatna-Wulkovnában őrizvén az juhokat, de ötet soha senki nem háborgatta; hanem bizonyosan tudja, hogy az rimócz-lehotaiakat behajtották az kukovaiak és váltságon bocsájtották el.²

1613. Borsodmegye tanuvallatása a diósgyőri Linkó erdő használatáról.

1. Csapó György vallja: „Sőt azt tudom, hogy a diósgyőri emberek disznáját sem bocsájtották az Linkóba váltság nélkül.“

2. Varga Péter vallja: „Tudom azt is, hogy néhai Dőry Ferencz uram, Diósgyőrben laktában, feles juha, disznója és ökrei voltak, de soha ő kegyelme sem merte semmi marháját az Linkóban járatni, az urak ellen“. ³

1615. Fogott bírák ítélete a Pelsőcz város és Szalócz falu közt vitás pelsőczy Nagyhegy használatáról:

¹ Érd. oklt. I. p. 273.

² U. o. I. p. 310.

³ U. o. I. p. 323.

„Az szalócziak minden esztendőben az régi szokás szerint, minden *kiilönkenyeres* ember egy nap kaszálni eljöjjenek és ismét minden esztendőben az régi szokás szerint az juhoktól megalkudják és az pelsőczi bírónak megadják; de az kecskéknak sem az juhoknak az erdőt vágni nem szabad. Viszontag az szarvasbaromnak szabad legyen járni követés nélkül; de valaki hízó barmot vagy ménest venne, tehát attúl tartoznék külön fizetni . . . Ismét valamikor makk terem, tehát akkor az szalócziaknak a polgárok fi. 2 az pelsőczi bírónak; és így az ők disznajok szabadon járhat az egész pelsőczi Nagyhegyen.“¹

1617. Telkibánya városa egyezsége Regéc városához tartozó erdők használata ügyében Alaghy Menyhérttel: „Az erdőt, kiket annak előtte ab hominum memoria Telkibánya városa és abban levő lakosok esztendőnként egy vég gyolcs és egy font bors Regéc várában való adásak által, mind barmoknak az hegyeken való legeltetésével, sertés marhájoknak makkra való szabados bocsájtásokkal bírtanak, az megnevezett Telkibánya városa sertésmarhájoknak makkon való jártatásával, mind pedig barmoknak az hegyeken, erdőkön való jártatásával s mind örökké szabadon bírják és éljék“.²

1618. Az esztergomi káptalan tanuvallatásából a liborczi erdőknek Trencsén városához tartozásáról: Sumichraszt Márton nemes vallja, hogy a liborczi hegyeket a trencsényi polgárok bírták és ha ott legeltettek; mindég a trencsényiek kapták érte a bért.³

1619. II. Mátyás király erdőrendtartása a körmöczbányai alkamaragróf részére: Kamaragrófunk az erdőkre és szénégetésre is ügyeljen, a melyek aranybányászatunk hasznára vannak, nehogy a szomszédos nemesek vagy azoknak barma rongálja, kezdetleges bányászatát károsítsa . . .

1620. Mónaság, Mindszent stb. székely falvak erdőrend-

¹ Érd. oklt. I. p., 325.

² U. o. I. p. 327.

³ U. o. I. p. 331.

⁵ U. o. I. p. 341.

tartása. — Ha valaki juhát avagy egyéb marháját akarat nélkül az közönséges havasnak tilalmasába vitte és tartotta, az bírák rávalasztottak, behozatták, megtizedeltették. — Ha valaki azféle marhabehajtó embereket támadott, vagy pásztor, vagy a marhás-ember és erőszakkal elvették az marhát, az hajtók az bírának értékre adták, a bírák az esztenára is reáküldötték és megtizedlettek. — Mindenféle marhát pünkösöd napig az havasban tartani szabad volt, annakutána, ha ki nem hozták belőle, behozták és megtizedlették és az marhásembert törvény szerint bűntették.¹

1622. Csik-Szt-Mihály „megyéje“ falutörvénye szerint: Senki se este vacsorakor után, marháját az vetés közt ne őrizze, se hordáskor aljat senkise hordjon, ha azt cselekszi valaki, egy forintra büntetessék mindenszeri cselekedetért. (Az alj a szekér után kötött friss vágású fa, arra való, hogy a szekér lejtőkön tartóztatva legyen.)²

1622. Abaujmegye tanuvallatása a radványiaknak a Füzér várához tartozó alsó erdők szabad használatáról: „Sebők András vallja: tudom, hogy gyermekkoromban barompásztor voltam és találtam az radványiakat az erdőn; de nem tudom, nem hallottam, hogy az vágásiak háborgatták volna őket“.²

1623. Brassó város előljárósága az erdei legeltetésre nézve: „Mi Christoph János brassói főbíró és Drautt János Törtsvárához való falusiak tisztviselő urak stb. miképpen egy contraversia, visszavonás támadván, nemű-nemű réth dolgában az Hosszúfalviak, Csernáthfalviak, Türkösiek és Bácsfalviak között, mely réth vagyon az Kús-Tatrágh vize mellett stb. Mit azért magunk személye szerint látogattuk meg az helynek mivoltát, hosszúságát, szélességét s lelkünk ismereti szerint úgy találjuk jobbnak lenni stb. Wegezetre minthogy az Hosszúfalviak mennek *erdőlni*, az Csernátfalvi réthre szabad is legyen barmokat, az míg erdől-

¹ Érd. oklt. I. p. 344 -346.

² Érd. Gazd. Tört. Szemle 1897. p. 51.

³ Érd. oklt. I. p. 357.

nek, kifogni, azokon az helyeken, a hol az Csernátfalviak érettnék, de minden kártétel nélkül legyen. Viceversa stb. Datum Coronae in profesto Setae Virgini Catharinae. a 1628.“¹

1630. A leleszi Convent tanuvallatása, Encsencs és Nyir-Béltek közt vitás erdők hova-tartozandóságáról.

1. Bélteky András vallja: Mindétig Somost és Nagy-Lajtorjást Béltekiék bírták és nemhogy az encsencsi marhát arról az villongó erdőről be nem hajtották volna, de még az Báthory István maga disznait is behajtották Béliekre az Somosról és Nagy-Lajtorjáról.

2. Vajda György vallja: Mindétig azt a Nagy-Lajtorjás és Somos nevű erdőt Béltekiék bírták. És tudja azt is, hogy mikor gyermekkorában barommal járt is, az encsencsi pásztorokkal együtt, nem az encsencsiektől hanem az béltekiektől féltének, hogy arról az erdőről behajtják.

3. Nagy Márton vallja, hogy vagyon tizennyolez esztendeje, hogy mióta pásztorokodott Piricsén és csordapásztor is volt ott; de mikor arra a Nagy-Lajtorjás és Somos nevű erdőre ment, nem az encsencsiektől, hanem a béltekiektől félt, hogy behajtják, az hon tilalmas volt benne.

4. Apostol Péter vallja, hogy mikor gyermekkorában juhok őrzött is, azon az Nagy-Lajtorjáson és Somoson járt és nem az encsencsiektől, hanem mindétig az béltekiektől félt. És tudja azt is, hogy mikor az Somosról és Nagy-Lajtorjáról kiszaladt az juhával piricsei földre, az bélteki kerülők reámentek és egyet az juhokból elfogtanak és azonfelül egy forintot is irtanak reája.

5. Kovács János vallja, Somost és az Nagy-Lajtorjás nevű erdőt mindétig Béliekhez tudja, hogy bírták és bélteki föld volt mindörökké és soha Encsencsre róla marhát nem hajtottak, hanem mindétig Béliekre.²

1630. Gróf Illésházy István rendtartása tarnóczi, pálfalvi

¹ WENZEL G.: M. mezőgazd. tört. p. 385.

² Érd. oklt. 1. p. 386—393.

és kisbobróczi jobbágysági részére, a köztük vitás erdők és erdei legelők használatáról: „Mi Illésházy István, hogy egyrészt a tarnóczi, másrészt a kisbobróczi és pálfalvi jobbágyságok közötti viszálykodást, a legeltetést és a favágást illetőleg megszüntessük, elrendeljük, hogy a pálfalviak és kisbobrócziak, a tarnóczi terület mindenféle legelőin összes barmaikat, viszont a tarnócziak is a pálfalvi és kisbobróczi területen barmaikat szabadon legeltethessék. Ezenkívül a hol igavonó barmok legelnek, a tarnóczi mezőin, ezek mindkét részből csak ökrök és lovak számára szabad területek, hasonlóan Homolka és Csernavoros hegye, a többiek az juhok számára is szabadok.“¹

1630. Fogarasvidék tanuvallatása az uradalomhoz tartozó erdőknek a zálogbirtokosok részéről való használatot illetően.

Kérdések: „1° Tudod-e, vagy bizonyosan hallottad-e az méltóságos Lorántfy Zsuzsanna fejedelemasszony idejében, vagy annak előtte a fogarasföldi donatáriusok magok falujuk határán levő makkos erdőn makktermésnek idején sertésmarhájokkal *gosztina* nélkül járhattak volna szabadon?“

„2° Tudod-e, vagy hallottad-e bizonyosan, hogy az donatáriusok disznai számára bizonyos darab makkos erdőt szakasztottak volna s ha szakasztottak pedig, szokásból volt-e vagy a magistratus engedelméből?“

„3° Tudod-e, ha valakinek az donatáriusok közül oly makkos erdeje vagy havasa lőtt volna, maga fogadott volna marhákat és az *gosztinát* vagy váltópénzt maga számára vőtte volna?“

„4° Hát az közönséges nemes emberek vagy boérok az magok határán levő makkos erdőn vagy havasokon legeltethették-e disznaiat vagy egyéb marháj okát engedelem nélkül, hogy *gosztinát* nem adtak volna?“

Feleletek: „Ex possessione Sinka“.

1° Sinkai Berszán Boér, Sztanila Sztrimbul, Kumán csür-bíró vallják hogy: „míg Macskási Ferencz bírta falunkat, soha az marhájától *gosztinát* nem adott; tudjuk azt is, hogy mikor

¹ Érd. oklt. I. p. 381., 382.

akarta, egy darabot maga számára kiszakasztott a donatárius makkos erdőben; de ha úgy akarta, csak az több emberek marhájával járatta marháit. Azt is tudjuk, hogy mikor az Oltón túl hoztanak sertésmarhákat az határunkra, maga vötte Macskási úr a *gosztinát*; de egyéb közönséges nemes emberek, boérok, sőt még az parasztok is, az magok határán levő erdőkön, havasokon disznójakat és egyéb marhájokat szabadoson legeltették, soha *gosztinát* nem adtanak“.

2° Servatius literatus de Lucza: „Tudja azt, hogy bizonyosan, mivel Fogarasföldén több donatárius az jásinál nem volt, de hogy azok is *gosztinát* adtanak volna valaha nem emlékezem, hanem marhájokat maguk falujok határán levő erdejekben szabadon járatták; sőt nemcsak azok, hanem egyéb közönséges nemesek, boérok, papok, darabontok, sőt még jobbágyok is. Tudom azt is, hogy Görgei Jób uram jási donatárius lévén, az ő kegyelme marháinak fogarasi nemesség és lakosok marhái számára szakasztottak egy darab helyecskét, hol együtt s hol másutt, az honnét soha *gosztinát* nem adtanak“.

3° Álgya Taslán vallja: „Arra soha nem emlékezem, hogy az fogarasföldi donatáriusok valaha az maguk falujok határán az makkos erdőkön sertésmarhájokat *gosztina* nélkül, szabadon ne járáthatták volna. Hogy olyan makkos erdeje lőtt volna valamely donatáriusnak, hogy marhát *gosztinára* fogadhatott volna reá, nem tudom; de azt tudom, hogy az mely helyeket megtiltották az udvarbírák, ha ki marháját odahajtotta, *gosztinát* adott érettek. Nemhogy a boérok és nemesek adtak volna *gosztinát*; de még az jobbágyok sem adtak; sőt az fogarasiak marháinak is, majorbiróságomban, magam szakasztottam helyet, melyről csak a pásztoroknak fizettek. Boér István elkezdvén az *gosztinázást*, hat-hat pénzt vett egy marhátüi. Tudom, hogy mind közönséges nemes emberek s mind boérok az maguk határán levő erdőkön és havasokon sertést és egyéb marhájokat szabadosán legeltették, azokon a helyeken kívül, a melyek az régi urbárium szerint *branistáknak* — tilalmasoknak — nevezetnek, mivel azokra az tiszték *gosztinákra* fogadtanak sertés-

marhákat. Az Numája nevű havasokon is, a kik juhokat legeltettek, fizettek az várhoz túróval; de ezenkívül, hogy egyéb *gosztinát* adtak volna, nem tudom, mindazonáltal, mikor valaki juhait, vagy egyéb öreg lábós marhát, az havásra felszállította, czédulát váltott az udvarbíráktól és akkor adott valami honoráriumot az udvarbirónak“.

4° „Ex oppido Fogaras Rétyi Péter vallja: „Hogy az donatariusoknak maga faluja határán annyira való makkos erdeje volt eleitől fogván, hogy az maga marháinak annyira való nem kívántott, akármennyit reáfogadott is szabad volt vele, akár közönséges nemes ember, akár boér, szabadoson, minden *gosztinázás* nélkül járathatta, magok határán levő erdőkön és havasokon névvel nevezendő marháját“.¹

1631. Vasmegye tanuvallatása a Nádasdyak és Györffyék körösrádóczi erdő használatát illetőleg:

1. „Lantos Benedek vallja: Tudom azt, hogy azon erdőben még az csordásnak is szabad volt irtani, amint hogy az rádóczi Kis Benedek csordásnak vagon most is tíz hold irtása, melyet az szabad erdőről irtott ki.“

2. „Bognár Benedek vallja: Hogy mi hollósiak marháinkat ezen erdőn és réteken őrizvén, az baromélő földért egyaránt adóztunk a Nádasdy és Györffy famíliának.“

3. „Kerthay Tamás vallja: Mikor az pascuatiót megengedték, minden négy tehóntul egy kaszást adtunk, melylyel az Györffy és Nádasdy famíliák egyaránt osztottak.“³

1635. Szatmármegye tanú vallatásából, a király daróczi erdő használatáról:

1. „Item Petrus Dobos hic fatetur: Az daróczi erdőre tudja, hogy az nyomásra szabadosán reájött az ő marhájuk.“

2. „Stango Gál hic fatetur: Az tilalmas járásra őket az úr nem szabadétotta, hanem tudja, hogy az daróczi nyomáson szabadosán járt volna marhájok.“

¹ Érd. oklt. I. p. 383 -388.

² U. o. I. p. 395-396.

3. „Dobos Tivadarné így vall: Az daróczi nyomást is tudja, hogy szabadoson járhatták marhájokkal.“

4. „Esztrángás Péterné így vallott: Ő nem tudja, hogy az Úr szabadította volna őket az daróczi erdőre és tilalmasra, hanem ő csordapásztor volt, szabadosán járták az daróczi nyomásmezőt, senkisémm ellenezte.“

5. „Szerecsen Péter így vall: Az nyomás, így tudja, az Krasznán, Esztró felől, az nyomást szabadoson járhatták; az Krasznán túl az erdő felől követés által járhattak. Az úr peniglen, az esett fán kívül, semmire sem szabadította őket. Az tilalmas járhatására sem szabadított.“ A többi tanú is kevés kivétellel így vall.¹

1636. Gróf Nádasdy Pál kapuvári udvarbirájának utasításából az erdők megóvásáról: „Erre is szorgalmasan gondot viseljen, hogy minden falunak határában egy-egy darab erdőt tiltson és arra senki marhájának ne légyen szabad csak reá is járni. Ha kik is rajta tapasztaltainak, marhája behajtassák és megtartassák condigna poena et mulcta.“²

1637. A jászai convent tanuvallatásából a Mirk és Boroszló közti erdők közös használatáról:

1. „Lengyel Lukács vallja: Az juhászoknak is elég fát szabad volt vágni, az alsórészen lakosoknak az hegyekben mind Mirken és Boroszlón, a kiknek marhája volt, megadván az erdőpénzt, egy forintot. .. csak azért indíttatott az mirkiekkel háborúság, hogy az hegyben nem hajtották marhájokat és azt mondták, hogy onnét éljenek fával is, honnét makkal, makk penig nem termett vala.“

2. „Zolnai György vallja: Hogy miután ő semmi háborúságot az határból nem hallott, az marhákat legeltették az határban szabadon.“

3. „Bartha János: Azt tudja, hogy a haraszton legeltették a marhákat, minden tilalom nélkül. Egy bírójok, pásztoruk volt a mirkieknek.“

¹ Rrd. oki. I. p. 404—410.

² U. o. I. p. 417.

4. „Banz János: Az harasztot tudja, hogy senkisémet tiltotta; ő is legelt ott.“¹

1640. Május 9. Gróf Nádasdy Ferencz s a kovácsvágási, radványi, mikóházi, felső- és alsóredmeczi birtokosok közti egyezség a füzőrvári erdők használatáról:

1° „Mikor a makkos erdőt a füzéri úr disznai számára fel szabadítják, eo facto a kovácsvágási posessor urak és lakosnemesek és az négy falu posessorainak is sertésmarháinak szabad legyen.“

2° „Item Gróf Nádasdy uram plenipotentáriusi, erre is accedáltak, hogy pro pascuationibus dumtaxat herbarum ezen kovácsvágási posessor uraknak Kulinvölgy nevű helyig, onnét az Boháztóra, Csepegő-Kútfőre, Kopczahegyig és Kopczahegyről ki az völgyön Benekutkára, onnét az Keresztes-Bércz alatt, onnét az Bagolyátka völgyére, onnét alá a Nagy Pál rété kútjára legyen szabad ususok; de ezen specificált helyeken se lignatiójuk, se makkal szabadosok ne legyenek; sőt directe et specificé extra solam herbarum pascuationem, minden proventus, usus domini pro arcé Füzér intacte megtartassák.“²

164-9. A besztérczebányai kamarának a lipcsei uradalom zálogbirtokosával, Széchy Katalinnal kötött egyezsége, az uradalmi erdőknek a bányamívelésre való felhasználása iránt:

1. A Lipcse várához tartozó patakok mentén, hegyein és erdeiben a legeltetés és vadászás mindenkorra szabad.

2. E hegyeken és erdőkben a nevezett vár úrnője, Széchy Katalin, saját céljaira szántóföldeket és legelőket nem teremthet, ugyanitt kecskét sem szabad legeltetni; Valaszka, Predajna és Lehota birtokán ellenben barmok legeltetése régi szokás szerint szabad marad.

3. Ugyanazon Széchy Katalin által múlt nyáron lekaszálni szándékoltt rétet lekaszálni tilos.³

¹ Érd. oklt. I. p. 427-428.

² U. o. I. p. 446.

³ U. o. I. p. 471—472.

1650. A pazdicsi birtokosok erdőrendtartásából. „Hogyha télben az paraszt ember akármelyik erdőben az marhájának termőfát váгна s azon legeltetné és telelné, az kerülők hajtásák be.“¹

1651. Biharmegye tanúvallatása a cséfaí harasztos erdő birtokáról és használatáról.

1° Széplaki János vallja: Tudom azt, hogy a gyapjaiak Kemény Boldizsár uram tisztartójától, Péter deáktól pénzen vették meg annak az Harasztos erdőnek az makkját, disznajokat jártatták rajta.

2° Simon Imre vallja: Csak harmadéve is, tavaly is, az juhaimat ott, az Harasztos erdőn, őrzöttem.²

1653. Ferdinánd király rendelete a besztérczebányai albányagrófhöz az erdők megóvása érdekében: 4° A kecske és barom az erdőből kitiltandó, azt ott tűrni nem szabad.³

1655 április 18. Béldi Pálnak, Brassó és Prazsmár városával (?) kötött szerződése bizonyos erdők és havasok iránt. I^o. Az mely Petroci nevű havasok, azokhoz tartozandó minden erdőkkel és marhalegeltető helyekkel már régtől fogván voltak controversiában Béldi Pál uram és Brassó városa között, az penitus in omnibus partibus sopiáltatván, jövőnek amicabiliter ilyen örökös egyezésre, abból is, hogy a modo deinceps successivis semper temporibus perpetualiter azon havasoknak legeltető helyeknek fele cedáljon Béldi Pál uramnak.⁴

1667. Az egri káptalan tanuvallatása a kovácsvágásiaknak a Füzér várához tartozó erdők használatáról: 1° Tóth András vallja: Az kovácsvágásiaknak az Füzér erdőben nem volt szabad az erdő pascuatiója, alioquin ha ott érték, szintén úgy elhajtották, mintha közepén lett volna. 2° Kúcsár György vallja: Hallotta azt másoktól, hogyha ott kaphatták az vágásiaknak

¹ Erd. oklt. I. p. 480.

² U. o. I. p. 486.

³ U. o. I. p. 494.

⁴ U. o. I. p. 505.

sértésmarhájukat vagy másfélét, békapván, az disznómarhát mind leverték a Füzérben.¹

1669. Gróf Nádasdy Ferencz rendelete sárvári erdejének a tolvajok ellen való megvédésére. „Az mi az sárvári jószágunkhoz tartozandó Farkaserdeire járó apró marhát, hogy se magunk, se az szegénység marhájokban kárt ne valljanak, akarván az sok föl s alá járó kóborlóktól s tolvajoktól megőriztetnünk és egyszersmind arra is szorgalmatosan vigyáztatnunk, hogy akárki az erdőt bitangba ne élje, se pedig marháját engedelmmünk nélkül s dézsma nélkül reá ne jártassá, az szokott erdőőrzőkön kívül ikervári vajdánknek is, Németh Jánosnak, melléje rendelt hajdúival együtt hatalmat adtunk, hogy valakinek apró marháját ott találhatják, azt mindenestül contrabandálhatják; sőt ha valakinek több marhája járna is az makkra, hogysem annak száma | czédulájába írva vagyon, az is mind contrabandum legyen.“⁵

1670. Torda sz. k. város utasítása erdőbirái részére: Sem marhát, sem embert, az mit kaphatnak, se az erdőn, sem az faluban meg nem sarczolhatnak, hanem mind béhozzák az városba.⁵

1674. márczius 7. A besztérczebányai kamara egyezsége Breznóbánya városával az ottani erdők iránt. „Sexto. Az breznóbányaiak kunyhókat, köznyelven szállásokat ne építsenek olyan közel a tilos helyekhez; a legeltetés azonban szabad, a menyinyiben az erdőben kárt nem tesznek.“¹ (A „szálasokon“ a sajt-készítés folyt.)

1690. Az óvári birtokosok erdőrendtartása: Ha valamely pásztor tilalmasban találta, vagy megtapasztaltatik nyájával együtt, a fűkerülő akárhol, akár nemes ember házánál, akár mezőn, megfoghatja, és akarata szerint meg is pálcázatassa; ha

¹ Érd. oklt. I. p. 553.

² U. o. I. p. 571.

³ U. o. I. p. 573.

⁴ U. o. I. p. 593.

pedig a pásztor nélkül tilalmas helyen, akár kicsiny, akár nagy marha találhatik, mindenkor egy poltúra büntetés legyen.¹

1692. Bars megye tanúvallatása, a ghimesvári erdőknek az mankócziak részéről való szabad használatáról. „Dyumbir Lőrincz vallja: Tudja nyilvánságosan és jól emlékszik rá, hogy mindenkor szabadon jártak az mankóczi incolák az ghimesi hegyekben, valahova akarták marhájukat pascuálni.”²

1698. Gróf Forgách Simon megengedi, hogy a mankóczi marháknak szabad legyen a velsiczi hegyekben szabadlegeltető erdőkben járni, úgy hogy mindazonáltal a mankóczi marha a velsiczi és gösztőczi réteken ne járjon.³

1699. Aranyosszék szabályrendeletéből. „Hogy a szabad erdőt hordóknak (vágáskor) marhájok az szabad erdőn kibocsátassék kár nélkül és az szabad erdő ne tilalmaztassék.”⁴

Legeltetés. Rendtartás, stb.

1601. Katonalovak legeltetése. Nógrádmegye statútumából. „A mi a katonalovaknak Szécsény és Fülek határában illeti, ez a múlt évi rend szerint történjék. Egyszersmind határoztatik, hogy a katonák a legeltető népet eleségért nem zaklathatják, csak a mit ingyen kapnak, azt vehetik.”⁵

1608. Articuli civitatis Seghesvariensis: A kaszálóra sem Szt György napja előtt, sem után disznót hajtani nem szabad, áthágás esetében a pásztor börtönbe vetendő. Senki a határban külön pásztort ne tartson.⁶

1610—1718. Marossszék constitutiói. „Vannak székünkben mind egyes faluk, mind privátus emberek, kik a nyomásban vagy kaszálásra, vagy egyéb szükséges tilalmast tartanak, holott székünkben kivált a Maroson belől az határok igen szorosak,

¹ Érd. oklt. I. p. G10.

² U. o. I. p. 614.

³ U. o. I. p. 619.

⁴ U. o. I. p. 622.

⁵ Corp. stat. IV. 1. p. 90.

⁶ U. o. I. p. 555—556.

és azokat ha pásztorolják is mindazáltal az oda szaladott marháért annak urát taxálják, vagy az marhát verik-vagdaltják, vagy annak pásztorát rongálják; végeztetett azért, hogy ki ily tilalmast tart, a belészaladott marhát ne verje, ne vagdalja, se annak pásztorát is; a ki az ellen impingálna toties quoties 12 írt exclusis etc. exequáljanak rajta tisztelt atyánkfiái.“¹

1610. Modor város statútuma. Augusztus 1-én az egész község felhivatott a következők meghallgatására:

1. Hogy a csószók a hegységbe Lőrincz napja előtt beállítandók, mert a polgárság gyümölcsben nagy kárt szenved s ezért általános panasz.

2. Ezentúl tiltva van a marhát a boglyák és vetés közé hajtani, büntetés terhe alatt. A kik marhát vagy lovat tartanak, azok szolgálkat mától fogva ezekre figyelmeztessék.®

1616. Pozsony városi statútum. Kivévén a Cardinális urat, semmi idegennek, a várhegyieknek sem szabad marháikat az idevaló legelőre hajtani, és minthogy a pásztorok haszonlesésből idegen marhát fogadnak be, a polgármester úr büntesse meg őket.³

1632. Modor város statútuma. Nem szabad idegen marhát tartani. Tiltatik a legeltetés a vetések és szőlők között; e helyeken füvelni (sarlózni) sem szabad.⁴

163h. I. Rákóczi György fejedelemnek összes uradalmaiban alkalmazott részére adott utasításából, a fűrészmalmok és makkoserdők felől: „Jóságainkon, mikor az isten makknak termését adja, azt idején investigálván, mindenfelé hírt adjon, mennél több sertésmarhát reászerezhet, szerezzon; sőt penig maga industriáját mutatván, mentül több haszonra, nyereségre való híztatlan marhákat vegyen is, hízlaltatván az makkon, úgy adassa el, hogy jövedelmet igyekezzék szaporítani“.⁵

¹ Corp. stat. I. p. 70.

² U. o. IV. 2. p. 260.

³ U. o. IV. 2. p. 277.

⁴ U. o. IV. 2. p. 364.

⁵ Erd. oklt. I. p. 404.

1636. Pozsony városi statútum. A mészárosok legeltetése, akár folytatják mesterségüket, akár nem, tilalmas. A polgármester úr és a tekintetes tanács lásson utána, hogy a legelőbér után a városnak jövedelme legyen, a mint ez más helyeken történik.¹

Ugyanaz, ugyanott: Senkinek, a ki nem polgár, sem polgárjogot nem kér, különösen a várhegyieknek, ne engedessék meg, hogy bármi néven nevezendő marhát az idevaló legelőre kihajthassanak és mivelhogy a pásztorok saját hasznuk érdekében idegen marhát fogadnak fel, ezeket a polgármester úr a körülményekhez képest büntesse meg. A polgárember ne tarthasson 12 szarvasmarhánál többet, a fölös a kórháznak jusson; a pásztoroknak hetenként darabja után 1 dénár bér rendeltetik. Egyúttal határozatott, hogy a kinek polgárjoga nincsen, ne tarthasson igásszekeret, hogy utána megéljen, még kevésbbé fogadható be ökörhajcsár polgárnak. Item mindazok, a kik lóval és ökörrrel bírnak, úgy a bel- mint a külvárosban, évnegyedenként a fertálykapitányok által összeírassanak; azok pedig, a kiknek van ökrük, de sem házuk, sem szölejök, sem elégséges kaszálójuk nincsen, ökörfogatot nem tarthatnak. A polgármester úr felkéretik, hogy az összeírási lajstromot alkalmas időben a belső tanács néhány tagjával és a megnevezettekkel is revideálja, hogy oly személyek az articulus értelmében kitiltassanak.²

1641. Modor város statútuma. Mihelyt a fű lekaszáltatott és a boglyák megrakattak, az erdőcsősz a marhát, melyet bitangolva ért, behajthatja.³

642. Gróf Pálffy Pál nádor, a Szeged városi polgárok részére Gróf Esterházy Miklós előde által a kún pusztákoni legeltetés iránt s időközben gróf Draskovics János nádor által is már megerősített szabad-levelet, a maga részéről elfogadván, átírja.⁴

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 371.

² U. o. IV. 2. p. 376.

³ U. o. IV. 2. p. 402.

⁴ HORNYIK: Kecskemét Tört. I. p. 253.

1650. Csik-Gyergyó és Kászon constitúciói. „Mivel az tarlók-nak bészabadíttásában is semmi jó mód és rendelés nem volt eddig, holott valami részét a búzában megaratták, sokan a marhájokat a kalangya közé bebocsátják, sok károkat tésznek mind kalangyában, mind arató búzában és zabban, végeztünk azért: hogy ennekutánna mind búza és zabbeli károkat inkább eltávoztasson minden ember, senki takarodásának idején, valameddig búza- és zabkalangya lészen az mezőn, kün a tarlót tiszt híre nélkül fel ne szabadítsa, melyet ha felszabadítana, a tiszt minden haladék nélkül végyen 12 fort, a falun; ha pedig privátus ember merné azt intendálni, az falubeli hites emberek az bíróval együtt vegyenek 6 fort, az privátus emberen, a tiszt azt megértvén, az olyan contumax hiteseken megvehesse az 12 fort, rész szerint is senki tiszt híre nélkül határt ne merjen szabadítani sub poena praedeclarata.

Ha valamely falu előbb eltakarítaná az ő határát, hogysem az mely faluval összefolyó határa volna az falunak is, mindazonáltal ugyan semmiképpen tiszt híre nélkül fel ne szabadíthassa határát, hanem őriztesse marháját valameddig a szomszéd falu is eltakaríthatja minden gabonáját, ha hol pedig valamely falu valami részét tiszt híre nélkül felszabadítaná is, mindazonáltal kalangya és arató zab köze senki marháját ne merészelje bocsátani sub poena declarata; mindazonáltal, a mely falunak oly állapottal lehet határa, hogy eltakarítván az határról minden takarmányokat és más szomszéd falunak kára nem lészen, ő magok határát szabad legyen egyenlő akarattal felszabadítani, ha a Y. Tisztek, aliquo respectu, nem akarnák valami contumaciából felszabadítani; . . . a mely falunak oly határa vagyon, hogy a vetéseken felül oly erdejök vagyon, a hol azelőtt is marhájokat legeltették, azután is szabad legyen az erdőre felhajtani.“¹

1654. Pozsony városi statútum, 51: lásd 1636.²

¹ Corp. stat. I. p. 93.

² U. o. IV. 2. p. 457.

1658. Nagybánya város statútuma. „Az alsó réteken a szekeres emberek marhái nappal eljárhatnak, de úgy, hogy pásztor legyen mellettük; éjszakán pedig ott ne maradjanak, mert ha a *korcsolyds* ott pásztor nélkül való marhákat talál, behajtja s az ura megbüntettetik. A ménes szabadon járhat, de a szőlők alatt való rétekre senki marháját ne jártassá, mert ha mi kárt vall marhájában, magának tulajdonítsa.”¹

1659. Ugyanaz. A Szászári folyón innen levő mezőkön, szüret idején, a szüretelésnél használt állatok legeltethetők. De a Szászár folyón túli mezőségen a legeltetés tilos és ha itt legelőmarhát találnak, különösen kárban, azonnal megölhető az 1577-ben hozott régi határozat értelmében.⁵¹

1661. Keszthelyi rendtartás. „Az fenéki határt Szt György naptúl fogvást Szt Márton napig az egész seregiül és maguk szolgáltatul is megtiltottuk marhájuk elvesztése alatt, reá ne őrizzenek. Az keszthelyi határon kívül az szabad földön való legeltetést megengedtük a császár iratos szolgálinak és az magunk szolgálinak, mind az faludi, mind az tomaji határban. Az szabad legények pedig és máshonnét jövevények, ha közöttük marhájakat akarják legeltetni, minden öreg marhátui tartozzanak egy garassal, esztendeig; és senki azonkívül más határra ne merészeljen hajtani, marhája elvesztése alatt.”³

1663. Kassa városi articulusok. „Mennyi számtalan károk történtének az elmúlt esztendőkből némely embereknek marhájuk miatt, mind az búzákból, mind az szőlőhegyeken és az gyümölcsfákban, kik külön pásztorral az csordán kívül magok szabadakarátja szerint az város határán őriztetik és legeltetik, melyet hogy senki ne merészeljen tovább cselekedni, bíró uram a nemes tanácscsal, sub gravi animadversioe imo sub sarcienda superinde certa inviolabili poena tiltsa meg. Azonképpen vágó barmot is ne őrizték a város csordája előtt.”⁴

¹ Corp. stat. III. k. p. 646—649.

² M. Gazd. Történ. Szemle. 1895. p. 63.

⁴ U. o. 1895. p. 63.

⁵ Corp. stat. II. 2. p. 241.

1664. Modor városi statútum. A polgárokon kívül senki másnak, különösen vinczelléreknek — Bestandler oder Weinzierl, a kik mint belső emberek itt laknak — nem szabad marhát tartani és az idevaló mezőkön legeltetni. Ez szolgáljon mindenkinek, a régi statútum erejénél fogva, miheztartásul. Ha a marha kárba megyen, a hegymesterek és erdőőrök ezt a tulajdonosnak jelentsék, azt megbírságozzák, a ki ellenszegül, azt jelentsék fel a polgármester úrnak. — Ne is engedtessek senkinek, hogy Szt György naptól szüretig marhát az Antlaszréten tartson, mert ez úgy, mint a többi szőlőbeli füveshely is, tilos. A szőlők alatti gyümölcsösökben a legeltetés egész éven át meg át — durch und durch — tilos.¹

1666. Heves-Külső-Szolnok megyei statútum. A legelők tekintetében igen nagy aránytalanságok fordulnak elő, mert egyik birtokos sok barommal rendelkezik, barma az egész legelőt használja ki más birtokosok kárára. Elrendeltetik ennél fogva, hogy az olyan birtokos, a ki az egész legelőt használja, a területrészek arányában, bizonyos részletet adjon.¹

1667. Csik-Szt-Tamás falu törvénye. — A mint azelőtt is végeztek volt, hogy a vetés közt senki *keslegmarhát* ki ne hajtson, hanem járomban, ezután is úgy legyen. Az ménest is ha kihajtnák, a kinek vagyon, vagy szolgájával vagy jobbágjával hajtsa ki, egyébaránt behajthassák és 12 pénz legyen a büntetése mind a jármatlan marha kihajtásért. — Falu híre nélkül senki juhát ki ne hajthassa se vetésre se tarlóra három forint büntetés alatt. — Külső falubeli marhát juhakon kívül privátus ember ne fogadhasson, falu híre nélkül, három forint büntetés alatt havasokra.³

1670. Debreczen városi statútum. Az alsó- és felsőjárás szabados felől végeztetett: az város közönséges nyomását városbeli marhák szabadosán élhetik; az pénzes földet pénz

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 500—504.

² U. o. II. 1. p. 246—47.

³ Erdélyi Gazd. Tört. Szemle 1897. p. 55.

után bírhatják. Mind az két részről az pásztorok az háborúságra való okadást eltávoztassanak; egyik csorda másik bosszúságára ne legyen, ne járjon.¹

1674. A nagyszöllősi földesurak gazdasági rendtartása: „Az bírák a szőlőhegyre és Tarczalra oly vigyázással legyenek, hogy senki marhája, a juhon kívül, sem télben, sem nyárban, sem ősszel, sem tavasszal oda ne járjon; valamely marhát ott tapasztalnak, azt behajtsák, és a kié légyen: váltságon bocsássák el. Ha az uraké lészen, az paraszt tisztviselőket és pásztorokat büntessék.”²

1679. Szt-György városi statútum. A szomszédos parasztoknak nagy és okvetetlen büntetés terhe alatt tilos, hogy marhájukat és juhaikat a város határában és kaszálóin, akár kaszálás előtt, akár utána legeltethessék; azokat rögtön be kell hajtani vagy az ökörpásztort, vagy juhászt megzalogolni. Ez a polgárjog elvesztésével is jár.³

1679. Szabolcsmegyei statútum. Sok nehéz panasz merült fel némely községek ellen, a melyek a kölcsönös és közös legeltetést akadályozzák; rendeli a vármegye, hogy a ki az ilyen legeltetést akadályozza, az tizenkét magyar forintra büntethető.⁴

1679. Nógrádmegyei statútumok. Tetemes károk merültek fel a miatt, hogy a parasztok az uriszék — judlium — ismételt tilalma ellenére, hol nyíltan, hol titkon tilalmas helyeken legeltetnek; azért elrendeltetik, hogy a kik ilyen kárt okoznak, marhájuk azonnal behajtandó és annyszor a mennyiszor tizenkét forintra és a kár megtérítésére ítélandók. — Nagyon sok egyenetlenségek származnak az egyes birtokosok között amiatt, hogy egyik vagy másik birtokos pusztájától távol lakik s a többiekkel közösen a legelőt nem használhatja, azok pedig az ő legelőrészt barmaikkal elárasztják s ő alig vehet birtokából valami hasznot..⁵

¹ Corp. stat. III. p. 681.

² Magy. Gazd. Tört. Szemle 1895. p. 182.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 787.

⁴ U. o. III. p. 181.

⁵ U. o. IV. 1. 441. p. 443.

1685. Egy erdélyi főharminczados utasítása. — A kik marhájokat legeltetésnek okáért a török határában hajtják, különben meg ne engedje, hanem a harminczadra betérni kényszerítse, a hol a marháj oknak számát igazán felírhasssa és arra szorgalmatosán reávigyázzon, ha azon szerént hajtják vissza marhájokat, a mint elvitték. És ha comperiáltatik igazán, hogy a legeltetésnek praetextusával valaki eladta, nem lévén különben mód a megbüntetésben, az ország articulusa szerint, citáltassa a vármegye székére és prosequálja törvénnel; ha pedig valami részét adta el és többt visszahajtja, azon marhákat confiscálja.¹

1685. Nyitramegyei statútumok. A vágújhelyiek kérésére a megye a bérlők és albérlők ügyében hozott határozatát megújítván, elrendeli, hogy mivel azok közösen használják a legelőket, berkeket, erdőket, hegyeket s a magok és állatjaik fentartására szükséges egyéb eszközöket: azért a közös terhekben is arányosan kell részt venniök.²

1687. Nagyszombat városi statútum. Azok a nemesek, a kik nem városnak lakói, a legelő használatából kizáratnak s ha megintés daczára marháik a legelőkön találtatnának, beliajandók.¹

1688. Nagyszombat városi statútum. A polgárok és más lakók marháit idegen pásztorral legeltetni nem szabad.⁴

1698. Nagyszeben városi statútum. A város határán juhnyáját túrni nem lehet, bár kié legyen is.⁵

Feldgraff.

1668 és 1702. Privilégium baromtenyésztők számára: „Wir Graff Paul Esterhazy von Galántha, Erbgraff zu Forchtenstein, der Herrschaft Eisenstadt, Lanser und Laggenbach etc. das für uns khomen seyn die gesambte Zöch und Viertelmeister, der Viehalter, für sich selbst und anstatt deren Ihn unserer

¹ Magy. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 134.

² Corp. stat. IV. 1. p. 481.

³ U. o. IV. 2. p. 566.

⁴ U. o. II. 2. p. 568.

⁵ U. o. I. p. 583.

Graff- und Herrschaft Forchtenstein und Eisenstatt gehörigen Fleckhen und Dörfern etc. befindeten *Feldgraffen*¹ und Halter — felmutatják II. Ferdinánd privilégiumát — dessen Feldgraffen und Haltern Ihm den Löblichen Marscht Mattersdorf — Nagy-Marton — ertheilte Ordnung und Freyheiten — azoknak megújítását kérvén. Gróf Esterházy Pál azokat 5 cikkben a fraknoi és kismartoni baromtenyésztők számára is megújítja. Datum Schloss Forchtenstein 25. Mai 1668 I. Lipót király 1668 szeptember 28-iki és Bécsben 1702-iki december 23-iki privilégiumaival megerősíti. A „Lieber Regiusban.“²

Füvelő rend, Füvelő hadnagy.

16U6. Lőlegeltetési rendtartás. „1° Hogy az praesidiáriusok, idegen emberek lovaít semmi okon az maguk lövők között nem füvelik; ha pedig olyan reprehendáltatnék, ipso facto: az füvelő hadnagynak hírével, az városiak az lovat elvihessók, vagy taxálni akarják, vagy oda akarják veszteni, szabadságokban legyen.“

„2° Az praesidiáriusok és pedig magok, lovat többet ott ne tarthassanak, kinek mennyi lóra fizetése, egy-egy vezetéket füvelhessen, úgy hogy egy lovas katona két lovat, három lovas négyet füvelhessen. Ha pedig ezek felett több lovakat tartanak, autoritása legyen az németi bírónak, megcirkálni, és ha feljebb találtatik, az feljül megírt mód szerint procedáljanak ellene.“

„3° Az hol füvelő helyek lészen, úgy mint az búzák között, az elébbi szokás szerint az utakon járjanak és hordozzák lovakat, senki károkat ne szerezzon. Ha pedig azon reprehendáltatik valaki, magokhoz lovökhöz hozzányúlhassanak az németi kerülők, avagy kárvallott emberek és az kárt mögböcsültetvén, azokon megvehessék. Ha pedig refractarius találtatnék, hogy magát meg nem hagyná fogni, avagy lovát, zálogát adni, tehát ad requisitionem quaerulantis tartozzék az kapitányok, avagy helytartói az refractáriust megfogatni és az quaerulans pars előtt,

¹ V. ö. pag. 192.

² WENZEL G.: M. O. Gazd. Tört. p. 388.

három pálczával megveretni és az kárról mindazonáltal sine ulla dilatione impendálatni.“

„4° Az városiak is viszont: az szokott füvelő helyeket fel ne szántsák és meg ne szükétsék; kire vigyázások legyen az bírának, szükséges. Alioquin ha azonban felszántának, szabadságok lészen az praesidiáriusoknak, hogy az veteményt megétessék.“¹

Fűbér.

1676. A szemerei közbirtokosok kötelezvénye arról, hogy az általuk legeltetésre kibérelt iványi erdőben károkat okozni nem fognak. „Mi szemereiek az iványi erdőben, mely vagyion Sopron vármegyében, pascuatióra bérlettünk, marháinkat, mint királynénk ő felsége örökös jószágára nem különben hajtadjuk és legeltetünk azon megírt időben, ha nem adó és census fizetésre ú. m. az elmúlt 1675. esztendőben fizettünk marháinktól, minden marhátúi három-három pénzt *fűbért*. . . ”²

Tűzrend.

1601. Nagyszombat város statútuma. Idegen polgárnak a falakon kívül épített juhaklakban tüzelőhelyet építeni nem szabad, ha valaki ezt megkísérli, a tanács az ilyen épületeket széthányatja s az eddig építetteket is bontássá le. Senki az akiokban se éjjel, se nappal tüzet rakni ne merjen.³

Í642. Debreczen város statútuma rendeli: „Unanimi senatus voto decretum, hogy sem pásztorok, sem vadászok, sem városi, sem kívül való emberek sub poena fl. 12 az nagyerdőn, Apafáján, cserén és fancsikai erdőn tüzet csinálni, tenni ne merészeljenek, mert azért fl. 12 megbüntessenek ugyan, de az tűz elszálladván, ha megégnek az erdők, fejek esik el érette, az kik miatt az történendik.“⁴

¹ M. Gazd. Tört. Szemle 1898. 4. p. 214—215.

² Érd. oklt. I. p. 595.

³ Corp. Statut. IV. 2. p. 234.

⁴ Érd. oklt. I. p. 452.

Továbbá: Decretum est, hogy az mely emberek az Apa-
iáján disznójuknak ólakat csináltatnak, az disznópásztoroknak
sem ott, som más erdön, nemhogy nyers fát, de még asszút
is vágni fejszével ne merészeljenek, sub poena fi. 12; hanem
azzal elégedjenek meg, az mit kezükkel töregetnek, azzal tüzel-
jenek. Az Nagyerdőre is penig sub poena specificata, az hol
elvágták volt, az disznókat ne bocsássák, hogy az vágáson
indult facsemetéket ne eradicálják s ki ne hányják. Az hol
penig az kezükkel töregetett fa az pásztoroknak elégséges nem
lészen, az gazdáik másképpen szerezzenek fát nekik¹.

1690. Kőszeg város szabályrendeletéből. Lássá minden
polgárember, hogy sem ökörhajcsárja, sem szolgája, a mikor
a marhát az erdőre hajtja, tűziszerszámot ne vigyen magával,
oda ne hozassa, ott ne használja.²

Zsellérek.

1682. Barsmegye statútuma. Igen sok zsellér, ki semmiféle
földesúr hatósága alatt nem áll, barmát is azon a területen
legelteti, a hol tartózkodik; azért meghagyatik, hogy az ilyen
zsellérek e rendelet kihirdetésétől számítva: kétszer kéthét
lefolyta alatt, magukat az illető földesúr hatósága alá vessék
és a nekik kijelölt földeket foglalják el, különben lakóhelyeikből
eltávolíttatnak.³

Összegezés.

A mi a nagyarányú marhatenyésztésre vonatkozott és
mint egész folyamat erre a XVII. századra is átnyúlt, azt már
az előző század összegezéséből megismertük. így itt csak a
többi adatokból meríthető kép megrajzolásáról, jelentőségének
méltatásáról lehet szó.

A tagozódás, tehát az ősi jellegből való kivetkőzés, foly-
tonos fejlődésben van. Statútumok, falutörvények, rendeletek

¹ Érd. oklt. I. p. 452.

² U. o. I. p. 612.

³ Corp. stat. IV. 1. p. 452.

minden csak képzelhető viszonyt szabályozni, korlátok közé szorítani igyekeznek. A tulajdonjog éledését követi az ellene törő visszaélés, ennek nyomán halad a megtorlás, kis birságtól a jószág lelövéséig, a pásztorember fejevételeig. De az tökéletesen mindegy, akár a német Pozsony statútuma, akár a Csik-Szt-Tamás falutörvénye intézkedik, az egészről valóban hatalmas önkormányzati szellem szól felénk, a melyben a magyarság-ősi, nemzetségeinek önrendelkezésén alapuló szervezetére ismerünk reá; a melyből a nemzet alkotmánya is kifejlődött.

A mi pedig ezt az önkormányzatot illeti, el kell ismerni, hogy valóban meghányt-vetett intézkedéseket szült, a melyek között egyetlen egy sincs, a melyről elmondhatnák, hogy kivetni való, barbár kornak, értelmetlenségnek szüleménye. Áll ez még ott is, a hol a bitangban ért, kárttevő állat lelövéséről intézkedik. Túlságosan szigorú csak a debreczeni fejevétel; noha ebben is megvan a ratio és tanúság: az erdő nagy becsének fölismerése s az elrettentés szándéka.

I. Rákóczi György ellenörködése a jó gazdáról tanúskodik és érezhető, hogy az akkor általános volt. Ezt legjobban megmagyarázza az a körültekintés, a melylyel a munkácsi urodalom udvarbírája számára készült utasítás is' (1616) tanúskodik.

A tulajdonjog állására jellemző világot vet a sok tanuvalatás, a mely kétes esetekben széles alapokon fogatosított TAGÁNYI KÁROLY kutatásaiból tudjuk,¹ hogy még messze, be a XDC századba nyúlva, tömérdek gazdátlan földje volt az országnak, a melynek örök tulajdonul való átalakulása, nem a szerzés, hanem a foglalás útján haladott és a mint haladott, mind összébb szorította azt a területet, a melyen a lovas nomád-élete ősi eredetiségében folyhatott és fejlődhetett volna: *a szabad legelőt*.

A nyűgöt legközvetlenebb befolyása alatt álló és akkoron nem is magyar Pozsony szabott numerus clausust, a midőn elhatározta, hogy polgárai 12 marhánál többet nem tarthatnak.

¹ M. Gazd. Tört. Szemle 1895. XV. p. 103. és vesd ö. MEITZEN A.: Siedelungen und Agrarwesen etc. etc. III. 1895. pag. 581.

A korlát minden téren emelkedik, szaporodik: az önrendelkezés, a vagyonosodás ellenében is.

Keletkeznek lókötőhelyek, *füvelőhelyek*, melyek *füvelő had-nagy* alatt állanak s arra valók, hogy az átvonuló erőszak garázdálkodásának renddel állják útját.

A juhtenyésztés szervezetére világot vet a gömöri juhásztársulat, a „Walaska sloboda“ = juhászszabadság, mely aligha magyar intézmény; de világosan bizonyítja a juhtenyésztés nagy arányait. Rendkívül fontos és érdekes a vasvármegyei pásztorok czéhlevele, melynek bevezetéséből látjuk, hogy a pásztorság maga járult ura, Nádasdy Ferencz, színe elé és maga kérte a czéhbe való szervezést. Nevezetes az a többször előforduló kitétel: „*mezei grófok avagy marhapásztorok*“. A czéh községi szervezetet tüntet fel, mert feje a *bíró*, ki mellett négy *fertályos mester* van. Itt már belejátszik a felekezeti szín: az úrnapi és egyéb processio és ide húz a viasszal való bírságolás is. Ez a mezei gróf később — 1668 — német oklevélben mint „*Feldgraff*“ fordul elő.

A kecske ellen folytonos a küzdelem és mindég az erdő fenntartása érdekében. Éppen az erdő becsének és fontosságának fölismerése szülte a sokféle rendtartást, mely az erdei legeltetést szabályozza, még pedig mindég észszerűséggel, az erdő fenntartása érdekében.

A Szepességről föl van jegyezve, hogy a beteg marhának külön való legeltetését rendeli el; a mi korunknak is dicsőségre válnék, mert mély belátás eredménye.

Itt-ott fölvetődik egy-egy nemzetiségi vonás is. így a fogarasvidéki tanuvallatásban a „*gostina*“ szerepel, a melynek kettős az értelme; jelenti a legeltetésre, tehát mintegy vendégül befogadott idegen marhát és jelenti, átvitt értelemben, azt a bért vagy díjat is, a melyet a tulajdonos a befogadónak állatjai után fizetett. A szó szláv: gost = vendég, gostina, vendégség; tót elváltozásban: host és hostina. Nyilvánvaló, hogy az oláhság közvetítésével jutott be a fogarasvidéki magyar tanuvallatás szókészségébe.

Nemcsak figyelemre méltó, hanem fontos is az az adat, a melyet SIMPLICISSIMUS jegyezett föl. Ő t. i. azt hitte, hogy a magyarok a verőmalaczt elássák, nehogy visításával a kondát elvadítsa. Nyilvánvaló azonban, hogy sírnak nézte azokat a gödröket, a melyekbe a magyar kanászok, ól helyett, vagy annak nemlétében, a koczákat fiasztatták, tehát „*fiasztó gödrök*“, a melyek egyszersmind arra valók is, hogy az anyaállatot, ösztönénél fogva, helyhez kössék, a kis állatok elszedését pedig megakadályozzák. Semmi kétség, hogy ez az ősi mód világossá teszi a disznónak a nomádsággal való járás-kelését. Átjött a legközelebbi múltba is.

A fölemlített „*tüdőltáncz*“, mely abban állott, hogy a kanász a hátára kötötte a leütött disznó tüdejét és így járta a tánczot; ez mindenesetre messze múltból ered; holott a „*pásztorbáb*“ valószínűleg az *őrfával* kapcsolatos és élénken emlékeztet a magyar kukoriczacsősz őrfájára, a melyről kukoriczaérés idején széttekint a rábízott területen, hogy a tolvajlást észrevegye, megakadályozza. De a csősz a maga kényelmére szokszor érett tököt tűz föl az őrfa csúcsára, erre ráteszi kalapját, hozzá akasztja szűrét, hogy a tolvajló nép ezt a fűrfangot élő, örökdő csősznek nézze.

A XVII. század összegezõ szemléjének véget szakasztva, csak azt lehet sajnálni, — s ezt TAKÁTS SÁNDOR is kifejezte i. h. — hogy az ősi, szabad pásztorélet, egyáltalában állattenyésztés elhanyaglásával, örökre elveszett egy megbecsülhetetlen értékű nyelvkincs, a melyről föltehető, hogy messze bevilágított volna a nemzet régmúltjának homályába.

XVIII. SZÁZAD.

Ménés, Csikósok, Lótartás stb.

1723. Csikósok kötelességei. Szeged város statútuma.

1° Minden igyekezettel tartozik az lovakat legeltetni és-
itatni annak ideiben.

2° Minden lopástól magát megtartóztatni.

3° Tolvajokkal és rossztévőkkel nem társalkodni, sőt azokat földadni és ha lehet megfogni és megfogattatni.

1° A rossz társaságtól magát óvni.

5° A tobzódást és korhelkedést kerülni, tolvajok megfogtatásában segítség lenni.

6° A bujtárokat tolvajságtól és kóborlástól tilalmazni, az lovaknak gyors gondviselésére ébrezgetni és jó rendben azokat tartani.

7° A kövér lovakat zsírjáért meg ne ölje, se pedig más lovát útra fizetésért, vagy ajándékért ne adja senkinek, a gazda híre nélkül meg ne nyergelje.¹

1725. Lótartás tilalma. Pest-Pilis-Solt megyei statútum. A pásztorok restségének megakadályozására elrendeltetik, hogy azon pásztorok, a kik baromnyájukat vagy göbolyöket legeltetnek, lovakat, a melyeken lovagoljanak és a barmokat minél gyakrabban elhonyagolván, ide-oda bolyongjanak, tartani ne merészeljenek.²

1727. Szeged városi statútum. „Determináltak, hogy semmi-némü csikós, gulyásnak, juhásznak, *ridegnek* és más akárkinek lovat kölcsön adni, gazdája híre vagy jelentéstétele nélkül ne merészeljen; az gulyások pedig semmi lovat a barom mellett se tartsanak.³

1730. Heves- és Külső-Szolnokmegye statútuma. Habár a pásztorok a lótarástól már eltiltattak, magukat még jelenleg sem alkalmazzák a vármegye ezen határozatához, azért az úriszék által kihirdettetik, hogy ez nekik jövőben elkobzás büntetése alatt tilos, s a kinél a határozat kihirdetése után lovat találnak, azt a bírák azonnal konfiskálják.⁴

1732. Szabolcsmegye statútuma. A csordásoknak és gulyásoknak lovakat tartani nem szabad s aki ilyet tartana, az tőle

¹ Corp. stat. III. p. 726.

² U. o. IV. 1. p. 875.

³ U. o. III. p. 736.

⁴ U. o. II. 1. p. 412.

elvételessék; az említett gulyánál rejtőzködő szegénylegények pedig haladéktalanul bebörtönözendők.¹

1750. Pest-Pilis-Soltmegye statútuma. A ménesek és gulyák pásztorainak, a birtokos felelőssége mellett, a lótartás megengedhető — v. ö. 1725.²

1799. Csongrádmegye statútuma. A helységek előjárói minden számadó csikósnak és gulyásnak köteleztessenek új és nyomtatott igazságlevelet a község pecsétje alatt kiadni, a melyben először a számadónak és bojtároknak nevei és személyes leírásai, ennekutánna pedig a nyerges lovaknak leírásai megjegyeztessenek.³

Gulya.

1701. Pano István 268 oláh marhát hajtott föl Bécsbe. Az oláh marha nagyon apró.⁴

170H. Nürnbergben egész forradalom tört ki a magyar ökrök miatt. *Then* uram istentisztelet idején hajtotta jószágát a városon keresztül s egy augsburgi polgár, a templomból kijövet, rávágott az egink ökorre. Az ökör széttépte békóját, halálra gázolta bántóját s a lármától a többi állat is megvadult és nagy dúlást vitt végbe.⁵

1712. Nürnberg városa engedélyt kap 250 darab magyar marha kihajtására a harminczad és a handgraf illetékének megfizetése mellett.“

1713. Nürnberg városa sok utánjárásra engedélyt kapott 300 magyar vágómarha vásárlására és roppant bajjal, az uralkodó dögvész közepette, november vége felé a szilaj marha Hartmannsdorfnál teljes épségben állott. A város a 300 ökörnek valóságos ünnepélyes bevonulást rendezett.⁷

¹ Corp. stat. 111. p. 323.

² U. o. IV. 1. p. 842.

³ U. o. III. p. 461

⁴ TAKÁTS SÁNDOR adatai a közös pénzügymin. levéltárából.

⁵ U. o.

⁶ U. o.

⁷ U. o.

1719. A győri vásárra 36 magyar marhatőzsér felhajtott 3636 marhát; elkelt 1391, párja 57—74 tallérjával. A szeredi vásárra ugyanekkor 4000 kövér marha hajtattott föl; szebbje 47—48 talléron kelt páronként.¹

1722 táján III. Károly határvámokkal vette körül az országot, így császári útlevél nélkül semmit sem lehetett az országból kivinni. Az 1722/3-iki országgyűlésen a rendek panaszára azt felelte, hogy a magyar marhára első sorban Bécsnek van szüksége. A mi ott nem kell: vihetik akárhova! De a nagy vám ezt akadályozta. A birodalmi városok könyörögtek, hogy közvetlenül vásárolhassanak — mind hiába! noha maga az udvari kamara is javasolta. Az engedély csak ritkán adatott meg.²

E században, GROSSINGER szerint, a marhapásztorság így tagozódott: Azok, a kikre ökrök őrizete bízva van, magyarul *göbolyös, gulds, tsordás, bojtár* vagy *béresnek* is nevezetnek, a mint több vagy hevesebb barmot gondolnak.²

1723. Szeged város statútuma. Gulyások kötelességei:

1° Minden igyekezettel tartozik a marhákat itatni és legeltetni.

2° Minden lopástól magát megtartóztatni.

3° Tolvajokkal és rossztevőkkel nem társalkodni, sőt feladni és ha lehet megfogni és megfogattatni; olyan bitangokat tanyájáról eltiltani.

4° A tobzódást kerülni, tolvajok fogatásában segítségre enni; sőt tolvajokat s egyéb gonosztévőket tartozik megfogni.

5° Az beteg marhát vagy dögöt jó idején gazdájának megjelentení és megizenni, az esendőt pedig meg nem nyúzni, míg a gazdájától szabadsága nem lészen.

6° Az bujtárokat tolvajságtúl, kóborlástól tilalmazni, az marhának gyors vigyázására ébrezgetni és jó fenyítésben azokat tartani.

¹ TAKÁTS SÁNDOR adatai.

² U. o.

⁴ Hist. phys. Hungariae I. p. 120.

7° Nem leszen neki szabad kocsmában menni és ott részegeskedni és korhelkodni.¹

1797. Gulyásokra vonatkozó intézkedés. Beregmegye statútuma. A gulyások rendesen a húsvéti ünnepek után hajtják ki a barmokat a legelőre és Szt Andráskor már abban hagyják a legeltetést és bár így csak félévig szolgálnak, mégis egész évi bért követelnek. A rendelet tehát úgy intézkedik, hogy tekintet nélkül Szt András ünnepére, a gulyások mindaddig legeltessének, a míg az idő a legeltetésre alkalmas. A gazda pedig, ha tartást nem ad, akkor minden két éven túli baromért fizet 17 krt.⁸

Csorda.

1718. Marosszék constitutiói. Némely faluk csordapásztort nem tartván, marhájuk a tilalmast gázolja, némely privatus emberek pedig, ha pásztor vagyon is, eleiben marhájokat nem adják, melyből következik, hogy marhájokat gyermekekkel őriztetvén, kárt tesznek; végeztetett azért, hogy minden faluk marhájoknak sub poena fi. 12 marhájokat pásztor eleiben adni és azokról fizetni tartoznak; nevezetesen pedig a hol ökörpásztor vagyon, hakinek bekertelt tilalmassá nincsen, ökreit a pásztor eleiben adni tartozzék, melyet haki nem cselekednék, toties quoties tisztelt atyáinkfiái a megírt poenat az engedetlen emberen exequalja, in super hakinek kárt tett marhája, azt fizesse meg.³

1718. Csordapásztor bére. Marosszék constitutiói. Minden ember az ő idejében a pásztornak, ú. m. fele bért Szt János napján, felét pedig, ha elébb nem is, a pásztorságnak végén megfizetni tartozik, melyre a falusbírónak gondja legyen; és haki eszerént meg nem fizetne, admoneálja, és ha az admonitióval is nem gondol, egy-egy frttal toties quoties büntesse meg; és

¹ Corp. stat. III. p. 72β.

² U. o. II. 1. p. 502.

³ U. o. I. p. 78.

ha azzal sem gondol, requirálván V. tiszt atyánkfiát, fizetessen meg az ilyen consturna (konok) emberrel poena fl. 6.¹

1795. Csordásoknak bére. Hódmezővásárhely városi statútumok. Az becsületes tanács együttülésében meghatározott, hogy mind az ökör-, mind pedig az tehéncsordásoknak egy darab marhátúí, a ki pénzül fizet, 17 kr fiztessék, az tartást is beleértvén; a ki pedig tartotta és tartani akarja, az olyan gazda egy darabtúl tartozik adni a csordásnak 6 itze búzát; az olyatén pedig, a ki sem pénzt fizetni, sem pedig tartani nem akarja, fog fizetni minden darab marhátúí 15 itcze búzát, mely végre az csordásoknak mértékje az városházánál meg fog billegztetni.²

Marhaállomány.

1719. Szegeden volt 756 ökör, 330 ló, 802 tehén, 618 tinó, 200 ártány, 1874 juh.³

1779-ben 100,000 birka, 4000 ökör — 12 barmokban (gulyában) és 7 csordában — 4000 ló — 6 ménésben.⁴

Konda.

1719. Makktermésbecslés Sárospatakon. „Mi sárosnagypataki főbíró recognoscáljuk, hogy a pataki udvarbíró maga eleibe hivatván bennünket, kívánván kétrendbeli kondásokat a Long erdőn levő actualis glandinatio (makktermés) iránt examináltatni, azok az szerint, a mint következnek, lelkiisméret szerint fateálták:

Primo, a méltóságos uraság részéről való kondások . . .

Secundo, külföldi oculált kondások . . .“⁵

1719. Krasznamegyei statútumok. Nagy kár tapasztaltak abban is, hogy némely vakmerő emberek magok sertésmarháit

¹ Corp. stat. I. p. 78.

² U. o. III. p. 794.

³ REIZNER: Szegedi adólajstrom, in litt.

⁴ U. a. — U. o.

⁵ Érd. oklt. I. p. G41.

a tiszta réteken járattván, feltúratják, mely miá haszonvehetetlenné tétetnek sok jó rétek; azért valakinek sértési azután tiszta Rétben deprahendáltatnak, a gazda incurraljon in poenam fi. 12; a rétbeli kár is pedig megbecsültetvén, a rét gazdája contestáltassék. Ide nem értvén az olyan lunkákat, minómüek a Hidvégi, Lompéti és Majadi lunkák.¹

1733. Tanuvallatás Aranyosszék közös erdejéről. Tanuk vallják: Régen nekünk, hidasiaknak, erdőpásztoraink kihajtották az utrumban megnevezett erdőből az szék disznópásztorát, azután az székbeliék odahajtották a magok sertéseiket, melyeket fizetésért őrzötenek a mi sertéspásztoraink; de azután a székbeliék viszontag felköltének és egy darabját ezen makkos erdőnek megtiltották és vagy negyvenöt sertésöket onnan be is hajtottak, melyek osztán oda is vesztenek.²

1738. Szt-György városi statútumok. „Determinieret ein wohlweiser Rath und die Herren Genandten, dasz die allhiesigen Freyhäuszer und Bestandler vor ein jedwedese Stuckei sit venia: Schwein Viche for die Pascuation oder Weydung denar 10 zahlen sollen.“³

1713. Szentgyörgy városi statútum. Minthogy az idevaló sit venia disznómarhával a Curialista urak sertései is törvény tilalma daczára az erdőbe legeltetés végett hajtottak, rendelje el a becsületes tanács a nevezett Curialista urakkal egyetértve, hogy sertéseiket az erdőből, a melyben semmiféle jussuk nincsen, ismét kihajtsák.⁴

1750. A dévai uradalom jószágkormányzója által a dobrai Krajnik részére adott utasításból. „Makktermés idején idegen sertéseket szoktak dominális emberek magok pásztorságok alá fogadni; azokat Krajnik uram vegye lajstromba . . .“⁵

1701. Szt-György városi statútum. „12° A hegypásztorok-

¹ Corp. stat. I. p. 3C7.

² Érd. oklt. I. p. 682.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 718.

⁴ U. o. IV. 2. p. 734.

⁵ Érd. oklt. II. p. 118.

nak és csőszöknek megengedtetik ugyan, hogy a szőlőkbe bitangoló s. v. sertéseket, ha másképp kikergetni nem bírják, lelőjjék, erről azonban tartoznak a tulajdonosnak, intézkedés végett, jelentést tenni.“¹

1794. Kondások rendje, a KAssics-féle „Enchiridion benign, ordinationum“ szerint.

A kondások az illetékes ezolgabírák által, városokban pedig kiküldendő tanácsosok által, minden évben összeírandók.

A kondások a szolgabírák által minden negyedévben meglátogatandók és erről az alispánnak jelentés teendő.

A kondások tanyáit kötelesek a szolgabírák — judices nobilium — különösen makkérés idején meglátogatni.

A kondások felügyelőire nézve azon területeken, a hol több kondás nyájával majdnem egész éven át az erdőkben marad, meghatározotatok, kik tartoznak rájuk felügyelni.

A kondások felügyelői tartoznak hetenként kétszer, váratlanul, előre nem sejthető időben a nyájakat és a kondások tanyáit meglátogatni és egyik vagy másik nyájat némelykor megszámlálni.

A kondások felügyelője tartozik a nyáj tulajdonosának a disznók makkoltatásából folyó jövedelemmel együtt, a disznók számát és fajtát, valamint az időközben métely által elhullottakét is saját aláírásával megerősíteni.

A kondások felügyelői mellé több-kevesebb kerülő rendeltetik, kik az erdők rejtekhelyeit is tartoznak ismerni.

A kondások, bárkinek felügyelete alá rendeltetnek, a földesurak közül senkinek sem szabad kondását azok felügyelete alól kivenni, vagy azokat működésükben akadályozni.

A kondások fölügyelőinek díja a hatóságok által határozatik meg.

A kondásoknak uruk vagy gazdájok engedelme nélkül még saját sertéseiket sem szabad eladniok, a ki megveszi, megbüntetik.

A kondás a mételyben elhullott sertés egész hulláját tartozik számadáskor a felügyelő előtt felmutatni, nem pedig csak azoknak levágott füleit.¹

1797. Beregmegyei statútum. Magánosok több kondást ne tartsanak, mert azok az tilosban sok kárt szoktak tenni és az okozott sok kárt a pásztor között nem lehet behajtani. Elrendeltetik tehát, hogy egy-egy birtokos csak egy kondást tartson — esetleg többen közösen, évi bére pedig a két évnél idősebb állattól egyenként 1 kr és napi tartás egy évestől 1 garas, 2 évestől 9 kr, három évestől és idősebbtől 15 kr. És haj ezt a gazda természetben akarja kiadni, így is teheti.²

1799. Csongrádmegyei statútum. Tapasztaltatván, hogy az gondtalanul legeltetett sertvések az utakat és töltéseket feltúrják és járhatlanokká teszik, tilalmaztatik, hogy a gazdák sertvéseiket közutakon legeltessék. Az áthágó kondások, vagy ha azok egyenes meghagyást igazolhatnának, pedig gazdáik, szolgabíró urak által az okozott kárnak helyrehozásán kívül, ha nem-telenek, 12 pálcza, ha nemesek, szóbeli per útján megveendő 12 forintok fizetésével rendeltetnek fenyíttetni.³

Juhászat.

1717. Pozsonymegyei statútum. Egy öreg juhásznak való szűr 3 firt 5 kr.⁴

1719. Juhászok szerződése. A fertőszentmiklósi uradalom rendje. Juhtartás Csapodon, Szt-Miklóson, Szerdahely közt vagyon; de hozzáadhatni az endródi határnak alkalmatosságát is. A nevezett négy határ ötezer darab juhot nyárban télben capax az uraság számára kitartani. Ahhoz képest esztendőnként szükséges lészen ezen oeconomiát szaporítani s a juhászok contractusit úgy köll accomodálni, a mint a hegykői jószágnak contractusa. A kinek $\frac{2}{3}$ öreg és $\frac{1}{3}$ fiatal juh adatik kezére:

¹ KASSICS: Enchiridion benign, ordinat. III. p. 637—639.

² Corp. stat. II. 1. p. 502.

³ U. o. III. p. 477.

⁴ U. o. IV. 1. p. 635.

haszon és kárvallás, mind telendő költség őket illeti, s általában árendát ad minden darabtól 75 dénárt és ezenkívül általában a juhok egész számától, minden száztól tíz fiatal bárányt, szaporításra valót, mely fiatalokat minden Szt Mihály napjára a juhok előbbeni számához hozzávenni és más esztendőre is a szaporított számot a megírt contractus szerint fizetni tartozik.¹

1719. Ugyanaz. Ellenben az uraság ad nékie minden száza, négy marhával öt robotos szekér, avagy két marhával nyolcz robotos szekér szénát; szalmát pedig annyit, a mennyire szüksége lészen.²

1724. Juhászok megrendszabályozása. Esztergommegyei statútum. Hogy a juhászok sokféle kellemetlenkedései elkerülhetők legyenek s az őtőlük elkövetett lopásokat büntetni lehessen, a vármegye bírakat rendel közējők, a kik igyekezzenek, hogy azokat rendre szorítsák, azon hozzáadással, hogy jegyes birkákat tartaniok tilos.⁸

1729. Pest városi statútum. Tudomásunkra lévén, hogy az elmúlt kemény télen sok juh ment tönkre és sokaknál a szám tetemesen csökkent, a legelő ellenben ezidén olyan, a minő már sok év óta nem volt, a korlátozástól ezidőszertint még eltekintünk, úgy azonban, hogy a kijelölt határon túl senkisémm járassa juhait, mert a csőszök a határt áthágó juhokat lelövik és akkor a kárt kiki magának tulajdonítsa. Ha azonban az idő változnék, vagy tapasztaltatnék, hogy ez a városra vagy a polgárságra nézve káros, ebben az esetben mindenképpen a teljes korlátozás — Abschaffung — következne be.¹

1738. Tordamegye tanuvallatása a szindi földek és erdő felől. Karsai János vallja: „Mikor Lugosi uraméktól ökörlegeltetésre vásárlóit határnál az Grabaricsné asszony juhait behajtottuk, harmad napján az behajtásnak magam mentem viceispany uramhoz, hogy mitévők legyünk, mivel nem akarjuk kiváltani,

¹ M. Gazd. Tört. Szemle 1896. p. 97—98.

² U. o. 1896. p. 98.

³ Corp. stat. IV. 1. p. 666—667.

⁴ U. o. IV. 2. p. 687.

de ispán uram azt mondotta, hogy nem kellett volna az asszony juhait behajtani, hanem csak az pakulárét, azért adjuk vissza az pakulár kezébe“.¹

Ugyanott. Mergis Vaszili vallja: „Azt tudjuk, hogy kicsiny és szűk az szindi határ és kénytelen az falu Lugosi uraméktól bizonyos ökör járó helyet árendálni; de azon juhok nem járnak, hanem ezelőtt három héttel Grabaricsné asszony juhait és a Műét is az ökörtalimasból behajtották volt és meg is büntették őket, az minthogy az falu pakulárja az büntetést meg is fizette, de az asszony nem akarja megfizetni“.²

Ugyanott. „Grabaricsné asszony juhait és tehenei tilalmasban járván, a falu behajtotta s az falu ereje szerint meg is büntette, az mikor is bizonyos számú kecskéket kiválasztván, mikor harmadnapig senki ki nem váltotta volna őket, az haza törvénye szerint az falu ispán uramhoz panaszra ment és juhokkal mitévő legyen, leküldött, mire ispán uram azt felelte: adják vissza az asszonyom majorjának kezébe és az falu fűzéssé meg (!) s az falu is az zálogul elvett kecskéket kiadni és az büntetést is megfizetni kénytelenítetik, ha az asszonyom pakulárján meg nem veszi az falu, azért az pakulár marháját kösse meg az falu“ (!).

Ugyanott. Yultur Tódor vallja: „Az szindi határnak és ökörtalimasnak igen szűk és kicsin voltát jól tudjuk és tapasztaljuk, mivel minden esztendőben az peterdi határon Lugosi uraiméktól kellek ökörlegeltető tilalmast, bizonyos számú nyári dolgosokkal taxálnunk; de ezt sem tarthatja meg az falu az járó és portálkodó ökröknek számokra, mivel Grabaricsné asszony az juhait és teheneit reá hajtattja és vesztegetteti, melyet az falu keservesen látván, az juhait behajtották és az falu egy forintig meg is büntette“.³

1763. Pozsonymegyei statútum. A pásztoremberek, különösen a juhászok a hazai törvények és megyei rendeletek ellenére

¹ Érd. oklt. I. p. 712.

² U. o. I. p. 717.

³ U. o. p. 708.

gyakran tetszés szerint vadásznak, azért eziránt a régibb rendeletek megújítatnak, s a vadászaton ért ilyen pásztorembereket és juhászokat büntetni lehet fegyverök és kutyájuk elkobzásával.¹

17H. Juhász fizetése. Pozsonymegye statútuma. Juhásznak, az melyik jobb és öregjebb, fizetése téssen ilyenformán:

Juhtartás, ha az gazdának circiter 200 juha

vagyon, téssen.....	N ^{ro} 25.
Kézpénz	4 den.
Öreg szűr	2 f. 50.
Egy pár új saru, vagy.....	1 f. 40.
Egy pár feje ruha, vagy	1 f. 50.
Téli sózás ab ovibus 20,vagy.....	—40.
Tartásra és eledelére, mécz— Metzen —	—20.
Fehér lisztnek, mécz.....	—02.
Bőti eleség, mécz	?
Húsra	2.—.
Só, font N ^{ro} 20	1.50.

Az juhát pedig *sózni* Szt György napig Szt Demeter nap túl.²

Ugyanott. Bojtár fizetése:

Kenyérre, mécz 12.	
Juhtartás, N ^{ro} 8.	
Öreg szűr, vagy	1 dr. 50.
Fejelés saru.....	—70.
Egy pár fehér ruha.....	—90.
Húsra	1 dr. —.
Sóra	—50.
Fehér lisztnek, mécz N ^{ro} 1.	
Lencse mécz $\frac{1}{4}$	
Kása mécz $\frac{1}{4}$ vagy bent való tartás. ³	

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 819.

² U. o. IV. 1. p. 822.

³ U. o.

1744. Juhászok félfogadásának ideje. Pozsonymegyei statútum. Az egyenlőség érdekében statuáltatik, hogy a szolgák szegődtetése, a szomszéd vármegyék rendjének megfelelően és az 1723. évi 26 articulus alapján is, még pedig a juhászoké Szent Demeter ünnepén, a többi szolgáké újévkor történjék.¹

1746'. Jászkún kerületi statútumok. Gyakori példa, hogy a juhászok, nagy fűtykösökkel felfegyverkezve, viszálykodásból gyilkosságba is keverednek; sőt e fűtykösökkel a nyájakban is nagy károkat okoznak. Azért a nagy fűtykösök viselése, mivel csak a farkasok ellen van helyén, most simpliciter eltiltatik 6 firt, vagy 15 bot büntetése alatt.²

1750. Jegyes *birkák*. Pozsonymegyei statútum. E vármegye régi és hosszas szokása konfiskálás terhe mellett tiltja a juhászoknak a jegyes juhok tartását, nehogy ezek a gazdáknak jó juhok helyett rosszakat adjanak. Mivelhogy ezt a jó szokást mellőzni kezdik, azért elrendeltetik, hogy a juhászok összes jegyes *birkái* tiltottaknak tekintendők, eladandók és áruk az illető egyház javára fordítandó.³

1756. Szabolcsmegye statútuma. Azok a juhok és barmok, a melyek Erdélyből e vármegye területére, legelőre hajtattak, egyenként megtaksálandók: amazok 1 és $\frac{1}{3}$, emezek 3 krajczárjával s ez a pénz a megye házi pénztárába fizetendő.⁴

1768. Liptómegye statútuma. Juhászok és pásztorok, juhok és kecskék számára, élő és sárjadózó fákat levágni ne merészeljenek; hogy ennek annál inkább elejei vétessék, legeltetés közben csak botokkal, nem pedig fejszéssel legyenek ellátva.⁶

1772. Hajdúkerületi statútum. A nyájajuhásznak a fejés meg nem engedtetik. (A nyájajuhász csak ürüket legeltetett, tehát fejős juhot nem tarthatott). A kik ezen determinációnak nem

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 821.

² U. o. II. 2. p. 43.

³ U. o. IV. 1. p. 839.

⁴ U. o. I. p. 388.

⁵ Érd. oklt. II. p. 275.

engedelmeskednek, ha alkalmasak lesznek, gyalog katonáknak adatnak, a kik pedig alkalmatlanok, 24 forinttal büntetődnek.

A juhászok a megdöglött juhot hústól tartoznak hazavinni, különben tőlök nem acceptáltatik.

A pásztoroknak korcsmákban korhelkedni, rőszegeskedni tilalmaztatik, különben, a ki compériáltatik, toties quoties 40 pálcza ütést fognak szenvedni.¹

1772. Ugyanott.

Nyájajuhászoknak nyáriban 4 kenyér, téliben 6 kenyér, ahhoz való ázalék (főzelék).

Fejős juhászoknak egy hétre 2 kenyér, két hétre 1 sajt. Elletésért, fejésért fizetése leszen 18 vonás forint, egy pár bocskor, melybe szüre, vasárnapi teje, sósvice és ráadás teje befoglaltatik.

A fejést elkezdi Szt György napja után két héttel, végzi Szt Mihály napja után két héttel.²

1781 táján. Mindszent-Algyő uradalmi történet. Algyő községe folyamodik az úriszékhez, hogy a német] *birkák* legeltetését tiltsa el.

Ugyanott az úriszék és az Uraság Herke János német /w'Áfl-juhait az algyői legelőről nemcsak, hogy ki nem tiltotta, sőt Szekeres József város főügyészének is megengedte, hogy 500 darabból álló „*bürge-juh*“ nyáját is az algyői, serkédi és svájczér járáson legeltethesse.

Ezáltal az említett legelők annyira elromlottak és elbűdösödtek, hogy az algyőiek legelő jószágai azt nem járhatták s ennek következtében Algyő helység 1781-ben az említett járások bérletéről *lemondani* kényszerült.³

A helység tartozott még a tisztházak javítása, kertelések és határok újítása s a gulya és a ménes téli legeltetése alkalmával őrizetet és segítséget adni.⁴

¹ Corp. stat. III. p. 493—94.

² U. o.

³ M. Gazd. Tört. Szemle 1895. p. 337.

⁴ U. o. 1895. p. 331.

Juhászczéhek.

A gömörmezei juhászok szabadalma, kik testületileg voltak szervezve — 1. XVII. század 1635 alatt — abban állott, hogy a krasznahorkai és csetneki uradalmakban lakó juhászok dózsmát sem bárányaik, sem vetésük után nem fizettek s a király dézsmásainak minden juhász csupán két sajtot és egy hevedert — nyilván a tót „opaszok“ — ha nem adhatta, 6 pénzt adott. A XVII. századbéli pör kimenetelét már ismerjük; a zaklatás azonban a XVIII-ik században megújult.

1702. Gróf Koháry, mint a gömörmezei tizedek bérlője, a tized megtagadása címén pörbe idézte a juhászokat és ugyanaz az I. Lipót király, saját 1676-iki kiváltságlevelét — lásd 1676 alatt — megtagadva, kimondotta, hogy a Wesselényi-féle kiváltság, az 1659-ki törvénynek nem praejudicálhat. Ilyenek után a juhászoknak pör-egyezségre kellett lépniök, mely szerint:

- 1° Az 1702 és 1703. évi tized fejében 600 frtot kellett lefizetniük;
- 2° Megígéri, hogy a tizedmentességre jogosult juhászok nevét és telkeit pontosan összeíratták;
- 3° Ha a gróf ezt az egyezséget nem hagyná helyben, a pör megújíttatik.

Úgy is történt; de a port csak 1716-ban újíttotta meg a gróf, a juhászok el is vesztették és a fizetni elmulasztott tizedek fejében 1560 írtban elmarasztaltattak és ezentúl a tizedet ők is minden évben megadni tartoztak.

Összesen 4380 forintot zsaroltak ki rajtok és most azután még az a látszólagos szabadság is elveszett, a mivel eddig kecsegtették. Csak II. József kormányzása alatt éledezett föl reményük és 1787-ben most már magok a juhászok indítottak port a Koháryak ellen, régi szabadságuk, vagy legalább a fizetett váltásösszegek visszafizetése végett. Ennek a pörnek a fordulatairól már mit íem tudunk, csak azt, hogy ügyüket egy táblai ügy-

véd vitte, kinek a XIX. század 40-es éveiben történt halála után, összes okleveleik előbb a kir. táblára, utóbb az országos levéltárba kerültek és ott a táblai ügyvédek után maradt iratok között fasc. 104. Nro 41 alatt őriztetnek.¹

Az 1686—1688-iki összeírás a szepesi kamara oklevelébe van letéve és evvel szemben áll az 1794-iki, mely tanúvallomások alapján készült. E szerint Gömörmegye kiváltságos juhászaik így csoportosultak falvak szerint:

Redova, az egész falu juhászokból állott; 1686-ban 20 juhászcsalád volt; 1794-ben pedig 24 házhelyet írtak össze:

Berdárka, szintén az egész falu juhász volt; 1686-ban 10, 1794-ben már csak 8 házhely volt.

Hankova, a régi 7 család — Sándor, Tobiasovics, Ortheim, Farkas, Matusow, Hricz, Oravecz — 1794-ben mind megmaradt és „mai napiglan az helységben levő házhelyen, az régi nemzetségeknek házhelyét megtartották“. A Farkas család pedig nemessé lett.

Pnszta-Kis-Szlabos, a régi négy családból — Regulyi, Ádám, Szarka, Blaskó — a Regulyi család kihalt.

Pétérmánfcilva, a régi, egyetlen juhászcsalád — Laczo — megmaradt.

Genes, a régi két családból — Gencsi, Gyurmán — egy ólt.

Sebespatak, a régi két család — Filo, Kartalik — megmaradt.

Bekenye-Újfalv, az egyetlen régi juhászcsalád — Kozár — megmaradt.

Körösön, a régi két család — Gyenes, Imre — megmaradt.

Szalócz, a régi négy családból — Csunó, Lőrincz, Ferencz — egy kihalt.

Jólész, a régi hót (?) családból — Bató, Keszely, Gécz, Jobbágyi, Grecs, Biridla — öt halt ki.

Hosszúrét, az egyetlen család — Pál — megmaradt.

Kis- Veszverés — Kis-Poloma — a régi hét családból — Zátroch.

¹ M. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 94.

Hanasz, Vrankó, Uhrák, Likó alias Urtakó, Usvák, Brendzár — öt halt ki.

Nagy-Veszverés, — Nagy Poloma — a régi három családból — Vaskó, Kvaszni, Kochel — egy halt ki.

Henczko, a régi hat családból — Belus, Vrankó, Slovák, Valach, Kovács — három halt ki.

Felső-Sajó — Felső Szlána — az egyetlen család — Sebek — kihalt.

Fekete-Lehota — a régi 13 család — Pukanszky, Holovka, Král, Holovár, Sopka, Andráskin, Michalikuv, Miklusovics, Helpen, Benkó, Poposik, Fedorkovics, Spirkó — 1794-ben mind megvolt.

Nagy-Szlabos, a régi 13 családból — Laczkó, Kozár, Jakobej, Válint, Kristofovics, Steller, Balczó, Seszták, Teslár, Lacsni — három kihalt, egy elköltözött, a Laczkó család pedig megnemesedett és Ladislaides nevet vett fel.

Rahócz vagy *Rohfálván*, a régi három (?) család — Varga, Paluczka, Gencsenszky — megmaradt.

Márkuska, a régi két család — Lipták, Maxi — megmaradt.

A gömörmegyei kiváltságos magyar, tót, kisorosz, oláh, délszláv és német juhászok 20 faluban laktak szétszórva. Sokan meghaltak, többen nevet változtattak, úgy hogy 1794-ben már csak házhely jogán vitatták régi szabadságukat.¹

1717. A csallóközi juhászczeh szabályai.

1. Mivel az egyedül római igaz catholica hitnek megtartására és gyarapítására igen szorgalmatos gondunk vagyunk, azért akarjuk, hogy senki ezen czéhmester ne lehessen, hanem csupán csak az, ki az régi római catholica hitben vagyunk; és mivel minden czéhekben az istennek dicsősége és tisztessége fönt tartatik, azért akarjuk azt is, hogy ezen czéhben levő minden mesterek, mind mesterlegónyok, nemkülönb tanítványok és az mesterek cselédjei is Úrnapján reggel 6 órakor mindnyájon

¹ M. Guzm. Tört. Szemle 1897. p. 95.

ájtatosan és istenessen Somorjában jöjjenek és ottan az úrnapi processión jelen legyenek, az ki pediglen az mesterek közül ezen ájtatosságból elégséges ok nélkül kivonná magát és jelen nem lenne, az olyan, hogyha juhász-mester, két funt viaszgyertyában vagy egy forént pénzben, hogyha pedig mesterlegény volna, egy funt viaszgyertyával vagyis fél foréntban az templomra megbüntettetik.

A zászló pediglen (melyet mentül előbb fognak elkészíteni, és somorjai templomba fognak állítani) ilyen lészen, tudniillik, egyfelül lészen leírva: Christus urunk egy báránnyal és juhászpálczával és a mellett Szent Dávid király, királyi buzogánnyal és koronával, másfelül pediglen Christus urunknak születése és egy bárány egy hegyen leírva.

Azon úrnapiján azonfölül mindnyájan a szent misét keresztényi ájtatossággal és tiszteletességgel meghallgatják és a szent mise alatt az offertoriumra mindnyájan elmennek, mely ájtatosságot az czéhmester egy nappal ezelőtt kinek-kinek az mesterek közül tudtára fogja adni.

2. Légyen ezen nemes Pozsony vármegyében csallóközi districtusban magános fő-czéhládája és azon czéhbéli mesterek ládája tartattassék Somorjában vagyis Szerdahelt, és választassák az juházmesterek közül egy, a ki érdemesebb, czéhmesternek, úgyhogy az egész böcsületes czéh, elrendelt napokon, az czéhmesterrel együtt oda, az hol az czéhbéli láda fog tartatni, öszevgyűjjenek és az czéhbéli szokásokat és articulusokat magoknak megolvastassák és megtartsák. Azon czéhbéli juházmesterek ládája pediglen lészen az fő-láda, az mellyet minden juhász-mester azon csallóközi districtusban annak fog ösmerni és aztot érdemesen megbecsülleni.

3. Nemkülönben az mesterek azon legyenek, hogy ünnep és vasárnap, az hol lehet, az cselódjek az szent misét hallgatni el ne mulassák, kiváltképpen pediglen nagy büntetés alatt senki közülök, se mester, se legény az húsvéti szent gyónást és áldozást az anyaszentegyháznak bevett dicséretes rendi szerént követni el ne mulassa, és még azonfölül, mivel illendő, hogy

az társaságban lévők, holtok után is az maguk társ mesterekről és czéhbeliekről gondolkodjanak, 'és az megholtak lölkiórt is imádkozzanak, azért illendő, hogy minden esztendőben, nevezet szerint pediglen mindjárt úrnapija után való nap (hogyha alkalmasan meg lehet) szegény ezen társaságbúi vagyis czéhből megholt lölökkért egy szent misét szolgáltatassanak.

Mivelhogy az most megírt ájtatosság Istennek dücsösségére és a keresztény lelkek jó példájára rendeltetett, azért tovább is akarjuk, hogy minden esztendőben, minden ezen juhászok társaságában lévő mesterek, legények és cselédjek is, az kitül csak meg fog lehetni, karácsony napján is Somorjában vagyis Szerdahelt, az hol az akkorbéli czéhmesternek közelebb és alkalmasabb léssen, és az éczakai szent misén és czeremóniakon jelen legyenek és ájtatoskodjanak.

4. Az úrnapi processió után esztendőnként az egész czéh öszvegyűjön szokás szerint czéh- és atyamestert válasszanak maguk közül, azkiknek is, az czéhládának két kulcsát kezében adják és azután egy ebédet adván az czéh költségeből, az szokott esztendőbeli czéh taxája, kitül-kitül megadattassék, úgymint az mester tartozni fog adni 50 pénzt, és az mesterlegény 25 pénzt minden mentség és halasztás nélkül, melyet is az czéh ládjában fognak tenni, és azután rendszerint ezen új articulusokat magok között elolvassák, hogy ki-ki ahhoz tudhassa magát tartani.

5. Senki ezen czéhben be ne vétetessék, valaki előbb meg nem mutatja, hogy igaz anyaszentegyháznak rendi szerént való szent házasságból született és hogy azelőtt már szolgált érdemes czéhbeli mesternél, azhol is híven és jámborul viselte magát, és hogy a mint illik az juhász mesterséget elégségesen megtanulta. Mindezekről pediglen legyen nékie elégséges testi-moniális levele és obsítja attúl a gazdától, kinek szolgáltatában volt.

6. Azért is, mivelhogy ezen czéh, leginkább azért rendeltetett, hogy a juhgazdáknak és uraságoknak jobb és hívebb cselédje legyen, és szebb rendtartás tartassák meg, azért szükséges, hogy minden tanítvány, a midőn befogadtatik, és azontúl

mesterlegénynek elégségesnek ösmertetik 3 foréntot, az mesterlegény peniglen az, mely mester lenni kívánna, az mesterlevélért 12 foréntot, az mely pediglen ugyan juházmester fia volna, az olyan csak 6 foréntot az czéh ládájában bétegyen az czéhmester kézihez.

7. Ezen articulusok ellen, az melyek is az jó rendtartásért és juhászok között való 'sok rendetlenségek eltávoztatásáért adattattanak ki, ne légyen akármely juhásznak szabad, ezen csallóközi districtusunkban esztendőnél tovább lenni, úgyhogy az czéhben ne adja magát, melyet se az urak, se gazdák ne protegáljanak, sőt inkább magok is compellálják, hogy czéhben adják magokat, holott pediglen annyira fejeskednének, és ugyancsak nem akarnák czéhben adni magokat, azon csallóközi districtusunkban az olyanoknak maradása ne lehessen. Hogyha pediglen valaki ezen czéhben adni akarná magát, az ki még czóhbéli mester nem volt, tartozik a czéh ládájában az olyan letenni előre, az társaságban való bevételiért: 16 foréntokat, és az templomra adni 2 font viaszgyertyát.

8. Hogyha pediglen, idegen helyről és más czéhből, valamely juházmester ebben az czéhben akarná adni magát, legelsőben is tartozik az maga böcsületes születése levelét az czéhmesternek, nemkülönben az mester bizonyáglevelét is, együtt az maga jóviseléséről való levéllel megmutatni, úgy azután az czéhben befogadtathatik, úgy mindazonáltal, hogy az czéhládában az mester 8 foréntot elsőben leolvasson, az ki mesterlegény lenni kívánna 4 foréntot, és ki-ki 2 font sárga viaszgyertyát az templomban. Hogyha pediglen ebből az czéhből, más juhász-czéhben valamelyik juházmester által akarna menni, az szabad légyen, úgy mindazonáltal, hogy az bizonyáglevélből elmenelekor letegyen 8 foréntokat.

9. Tartozni fog az czéhmester, maga mellé vévén egy hitves czéhbéli társát, minden esztendőben egyszer, ezen csallóközi Pozsony vármegyében lévő districtusunkban, az egész czéhbéli mestereket meglátogatni, azoknak magokviselését és életek folytatását megvizsgálni, és hogyha valamelyiket találná feslett élet-

ben, vagyis gonosz cselekedetekben, aztot mindjárt érdemesen megbüntesse az czéh, holott pediglen nagyobb vétkek volna, az mely magistratus büntetése alá való volna, az olyan vétket azonnal az competens magistratusnak bemondják.

10. Holott pediglen az olyan vétkit valamely czóhbelinek, akár szeretetből, akár pediglen félelemből, vagyis akármely más okból, illendő magistratusnak bé nem mondanák, az czéhmester maga és azon társa, az melyik véle volt az visitációban érdemesen fognak megbüntettetni.

11. Hogyha valamelyik mester vagyis juhászlegény, gonosz életre adná magát és tilalmas babonásokkal élne, annál is inkább, hogyha valakinek azáltal legkisebb kárt tenne, azonnal az competens magistratus által, érdemesen megbüntettessék és az czéhből kivettessék. Ne is légyen szabad *nyöltelen* legénynek, egy szolgáló leánynyal, az juhgazdaságot fölfogni és ilyenképen magát szolgálatban adni.

Adatik arra is szabadság és hatalom a czéhnek, hogy, ha valamely mesterlegény parasztemberhez vagyaz községhez szolgálatban adná magát és roszul viselte volna magát, vagyis az juhok legeltetésiben gondatlanul viselte volna magát, az olyant az czéhből kivetni, és az czéhbeli lajstrombúi nevét kitörölni.

12. Hogyha valamely juhászmester, az maga szállásán vagyis házánál, valamely gonosz embereket tartana és azokkal társalkodnék, mely is hogyha ellene megbizonyodik, legelsőben 2 funt viaszgyertyával az templomban megbüntettessék, azután pediglen, hogyha többször is elkövetné, az czéhből kivettessék, mindazonáltal hogyha olyan vétke lenne, azonfölül is szabad az urának ötét megbüntetni.

13. Hogy az igazságnak folytatása közöttök jobban szolgáltatassák, az midőn czéhmestert választana ki, ugyanazon alkalmatossággal egy törvénybíró is, valamely böcsületes, juhokat tartó nemes embert válasszszanak, az mely előtt ki-ki maga panaszát megmondja, az igazság szolgáltatását várhatja. Az mesterek tanítványokból legényeket és legényekből mestereket csinálhat-

nak, úgy azután az volt czéhmesterek az czéhláda jövedelméről szépen és rendesen esztendőnként számot is adjanak, és az kik ezen articulusok ellen vétettek volna, érdemesen megbüntettessenek.

14. Nem tiltatik az czéhbeli mesterlegény-juhászoknak, hogy, ha akarják magok között czéhbeli ládát tarthatnak, abban az helyben, az hol az mesterláda tartatik, az mely ládára 2 mesternek és 4 czéhbeli legénynek vagyis kevesebbnek kulcsa lehet, hogy az több czéhbeli mesterlegények is tanulhassanak és tudhassák az czéhbeli rendtartást, és hogyha valamelyike aprólkosabb büntetést érdemelne, magok közt azt meg is büntethessék és ugyan úrnapján az mesterlegények czéhládája jövedelméből egy ebédet adhassanak magoknak, minthogy pediglen költség nélkül mindezek meg nem készülnek, egy mesterlegény eszten-deig 25 pénzt adhat ezen ládában.

15. Ne is légyen szabad egy mesternek egyszerre egy tanítványnál többet megszegődni, a kinek is 3 esztendő forgása alatt, szokott ételt, italt és ruhát is tartozik adni. És hogy az legényeknek beszegődése és esztendőbeli szolgálatja rendesen folyjon, valamint másutt, úgy itt is, Szent Mihály napján fog-nak változni a juhászlegények, azkiknek is, hogyha jól viselik magokat, az mesterek az megszegődött bért igazán megadják, és semmi lett úttal meg ne tartsák, viszont az juhászlegények is tartoznak híven, jámborul és szorgalmasan dézmálni, hogyha pediglen az szolgálat nem tetszenék, aztat fertály esztendőnél előbb föl köll mondani.

16. Mivel pediglen ezen czéh leginkább is azért föllállítatik, hogy az juhos gazdáknak és uraknak állandó és értelmes juházmesterek lehessen, azért nem léssen szabad egy mesternek is esztendő alatt az urától elmenni. Azmidőn pediglen ideje kitelik szolgálatának, szokás szerént, az urátul magaviseléséről, szokott bizonyáglevelet vegyen, az mesterlegény pediglen az mesterétől, úgy, hogy azon levelet az czéhmestemek megmutathassák arra nézve, hogy az czéhmester tudhassa kinek-kinek az maga jóviselését, és más úrhoz is recommendálhassa, és

ártatlanul valahogy rossz hírit és nevét ne költsék, és kárt ne tegyenek irigységből is netalántán, olyan másutt maga szerencsét kereső juhászmesternek.

17. Az istenes életnek, és jó rendtartásnak behozatására, másoknak is példájára, oltalmazkodjanak minden czéhbeli juhászmesterek, legények és tanítványok az undok és mocskos szitkok és átkozódásoktól, valaminthogy az több czéhekben is keményen meg vagyont tiltva; és hogyha valaki találkozik, azki Isten ellen káromkodnék, vagyis más mestertársát megszidná, avagy szitkozódásra okot adna, az olyan az templomra egy funt viaszgyertyával megbüntettessék, és ha többször követné, az czéhben nagyobb büntetés légyen.

18. Hogyha valamely juhász-mesterlegény vagyis tanítvány megtalálna betegedni, tartozik az mester, betegségében hozzálátni, az mennyire tehetsége engedi, nem tekintvén az betegnek szegény mivoltát, hanem Istenre nézve is körösztyén-ségtől viseltetvén, magáéból, vagyis az czéh költségével orvosoltatni, és szorgalmatos gondot viselni, hogy az olyan beteg, jóidején az szent gyónás által Istenivel megegyezzek, az szent sacramentumot magához vegye és ha megtalálna halni, aztot más czéheknek rendi szerént, czéhestül eltemettesse, és temetőhelyre ki is kísértesse és 3 szent misét az lölkiért mondasson, ha nem volna annyi értékje, az czéhláda költségével is. Avagy is, hogyha valamely legény vagyis tanítvány annyiban ereiben megfogyatkoznék, hogy a szolgálatjával kenyerét nem kereshetné, körösztyén szeretetből, az társaság annyi irgalmasságot fog tenni véle, hogy az czéhláda költségeivel is megsegítsék, azmint-hogy tartozni fog minden czéhbeli mester az olyan ügyefogyott társoknak szállást adni és azmennyire lehet, étellel táplálni.

19. Ne is légyen szabad semmi juhásznak valamely úrnál vagyis gazdánál, juhok mellé szolgálatban állani, többször megnevezett Pozsonyvármegyénkben lévő csallóközi districtusban, azki nem lenne ezen czéhben beíratva, hanem tartozni fog az czéhmester, az olyan nem-czéhbeli helyett, más jót és alkalmaztost, azon fizetésért, az melyért az másik szolgált volna, állítani,

és jóviseléseért is felelni, az maga böcsületinek és tisztinek elvesztése alatt, az minthogy az olyan nem-czéhbeli, az úrnak elsőben panaszt tevén, az czéhmester az szolgálatbul el is tilt-hassa, mivel semmi kára az úrnak nem következik utánna, holott pedig az czéhben oly mester nem volna, azki tetszenék az úrnak szabad máshonnénd is, hozni juhászt magának.

20. Mindezen czéh, azért állítattott föl, hogy az sok gonosz cselekedetek eltávoztassanak, és az gonosz emberek kiirtassanak, azért akarjuk, hogy ezen juhászczéhből lévő mesterek, és igaz házasságbúi született azoknak gyermekei és maradéki, minden helységeiben és tartományokban mind Magyarországon s mind Magyarországon kívül, böcsületes embereknek tartassanak, minden czéhben befogadtassanak és más böcsületes emberek gyermekeit házastársul vehessék és ők is hasonlókhöz férjhez mehessenek, és hogyha valaki ezen articulus ellen valamit cselekednék, valahányszor történnék, mindannyiszor az kir. físcusnak az olyan ellenkezőn 3 márka ezüstöt ipso facto megvehessen.

21. Hogyha az czéhmester, valamely úrnak, vagyis juhos gazdának, juhászmestert állít, hogyha kívánja az olyan úr, vagyis juhos gazda, tartozik érette felelni is, úgy, hogy ha vagy szántszándékkal, vagy tudatosságгүй, kárt tenne az juhokban, az czéhmester atyamesterrel együtt tartoznak az olyan kárt megfizetni.¹

XVIII. század. DITZ* szerint Székesfehérvár központja volt a német juhászoknak, az úgynevezett „Pustenmeistereknek“. Ezek saját czéhben egyesültek és itt tartották évenként Szt Mihály napján gyűléseiket. A juhászok között a rend és tisztesség fenntartása, a juhtenyésztés fejlesztése volt, céljuk és tekintélyük oly nagy volt, hogy az önállóan gazdálkodó uradalmak juhászaikat a czéhtől szegődítették. *Ezek voltak a „birkások“, kik közül többen nemességet nyertek.*

¹ Magyar Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 254—259.

² DITZ: Ung. Landwirtschaft, p. 304.

Székely juhászat.

KOZMA szerint a juhászat nagyjában megfelelt a marhatenyésztésnek, t. i. rendszer szerint közös nyájakban legeltetik a juhokat. E végett községenként egy *bácsot* fogadnak, a ki maga mellé *pakulárokat* vészén föl a legeltetésre. A *bács* azonban különbözik a barompásztortól, hogy ő nem meghatározott fizetésre szerződik, hanem mintegy haszonbérelője a község juhnyájának. Ugyanis, minden fejős juh után meghatározott mennyiségű sajtot ad a gazdának s a mit azonfelül fej, az az ő fizetése. Ennek pedig rendes törvénye az, hogy midőn Szt György napkor kiadják a juhokat, próbafejést tartanak s a melyik juh annyi tejet ad, hogy egy üres tojáshéj megtelik vele, arról azon esztendőben egy fél kompona, vagyis 16 font sajtot, 3—4 kupa édes ordát fizet a bács, minden szorosabb időmegszakítás nélkül. E mellett a sópénzt minden gazda juhai számára képest fizeti és hogy a juhok a kellő mennyiségű sót kikapják, azt a gazdák közös megállapodás szerint ellenőrzik. E rendszer ős, patriarchalis színezete azonnal szembeötlik. Egy kissé kedvezőtlen nyár, vagy kisebb mérvű lelkiismeretesség a bácsban, akárhányszor vezet pörlekedésre, a gazdák megkárosodására. Nagyobb juhos gazdák és az udvarok rendszeren külön esztenát tartanak, a mi a községben sok zavart és visszavonást okoz a legeltetési jog mérvének megállapításánál.¹

XVIII. század vége felé GROSSINGER³ írja, hogy minden megye saját juhaklokkal bír; nem ritkán 600, sőt 1000 és ennél is nagyobb számú juh alkotott egy nyájat és együtt legelt.

Kecske.

1700. I. Lipót nyílt parancsa, a bányászat czéljaira szánt erdők megóvása érdekében. Nyílt parancscsal komolyan és szigorúan meg van tiltva, hogy akár előljáróság, akár alattvaló

¹ KOZMA: „Székelyföld“, p. 225.

² GROSSINGER: Hist. phys. Hung. I. p. 166.

ezentúl kecskét vagy más apró marhát azokba az erdőkbe, a melyek a besztercebányai rézkohókhoz vagy más arany- és ezüstbányászatokhoz és olvasztókhoz tartoznak, behajthassák, ott tartásák; sem más művekhez tartozó földeken és kaszálókön ne rombolhassanak, „mégis alázatos jelentést vettünk, hogy e tilalom, különösen Selmeczbánya körül, nem tartatik meg, hogy ott a juhászok — *Wallachen* — kecskék és nagyszámú aprómarha behajtásával és számos fának döntésével nagy károkat okoznak stb.“.¹

ildk. Tanuvallatás a kisztei Nyilaserdő használatáról. Koleszár János vallja: kecskepásztora lévén azon időben a falunak, e fatens, emlékszik jól s tudja is bizonyosan, hogy midőn az helység a deutralis Nyilaserdőt telkekre felosztotta, akkoron Bernát János uram telkére teljességgel semmit sem adtak.²

1788. Máramaros vármegye szolgabirájának jelentése a hosszúmezei városi erdőkben esett károkról. „A mennyire lehetett, megszámláltuk a lecsonkázott *muzsddlyfákat*, melyeknek száma valóban nem kevesebb, hanem még több tíz-húsz darabbal, mint a dominiális ispán relatiója tartja; de hogy éppen kecskések vágták volna le, az nem bizonyos, nem is lehet kivílgosítani.“

A kecskepásztorok közül pedig csak kettő találtatott meg, ú. m. Raduly Iván, Balás Pál kecskése és Argyelán Iván, Pál András pásztor, kik külön-külön kérdésekre vétetvén, a gazdák erősen állították, hogy a kecskéseik nem vágták a tölgyfákat.

A nevezett kecskések hasonlóan azt állítják, hogy az ő kecskéjük ott nem járt, különben gazdájoktól szorosan meg volt parancsolva, hogy a *muzsdályfáknak* békét hagyjanak, azonban ők azt nem tudják, ki vágta le a fákat, mivel ők nem látták.³

¹ Érd. oklt. I. p. 623.

² U. o. II. p. 224.

³ U. o. II. p. 297.

XVIII. század. GROSSINGER¹ írja: A kecskék kóborlók, nyughatatlanok és állhatatlanok, mert a nyájtól elmennek, lejtős helyeken, kőszirteken kószálnak; a pásztornak 80 kecske több bajt okoz, mint 300 juh.

Pásztorok rendje.

1723. Egyes vidékeken a baromtenyésztők külön testületeket, sőt formaszzerű cézhet alkottak, mint ilyenek sajátságos statútumokkal bírtak és királyi szabadalmakat is nyertek, míg végre az 1723-ki, 66. törvényczikk erejével, úgy mint a többi pásztor, különösen a baromhizlaló gulyások is, szolgálati viszonyaikra nézve a megyei hatóságnak rendeltettek alá.-

XVIII. század. Magánpásztorok kizárása. A lakosok mindefféle barmai egy helyen együvé hajtandók és egy pásztor őrizete alatt legeltetendők, a lakosok magánpásztorai tehát éppen nem türendők.³

Az Enchiridion rendje.

1765—1766. Csákánynyal és más, testi sértésre alkalmas eszközökkel az alattvaló magyaroknak Ausztriába, Morvaországba, Csehországba, Stájerországba utazni, letartóztatás terhe alatt tilos.⁴ Ez nyilván a baromtőzsérekre vonatkozott.

Pásztorrend.

1772. Katonai szökevények. Az erdőkben és a pusztákon élő pásztorokkal a katonai szökevényekre vonatkozó rendeletek közlendők.⁵

1772. Szegődés. A ki a szükséges bizonyítványokkal és

¹ Hist. phys. Hung. I. p. 193.

² WENZEL G.: M. mezőgazd. tört. p. 388.

³ PFAHLER: JUS Georgiám, p. 77.

⁴ KASSICS: Enchiridion benign, ordinat. I. p. 66.

⁵ KASSICS: Enchiridion I. p. 239. 4799. sz.

elbocsátólevéllel nem bíró pásztorokat szolgálatba fogadja, megbüntetik.

Személyleírás. A pásztorok conventiós levelébe személyleírásuk bevezetendő és ez a vizsgálat alkalmával a szolgabíró által elkérendő.²

Bojtárok szegődtetése. A számadó pásztoroknak alárendelt pásztorokat, ú. n. bojtárokat a gazda tudta nélkül sem szegődtetni, sem elbocsátani nem szabad.³

Rovottak nem lehetnek pásztorok. A pásztorélet azoknak, kik barom- vagy lólopáson többször érettek, tiltva van.⁴

Jószágról szóló bizonylat. A gazda saját lábasjószágáról pásztorának írásbeli bizonylatot tartozik adni, a melyben a pásztor lábasjószága is faj és szám szerint bejegyzendő.⁶

Lábasjószág legeltetése. A lábasjószág az egyes községekben egy nyájba terelendő és így legeltetendő.

Az ígásjószág őrzése. Az ígásjószág egy elkülönített nyájban őrzendő.⁷

Az lábasjózágnak elkülönözött, nyájon kívül való legeltetése, börtön büntetése alatt tilos.⁸

Hátas ló használata. Meghatározandó, hány hátas- vagy nyerges ló használható a baromcsordák körül.⁹

A hátas ló elvesztése. A legeltetési területen kívül talált pásztor lovától megfosztatik, ha elcsapongásának okát adni nem tudja.¹⁰

Lábasjószág bélyegzése. A közös legelőkön levő lábasjószág bélyeggel látandó el.¹¹

¹ KASSICS: Enchiridion benign, ordinat. III. p. 488. 4052. sz.

² U. o.

³ U. o.

⁴ U. o. p. 489. 4052. sz.

⁵ U. o. p. 488. 4052. sz.

⁶ U. o. p. 492. 4052. sz.

⁷ U. o.

⁸ U. o.

⁹ U. o. p. 194. 4052. sz.

¹⁰ U. o.

¹¹ U. o. p. 491. 4052. sz.

A nyájak vizsgálata. A nyájakat és csordákat a helybeli bírák minden héten váratlanul, előre nem sejthető időben tartoznak meglátogatni.¹

Pásztorok szemmel tartása. A lábasjóság pásztorait a szolgabírák örökös szemmel tartani felelősség legsúlyosabb terhe alatt köteleztetnek.²

Pásztorok felügyelete. A barmok pásztorait és a kondásokat az eljáró szolgabírák gyakrabban vizsgálni és erről negyedévenként az alispánnak jelentést tenni tartoznak.³

Fejsze tilalom. A pásztoroknak és kondásoknak fejszéket és más hasonló, gyilkolásra alkalmas eszközöket viselni tilos.⁴

Kunyhó vizsgálat. A pásztorok kunyhói többször megvizsgálandók és az ott rejtőzködő csavargók elfogatandók és egyszersmind érdemileg megbüntetendők.⁶

Kunyhó vizsgálat. A pásztorok és a kondások kunyhói a csendbiztosok — persecutors — által gyakrabban, előre nem látható időben meglátogatóandó⁵

Csavargók letartóztatása. A pásztorok kunyhóiban talált csavargók és gyanús személyek, habár kebelbeliek is, elfogatandók és elzárandók.⁷

Betyárok összeírása. A betyárok összeírandók és évi szolgálatra, vagy helyhez kötött lakásra szorítandók; ha pedig azután is csavarognának, katonai szolgálatra besorozandók.⁸ (A pásztorélet az újkorig is mindig kapcsolatos a szegénylegénységgel.)

Pásztorok zsarolása. A pásztoroknak, a bűnpártolás büntetésének terhe mellett kötelességük a bíróságnak följelenteni

¹ KASSICS: Enchiridion. III. p. 490. 4052. sz.

² U. o. p. 488. 4052. sz.

³ U. o.

⁴ U. o. I. p. 240. 4711. sz.

⁵ U. o. III. p. 488. 15391. sz.

⁶ U. o. III. p. 489. 4052. sz.

⁷ U. o. p. 674. 4052. sz.

⁸ U. o. p. 59 — 60. 4052. sz.

azokat, a kik vagy erőszakkal, vagy fenyegetésekkel maguknak élelmiszereket kicsikarnak.¹

Barmok lenyúzása. Barmok bőrének lenyúzása a pásztoroknak csakis helybeli vagy urasági tanú jelenlétében engedtetik meg.²

Bőrökkel való üzérkedés. A pásztoroknak nyers bőroket venni, mészárosoknak vagy akárki másnak, de legfőképpen zsidóknak azokat eladni, a tolvajlás előmozdításának büntetése alatt — *sub poena fautoratus furum* — tilos.³

A pásztorok lábasairól. A pásztoroknak nagyobb lábasokat tartani, valamint feleségeiknek faggyúgyertyával vagy tisztítószerral — *smigma* — kereskedni elkobzás terhe alatt tilos.⁴

1794. Métély tekintetében. A pásztoroknak a mételyben elhulló barmok tetemének részeit a szerződésben — *conventio* — kikötni nem szabad.⁶

1794. Dög, mint táplálék. Métélyben elhullott barmok húásával táplálkozni, pásztoroknak tilos.⁶

Vármegyéek pásztorrendje.

1724. Szabolcs vármegye statútuma. Pásztorok adómentessége. *Educillatores demum annui alias conventionati, ita et viliiéi a facultatibus secundum idaeam praescriptam contribuant, a capitali solummodo pensione, pastores armentarii autem ab omnibus publicis oneribus immunes, pro hoc videlicet hyberno pronunciantur.*⁷

1725. Kraszna vármegye statútuma. Marhák pásztor . elé adandók. *Pagatim serio publicáltassék, hogy minden ember*

¹ KASSICS: *Enchiridion*. III. p. 489. 4052. sz.

² U. o. p. 491. 4052. sz.

³ U. o. p. 489. 4052. sz.

⁴ U. o.

⁵ U. o.

⁶ U. o. p. 491. 4052. sz.

⁷ *Corp. stat.* III. p. 302.

maga Marháit és Sertésseit a közönséges csordába adja, úgy a vetés és szőlők körül 'való gyepeket felállítsák.¹

1727. Csongrád vármegye statútuma. Pásztorok kereskedni nem szabad. Mind csikósok, gulyások, mind juhászok, semmi marhát, akár magáét, akár gazdájáét eladni, maga, vagy gazdája számára venni, vagy cserélni gazdája jelenléte nélkül ne merészeljen.²

1728. Közép-Szolnok vármegye statútuma. Csordapásztorok. Minden helységben legyenek bizonyos és fogadott csordások és több ezekhez hasonló marhapásztorok, máskint szolgabírák atyáinkfiái, investigálván, valakit renitenseknek compériálatnak, Yiceisspány Atyáinkfia által érdem szerint büntetessenek.³

1730. Heves-Külső-Szolnok vármegye statútuma. Passus nélkül talált pásztorok elfogatandók. Ha bármiféle pásztor a vásáron ura, vagy az előjárók passusa nélkül elfogatik, ha lova van, ezt elveszti, ha nincs, mint a vármegyei rendelet megszegője büntetetik. Ha pedig szokott helyén vagy nyáján kívül találtatik gazdája passusa nélkül, akkor fogassék el. Közöltetik e határozat Pest, Csongrád, Békés, Szabolcs, Borsod és Nógrád vármegyékkel, a Jász- és Kún kerületekkel és Debreczen városával.⁴

1739. Kraszna vármegye statútuma. Jószág pásztor elé adandó. Ezek felett minden ember lovát ménesre, marháját pedig csordára bizonyos pásztor eleibe adni, minden kár és lopás ellen szorgalmasan óvni tartozzék.⁵

17H. Csik-Gyergyó és Kászonszék constitútiói. Pásztor-tartás. Ez előtt is volt constitutio, hogy mindenféle marhának tartanának pásztort, melyet most is confirmáltak, hogy mindenféle rüdeg marhának, ménesnek, sertésnek, borjúval együtt úgy az ökröknek is pásztoruk legyen, melyet ha a faluk elmulatának, v. tiszt uraimék büntessék meg a falut 12 frtig, a ki a

¹ Corp. stat. I. p. 374.

² U. o. III. p. 736.

³ U. o. I. p. 388.

⁴ U. o. II. I. p. 412.

⁵ U. o. I. p. 404.

pásztor eleiben nem adná marháját a falu büntesse meg, még a pásztornak fizessen meg, ha a falu elmulatná a büntetést, v. tiszt uraimék a falut büntessék, a pásztorok pedig kikelettől fogva hó leestig tartoznak *pásztorolni* a marhát, ha nem cselekszik, a v. tiszt urak büntessék.¹

1746. Gömörmegye statútuma. Pásztorszolgálat kezdete. Az ország törvényes intézkedései szerint, az összes szolgálatok, a mezei és pásztori szolgálatok — a kondások és juhászok kivételével — újévkor veszik kezdetüket. És ez a szolgálatok helyes rendjének okáért újlag kihirdetetik.²

1746. Jász-Kun kerületi statútum. A tímárok lopott marha bőrét ne vegyék. A Jászberényben tartott nagygyűlés elrendeli, hogy a magyar tímárok lopott marhák bőreit meg ne vegyék, a kik pedig Jászberény területén ilyeneket a pásztoroktól, vagy akár künt a pusztában, akár otthon megvesznek, 6 írt büntetés alá esnek.³

1746. Ugyanott. Pásztoroktól marhát venni súlyos büntetés alá esik.⁴

174(1. Ugyanott. Betyárok befogadása. A pásztorok a „*betyár*“ néven nevezett csavargókat ne fogadják be, különösen 'első ízben 100 bottal bűnhődnek, ismétlődés esetén pedig — ha alkalmasak — katonának soroztainak be.⁵

1746. Csongrád vármegye statútuma. Pásztorszerződés. A pásztorok és szolgák uraikkal írott szerződést kössenek, e nélkül *koncsorgókul* tekintetnek és befogatnak.³

1748. Ugyanott. A pásztoroknak fegyvereket, p. o. pisztolyokat, kardot, baltát viselniük tilos, őket egyedül csakis a pásztorbot illetvén.⁷

¹ Corp. stat. I. p. 153.

² U. o. II. 1. p. 435.

³ U. o. II. 2. p. 40.

⁴ U. o. II. p. 37.

⁵ U. p. II. p. 38.

⁶ U. o. III. p. 375.

⁷ U. o.

1745. Ugyanott. Passus-kötelezettség. Ha barmokat hajtat valaki a vásárra, és azokat ott eladja, és pásztorait a birtokára visszaküldi, ezeket rendes passussal lássa el, hogy a vásárról egyenesen hazatérjenek, kóborogni nekik nem szabad, különben befogatnak.¹

/1748. Ugyanott. Pásztornak saját lova nem lehet. A pásztoroknak sem saját, sem befogadott lovuk nem lehet, csupán a gulya és ménes terelése körül engedhető meg egy fogadott — equus hospes — nyerges ló használata.²

1751. Szabolcs vármegye statútuma. Pásztoroktól marhát venni tilos.

1751 július 27. Kisvárda helységében, mivel sokan passus nélkül adogatják el jószágait és a pásztorok is titkon eladoztatják így uraik jószágait, azért jövőre senki pásztoroktól, különösen a mezeiektől, barmot ne vegyen és áldomását is a falubeliek előtt igyák meg mértékletesen.³

1751. Torda vármegye statútuma. Pásztorok idején való szegődtetése. Tapasztaltatván a Nemes Vármegye minémű káros consequentiájí legyenek, hogy a Falukon Pásztorok nem tartatnak, sokan magok cselédjeik által pásztoroltatván, végeztetett communi voto, hogy minden helységekben a Falus-Birák, mindenféle marháknak Pásztoráról tempestive provideáljanak és egész Pascuatióknak idején azoknak kezek alá tartozzanak; közönségesen a Marhájokat a lakosok erga certam Pastoralem Taxam kiadni; secus ha a bírákban a Pásztorok nem állítása iránt, vagy a lakosokban Marhájoknak Pásztorok keze alá nem adása iránt comperiáltatik a hiba, a bírákat a Tisztek, a lakosokat vicissim a bírák büntessék toties quoties.⁴

1753. Bács-Bodrog megye statútuma. E vármegyének az 1748 február 6-kán Bácsban tartott gyűlésen hozott határozata szerint ha gulyásoktól és más kóborlóktól kapott lovat valaki

¹ Corp. stat. III. p. 375.

² U. o. III. p. 374.

³ U. o. III. p. 380.

⁴ U. o. I. p. 433.

megveszen, akkor ezt jelen határozat szerint is köteles visszaadni és jövőre ezek a pásztorok csak a gazdák lovait őrizhetik, a többi pedig eladatván, áruk a bajai egyház javára fordítatik.¹

1756. Küküllő vármegye constitutiója. Pásztor tartás kötelezettsége. Multhogy a Faluban a Marha Pásztorok nem léte miatt külömbféle károk estenek, mind a Marhákban, Gabonákban, füvekben és egyébféle veteményekben, concludáltatott: hogy a Falusi Bírák minden Faluban jó idején, a Tavasznak bekövetkezése előtt, mindenféle Tsorda őrzésére alkalmas pásztorokat fogadjanak, Possessoroknak, Incoláknak consensusokkal külön Ökör tsorda mellé, külön Tehén tsorda mellé; így a Falusi Bírák Pásztor állítván és fogadván, mind Nemes, mind Paraszt, mindenféle marháját tartozik a Pásztor eleiben adni; valaki Pásztor eleiben nem adná, hanem külön pascuáltatná, legottan három M. forintig bírák megbüntessék . . . annak felette a Pásztor fizetésén integre megfizettség; az olyan embereknek, ámbár marhája a pásztor előtt is nem járt, hanem ha olyan ember, hogy külön Tsordát tart, de azt is egyebütt ne legeltesse, hanem a hol a falu olyan marhából álló tsordát jártat, sub praescripta poena, ha pedig olyan erős potens ember vagy Possessor találkoznék, a kivel a Bírák nem bírnának, ad requisitione V. Tiszt atyánkfiai mindjárost segítséggel legyenek a megírt poena desumptiójában; nem akarván pedig a Bírák semmi Pásztorokat állítani, a Tisztek által toties quoties in fi. 12 megbírságotlatnak, ide értvén a Határpásztorok dolgát is, hogy azokat a Bírák állítani, a kik Télben, Nyárban egyaránt őrizték a Határt, úgy a szőlőpásztorokat is minden Szt János napján kiállítani megírt 12 frt poena alatt tartozzanak.³

1762. Pozsonymegye statútuma. Pásztorbántalmazás. Némely composessorok oly hiszemben vannak, hogy a falu biráját, tizedesét, korcsmárosát, mészárosát, csőszét, pásztorát becstelelhetik, szidalmazhatják és verhetik és innen származik, hogy

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 844—845.

² U. o. I. p. 447.

sok helyeken az illetén közszolgálatokra embert is nehéz kap-
hatni; kire nézve elegendő ok nélkül történendő böcstelenítés,
szidalmazás és vereség sub poena dehonestationi quod ignobiles
in medio homagio subsistentis et respective violentiae ac
homagii actore fisco comitatensi desummendo tiltatik.

Sokszor tapasztaltatik, hogyha a csősz, vagy más bé akarja
hajtani az kárban talált marhákat, az örök botokkal vagy más
eszközökkel ellentállanak; az ilyenek a kárvallott embernek
neve vagy actoratusa alatt, ha az nemes személy, ha pedig nem-
telen, tehát penes activitatem a fisco magistratuali mutandum,
processum coram iudicium instituendo praeter damni et sub-
secuti nefor detrimenti et causatarum expensarum refusionem
őO forintban büntetődjenek; avagy, ha úgy tetszik kárvallottnak,
mind maga részéről, mind mezőpásztor részéről, velut eatenus sui
servitoris processu queruloso, aut dehonestatorio ordinaria juris
via ad desummendorum desumptionem optionaliter procedálhat.¹

1765. Hajdú kerületi statútum. Pásztorok számadási köteles-
sége. Hajdú-Szoboszló küldöttsége panaszkodott, hogy a pász-
torok a szegény adózó népet vakmerően károsítják azáltal,
hogy a nagyobb, közönségesen szarvasmarhákra, gondot visel-
nek és róluk számolnak, míg a kisebb jószágokról: borjukról,
bárányokról stb. számolni nem akarnak; elrendeli azért a vár-
megye, a pásztorok kis és nagy marhákról számadással tartoz-
nak, különben a kár megtérítésén kívül, még 40 bottal is bün-
tetteinek.²

1769. Csanád vármegye statútuma. Vett jószág igazolása.
Gyakran lehet tapasztalni, hogy a pásztorok a vett állatokat
illetőleg, olyan *szavatosokra* hivatkoznak, a kik üyenekül nem
tekinthetők, azért a tolvajlás és az erre vonatkozó bíraskodás
kijátszását elkerülendő, elhatározza a megye, hogy e megye
területén minden pásztor, a ki bármiféle állatot vesz, erről kellő
igazolványt szerezzen, különben a Corpus Juris, tituli 34, partis

¹ Corp. slat. IV. 1. p. 854.

² U. o. III. p. 492.

3-ae alkalmaztatok reá.¹ A Corpus Juris illető része ezt mondja: „De ha az a tolvaj azt mondaná, hogy azt szabad és közönséges vásáron, vagy másutt vásárolta és szavatost (a kit mi mentesítőnek nevezünk) nem állíthat, sem pedig gazdáját nem adhatja, vagy bárki mást, a ki a vásárkor szokás szerint áldomást ivott, vagyis ahhoz szerencsét kívánt volna, elő nem állíthat: *akasztófával* bűnhődik“.

1776. Küküllőmegye tanuvallatása pásztorházak ügyében, Királyfalván.

Kérdések. 1. Tudja-e a tanú, hogy a falunak benn a faluban két háza volt, melyekben a falu tartott négy pásztorokat? ha tudja, azon házak most megvagnak-e? 2. Yagyon-e hát most módja a falunak, hogy csordapásztorokat tarthasson ház nélkül vagy nincs; úgy egy házáért, melyben a falu pásztert *szállíthatna*, mit kérnek érte?

Kemény Menyhért vallja: „Azt tudom a kérdésre vallani, hogy a helységnek arra készített két házai voltak, melyekben marhapásztorokat mindenkor tartottak mindeddig, már most a possessor urak, egyebekkel együtt ezeket is elvették és maguk ususára fordítani kívánták. Bérfizetés nélkül, hogy ezeken kívül a falu pásztorokat tarthasson, itten semmi mód nincsen, úgy tudom.“

Süléi László vallja: „Tudom azt bizonyosan, hogy két pásztorházaik a falusiaknak benn a faluban voltak s abban laktanak mindenféle marhapásztorok, de elvették-e tőlek a possessor urak, vagy nem? nem tudom“.

Székely István vallja: „Az utrizált, falu közönséges csordapásztorok házait is jó lélekkel vallhatjuk, hogy mind ekkoráig a falusiak békességesen bírták, de már most semmi hely nem lévén pásztorok tarthatására a helységben, pásztorok nélkül kellene maradniok, terhes bérfizetéssel se kaphatván négy pásztoroknak házat“.²

¹ Corp. slat. III. p. 399.

² Erd. oklt. II. p. 390-398.

1792. Bihar vármegye statútuma. Pásztorok kártétele. Szántszándékos kártevőknek tartatnak a következők:

1° Ha a pásztor a tilalmasban a jószággal együtt találtatik.

2° Ha a pásztor aluva találtatik a tilalmas szélén, a jószág pedig kárban.

3° A ki az udvarból minden pásztor nélkül csapja ki a jószágát és kárban mégyen.

4° Ha a pásztor nincs is véle marhájával a kárban, de tőle nem messze lévén, szemmel tarthatja.¹

1792. Ugyanott. Juhok a vetésben. A juhokat, ha lágy időben télben a juhász a vetésekre eresztí, a kár megtérítésén kívül 12 botütéssel büntetessék, hajtópénzben pedig egy nyáj-tól 1 Rfrtig.*

1792. Ugyanott. Pásztor köteles tartása. Minden helységben közös pásztorok mind lovaknak, mind szarvasmarháknak, mind sertéseknek tartassanak, nemcsak a heverőknek, hanem a járóknak is, és azok csupáncsak legelőmezőn legeltessenek. Ha pásztort nem fogadnak és bírakon múlik, a bírák 6 Rfrtot fizesse nek. A ki pedig közös pásztor eleibe nem hajtja marháját vagy sertéseit, ha paraszt, első ízben 12 pálcza és azután 24. Ha nemes elsőbben 2 Rfrt, azután 4 Rfrt a büntetése. E mellett a pásztor conventióját proportione fizesse.³

1794. Ugyanott. Pásztorok összeírása és tilalmas foglalkozásaik megjelölése.

1° Minthogy a helységek határain vagy az azokhoz kapcsolt pusztákon legeltetni szoktak a gulyák, csordák, ménesek, juh- és sertésnyájak, szükségképpen tudni kell a bíráknak:

a) A határjokban mennyi a kinlakó marha és amellet hány és ki névszerint a pásztor? Evégre a pásztorok a kiadott formula szerint conscribáltassanak egy járásbéli esküdt által minden májusban s a törvényszéknek referáltassék.

¹ Corp. stat. III. p. 437.

² U. o. III. p. 438.

³ U. o.

b) A gulyákat, méneseket a földesurak és az helység bírái véletlenül nézettessék meg, gyakran, ha a marha mellett a rendes és tudvalevő, szegődött cselédeken kívül más tekergő bitang embert nem találnak-e? és mind a bitang marhát, mind a csapongó embert elfogatni és magistratuális tiszthez kísértetni kötelesek lesznek.

c) Általában tilalmas leszen a pásztornak a földesuraság és bírák hírek nélkül, marhát, legeltetés kedvéért akármely tekintetből is keze és gondviselése alá venni, különben az oly pásztor mint orgazda, a ki pedig keze alá adja, mint tolvaj fog büntettetni.

d) A pásztoroknak egyik bére lévén az, hogy az uraság vagy az község engedőimével, a nyájnak minómüsege szerint, magok számokra lábasjóságot tarthassanak és nevelhessenek: ez ezentúl is megengedettik, úgy mindazonáltal, hogy a magok lábasjóságait az helység könyvébe, a hova tudniillik a legeltető hely fog tartozni, beírássák.

e) Nem is fog szabad lenni, hogy valamely pásztor akár mézsárosnak, akár zsidónak vagy másrendbeli kereskedőnek, vagy marhát, vagy bőrt eladjon az uraság vagy bírák hire és passusok nélkül, mivel az alattomban való eladás tolvaj ságot jegyez, melyért mind az eladó, mind pedig a megvevő egyenlő büntetésre vonattatnak. E szerint:

f) Valamint a pásztorok, úgy mindenféle lakosok, általjában eltilalmaztatnak, hogy úton-útfélen, csárdákban semmi szín alatt cserét vagy vásárt ne tegyenek, bírák hire nélkül, mivel az eféle csere vagy vásár már magába rejti a gyanuságot, mely ha kivilágosodik, azonnal a cserélt s vett jószága elvételődik, maga pedig mind az adó, mind a vevő, büntetés alá vettetik.

g) A pásztorok aránt kirendeltetendő *vigyázok* hetenként a bíráknak jelentést tegyenek, ha a pásztorok esméretes számán kívül és a feljegyzett marhákon kívül nem tapasztaltak-e valamely kóborló embereket vagyjbitang marhákat?

h) Ha történne, hogy a pásztorok nyájához szomszédbeli vagy távolabbról való bitang marha akadna, a pásztor nem

várván egy napnál tovább keresőt, mindjárt a helységbeli bírának, azok pedig a magistratuális tisztnek általhajtani köteleztetnek, különben úgy fognak büntettetni, mintha a jószágot elrejtteni igyekeznének. Végre:

i) Megtiltatnak közönségesen minden pásztorok a kóborlástól és a határból, a hol marháikat legeltetik különös ok nélkül, melyet hiteles tanúbizonyságokkal tartoznak bebizonyítani, kimenni ne merészeljenek kemény büntetés terhe alatt.¹

1797. Bereg vármegye statútuma. Gyakran megtörténik, hogy a kondások és gulyások a kerítéseket kitördelik és elégetik, azért az ilyenek 24 botütéssel büntetendők, és hogy az elpusztított kerítést helyre lehessen hozni, e végből 2 irtot kell a gazdának adniok.²

1797. Ugyanott. Őszi időben, makkhulláskor, a mindenfelől összetóduló kondások az erdőben nagy károkat szoktak tenni, azért elhatároztatott, hogy egyetlen kondás se merje többé még saját sertését sem a mezőbíró és esküdt tudta nélkül megölni, fölös serteshúst se tartson az erdőben senki s csak annyit vigyen belőle az erdőre, a mennyi egy hétre elegendő, különben büntetés alá esik.¹

1797. Ugyanott. Ha valaki a pásztorkodást magára vállalni nem akarná, a mezőbírák, a kit a faluban alkalmasnak találnak, erővel is kötelezhetik erre — és ha vonakodnék, botbüntetéssel is kényszeríthetik.⁴

1797. Ugyanott. A pásztorok száraz, nyári időben gyakran tüzet raknak az erdőben, miáltal igen nagy károkat okoznak az erdőkben, szántóföldeken, kaszálókban és kerítésekben, gyakran még a falubeli épületekben is. Ennek elkerülése végett elrendeltetik, hogy a pásztorok az ilyen merénylettől nyilvános árestommal rettentessenek el. Ha pedig nagy kárt okoztak, akkor börtönbe vetendők és ez előtt még 40 botütéssel, magáért a

¹ Corp. stat. III. p. 445—446.

² U. o. II. 1. p. 491.

³ U. o. II. 1. p. 492.

⁴ U. o. II. 1. p. 502.

vakmerőségért pedig a helyszínén 25 bottal büntetendő. A mezőbírák figyeljenek és ha a tüzet eloltani és a gyújtogatót feljelenteni elmulasztják, az ő büntetésük toties quoties 12 bot.¹

1799. Csongrád vármegye statútuma. Pásztorok felügyelete. A mi a külső bátorságot illeti, Vásárhely városában lakó egyik biztosnak meghagyatik, hogy a városban is ugyan, de különösen a pusztákon lakozó pásztorokra, kóborlókra és tanyák csőszeire különösen ügyeljen.²

1799. Ugyanott. Pásztorok kötelessége. A külső pásztorok pedig, kiknek számuk is meg vagy on határozva, a kezek alá bízott jószágot soha semmi szín alatt bejelentés nélkül el ne hagyhassák, különben mint kóborlók lovaiktól megfosztatva, a pásztorság szinte úgy, mint a pusztára járhatástól, 24 pálca büntetés alatt eltíltassanak.³

1799. Ugyanott. Pásztorfelügyelet, tüzetesebb rész. A külső bátorságra való felügyelés különösen megkívánja, hogy a pusztákon tanyázó pásztorok és azok bojtárjaira rendkívül való vigyázat és figyelem fordíttasson; erre nézve megállapítatik:

a) Semminémű vidéki ösmeretlen, hiteles levél nélkül való, vagy a pásztorkodástól törvényszéki végzéssel eltiltott embert pásztornak, csordásnak, csikósnak fogadni nem szabad. Minden számadó mellett, ha barmot őriz, 3, legfeljebb 4 bojtár, ha pedig ménest őriz, 2 bojtár tartása megengedődik.

b) Akár az előjárók, akár a gazdák által elfogadandó pásztoroknak és bojtároknak nevei, személyes leírásai, úgyszinte a számadópásztornak lovai — mert a bojtároknak a lótartás lovuk elvesztése alatt tiltva van — a községházánál egy jegyzőkönyvben beiktattassanak.

c) A pásztoroknak vásárookra járni, marhákkal kereskedni, számadása és gondviselése alatt levő jószágot elhagyni 24 pálca-büntetés alatt tiltva légyen.

¹ Corp. stat. II. 1. p. 502.

² U. o. III. p. 472.

³ U. o. III. p. 485.

d) A szolgálatban levő pásztoroknak a talyigánál való tartózkodása, csavargása, valamint azoknak befogadása, mind a helytadó pásztorra, mind a csavargóra 24 pálczát következtet.

e) Minden gulyának és ménesnek számadógulyása, vagy csikósa, kemény büntetés alatt köteleztessék, meghatározandó idő alatt magát a helység előjáróinál jelenteni és azoktól az igazságlevélnek kiadását kikérni.

f) Minden pásztor az esett dögmarrhákat megnyúzni, azoknak húsát, faggyúját, bőrét hazahozni; lovaknak pedig nemcsak bőrét, de zsírját is hazaküldeni tartoznak; pásztortól marha- vagy lóbőrt bárkinek is venni tiltva van és mivel az ilyes bőrt leginkább zsidók szokták venni stb.¹

1799. Ugyanott. Pásztorszámadás. Jólehet pásztoroknak csak jóhírű-nevű embereket lehet felfogadni, mindazonáltal megtörténve, hogy illetén pásztor a keze alá bízott jószágról számot adni nem tudna s az elveszettnek ára netalán minden értékét felülhaladná s a kárvallás környüállásait felvilágosítani nem tudná, az illetén mint gyanús ügyének megvizsgálata végett törvényszék elé állításék.²

1799. Ugyanott. Csikósok és bojtárok lótartása. A bojtároknek a nyergeslovak tartása egyáltalában és szorosan megtiltatik, és azoknak eladására járásbeli szolgabíró úr által, avagy a környüállásokhoz képpes, az uradalmi tisztség által bizonyos határidő rendeltessen.³

1799. Ugyanott. Tapasztalni lehet, hogy majd minden gulyánál és ménesnél fölösleg számú bojtárok tartatnak és mind-egyikének tulajdon, többnyire válogatott paripája vagyon, minthogy ilyen bojtárok leginkább lopás és tolvajlás kedvéért tartatnak, szükségesnek láttatik, hogy: Az helységek előjárói által minden barmok s ménesek, úgyszintén a tanyák is rendre megvizsgáltsanak és a számadóknak, bojtároknak nevei és

¹ Corp. stat. III. p. 459—461. és 486.

² U. o. III. p. 486.

³ U. o. III. p. 459-460.

személyes leírásai, minden ott levő nyergeslovak leírásával és a gulyák és ménesek, a melyeknél találtattak, megjegyzésével együtt feljegyeztessenek és ezen feljegyzések járásbeli szolgabíró urak, vagy pedig különböző esetben, ha t. i. a bírói hatalom az uradalmat illeti, a helybeli tisztségnek bemutatódjanak.¹

1799. Ugyanott. Pásztorkereskedés. Nem szabad semmiféle jószágot, akármelyik pásztornak is, legalább gazdájának előrebocsájtandó bejelentés nélkül eladni, sem venni, tolvajság és orgazdaság büntetése alatt.²

1799. Ugyanott. A kanászok és juhászok kötelessége. A kanászoknak és juhászoknak sem jegytelen, sem egészen csapott fülű sertéseket és juhokat tartani nem szabad; a megdöglött juhoknak mind húsát, mind bőrét a juhász hazavinni, a fejet azonban nyuzatlanul hagyni tartozik, hogy a gazda megösmérhesse; valamint szinte a kanász is a döglött disznónak nemcsak a fülét, hanem a húsát is hazaszolgáltatni tartozik. És valamint a juhászoknak, úgy a kanászoknak is tulajdon jószágaikat, a gazda híre nélkül eladni nem szabad, az eladó sertésekről pedig mindenki vásári levelet íratni köteles.³

Városok és falvak pásztorrendje.

1715. Peselnek falu constitutiója. Határszabadítás.

Mikor annak ideje éljöne, hogy valahol Határt szabadítsanak Marháinknak, Határ- és Erdőbirák hírével legyen, az Faluval megegyezvén, úgy hogy semmiféle Pásztorok azoknak hire nélkül ne szabadítsanak sub poena fi. 3.⁴

1715. Ugyanott. Határpásztor fizetése és kártérítés.

A határpásztorok fizetése eszerint rendeltetett: a ki három köből búzát vagy annál többet ha vet, fél kalangyával tartozik;

¹ Corp. stat. III. p. 459—460.

² U. o. III. p. 486.

³ U. o. III. p. 460.

⁴ U. o. I. p. 352.

a ki három köbőlnél kevesebbet, a vetés szerint; a ki három köből tavaszt vetett, egy kalangyával tartozik; a ki három köbőlnél alább vet a vetés szerint, külső emberek pedig, minthogy határt nem őriznek, ha kevesebbet vetnek is, a bért adják meg. Határ Pásztor uraim is, ha kinek mi károk lesznek, az Határban tartoznak megfizetni; hogyha olyan erőszakos nép, a kitől Isten oltalmazzon, Tábori emberek miatt, nem esik kár.

Valaki a *Tanorok* kaput nyitva hadja, 3 forint a birsága.¹

Jószág behajtása. Minden ember magáiban ha kárban talál, behajthatta onnan Határbíróhoz, de nem másuva; sőt ha kivált vidéki marhákat kárban vagy az határban látta s találta is, behajthatta akárki, és az hajtópénzt olyankor nem az Határpásztornak praetendálhatták, hanem a ki behajtja, annak részét az Határbíró adja ki; hogyha pedig valaki magához, bár az magáéból hajtja, s külön hajtópénzt vagy bírságot valaki végyen s mégis az kárt Határpásztorokon praetendálja, eo facto kárának megfizetése nélkül maradjon.

1716. Nagyszombat város statútuma. Pásztorbér. A szesszió végén, a magistratus a komunitással egyetértve megállapította, hogy a régi szokás szerint szegődött pásztort az egyes marhától egy krajczárt kapjon.²

1723. Kassa város articulusai. Külön pásztort. Az életekben és kaszálórétekben tett sok rendbeli károkból observálta a nemes község, hogy némely böcsületes lakosok magok marháját nem a közönséges csordán, hanem külön őriztetik és néha tilalmasba is bocsátják; azért, hogy afféle károk eltávoztassanak és füvek javát ante tempus ki ne étessek, ne legyen szabad senki-nek külön pásztort tartani, hanem hajtassa a közönséges csordára.³

1748. Karatna község constitutiója. Határvédelem és pásztortrend.

¹ Corp. stat. I. p. 352.

² U. o. IV. 2. p. 635.

³ U. o. II. 2. p. 393.

1° Végeztetett, hogy esztendőnként 10 ember *seriesse* szerint tartozzék a határpásztorságot felvenni, személyválogatás nélkül, mind nemes és jobbágy ember is szorgalmatosan őrizni, vagy őriztetni, kik is hittel legyenek kötelesek; a ki pedig a maga *seriesseben* fel nem akarná venni, vagy pedig maga helyett illendő határpásztorságot nem állítana, 3 írtig büntesse meg a falu, mégis tartozik a határt őrizni, vagy őriztetni, a három forint birság alatt, toties quoties refractariuskodik.

2° A határkertekről és határkapuról esett és lőtt kárt a határpásztorok megfizetni nem tartoznak, hanem azon kert- és kapusemberek, a kiknek kertekben lőtt a kár.

3° Az határba kifiggő vagy rugó jószágokon senkinek réssétt s kaput az határban kitárlani szabad ne légyen, azért, hogy az határon kárt tétessen, hanem ha kaput tart határtilalmának idején jó zár alatt, vagy jól be czövekelve tartsa sub poena fort: három, ha kár pedig kirúgó jószágokról esnék, megvilágosodván benne, tartozzék azon jószágos ember megfizetni, a ki jószágáról esett s lőtt a kár.

4° Ha valaki lovára ülne s úgy gázoltná vagy etetné a gabonát szántsándékkal, ha az határpásztorok bé nem vihetnék, hanem elszalasztanák, az olyan potentiárius embernek a Csordából a határpásztorok fogják el egy marháját és egy forintig büntessék meg, e felett a mi kárt tött, a káros embernek adják bé addig a kárig, a minthogy:

5° A mely ember gabonájában kár esik, a kiket a határpásztorok benne kapnak, azon potentiárius ember marháját fizessék bé a károsnak, a káros is tartozzék bévinni, és kárát azon potentiariuson praetendálni, nem határpásztorokon.

6° A határpásztoroknak csak egy lovpn legyen szabad a határ őrizetére kimenni, nem többen, hogyha pedig azokkal is a gabonában kárt tétetnének, a ki comperiáltatik, egy forintig büntessék meg és a kárt fizesse meg.

7° Hogyha valaki a határpásztorokra támadást tenne, vagy ha határból és kárból bé akarván hajtani valaki marháját, a határpásztor eleiben állana, annál inkább, ha elverné, a falu a

határpásztorokkal büntesse meg az olyan potentiarius embert... ezt is el nem hagyván, hogy a ki a határpásztorokat megfenyegetné, vagy beszédeivel becstelenítené, diffamálná, verificálódván egy szavahihető ember relatiójából, egy forint poenaban incurraljon az olyan ember.

8° Fizetése a rendszerint való határpásztoroknak: eszten-dönként a karatnai emberektől, egy háztól két véka zab, a mely embernek csak két vagy három véka a vetése, az olyan csak egy véka zabot fizessen, a kívül *bébirós* emberek s posessorok egy *kalangya* búzát s egy *kalangya* tavaszt.

9° A falusiaknak mind ősz- és tavaszbeli károkat, ha esik, zabbal fizessék meg a határpásztorok, a kívül *bébiróknak* az őszi gabonát őszi vel, a tavaszt tavasz gabonával.

10° A ki a határba gabonájába, vagy kaszálófűvébe kárát látja, a határbírónak hírt tégyen és a falu hitesseit vigye ki *kárlátni*, a kikkel egy határbíró vagy határpásztor kimenjen.¹

17UH. Nagy-Bacson falu constitutiói. Tüalomállítás. Mint-hogy teljességgel majd utolsó pusztulásra jutott szegény falunk s határunk, azért töttünk ilyen törvényeket, írásban feltéven, mely írásunkat is, törvényünket s tilalmunkat együtt, esztendönként a bírák változván, úgy a szolgák is, hasonlóképen a falunak jámbor pásztori, úgy két-három esztenán levő idegen, bejövő pakulárok, hogy ezekben megírt tilalmakat ne tudhatnók, esztendönként változáskor nékiek felolvastatnék, melyet fideliter megkévánunk.

Ökörpásztorok, tehénpásztorok, disznópásztorok falu engednie s szabadságon kívül ha tovább mennek, az hová az jámbor falu szabadítsa, toties quoties büntetődjenek ad fl. 1—ide értetvén a felhagyott határkertek régi helye.

Juhászok. Legnagyobb kárunk szófogatatlansága mián esnek az juh pásztorok mián, kik se füveinkkel, se makkos erdőinkkel . . . . eleitől fogva nem gondoltak.²

¹ Corp. stat. I. p. 426—428.

² Érd. oklt. II. p. 61—63.

1769. Hódmezővásárhely statútuma. Csordások bére. Mint-hogy még eddig a tehéncsordásokat csak némely privátus gazdák, a mint akarták úgy fogadták, a becsületes tanács praejudiciumával és a város népének kárával, a becsületes tanács a tehéncsordásoknak ilyen bért rendelt:

1° Három tehéntől egy véka búza, a város vékájával.

2° A kinek búzája nincs, egy tehéntől egy peták.

3° Egy tehéntől egy napi tartás.

4° Két tehéntől bocskorpénz 1 kr.

5° Tejet senki sem tartozik adni, ne is adjon.

6° Minden becsületes gazda, a mely csordára eddig járatta a teheneit, 3 fl. büntetés terhe alatt oda járassa, a csordás pedig fel ne fogadja 12 pálcza büntetés alatt.¹

Határpásztorok.

1715. Peselnek falu constitútiói.

1° Mivel itt helyben lakó Nemesség jobbágyaival együtt az Határ és erdő őrizésében szorgalmatoskodik és alkalmatlan-kodik (!): *bé-bíró* Possessor uraimék pedig, kiknek udvarházok és udvar házhelyök vagyon, itt nem lakván, határbiróságot nem viselnek, tehát rendszerint az udvari birájok mintegy Határpásztor az Falu határának őrizésében tartoznék, vagy az olyan Possessor, ki nem akarja biráját arra engedni, egy jobbágyot rendeljen érette, különben kárt ne praetendáljon.

2° Mivel az alsó tilalmasban, Szent-Lélek és Nagy-Mező felől való Határok távolabbak és a szomszédokra nézve is bajosabbak a többinél, akkor légyen egy számmal több az Határpásztor és többi alkalmatos, jó emberek legyenek.

3° Minthogy a jó rend egyenlőséget kíván, egyenlőképpen tehát a tilalmat úgy kell tartani, hogy se a Határ Bíró, se a Határpásztorok, se más Nemes uraimék marhája a tilalmasokban ne járjanak sub poena toties quoties fl. 3, ha szántszándékkal hajtják; hanem szabadulásig mindenkinek egyenlőképen legyen az Határban tilalmok; de mindazonáltal falunkban eleitől

¹ Corp. stat. III. p. 379.

fogva majd mindenkor Vármegye tisztje lóvén, annak lovai számára tsak éppen, kiken Vármegye szolgálatában continuus-kodik, bizonyos közönséges helyet excindál, vagy nyomásból fel fog, azzal contentus légyen és ha ottan is Pásztora vagy *pásztoratlansága* miatt kár esik, fizesse meg.

4° A fő Határ Biró maga jártathatván béres szolgáját Határpásztorok után, mindennap tartozzék egy Határpásztor rendszerint bémenni a dispositióra és a melyik ebben és egyébben is az határ dolgát concernálókban szófogadatlan lenne, toties quoties az Határ Biró büntesse és elfogathassa érette.

5° Külön-külön helyekre az Határpásztorok ne rekesszenek marhákat és Határ Biró hire nélkül ne bocsássanak el titkon . . . különben mint tilalmat, mint kárt az olyan elbocsátó fizesse maga meg.

6° Ha valakinek ójtzaka kárba vagy tilalmasba találtatik marhája, bár nappal is és a Pásztor a káros helyhez, vagy azon túlalmashoz oly közel vitte, hogy nem strázsálván, talpon közel érte a marhája, szántszándékkal valónak tulajdonítassék, ne *szaladásnak*.

7° Valaki kárát megbecsülteién, ha az Határpásztorokat elsőben kérte a békességre s nem conveniáltak, az betsüpenzzel is tartozzanak a károsnak.

8° Sokszor esik, hogy kárttevő és tetető elszalad marhájával együtt a káros helyről; de a szaladással ne menekedhessók, hanem annak utánna is mind a kárt, mind a hajtópénzt rajta, úgy az bírságot az Határ Biró megvétethesse, de ha resistál, vagy maga marhájának behajtásáért valamelyik Határpásztornak bosszúból elfogná marháját, 3 fi. poenán maradjon.

9° Hordozható esztana. Egy lévén az falu és határa, egyenlőképen mind túl s mind innen a Patakon lakó becsületes Gazdák a magok Esztenájokat vagy major-házokat szabados helyekre tsinálhassák, a pásztorok is aziránt egymás ellen ne járjanak s ne veszekedjenek, vagy támadjanak sub poena fi. 3.

10° Bántalmazás. Valamelyik Nemes Uraimék közül pedig, a marhájának behajtásáért is Határpásztoroknak magok köte-

lességeknél végben vitelért, egy szóval méltatlanul a Határ Bírót, vagy Határpásztorokat illetlen beszéddel tractálná, fenyegetné őket veréssel, öléssel etc. annál is inkább valamelyikre támadna, vagy megverné, non obstante nobilitari ipsius prerogative tartozzék az olyan Nemes ember ezen subscriptiója és Pecsétje alatt lekötelezett contractuális levél mellett, itt lakó Possessor Uraim és Falu Törvényén Törvényt állani. . . .

11° Az Határpásztorok szorgalmatosán vigyázni tartozzanak a Kalangyákra és másoknak Fűvét lopókra, elhordókra, kiket is ha deprehendálnak, szekerstől, marhástól béhozzanak. Hitek alatt Possessor uraim is a falu törvényére; sőt ha az olyan Kalangyászót és Fülöpöt az Határpásztor nem találná s nem látná is helyben, de megvilágosodván benne, a károsnak tartozzanak kiadni, hogy maga kárért kalodában ültethesse az olyant; ha pedig a Határpásztorok vigyázatlansága miatt lenne és nem mérnek szállani arról, hogy nem látták s nem tudják ki cselekedte azt, tartozzanak afféléket is megfizetni a károsnak.¹

17U. Vajda-Hunyad város statútuma. Pásztortartás. Mindenféle pásztorokat az város tisztei keresni és fogadni tartoznak, melyet ha nem cselekednék, az tisztek tartoznak az ilyen dologból emergált kárt megfizetni. Az pásztorokat mennél jutalmasabban lehet, úgy fogadják és Szt György napja előtt, és a ki a városban lakik, mindenféle marháját tartozik pásztor eleibe adni, melyet ha a városiak közül valamelyik nem cselekednék, 1° az assessorok által admoneáltassék; 2° büntettessék egy forint által id est fl. 1; 3° ha azzal nem gondol, pénáztassék cum fi. 3 toties quoties három Magyar fi.²

1723. Pest város statútuma. Pásztor fizetése. Határoztatok, hogy a modo in posterum a belső tanács tagjai pásztor- és hegycsősz — Bergrecht — taksájokat évenként közvetlenül a telekkönyvnél lefizethetik.*

¹ Corp. stat. I. p. 428—432.

² U. o. I. p. 348.

³ U. o. IV. 2. p. 659.

1727. Szeged város statútuma. Pásztorok ne fogadják be a csavargókat. Lakosok pedig, bitangokat, csavargókat fogadni, annál is inkább magok mellett tartani semmiképpen ne praesumálják; sőt inkább az olyanokat az tekintetes nemes magistrátusnak megjelenteni és tudtára adni el ne mulasztják. Hogy pedig valaki az megnevezett dolgokban ellenkezni fog és contraveniál, 12 forintokban eo facto megbüntetődik. Mely determinatio publicáltatni fog az szállásokon és pusztákon az pásztoroknak.¹

1727. Szemerja, Háromszóki falu törvénye. Határpásztor kötelessége. Ha tilalmas helyeinken, határinkban, gabonában, vagy szénafüben itt az faluban lakó embernek marhája találta-tok úgy, hogy szántszándékkal ott őriztetik, azt a falu, vagy határpásztor behajtja, az ottjárásért egy forintig megbünteti, azonkívül az kárról kezest kell adni és meg kell fizetni. Hasonlóképpen az vidékben lakó, *idebíró* embereknek is marhájuk, ha tilalmas helyeken, gabonában, vagy szénafüvekben megtaláltatik és pásztorát is mellette találják, azt is behajtják és egy forintig megbünteti az falu és az kárt is megfizeti.²

1747. Pest város statútuma. Nemes és polgár nem lehet pásztor. Kitűnvn, hogy egyszer-másszor polgárok és lovasmezőőrök — Stadtüberreiter — és csőszök között nagy veszedések és villongások törtek ki és ha a polgár csak egy szót is szólt, amazok mindjárt előállottak nemes voltukkal, ezért tisztelettel kéretik, hogy jövőben sem Nemes, sem polgár oly szolgálatra ne alkalmaztassák s az erre alkalmazottaktól — de a többi városi szolgálatiaktól is, a kik városi pénzek behajtására kötelezettek, testi eskü — körperlicher Eid — vétessék.³

1750. Szeged város statútuma. Korcsmázás a pásztoroknál tilos. A város lovas pusztázóinak meghagyatik, hogy ha a pásztorokat korcsmázva találják, 50 botot verjenek reájuk — 50 ictibus baculorum pulsantur.⁴

¹ Corp. stat. III. p. 736.

² Érd. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 122.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 752.

⁴ U. o. Hl. p. 773.

1770. Szentgyörgy város statútuma. Az ökörpásztor megzabolása. Minthogy panasz emeltetett, hogy az idevaló ökörpásztorok az erdőben nagy kárt okoznak, oly módon, hogy a midőn egy öl fát bevisznek a szekér után két, három sőt négy fiatal fát is kötnek, melyet az erdőn vágtak, e végből 1726 szept. 10 és augusztus 1-jén 1761-ben egyértelműleg concludáltatott, hogy miután ez a nagy redellenesség az erdőben nem csekély pusztítást okoz, ennél fogva az ökrösök eltiltatnak attól, hogy oly fácskákat a szekér után kössenek, hozzá még a polgármester úr engedelmé nélkül és még el is adjanak; a tilalom áthágása esetében a polgár, a kié a marha és szekér az 1744-ki januárius 4-kén statuált büntetéssel, 20 forintig, az ökörhajtó szolgál pedig négy héten át 25 botütéssel büntetessék.¹

Legelő.

XVIII. század általánosan. A Jus Georgicum szerint a legeltetésre nézve a következő intézkedés állott: „Az alantasabb tisztviselők, iskolamesterek, szolgák és hasonlók, nem küldhetnek legeltetésre más fajtákat, mint a melyeket maguk az illető helységek lakói legeltetni szoktak, sem pedig magánúton, hanem csak a község barmaival együtt s ugyanazon pásztor őrizete alatt.”²

Vármegyék legeltetési rendje.

Mezei legeltetés.

1702. Szabolcs vármegye statútuma. Szomszéd községek viszonya. Némely helyek lakói ama régi szokás ellenére, mely a közös legeltetést megengedi, azt a szomszédos helyek lakói és marhái elől eltiltják, azért a vármegye elrendeli, hogy a mennyiben a szomszédos falu legelőterülete nem tilos, ott baromokat legeltetni lehet.³

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 817.

² PFAHLER: JUS Georgicum. p. 76.

³ Corp. stat. II. p. 241.

1716. Krasznamegyei statútum. Szabályozás. A szőlőhegyeken senki is sertéseit, marháit másoknak kárára jártatni ne merészelje, maga is ez vagy más ember szőlőjét, gyümölcsösét ne hadja.¹

1747. Pozsony vármegye statútuma. Felszántás tilalma. Némely birtokosok nem törődven a közös legelőkön arányos jogokkal, azokat felszántják és magánhasználatra alkalmazzák; ez jövőre megtiltatik a birtokosoknak s még inkább a köznépnek; sőt az utóbbi a már felszántott legelők továbbművelésétől is eltiltatik; a nemesektől azonban ez csak jogi úton vehető el.'

1760. Az egri jezsuiták utasítása a csavarniki apátságához tartozó erdők felügyelője részére.

3° A kivágott erdő tilalom alatt lesz s nem szabad azon marhákat legeltetni behajtás és birság büntetése alatt.⁸

1762. Pozsony vármegye statútuma. Fákka beültetett helyek. Marhák legeltetése az fákkal beültetett helyen in anno 1747. 8-va Augusti tett statútum szerint, két forint büntetés alatt tiltatik, mindaddig, míg az közföldön ültetett fák meg nem erősödnek annyira, hogy a marha nem árthat nekik.⁴

1762. Ugyanott. Vetés védelme. Hasonló büntetés alatt tiltatik télyen (így) vetéseken való legeltetés maga földén is, kivéven, mikor a nagy fagyban közönségesen megengedtetik; az magányos vagyis osztályos réteken is, Szt György nap után 12 frt büntetés alatt marhát tartani szabad nem léssen.⁶

1762. Ugyanott. Mező tilalmazása. Minden helység határában szokás és szükséges a mezei munkákra nézve vonyómarhák számára valamely darab mezőt, vagy tallót, vagy Tétet bizonyos rendelt ideig, hogy nyölhessen és gyarapodhassék ott a mezőn, tilalom alatt tartani; ha azért az ilyen mezőre valamely marhát — és ha fölszabadul és másféle, nem vonyómarhát valaki

¹ Corp. stat. I. p. 358.

² U. o. IV. 1. p. 834.

³ Érd. oklt. II. p. 164.

⁴ Corp. stat. IV. 1. p. 855.

⁵ U. o. IV. 1. p. 855.

hajtana, minden nagy marhátul egy forint, borjútól vagy jutúl (így) egy-egy garas, ha pedig gondatlanság miatt az olyas mezőre menne a marha, tehát minden öreg marhátúi 25 pénz; jutúl, vagy borjutúl egy-egy pénz, az olyan község közszükségeire desummáltassék.¹

1799. Jász-Kún kerületi statútum. Tilalom. Ha a helységeknek vagy pusztáknak határát, melyek tudniillik békességes birtokban vannak, kaszálással, szántással, tilalmas legelőssel megrontaná, vagy éppen elpusztítaná és ezáltal határbeli villongást behozni igyekezne, olyan a magistratuális fiscalis actiója mellett, mint közönséges csendességnak megháborítója és más jószágának elfoglalója, a főkapitány által a hatalmaskodók ellen rendelt büntetésekben marasztaltasson.²

Városok és falvak legelőrendje.

1703. Pest város statútuma. Legelődj. A mezőcsőszők a múlt — 1702 — instructió alapján fogadtattak fel, utasítatnak, hogy a legelőn a legeltetési díjat szedjék be s adják át pontosan a strázsamesternek; a közelben azonban a díjakat a strázsamester szedje, pontos elszámolás mellett, a város kamarájába szolgáltatassa be.³

1717. Eger város statútuma. A szőlők környékének tilalma. Senki a szőlők alatt a barmok számára nyékeket ne állítson, ott ne legeltessen, méhest se tartson, e nyékek lerombolásának, a marhák behajtásának és a méhek és marhák elvételének büntetése alatt, mely eljárás Szt Mihály arkangyalról nevezett egyház javára essék.⁴

1720. Kassa város statútuma. Ugariás. A nemes város csordája együtt járjon és senkinek ne legyen szabad külön csordát

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 855.

² U. o. II. 2. p. 67.

³ U. o. IV. 2. p. 611.

⁴ U. o. II. 2. p. 377.

tartani, a mely is az ugarban esendő földeken, réteken szabadon pascuáltassék.¹

1726. Nagybánya város egyezsége a kir. fiscussal. Erdőhasználat. A legeltetés és makkhasználat a városnak megengedettik. Fernezell folyó jobb- és balpartján fekvő Csűr, alias Csatornafő nevű hegységben, Alsó-Fernezell tájékától Kis-Bányaig, a legeltetés a város kezeiben marad, úgy azonban, hogy a város lakóinak a réteket, szántóföldeket és a szőlőket ne legyen alkalmuk megrongálni s rájuk hajtani.²

1727. Esztergom város statútuma. Legelési díj. Deliberatum est, hogy valamint ennekelőtte, úgy ezután is az mészárosoktól az nemes város mezején járó vágómarhákért az szokott meződíj megvétődjék, és semmi lett úttal meg ne engedődjék.³

1727. Szemerja, háromszéki falu törvénye. Tilalom. Körül való szomszéd faluknak csordájokat, hogy határinkon, erdeinken és ugarunkon járni, legelődni ab antiquo meg nem engedjük.⁴

17k2. Miskolcz város statútuma. Legeltetés a szőlők táján. A kik cserjékre, „szőlők aljaikra vagy feleire“ magok marháját hajtják, vagy cselédjeik által hajtattják, mindaddig, a míg a szüret végbe nem mégyen, mivel sok károkat tesznek mind szőlőkben, mind gyümölcsösökben, az olyanoknak bíró úr behajtassa és mulctálja mint tilalomrontókat.⁵

1746'. Pest város statútuma. Legelődíj. Azokra, a kik tehenet nem tartanak s így itt üzlettel sem bírnak, terhet kiróni nem lehet; ellenben a marhakereskedők, kik itt marhát tartani kényszerülve vannak, attól nemcsak adót, hanem a törvényes legelődíjat is a város kamarájába fizetni tartoznak, minthogy itt nincs semmi-féle telek, mely erre való volna s a mi van, az a háziszükségre is kevés.

A külvárosiaknak a marhatartás iránt beadott kérvényére

¹ Corp. stat. II. 2. p. 382.

² Érd. okit I. p. 659-660.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 681.

⁴ Érd. Gazd. Tört. Szemle 1897. p. 125.

⁵ Corp. stat. II. 2. p. 419.

resolváltatik: hogy minden lakosnak úgy a városban, mint azon kívül, de csak azoknak, a kiknek házuk van, egy tehén tartása engedtetik meg, azzal a megszorítással azonban, hogy ez csak a magistratus későbbi rendeletéig tartson; ha kitűnnék, hogy a határ annyi tehén számára nem elégséges, az egy tehén is tiltva lesz; ebből láthatja a lakosság, hogy minden lehető megtörténik, éppen ezért komolyan figyelmeztetik, hogy egy tehénnél többet ne tartson, mert a mi ezentúl lesz, az ipso facto elkoboztatik. Máskülönb minden egyes tehéntartó kötelezve lesz az egy darabtól öt garas legelődíjat évenként a város kamarájába befizetni, mielőtt pedig a díj nincs lefizetve, a tehénpásztor 50 botütés terhe alatt nem hajthatja ki a tehenet.¹

1748. Karatna község constitutiója. Határtilalom.

1° A határnak tilalma egy forint, a faluban bent lakók, a kik marhájokat az tilalmas helyeken szántsándékkal legeltetik, toties quoties comperiáltatik.

2° A falu csordái és juhnyájai, ha egy részecskéje is szaladna a tilalmas határba, szaladásnak nem ítéltetik, mert azok mellett mindenkor jelen szokott a pásztor lenni, hanem egy forintig büntessék a határpásztorok toties quoties; ha pedig az egész nyáj, büntessék az Approbata Constitutio szerint ut habetur part. 3 t. 33 a. 1.

3° Tavaji csikót is a tilalmas határba jártatni sub poena fl. 1 szabad ne legyen.

4° A tilalmas határokból se szekeren, se zsákban fűvet hordani haza gyepekről, vagy parlagokról szabad ne legyen senkinek, a ki pedig ezen végzés ellen cselekednék, ha csak látná is hites határpásztor, egy forintig; tulajdon maga parlagjáról vagy kaszálóhelyeiből pedig, a ki fűvet hazaviszen, tartozzék hitivel magát defendálni, hogy az magából vitte, különben egy forintig büntessék a határpásztorok, toties quoties comperiáltatik.

5° Ha marha tilalmas határba szalad, egy marhától két

pénz, anyaszopó borjútól, egytől egy pénz, disznótól, malacztól, lúdtól haonlóképpen egytől egy pénz; jól megvizsgálni a szaladást szükség, mert találatnak oly emberek, kik szabad akaratjuk szerint elcsapják marhájokat, hogy a tilalmas határba *lábbogjon* és jól lakják s két pénzzel kiváltsa az határpásztortól, ha pedig olyan ember comperiáltatik, hogy hitivel nem meri menteni magát, az olyan in poena fl. 1 incurraljon, toties quoties.¹

1758. Torda város statútuma. Legeltetés rendje. Elszenvedhetetlen kárával tapasztalja a communitás, hogy némely possessoroknak parasztbírái a szénafüvekben üdült sarjút idegeneknek pascuatióra eladták és azon idegen embereknek marháit a szénafüvünkben bóbocsátották. Minthogy pedig az haza törvénye szerint idegeneknek, más helységének még csak nyomásban lévő határait is marhájokkal nem élhetik, városunknak constitutiója szerint mindaddig, míg az derekas hó le nem esik és a marha szénára nem szorul, determináltatott, hogy városunk hites szolgabírái, mai napon az határra kimenvén, valaholott afféle idegen marhákat pascuáló személyek találatnak, praemoneállyák, super eo, hogy statim et de facto határunkról marhájokkal kitakarodjanak, kik ha ezen praemonitióra engedelmeskednek, bene quidem, alioquin ha magokat opponálván, marhájokat határunkon pascuálni temere perserválnak, hadnagyunk ő kigyelme in persona elegendő lakosokat maga mellé vévén, holnapi napon indilate az határra kimennyen és ha afféle temerarius idegeneket talál, akarholott határunkban, magokat detentióra béhozassa, marhájokat pedig böhajtassa és mint potentiose határunkat marhájokkal élő emberek ellen juris ordine procedáljon, coram magistrate.²

1761. Szentgyörgy város statútuma. Idegenek eltiltása. A polgárság részéről panasz merülván fel az idevaló erdészek ellen, hogy az idegeneknek a város határán nemcsak a legeltetést, hanem az erdőben a favágást és a fának elszállítását, a polgár-

¹ Corp. stat. I. p. 426. 428.

² U. o. I. p. 460.

mester úr, vagy a tekintetes előjáróság tudta és engedelmével megengedik, ennél fogva az erdészek ez eljárása nemcsak helytelenítettik, hanem ezentúl a polgárságnak a polgármester úrhoz intézett alázatos kérésére az erdészek ettől komolyan eltiltatnak, hogy a tekintetes előjáróság tudta nélkül idegen parasztnak a város határán való legcsekélyebb haszonélvezetet sem engedjenek meg. Abban az esetben pedig, ha az előjáróságnak e rendeletét nem követnék egyformán, az ily violens cselekedetre toties quotiens 32 forint múlthatatlan bírság determináltatik.¹

Erdei legeltetés.

Királyi rendelkezések.

1758. A horvát-szlavon-dalmát tartomány gyűlés VI. törvény-czikkébe becikkelyezett utasításból az erdőket illetőleg.

4° Az erdészek ugyanis és *knézek* — *knézii domini commissarii* — hogy kötelességüknek annál is inkább eleget tessenek, minden egyéb szolgálattól felmentve, az állatok legeltetésére nézve tilalmas helyeket szorgosan őrizzék.²

1760. A bécsi udv. kamarának a temesvári jószágkormányzóság részére adott utasításból, a bánsági bányaerdőkre nézve.

11° Gleichwie puncto 42° angezogen worden, dass die Kühe und Pferde deren Kohlenbrenneren, an den jungen nachschuss deren bäumlein, mit zertretung derenselben und abbeysung deren wipfeln einen grossen Schaden in den nachwachs verursachen, also sollen die aemter allen fleiss nachdrucksam anwenden, dass in jenen Gegenden, wo eine neue Waldung aufzubringen hoffnung seye, die wayde alles viehes verboten bleibe.³

1767. Az erdélyi főkormányzókörrendeleté, a melylyel a kecskék legeltetését eltiltja.

¹ Corp. stat. IV. 2 p. 769.

² Érd. oklt. II. p. 160.

³ U. o. II. p. 176. 177.

3° Ha őszkor, vagy télen legelők és takarmány hiánya miatt a kecskék másképp nem táplálhatók, a kecskenyájak legeljenek a cserjések, harasztok és csallitokban.¹

1769. Mária Terézia magyar király Magyarország részére kiadott erdőrendtartásából.

17° Mindenütt, a hol lehetséges, a levágott, száraz s itt-ott heverő fákat ki kell keresni s használatra összeaprítani és így az erdőket a haszontalan ágaktól, melyek a marhák legeltetését is akadályozzák, megtisztítani.

25° Az új erdőkre különös gond fordíttassék, nehogy új utak, ösvények által elnyomassák, hanem a régi tiprott utak megtartandók, a marhák, de különösen a kecskék legeltetésétől legalább tíz évig megőriztessenek, mindaddig t. i. míg a fák annyira nőnek, hogy a szarvasmarha az ágakat nyelvével elérni nem tudja.²

1769. Mária Terézia király az erdélyi úrbéri viszonyokat szabályozó rendeletéből.

Minthogy pedig a jószágok mindennemű hasznaikkal szoktak a földesuraknak adadni, ez okáért illő, hogy azok, ha a határnak nagysága vagy kiterjedése engedi, legeltetés végett a határra külső marhákat bévehessenek és a legeltetésből, vagy makkolásból való taxát és jövedelmet magok számokra szedhessék; ellenben pedig a jobbágyok és zsellérek, földesurak engedelmé nélkül, külső marhákat a határra legeltetés végett ne szegődhessenek.³

1769. A helytartó tanács által kidolgozott erdőrendtartásból.

9° Minthogy az új erdőknek növekedését leginkább a barmok legeltetése akadályozza, nehogy a sarjadzásokat lerágják, elrendeltem, hogy a pásztorok a barmokat, kecskéket soha oda behajtani ne merészeljék.⁴

¹ Erd. oklt. II. p. 262.

² U. o. II. p. 302.

³ U. o. II. p. 304.

⁴ U. o. II. p. 283.

1775. Az erdélyi kereskedelmi bizottság javaslata az erdők megóvásáról.

5. Der in vielen orthen gewöhnliche eintrieb derer Ziegen wie auch die ordentliche waydung des grossen viehes und der" Schweine in jungen Wäldern, welche an vielen orthen ohne rücksicht darauf zu nehmen, dass die wälder auch höchst notwendig sind, zu sehr vervielfältiget werden, dem nachwachsen derer jungen bäume sehr hinderlich ist. . . .¹

1780. A helytartó tanács körrendeleté a fűzfák ültetéséről.

III. Punctom. Hogyha valahol a magistratus észrevenné, hogy ezen fűzfaültetés s más gyorsabban nevelkedő fák plántálása röstül vitetnek véghez, ottan minden lakosra bizonyos számú elültetendő fát kiszabjon. Ezt pedig ugyan illendő módon s a, földesuraságnak értelmével s egyező akaratával kell megtenni . . . részszerént a lakosok házaik és kertjeik mellett, részszerönt a közönséges legeltető helyeken.²

1780. Az udvari kamara szolgálati utasítása a fernezelli erdőbíró részére.

12° Die vieh-wayden in denen Waldungen seind nicht zu gestatten, besonders wo die junge Stämme dem vieh noch nicht gänzlich *aus dem Maul gewachsen*; das gaissvieh ist aber ganz und gar, weder in die nachwachs, weder in die ausgewachsene wälder einzulassen, sondern dasselbe tod zu Schüssen.³

1781. H. József császárnak Erdély részére kiadott erdőrendtartásából.

17° Legelőbb mindenütt, a mennyire lehet, a leesett, elszáradott és széllyel heverő, vagy más régi levágott fákat fel kell keresni és haszonra felvágván s elhordván, ilymódon az erdőt ezektől a haszontalan csemetéktől, a melyek a marhák legelésit is — a hon ezt az erdő idője és állapota megengedi — sokat akadályoztatják, meg kell tisztítani.

¹ Érd. oklt. II. p. 372.

² U. o. II. p. 426.

³ U. o. II. p. 435.

25° Az új *növedékeny* erdők megtartásában, nevezetesen arra kell vigyázni, nehogy az új utak és ösvények által leron-tassanak, hanem a régi tört út tartassék meg, a marhák, leg-főképpen a kecskék legeltetéséről legalább tíz esztendeig meg-őríztessenek.

26° Minthogy némely helyen a leveles vagy riigyes ágak-kal marhákat szoktak legeltetni, a mely az erdőnek ártalmas, és ezen normával ellenkező lóvén, kemény büntetés alatt meg-tiltatik.

38° Gyakran megesik, hogy a legelésre hagyott helyeken *jövések* — hajtások — vesszők és bokrocskák önként nőnek és ezzel a föld oly termékeny voltát mutatja, mely ha a marha-legeléstől megőriztetnők, ottan könnyen erdő növekedhetnék; erre nézve az ilyen helyről a legelés tiltassék el és ha lehet, a helyett másutt szakasztassék legelőhely; az ilyen kiszakasztásban mindazonáltal arra kell vigyázni, nehogy az ifjú *neve-dékeny* erdőben legelőhely rendeltessék.¹

17Hí. Az udvari kamara utasítása a kapniki erdőkerület erdőőrei részére.

8° Das in den jungen und nachwachsenden gehögt oder verboten Waldungen einlassende horn-, pferd- und schaf-vieh eintreiben, die geisse aber nicht gedulden, sondern todtschies-sen, alsdann die eigentümer hievon pflichtschuldigt anzeugen, damit zu seiner zeit, mit der zuerkannteri straff fürgegangen werden möge.³

1781. Ugyanannak utasítása a kapniki erdőmester részére. Mint az előbbi (1780) fernezelli utasítás.³

1787. Az erdélyi főkormányshék előterjesztése a közös erdők szabályozásáról.

Bei orthen von kleinerem umfange könnten die grundherren von der absicht belehret und befraget werden,

¹ Erd. oklt. II. p. 453-457.

² U. o. II. p. 471-472.

³ U. o. II. p. 467.

ob sie an der hutweide teilnehmen wollen oder nicht? wo sonach denen insassen, entweder die gantze weide, oder der ihnen zugefallene theil zugeschrieben werden würde.“¹

1782. Az udvari kamara utasítása a szomolnoki erdősz részére.

2° . . . insonderheit ist der junge waldt von dem schädlichen gaiss-, schaff- und anderen viech wohl zu verwahren und achtzugeben, dass nur das erlaubte vieh ihre weyde in denen ausgewiesenen plätzen nehme.

3° . . . weilen aber die 3 k. k. bergstätte allerdings hutweiden haben müssen, so sind denen selben nur solche, jedoch hinlängliche revieren zur weyde anzuweisen, wo die Waldungen keinen schaden leiden können.²

1782. Ugyanaz a straczenai erdősz részére.

3° Das k. k. waldamt über die Dopschauer Waldungen, vermög höchsten befehl, die ober aufsicht erhalten hat, so wird ihme waldförster hiemit insbesondere aufgetragen, alle waldschäden zu verhüten, weder das gaiss-, schaff-, noch anderes vieh, wo es denen Waldungen schaden könne, einzutreiben gestatten.²

1786. II. József császár vadászati rendtartásából.

9. §. Jedermann ist berechtigt seinen wald und wisen nach der bestehenden waldordnung zu benützen und wird keinem jäger gestattet in den fremden revieren zu grasen, vieh zu weiden oder das sogenannte prossholz zuzueignen.⁴

1787. Az erdélyi fökormányzék előterjesztése a közös erdők használatáról.

„Letztlich erwiedert der königl. Commissarius über die Einteilung der hutweide in Hungarn, dass derselbe hier zu lande garnicht anwendbar ist.

1° Weil die angetragene einschränkung der vieh-anzahl nach den Sessionen die Viehzucht verringern und dadurch den einzigen, für dieses Land offenen handeiszweig vernichten würde

¹ Erd. oklt. II. p. 539.

² U. o. II. p. 479. 491.

³ U. o. II. p. 485.

⁴ U. o. II. p. 519.

2° Weil es hier keine so weitläufige Viehweide gebe, als in Hungarn, und auch die vorhandene in denen entferntesten alpen gelegen wäre.

3° Dient zum beweis hievon, dass sehr viel hierländiges horn vieh und schaaf-herden in Hungarn geweidet würden.

Für die weide könnte daher kein besserer masstab angenommen werden, als die anzahl des viehes; damit aber auch zwischen denen verschiedenen viehgattungen ein verhältniss bestehen möge, so könnten pferde, stutten, ochsen und kühe stück für stück angenommen; von kälbern und follen aber je zwei stück; von schafen, ziegen und schweiner je 6 stück, statt eines grossen viehes angerechnet werden. Auf welche diesermassen auffallende viehzahl alsdann die, für die weide stabil bestimmte Steuer, durch die gemeinden jährlich aufgetheilet und eingebracht werden müsste.“¹

178H. A helytartó tanács körrendeleté a marháknak az erdőből való kitiltásáról.

„S^e Majestaet haben allergnaedigst zu befehlen geruhet, dass die genaueste Beobachtung der waldordnung den behörden nachdrücklichst eingebunden, für die befolgung derselben gesorgt, und auch da, wo keine hinlängliche weide vorhanden ist, das vieh aus denen gegenden der Waldungen ausgeschlossen werden solle, wo die nachwachsenden bäume durch selbes beschädigt werden könnten, wofür die gemeinde vieh hirten unter einer scharffen bestraffung zu sorgen haben.“²

1788. Az erdélyi fölkormánysház körrendeleté a barmoknak az erdős helyekről való kitiltásáról.

„Ö felsége kegyelmesen végezni méltóztatott, hogy nemcsak az erdőkrol költ rendelés minden részeiben szorosán megtartassák, sőt a hol elegendő legelőhely nem taláztatik, ottan is az marha az erdős helyről kirekesztessék, az mely helyeken az nevedékeny élőfák a marhák miatt kárban mehetnének,

¹ Erd. oklt. II. p. 541—542.

² U. o. II. p. 577.

melyekre az az communitas marháinak pásztori, kemény büntetés alatt vigyázzanak.

Mínthogy pedig a jószágok mindenféle hasznaikkal szoktak a földesuraknak adattatni, ez okáért illő, hogy azok, ha a határnak nagysága megengedi, legeltetés végett külső marhákat bevehessenek és a legeltetésből vagy makkolásból való taxát és jövedelmet magok számokra szedhessék.“ (Ezt v. ö. Mária Terézia király 1769-iki rendeletével.)¹

1788. A fuzsinei erdőhivatal jelentéséből.

2-tem Dem vieh-eintrieb in die hege-waldung oder junge Schläge, wegen welchen so vielle Untersuchungen schon beschehen, ein für allemahl einhalt zu machen.³

1789. A bácsi kamarai erdőmester jelentése.

Die Bacser erzbischöfliche Maasen, für welche ich auch reden muss, werden durch das Devon (?) und Szelencser vieh so den ganzen sommer und winter, bald in dem Kaal-Karabukovaer, bald im Bacser jungen auflug herumirret sehr abgebissen und die holzschläg wieder allen waldsystem behandelt.³

1791. Az erdélyi országgyűlés által hozott XXX. törvény-czikk az erdők megóvásáról:

A mi tovább a parasztokat illeti, miután az erdők joga a földesuraké — a kik azonban a legeltetést az 1769. évi nov. 12-iki szabályozás szerint megengedni tartoznak — csak ezek előleges tudta és engedelmé mellett történhetik a legeltetés. Hogyha bárhol a parasztok enélkül a legeltetésen kaptak, azok ellen az érvényes törvények értelmében az eljárást megindítja.⁴

1792. A magyar országgyűlés által kiküldött országos bizottság 12-ik ülésének jegyzőkönyvéből, az erdők megóvása tárgyában folytatott tanácskozásairól.

Vannak egyéb dolgok is, melyek az erdők fenntartását

¹ Érd. oklt. II. p. 578. és 563.

² U. o. II. p. 559.

³ U. o. II. p. 534.

⁴ U. o. II. p. 616.

a levágott helyeken s a hatékonyabb növést szolgálják: u. i. a levágott részekben marhák ne legeljenek, míg az fiatal fák oly magasra nem nőnek, hogy a marhák a leveles ágakat nyelvükkel el nem érik.

§. 5. A növedékeny erdőkbe barmok és marhák semmi szín alatt tíz évig ne bocsátassanak, a kecskék pedig mindenkorra kitiltassanak az erdőből.¹

1793. A dévai jószágigazgatóság rendelete az udvarbíróhoz, melylyel a dévai nemességnek az ottani erdők használata iránt kötött egyezségét, feltételek mellett, jóváhagyja.

d) Hogy a Besánban a méltóságos udvar marháit legeltesse, és hogy legelés végett hány juhot vehessen bé a mélt. udvar, annak határozását és engedőimét a dévai uradalom és mélt. urasság a Déván lakozó nemes uraktól, valamint eddig soha nem kérte, úgy ezután se fogja kérni. Vigyáztatni fog mindazonáltal, hogy se juhok felette sokak be ne fogadtassanak a határba, se a Besánban legeltetendő marhái az udvarnak kárt ne tegyenek.⁴

1795. Az erdélyi országgyűlés által kiküldött bizottság erdőrendtartási javaslatából.

§. 9. Az erdők a haszontalan gályáktól, a melyek a marhák legeltetését gátolják, megtisztítassanak.

§. 5. 1. II. József császárnál 38° (pag. 288).

§. 7—11. 1. II. József császárnál 26° (pag. 288).³

Vármegyék, székek.

1726. Nyitra vármegye tanuvallatása a nyitra-apátiak és nyitra-vicsápiak közös erdőhasználata iránt.

Szbonya János, Palkó György és Gregus István tanuk vallják: Marhát is közönségesen legeltettek az erdőben; vallják

¹ Érd. oklt. II. p. 634.

² U. o. II. p. 639.

³ U. o. II. p. 669.

azt is, hogy az marhát is együtt legeltették, sőt az istrázsa alatt is, mind a két falunak marhája együtt legeltetett, ezen legeltetést pedig a többiek is confirmálják.¹

1762. Baranyamegyének a helytartó tanács elé terjesztett javaslata az erdők megóvásáról.

5° Intézkedések történnek, hogy a levágott erdőrésszbe barmok ne bocsáttassanak, mivel a fák a gyökérig vágandók le, a hol végre sarjadzani kezdenek, nehogy ily sarjadás és utánnövés a bebocsátott barmok által elnyomassanak.²

1762. Biharmegye felterjesztése a helytartótanácsához az erdők megóvásáról.

2° Hogy az állatok az új erdőkből kitiltassanak, — míg erősebb fákká fel nem nőnek — melyek a fák hegyeit és sarjadásait le szokták rágni.

4° A barmokra nézve körülbelől 20 évig tiltva legyenek.⁸

1762. A Jász-Kun kerületek rendtartása az erdők ültetése s azok megóvása iránt.

6° A kapitányok mellé örök állítatnak, kik nemcsak az emberek vagdosásaitól, hanem a tűztől és a barmok legeltetéseitől is sérényen megóvják az erdőket.⁴

1771. Moson vármegye erdőrendtartásából.

6° A barmok az erdőből mindaddig szigorúan eltűtassanak, míg a fák oly magasra nem nőnek, hogy a szarvasmarha az ágakat nyelvével elérni nem tudja.⁶

1786. Küküllő vármegye zágori járásának szolgabirája jelenti az erdőrendtartás végrehajtását.

1° Minden faluban a határon levő erdőknek sokasága, vagy kevéssége szerint, az közönséges erdőpásztorokat megtettem és bé is eskettem még 1. mensis Mártii anni currentis.

¹ Érd. oklt. I. p. 658.

² U. o. II. p. 206.

³ U. o. II. p. 208.

⁴ U. o. II. p. 199.

⁵ U. o. II. p. 348.

o° A cáprákat, juhokat és egyéb marhákat is megtiltottam, hogy a mennyiben lehetséges, az erdőkön ne jártassák, de közönségesen minden falukról, processusomban levőkről írhatom, hogy az erdőn való járástól az marhák elfogattatnak, kicsiny lévén határuk az marhák sokaságához képest, nagyobb részét marhájuknak el kellene adni, az újonnal levágott erdőkbe való járást pedig teljességgel nem engedtem. A mi a cáprákat, juhokat illeti, azok teljességgel erdőbe nem járnak.¹

1787. Háromszék határozatai az erdők megóvásáról.

14° Miután a lombos ágak némely helyeken a barmok téli táplálékául szoktak felhasználtatni, és az erdőkre ártalmas, szigorúan megtiltatik és az ez éhén vétők példásan megbüntettetnek. És miután a kecskék rágcsálása a ligetnek leginkább ártalmas, ennél fogva a szék hatóságai mindent elkövessenek, hogy azok az erdőből teljesen kitiltassanak.*

1788. Felső-Fehér megye Kanta járási szolgabirájának jelentése a járás erdeinek állapotáról.

3° Minthogy az egyik *nyíl* még tilalomban tartatik, tehát a melyet usuálnak, abban a marhák legelődnek.³

1788. Sopron vármegye javaslatából a közös erdők, használatáról.

i) Magától értetődik, hogy a hol az erdővágás több évre van felosztva, az a rész is, a mely a töről levágatott, a marhától megóvassék.⁴

1788. Trencsén megye javaslata a közös erdők használata iránt.

4° A fiatal erdőkben a barmok legeltetése mindaddig, míg a növekvő ágakat a marhák elérik, megtiltandó volna, melynek szükségét a mindennapi tapasztalat bőven igazolja.⁵

¹ Érd. oklt. II. p. 515. 516.

² U. o. II. p. 530.

³ U. o. II. p. 605.

⁴ U. o. II. p. 584.

⁵ U. o. II. p. 589.

Városok és faluk.

1740. Szakolcza város utasítása városkapitánya részére az erdő megóvásáról.

A legeltetést a bevetett helyeken, különösen ott, hol évenként makkal van beültetve, minden erővel s módon akadályozza meg.¹

174(1. Menyhárd és Leibitz szepességi városok közötti egyezség az erdők használatáról.

1° A menyhárdiak kijárhatnak a három Schnelle-Säufen, Sültzenberg és Sültzen-Säufenbe, ott fát vághatnak, szükségükhöz képest hasíthatnak, de nem kérgethetnek s a kifogott jószágot éjén át nem legeltethetik.

3° A menyhárdiak szabadon szállíthatnak mindenféle épület fát. írott szabadalmuk értelmében, bizonyos időben lovaikat] is itt legeltethetik.³

1748. Nagy-Bacson falu törvényéből, erdeinek megóvásáról.

Béres-szolgalegények iránt, kik is ottan az helyeknek nem tudása mián, szüntelen károkat tesznek, tilalmas erdeinkben, úgy distinguált telegdi- és sepsi bacsoni marhalegeltető helyeinkben, mely mián csak a sok *hitlés* következik, azért töttünk ily törvényeket.³

1758. Lőcse városi erdőfelügyelő kérelme a helytartó tanácshoz.

Mert nemcsak az, hogy a szarvasmarha, valamint a kecskék, juhok s több efféle legeltetés okából az erdőbe hajtának, a melyek az ifjú sarjadékot nagyon rongálják.⁴

1766. Nagybánya városának a kir. bányahivatallal kötött egyezsége az erdők használata iránt.

¹ Érd. oklt. I. p. 728.

² U. o. II. p. 30-81.

³ U. o. II. p. 61.

⁴ U. o. II. p. 162.

9° Miután a város területén belől vannak mezők, rétek és legelők, melyek erdőjogilag szabályozott erdőkkel összeköttetésben nincsenek és sem az erdei ügryhöz nem tartoznak, sem arra befolyással nincsenek, ezek továbbra is a város részére szabadon maradjanak.¹

1762. Sopron városának jelentése a helytartó tanácshoz erdőrendtartásáról.

Az erdők kivágott részei pedig a baromlegeltetéstől szorgosan megőriztessenek.²

1769. Szent-György város erdőrendtartásából.

30° Ha a szomszédból marha kárba megyen, az erdőkerülők hajtsák be, a birság darabja után 4 dénár, ha azonban kisül, hogy a csikósok és gulyások a marhát szántsándékkal kárba hajtották, akkor a kárt is fizessék meg.

31° Ha a határban idegen marha kárban találtatott, a káron kívül darbjárt 10 dénár a birság.

32° Az erdőszőknek hatalmában legyen a bitangoló marhát, nemcsak a szőlőaljakból, hanem magukból a szőlőkől is behajtani; a kárt pedig a hegyestereknek jelentsék be s ezekkel a fáradozás iránt egyezkedjenek.³

1770. Kassa város jelentése az új erdőrendtartás ügyében.

Igyekezettét oda fordítandja, hogy addig, míg a fák kellő magasságra és érettségre fel nem nőttek, az erdőn barmok sehol sem legeltethessenek*

1774. Bazin város szabályrendeletéből az erdők megóvásáról.

28° Minthogy a város részéről a legeltetés nagyon csekély, az erdők is nagyon ki vannak vágva, minélfogva ez csak beneficium lehet a polgárság részéről, ezért azoknak, a kik nem polgárok, sem ménes, sem sertésnyáj tartása s a fáizás sem engedtetik meg.⁵

¹ Érd. oklt. II. p. 247.

² U. o. II. p. 193.

³ U. o. II. p. 322—323.

⁴ U. o. II. p. 344.

⁵ U. o. II. p. 364.

1774. Debreczen város utasítása erdőfelügyelői részére.

3° Semmi szín alatt semmiféle marhát, elsőben 12 frt büntetés alatt, melynek fele a bejelentőé, fele pedig a nemes város cassájáé legyen, — másodszor pedig a marháknak és nála levő minden jószágainak elvesztése alatt, sem polgárnak, sem lakosnak, vagy ezek cselédjeinek az erdőbe mindaddig behajtani szabad nem leszen, míg a növevőnyfák annyira növekednek, hogy a marha az ágakat el nem érheti.¹

1799. Brassó városának javaslata, erdeinek szabályozásáról.

1° A vágható erdőt 30 részre osztani és minden évben egy részt dönteni, a többi 29 részt pedig szigorúan tilalmazni; de arról is kell gondoskodni, hogy az első 3—4 évig vagy addig, a míg a növedékfák oly erőre kapnak, hogy a marha nem árthat nekik, a vágásba a marha legeltetés végett be ne bocsátassék.²

1791. Segesvár város erdeinek szabályozásáról. Intézkedni kellene, hogy azok az erdők, a melyekben a marha az ifjú sarjadókat lerághatná, ne pusztítassanak.

A legeltetés szabályozandó volna, hogy ne külön, kisebb nyájakban, hanem *egy bot alatt* — unter einem stab — történjék. (Tehát egy pásztor előtt.)

Meg kellene állapítani, hogy az összes szabad erdőben legelő marha egy csordában, egy pásztor alatt járjon.³

Bitangolás.

1794. Az Enchiridionból. Bitang marháknak való helyiségek. A bitang vagy tolvajoktól visszavett marhák számára, a legeltetésre és elzárásra bizonyos helyiségek a hatóságok által kijelölendők.⁴

¹ Érd. oklt. II. p. 265-266.

² U. o. II. p. 703.

³ U. o. II. p. 610.

⁴ KASSICS: Enchiridion benign, ord. III. p. 493.

Vármegyéék és székek.

1719. Kraszna vármegyei statútum. Bitangolás.

Nyilvánvaló dolog, hogy sok Somlyai emberek és kivált a völgyeken lakó Oláság, maga Bornyait s egyéb Marháit Pásztor eleibe nem adják, hanem csak kicsapják az oldalokra, eddig is sok károk estek á: Szöllőkben, azért meghirdettetvén, hogy kiki a Pásztor eleiben adja Marháit sub poena fi. 12; ha nemesember maga hajtatta be, maga Szöllőjéből 12 fi., ha pedig városi Rend hajtja bé, a városi hadnagy kezéhez tehát 6 írttal büntetessenek az olyan emberek, kik marhájokat úgy jártatják, mely 6 írtnak két része a megkárosodott emberé, harmadik része a Biráké.¹

1722. Szabolcs vármegye statútuma. Marha behajtása [közös területről.

Vájjon a tiltott területről a marha behajtását illetőleg a helyi Biró által — per judicem loci — a nemesi személyekhez intézett intés érvényes-e? Mivel mind a nemesi, mind a jobbágyi területek épségben tartása közös jó és haszon, azért a helyi bíró intése figyelembe veendő, a marhabehajtásért járó büntetés behajtása a törvényes bírót illeti.²

1725. Pest-Pilis-Solt vármegyei statútum. Bitang marha.

A nép előjáróinak jogukban áll a nyájakat a vármegye területén belől megvizsgálni s a hol elveszett idegen — bitang — marhát találnak, a kárvallott félnek teljes elégtételt szolgáltatásnak. Tudva van az is, hogy az üyen kóbor barmok a földbirtokosok nyájában vegyülvén, azokat a pásztorok maguk közt, törvényes uraik kárára fel szokták osztani.³

1726. Csik-Gyergyó és Kászonszék constitutiója. A bitangoló marha kárának megbecslése.

Tilalom lévén, mindenkor a vetésmezők, azoknak önzésére,

¹ Corp. stat. I. p. 368.

² U. o. I. p. 298.

³ U. o. IV. I. p. 875.

hogy kár nélkül megtartassanak, volt szokásban eddig is, hogy az Falus Bírók és Polgári mellé mindenütt bizonyos számú Hitesek eskettetnek bé az tilalmas határok pásztorlására, mely szokás azután is tartassék meg, vagy hogy a nagyobb falukban a Bírák és Polgárok mellé két-két esküdtek állíttassanak; alábbvaló falukon kevesebbek, a legalsó quantitású falukban ezeknél is kevesebb számúak legyenek, a kik a törvényteleneket büntethessék, károkat becsüljenek, kárban tapasztalt marhákat behajtanak, káros kezeibe adjanak, hogyha pedig valakinek kárából marhát meg nem fogták volna, vagy nem is tudván kitől esett, sem fizetni, sem igazíttatni a kárt nem akarnák, in hoc casu lehessen panasz ellenek a tisztt előtt, különben panaszra ezeket hátrahagyván, utya ne legyen senkinek; a Jobbágyok is a hitességet viseljék.¹

1728. Középszolnok vármegye statútuma. Tilalmasok őrzése.

A tilalmasok, úgymint vetések, szőlők, rétek és szénafüvek, úgy több ilyenek és ezekhez hasonlók igen szorossan observáltassanak, jó és erős gyeppel azokat környülvén mind marha s mind emberek által pátralódó károktól severe őriztessenek; ezen jó végre felállíttatnak a Hajdúk, a Tilalmasokra vigyázó pásztorok minden helyiségben, ezek pedig publicáltassanak és a delinquensek poena per Dom. v. Comitum inflingenda mulcáltassanak.²

17Jászkun kerületi statútum. Bitang marha bejelentése pásztorok által.

Elrendeltetik, hogy a pásztorok és helységek bírái el ne titkolják a marhákat s mielőtt a legelőkről a *jász helyekre* az egész nyáját behajtanák, jelentsék be a bitang jószágot, hogy a kárvallott váltság nélkül visszakapja.

A bitang jószágokat, különösen a lovakat, a pásztorok meg ne rontsák s megcsontkítva ne adják vissza. Ha ilyen jószágot akár bíró, akár pásztor eltitkolja, vagy benne kárt tesz, hat

¹ Corp. stat. I. p. 129.

² U. o. I. p. 388.

forint büntetést fizet, a pásztorok pedig a kártérítésen kívül még 40 botot is kapnak.¹

1762. Pozsonymegyei statútum. Kárban talált marha birsága.

16° Sokan vannak, kik vagy marhájokat vagy sertéseiket nem hajtják Pásztor eleiben, hanem maguk köteleken, vagy szabadon ide s tova a gabonák között s mások földjeik közt levő mesgyéken s végein legeltetvén, nemcsak a mesgyék föl-
étetése, de gabona kapdozása s legyúrása által kárt tétetnek. Az olyatén magányosan való marhaőrzés is, mások földjeik között, vagy végein, valamint még anno 1579 feria secunda proxima post dominicam misericordiae sub generali congregatione megtiltatott, úgy most is újra tiltatik és ha abban valaki tapasztaltatok, hogy az üyetén pásztor gondviselése alá nem adott marha kárban találta, valahány a nagy marha, annyi forint legyen a büntetés, a sertéseket pedig és ludakat ha kárban találtnak, legyen szabad agyon ütni, vagy löni.²

1795. Turócz vármegye statútuma. Marhák behajtása a tilosból.

16° A barmok és kisebb állatok p. o. malaczkok, ludak tyúkrok és kakasok, ha kárban találtnak, megölhetők; de úgy, hogy a megölt állat ott a helyszínén maradjon.

Ha a barmok a réten vagy a vetésekben kárt tesznek, akár rajtakapják, akár nem, csak azt lehessen megállapítani, hogy kinek a barma tette a kárt, a nemes az okozott kár megtérítésén kívül két forintot fizet; a paraszt és szolga pedig 12 botot vagy korbácsot kap. Az olyan személyeket, a kik szántszándékkal tesznek kárt, akár nemes, akár más, hatóság alá tartozik, megvesszőzhető, a szolgák pedig 12 botot vagy korbácsot kapnak; az okmány szerint: „*Servitores autem dominales in similibus excedentes, pariformiter puniendi ordinantur, in baculis aut scuticis 12.*“ A kik a behajtást megakadályozzák, azokat dupla büntetés éri. A tilosba tévedt marhától, ha az a pásztor hibáján

¹ Corp. stat. II. 2. p. 40.

² U. o. IV. 4. p. 853.

kívül történt, csak egy garast lehet szedni, ha pedig kárt tett, azt bíróságilag kell megbecsültetni. Mivel régi rossz szokás, hogy Szt. György táján a barmokat egyik területről a másikra hajtják legelés végett s a nagy nyáj kihajtása a kisebb helységek legelőit elpusztítja, azért e visszaélés elhárítása céljából elrendeltetik, hogy Szt György előtt és Szt Mihály vagy Szt Márton napja után, idegen területekre pedig az év egyik szakában se szabad a barmokat kihajtani, különben a nagyobb baromtól 20, a kisebbtől pedig 5 dénár büntetést kell fizetni. Azonban a szomszédok közt kötött, vagy kötendő szerződés a legeltetésre nézve érvényben marad.¹

Város.

1730. Esztergom városi statútum. Zálogolás mezei kártétel esetén.

Mínthogy itt való lakosok a vetésekben minden félelem nélkül kereszül-kasul szekerekkel, marhájokkal szoktanak járni és azáltal notábilis károkat tenni, ahhoz való képest determinatum est, hogy pro hic et nunc csőszök által elszedetett zálogjok, erga dispositionem, denar 25 kinek-kinek kiadassák, valaki pediglen olyatén kárban ennek utána — előbb is fertálmesterek által hasonként megparancsoltatván — fog tapasztaltaim, olyaténon irremissibiliter toties quoties forint desummáltassék.³

Tüzelés.

1769. A helytartó tanács erdőrendtartásából.

8° Mínthogy leginkább tavaszkor és őszkor a tűz a száraz füveken és leveleken keresztil gyorsan messzebb és messzebb harapódzik, a nyájak pásztorai a legkomolyabban figyelmeztessenek, nehogy az erőkben a fákat meggyújtani merészeljék, így a tüzet élesztetni próbáljanak.³

¹ Corp. stat. IV. 1. p. 885.

² U. o. IV. 2. p. 688.

³ Erd. oklt. II. p. 283.

Állategészségügy.

1729. Esztergom városa statútuma. Beteg lovak iránti intézkedés.

Mivelhogy — *sit venia* — sok taknyos és rühes lovak volnának az városban s netalántán a mezőre kiérvén, több egészséges lovak is ezáltal elrontassanak, *conclusum est*: hogy Ordinarius bíró uram még e napokban fertálmesterek által az egész városban megparancsoltassa, hogy az olyátén lovakat mezőre kivenni ne merészeljék, máskülönben csőszök és ménespásztor által, kiknek parancsolatjuk lévén, agyon fognak lövetetni.¹

1739. Alsó- és Felső-Szöllős. Intézkedések pestis idején.

11° Az mindennapi kijáró és mindenféle pásztorok is, akár az uraság, akár a falusiak részirül valók, úgy az úr dolgára, vagy maguk munkájára, akár szőlőkben, kertekben, földekre, rétekre és erdőkben, vagy akárhova menők is, valamint az főjlebb írt éjszakára marhával legelni kijáró cselédek, bent az határunkban is, másuvá ne sétáljanak, hanem a mire kimentek, ahhoz lássanak.²

1761. Hajdú kerületi statútum. A marhakár megtérítéséről.

Hogy a pásztorok nyájaikat jobban gondozzák és hogy a köznép jószágaiban kárt ne szenvedjen, ha esetleg a gazdák barmai valamely betegség következtében megbetegszenek, ezt a gazdának jelentsék be, különben ők fizetik meg a kárt.¹

XYIII. század. A pásztorok ténykedése marhavész idején. A pusztákon a gulyások igen nagy s mély árkot ásnak, a nyáját — gulyát — reggel és este idehajtják, s a mely marhát betegesnek vagy étvágytalannak találják, az árok széléhez vezetik, a mélységbe taszítják s ráhányt földdel betemetik, néha egy nap alatt húsnál is többet a mélységbe löknek; megtelvén az árok, mást és mást ásnak.

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 685.

² M. Gazd. Tört. Szemle. 1898. p. 22.

³ Corp. stat. III. p. 491.

A pásztorok *ragályos bőrből készült bocskort ne hordjanak*, mert a tapasztalás mutatja, hogy így is lehet a marhavészt terjeszteni. (Igen jeles felfogás.)¹

Ingek rendje.

1746. Jászkun kerületi statútum. A rövid ingek viseletéről.

Jászberényben tartott gyűlésünkben súlyos visszaélést tapasztalván a tekintetben, hogy némely jobbágyok és főképen pásztorok hiábavalóságuktól ösztönözve, sokak megbotránkozására rendkívül rövid ingeket viselnek; azért, hogy e visszaélés megszűnjék, az ilyen ingek viselését 25 bot büntetés terhe alatt megtiltjuk.²

Kalapjegyek.

17.9.9. Csongrádmegye statútuma. Pásztorkalapra való jegyek.

8° Az egész megyében minden községek pásztorainak különböztető s egyszersmind esmertető jegyeik legyenek, melyet kalapjukon, büntetés terhe alatt viselni tartoznak és erre nézve minden megyebeli földes uraságok is megkerestessenek a végett, hogy adott jegyeiket a mezei biztosoknak bejelentsék.³

Sorpecsenye.

17 M. Az Enchiridionból. A sorpenye kijelölési szokása.

A kondások tartásdíjául szolgáló egy, vagy több sertésnek, az ú. n. sorpecsenyének kijelölési szokása eltöröltetik és az ellen vétőkre büntetés állítatik fel. (Subulcorum pro intertentione unum vei plures setigeros *Sorpetsenye* dictos assignandi usus cassatur, et contra contravenientes poena statuitur.)⁴ *

¹ GROSSINGER: Hist. phys. Hung. 1. p. 136. és 153—154.

² Corp. stat. II. 2. p. 40.

³ U. o. III. p. 485.

⁴ KASSICS: F.nchir. benign. ordinat. III. p. 639.

* Hevesben még a XIX. században is *szerpecsenye* név alatt volt gyakorlatban. H. O.

Szerreőrzés.

1727. Szemerja háromszéki falu constitutiója.

27° Ha valamelyik csordánknak pásztort nem találtunk, s nem fogadtunk vagy fogadott pásztorunk medio tempore elszökött, olyankor azon csordát *szerre* őriztük olyanformán, hogy akar falu *szeribe* való, akar falu *szerin* kívül való, és akar mi rendbéli ember, a ki azon csordán marháját jártatni és legeltetni akarja, az őréssel *szerin* mindenik ember tartozik, az melyik pedig őrizni nem akarja, azt a falu megbünteti ad den. 20 *szerben*.

Fák védelme.

1786. Küküllőmegye zágori járási szolgabíró jelentése az erdőrendtartás iránt.

7° Nem különben az csordapásztoroknak is megparancsoltam, hogy az afféle fákat, úgy gyepű helyett csinált sánczokat megoltalmazzák sub poena corporali.²

Zsidók kirekesztése.

1750. Szentgyörgy város statútuma.

A már régebben hozott decisióhoz képest, a becsületes és bölcs tanács és a városatyák elrendelik, hogy azoknak a lakosoknak és zsidóknak, a kik a türelmi házakban — Freyhäuser — laknak, kivéve a város zsidait — Stadt Juden — a közös legeltetés semel pro semper tiltva legyen.³

Czigányok.

1794. Az Enchiridionból. Czigányok és rovottak kirekesztése a pásztorkodásból.

¹ Érd. Gazd. Tört. Szemle. 1897. p. 125. A szer itt egymásutáni sorrendet jelent. H. 0.

² Érd. oklt. II. p. 516.

³ Corp. stat. IV. 2. p. 760.

Lovak tartása és a pásztori élet a cigányoknak, valamint más, lopáson ismételve rajtakapott lakosoknak, tiltva van.¹

Liba-rend.

1775. Modor város statútuma. Libák kitiltása a legelőről.

A hatósági rendeleteket nem veszik figyelembe, hogy t. i. a városi legelőktől a libákat távol kell tartani. A libákat pedig a kerülők nem képesek behajtani s ha behajtják, az asszonyok rájuk kiabálnak és gyalázó szavakat használnak ellenük. Azért ezentúl a libákat nem kell behajtani, hanem agyon kell őket verni.²

Összegezés.

Az előző századokhoz képest a XVIII. század viszonyainak alakulása egészen más.

Mint a hamvadó tűzből felcsapó utolsó láng, úgy érinti az ősfoglalkozások bűvárát az az ünnepélyes bevonulás, a melyet a német birodalom egyik ékessége, Nürnberg városa, 300 magyar ökörnek rendezett, az úrnak 1713-dik esztendejében. Az adatokból tudjuk, hogy sok utánjárásba került, míg attól a hatalomtól, mely Mohács óta reánehazedett a magyarság gazdaságára, úgyszólván kicsikarta az engedőimet arra, hogy a maga pénzén attól vehesse meg a jószágot, a ki azt hatalmasra nevelte és kinek, mint tulajdonának, eladása teljesen jogában állott.

Egyetlen magyarázó betű sem kell ahhoz a szóhoz, a melyet III. Károly király kiejtett s a mely így hangzik: „A magyar marhára első sorban Bécsnek van szüksége; a mi ott nem kell, vihetik akárhova“.

Igen, de ismerjük azt a királyi rendelkezést is, mely azt az „akárhová“ úgy magyarázta meg a tenyésztő magyarságnak, hogy a mi Bécsben el nem kelt, azt terelje oda, a honnan hozta, tehát vissza, haza! Ne adhassa el ----- legyen kára!

¹ KASSICS: Enchiridion benign, ord. III. p. 195.

² Corp. stat. IV. 2. p. 835.

Ismerjük a „Vorkauf“ és „Nachkauf“ elrendelésével való igazi zaklatást, fojtogatást; az Unterkäufer — magyarul Interkapor — rendszert. Ismerjük azt a jellemző kérdést: nem lehetne-e és hogyan a marhakereskedésből származó pénzbeli jövedelmet az „udvar“ számára megszerezni? Még tiszta szerencse, hogy akkor „az idők járása“ ennek a dicső kísérletnek foganatba vételét nem tanácsolta.

Még az is csak bánatos mosolyra fakasztja a magyar bűvart, hogy a bécsi mészárosok magyarul tanultak meg, hogy a külföldi versenyt elűssék, az egész hasznot maguknak biztosítsák és evvel is szegődjenek a hatalomhoz, melynek minden törekvése oda irányult, hogy a magyarságot kényszerhelyzetbe juttassa és így bírja reá jószágának potom áron való elvesztegetésére — ott, a hol az első sorban kellett.

Evvel szemben csupa derű a nürnbergi kép: a mint dögveszes időben, teljes épségben Hartmannsdorfnál megáll az a magyar szilaj jószág, a naelyről a régi jelentés így emlékszik meg: „Magnós et comutos boves hungaricos est videre omni loco“ azaz: „Nagytestű és hatalmas szarvú magyar ökrök láthatók mindenütt“; a mint a hajtók beteretlék abba a városba, melyben oly tökéletességben virágzott a középkori építészet minden ékessége; és a mint az egész város föllélegzik, az arcok kiderülnek, mert jó időre vége a húsban való szükölködésnek.

A fejlődés és hanyatlás történelmi menetére nézve mindenestre jellemző, hogy az állattenyésztés Magyarországon a török hódoltság idejében hatalmas, messze idegenbe kiható arányokat öltethetett — és mintegy megfojtva elhanyatlott, a midőn a magának civilizáló küldetést követelő, bizonyos hatalom átvette az uralkodás teljességét.

Világosan érezhető e században, hogy a régi rétségi gazdálkodást, mely a nemzet ősi természetének folyománya volt, kemény ostrom alá fogta a mezőgazdaság.

És a mint ez terjeszkedett, úgy fogyott az állattenyésztés alapföltétele: a bőséges szabad legelőtér.

És mintha az a sok nehézség, melyet az ország és a külföld között fekvő hatalom zúdítt a jószággal való kereskedés útjába, szorította volna a népet a mezőgazdaság felé. Ám a régi hajlam nem egykönnyen engedett tért, csak nehezen állott a második sorba. Az állattenyésztés és földművelés közötti versengés, az elsőbbségért való küzdelem adja meg a XYIII-dik század jellegét.

A nyugotnak és délnyugotnak egykoron nagy tömegekben kiáramló vágómarhaseregeket fölváltja a statútumok özöne, mely azon van, hogy a földművelést és az erdővédelem képében a nagyipart — bányászatot, kohászatot — védje meg a legelőre szoruló lábasjószágától, mely a rétségek, „sárrétek“, a szabadon áradó folyók uralkodásának idejében és nyomán buja legelőkön, hatalmasra növekedett, felhízott és a földrészt java felének keresett árúczikke volt, a mellyel keresettségre és kelen-dőségre nézve akkoron a magyar föld semminémű terménye nem versenyezhetett.

De a statútumoknak, a melyeket a Székelyföld apró falvai „constitutiók“-nak tiszteltek, noha maguk alkották, meg volt a maguk jellemző vonása, mely a népre nézve, a mely szülte, valóságos dicsőséget jelent.

Abban a korban, a melyben a közép- és alsórend tudatlansága, sanyargattatva még a fölszított vallásbeli érzékenységtől is; a midőn még boszorkánypörök lehetségesek voltak és a babona széles rétegeket tartott fogva: az állattartás és tenyésztés terén alkotott statútumok egyetlen egy félszeg, a tárgy nem ismeréséből vagy éppen babonából folyó intézkedést sem. foglalnak magukban, legalább a mennyi anyag a könyv e részének megalkotására rendelkezésre állott — egyetlen egyet sem. És csak abban az egy esetben, a midőn a német soron beszár-mazott juhászczéh alakul meg, domborodik ki a felekezeti szempont, nyilván a papi befolyás hatása alatt.

Az ismert statútumok pedig minden viszony szabályozására törekszenek; mindent keretbe, korlátok közé foglalni igyekeznek.

Még a nemesi praerogativa sem tör nagyon elő és van eset, a mikor nem is jön tekintetbe, mert a magasabb erkölcsi szempont így kívánja.

A mennyi a statútumokban a jószág alapos ismeretére támaszkodó, vagy helyesebben: ebből folyó észszerűség, oly erős a nemzettel élő, avval fennmaradó és a meddig nem zavarják, fejlődő önkormányzati szellem, a mint még a kis székely falvak constitutióiban is világosan megnyilatkozik; és világosan érezzük, hogy a törvény önkormányzatilag megalkotva, kötelező volt, tiszteletben tartatott.

A legkisebb helység, megalkotva statútumát vagy constitutióját, kiszabta a bírságot, a büntetést; végrehajtotta maga, még a büntető bírói hatáskör viszonylatában is. Végrehajtó közege sokszorosan közvetlenül, in facie loci szedte be a bírságot és elszámolt a községnek, mint hites alkalmazottja a communitynak, hite erejénél fogva, hitelesen és tisztán.,

Még ott is, a hol a kor fölfogásának meghódolva, a büntetés a kegyetlenség színét ölti magára, bizonyos észszerűség el nem vitatható. A Jászkun kerület a futóbetyár befogadását száz botütéssel bünteti meg. Tudnunk kell, hogy a lovasbetyár, az egykori lovasnomádnak, mondhatni, örököse, nagy veszedelem volt a jószágra nézve. Ez a pásztossal egyetértve, összejátszva, a legérzékenyebb kárt okozhatott a gazdának és a közvagyonnak, ki pásztorában bízva adta kezére jószágát; itt tehát igen súlyos erkölcsi bűn megtorlásáról volt szó.]

Szeged ötven botütéssel bünteti azt a pásztort, ki az elejébe adott jószágot magára hagyva, korcsmázni megyen, tehát megszegi legfőbb kötelességét, melyet „a jószágnak elejébe vagy elébe adása“ szólásmód oly kitűnően jellemez, mert azt mondja, hogy a pásztor, az elébe adott jószágot szem elől ne tévessze, így el nem hagyhatja; ha teszi: legfőbb kötelességét szegi meg.

Debreczen város azt, a ki másodszor töri meg az ifjú erdő tilalmát, minden jószága elvesztésével sújtja; első ízben a bírság 12 írt. Rendkívül nevezetes, hogy ez a síki város, melynek anyagi erejének java mindenha a legelőn fejlődő

lábásjóságában gyökerezett, mennyire rátartós az erdejére. Egy századdal előbb fejvesztéssel bünteti azt, ki az erdőt fölgyújtotta, most jóságvesztéssel azt, a ki a marhát behajtotta, mielőtt hogy a fák annyira megerősödtek volna, hogy a marha már nem árthatott nekik. Ez a föltétel, úgy is szabatosítva, hogy a marha nyelvével ne érhesse el az alsó ágakat, sokszorosán fordul elő a század vége felé, országos hatóságoktól is elrendelve.

A rendelkezésre álló történeti anyag alapján e század állattartásának és pásztorkodásának képe egész tömören egybefoglalva így alakul:

Ménes.

Erre nézve Szeged adatai tájékoztatnak legjobban. Míg 1719-ben csak 300 ló Íratott össze, e szám 1779-ben 4000-re emelkedik és a város statútuma, sok körültekintésről tanúskodó hét pontba foglalja össze a csikósok és bujtárjaik rendtartását, melyben az erkölcsnek is kijut a része, a mit az elem ősi szilajsága meg is okolhatott. Az irányzat az, hogy a pásztort a lótól el kell tiltani, hogy ne barangolhasson, ne száguldhasson és ne essék vissza az ősi hajlamba: ne kösse el a más lovát, ne szakítsa ki a más marháját.

Csongrádban feltűnik a nyomtatott igazságlevél, vagyis a pásztornál oly gyűlöletes „passzus“ kényszere.

Gulya.

A magyar szarvasmarhának a német birodalomba való szállításán s azon a jellemző adaton kívül, hogy oláh marhával történik kísérlet, itt is Szeged nyújt alapot. Az 1719-iki összeírás 756 ökröt, 802 tehenet és 618 tinót, összesen 2176 szarvasmarhát, az 1779-iki 4000 ökröt mutat ki 12 gulyában, hozzá 7 csordában a többi kategóriát. A győri vásárra 3636, a szeredire 4000 kövér marha hajtatott fel az utóbbi évben. Három évre reá jelenik meg III. Károly fojtogató nyílt parancsa és ugyanekkor hozza

meg Szeged statútumát hét pontban a gulyások részére is, a csikósokénak megfelelően.

A gulyától, mely éven át tartózkodik a pusztákon, elválik a reggel ki, estére visszatérő csorda; a csordások vagy csordapásztorok is szabályozás alá kerülnek, Marosszéken éppen úgy mint Hódmezővásárhelyen.

A pásztorság szervezetét GROSSINGER hagyta reánk, ki a gulyást, csordást, göbolyöst és a bojtárt jegyezte le.

Konda.

Erre nézve is csak Szeged adja meg az alapot, mely azonban nem elégséges. Mindössze 200 ártányt mutatott ki az 1719-iki összeírás. A sertésállomány arányairól azonban fogalmat nyújt az a valóságos hadjárat, a melyet a statútumok országszerte folytatnak kártételei ellen. Az óvás a bitangoló sertés lelövéséig megyen. És a milyen rakoncátlan az állat, olyan a pásztor is. A KASsics-féle Enchiridion egész sorozatát foglalja magában a kondások megrendszabályozásának, mindennemű felügyelet alá rendelésének. Leginkább a kondásokra vonatkozik az e században többszörösen visszatérő *baltatilalom*, mely embert és állatot veszélyeztetett.

Juhászat.

A juhászat régi szervezete, de gazdasági jelentősége is, ebben a században tetőz. Az arány fokozódására nézve ismét Szeged nyújtja az alapot. Ott 1719-ben 1874 juh íratott össze, mely 1779-ben 100,000-re emelkedik.

A Fertő-Szent-Miklós-féle rend 1719-ben az uradalomban 5000 juhot állapít meg a határra, melyet a juhász bérel, de bizonyos járandóságok mellett is.

Pozsonymegye magyar statútummal szabályozza a juhászszámadó és a bojtár évi járandóságát; ugyanezt teszi a Hajdúkerület is és míg Pestmegye a bebitangoló juhot le is löveti, addig a Hajdúság a juhászra, ki fütykössel jár, 15 botot, a korcsmázóra 40-et veret.

Érvényre jut a *nyájjuhász* mellett a *fejősjuhász*; és a míg az előbbi a gyapjú és hús, illetőleg irhanyerésre pásztorkodik, addig az utóbbi a szaporításra és sajtkészítésre.

A nyájjuhástatnak — helyesen: nyájajuhász; Kecskeméten él — kiváló fontossága volt azért is, mert a nemzet közrendje a juh irhájából szabatta öltözetét, némely részét maiglan is.

A gömöri *Juhászsabadalom*, a mely már a múlt században érintve volt, újból fölvetődik és ha szervezetéről, viszonylatairól nem is maradt részletező kép, kettő bizonyos, hogy t. i. a szervezet tulajdonképeni szabadalma a tizedmentességben, tehát egy, abban a korban és be a XIX. századba is, a népre súlyosan reánehazedő, zaklató adónemtől való szabadságot jelentett, mindenesetre ellenszolgálmányok fejében; és másodszor, hogy éppen ennél a mentességnél fogva nagy vonzóerővel bírt, a mint ezt a juhászcsaládoknak reánk maradt összeírása bizonyítja. Ez a vonzóerő hozta össze a magyart, tót, kisoroszi, németet, ráczt és valószínűleg az oláhot — Walach — is.

Egészen másnemű a csallóközi juhászczeh, mely igazi czéh, mint akkoron bármely iparágé. Az utóbbiak némelyikével szemben jó oldala az, hogy a felekezetiség nem nyilatkozik meg gyűlölködő, türelmetlen hangban. Az erkölcsiekben való szemforgatást és a följelentések köteles voltát nem kerülte — és nem is kerülhette ki. Az, hogy avatott erőket nevelni, az uradalmakat és a közt ilyenekkel ellátni iparkodott, mindenesetre jó oldala volt.

A század vége felé bukkan fel a juh mellett, mely hosszú, durvaszörű, egyik formája szerint pedig egyenes, fennálló, csavartszarvú — *Ovis strepsiceros* — is, a *birka*, alföldiesen *bürge*, rövid, tömötszörű, kiváló gyapjút adó fajta. Föl van említve 1781-ben az algyői uradalomban, hol fölmerül a panasz, hogy a legelőket bebüdösíti. A reánk maradt okmány „német juhnak“ mondja. Ez a fajta uralkodóvá vált. Nyilván evvel a juhhal származott be a juhászkutya, ma már pásztorok kutyája, a *puli*, vagy dunántúl *pumi* is, mely kicsinysége mellett kiváló őrző és terelő, bátor és a mi pásztorember szempontjából nagyon

is fontos, kisétű állat. Elnevezése nyilván a német „Pudel“-től ered, kevésbbé szőrözeténél és alakjánál fogva, mely más, mint inkább azért, mert a magyar közrendű ember a német soron beszármazott ebet ma is „pudlifélének“ szokta nevezni. Az egy *d* betű kopása, illetőleg elváltozása a magyar nyelv ismert sajátosságából ered.

E nevezetes szálkásszörű ebnek részletes méltatása más lapra tartozik.

A birka föllépésével szerves kapcsolatban van a „*birkás családok*“ betelepítése is. DITZ idézett művében német juhászok-ról emlékszik, az ú. n. „Pusztenteisterek“-ről, kiknek Székesfejervár volt volna középpontja, hol czéhben egyesültek és évenként összejöttek. Ezek a magyar értelemben vett „birkásokkal“ azonosak. A „birkások“ nem voltak juhászok vagy pásztorok a szó azon értelmében, hanem rendszeresen képzett tenyésztők. Céljuknak DITZ azt vallja, hogy a juhászok közötti rend és tisztesség fenntartása és a juhtenyésztés fejlesztése volt főadatuk, melynek révén nagy tekintélyre — s tegyük hozzá szép vagyona is — tettek szert. Némelyek nemességet is nyertek és teljesen megmagyarosodtak s nem egy közülök vármegyénk közéletében előkelő szerepet játszott, köztiszteletet szerzett; sőt újabban nem is egy, helyet foglalt az ország tanácsában is.

Az a nagy megokolatlan érzékenység, a mellyel e családok némely ivadéka a történeti mozzanatok földelésével szemben viseltetik, sokat hagy homályban, a mi pedig a történet követelménye és az illetőkre nézve nagy dicsőség lehetne.

A székelység juhászatába KOZMA idézett műve vet némi világosságot, oly részletekbe is, a melyek a messze múltba vetnek világosságot, vagyis a foglalkozás ősiségét bizonyítják, oly részletek ismerete mellett, a melyek művében nem foglaltatnak, de jelen munkában majd sorra kerülnek.

Kecske.

A kecske majdnem kizárólagoséul az erdővédelem szempontjából jött e században tekintetbe; 1700-ban I. Lipót király

nyílt parancscsal óvja a bányászatra és kohászatra fontos erdőket a kecske kártételeitől. GROSSINGER i. h. kitűnően jellemzi az állatot, a midőn mondja, hogy 30 darab több bajt okoz a pásztornak, mint 300 juh. Az erdei legelőnél még előkerül.

A fejlődő mezőgazdasággal és az erdő fontosságának belátásával szemben, a kecske szerepe mind alább és alább száll.

Pásztorrend.

A pásztorrendtartás sokszorosán összeszövődik a természetények, az erdő védelmével, a tulajdonjoggal. Ott, a hol a rendtartás pontozatokba van szedve, világosan kicsillan a hajdani lovasnomád, a mint természetét korlátok közé szorítani igyekeznek, ő pedig ellentáll.

Az ősi természet a mese óriása, a melyet a törpék, de számítók, mind több és több szállal lekötözni iparkodnak s végtére is legyűrik.

Az Enchiridionba — 1794 — foglalt sora a szabályoknak a féktelen természetű lovasnomád ellen fordul. Magát a marhatőzsért és még inkább hajtóját eltiltja a csákánytól és egyéb népies fegyvertől, a mikor Ausztriába és tartományaiba indul. Künn a pusztán elüti a pásztort lovától, elveszi baltáját, minden fegyverét; conventiós levelet kényszerít reá, abban leírja személyét, hogy a szolgabíró, a persecutor biztosan szemmel tarthassa. Gazda, szolgabíró, persecutor hirtelen rajtaüt kunyhójára, hogy csavargót foghasson. Utána veti magát a „dezentornak“ — hol is kereshetne az menedéket az egy pásztoron kívül — összeíratja a betyárokat, kiknek erős, jól felszerelt, lovas fajtája semmiben sem különbözik az egykori, messze idegenbe száguldó, portyázó lovasnomádtól, mint őstől; még az a vonás is meg van benne, hogy a ló elkötésében, egy-egy falka kiszakasztásában nem is bünt, hanem „virtust“ lát, melynek erős gyakorlása tekintélyt biztosít a maga fajtája körében.

Csongrádban egyszerre csak feltűnik, hogy a jószág körül sok a bojtár; nemcsak, hanem mindenikének válogatott paripája van. A nemes megye nem is volna magyar, ha nem tudná

legott, hogy az a sok lovasbojtár szabad portyázó, ki nem sokat törődik a tulajdonjoggal. Összeírhatja tehát a szegődötteket, hogy a futókat megismerhesse és megrendszabályozza.

Gondolni kell az összes pásztorfurfangok leszerelésére: eltiltják a csapottfülű juhokat, sertéseket, mert ezeknek az a jelentőségük, hogy a fület levágták, hogy az állat elhullását igazolják, holott az állat tovább él, de már a pászornak számít. Elhulláskor most már be kell számolni az egész állattal „szőröstül-bőröstül“, a zsírral és mindennel; el kell tiltani még a nagy kondérokat is, nehogy a fölös zsír gyertyamártogatásra s így kereskedésre használtassák. Még a saját, tulajdon jószágával sem üzhet szabad kereskedést a pásztor — szigorú ellenőrzés alá kerül; ő és a jószága nemcsak passzuskényszer alá kerül, hanem ha a vásár becsületességét kifogástalan szavatossal nem bizonyíthatja, a Corpus Juris Tit. 34. Pars 3. alapján ítélnék fölötte: fölakasztják.

Ha itt-ott félremegy a nyájtól s a vándorpásztorság vándorvendéglőjénél, a talyigánál felejtí magát, 24 botütéssel lakói.

Az erdélyi részben a székelységi pásztorság másnemű. A falvak statútumai hang és körülményesség tekintetében tökéletesen megfelelnek a küzködve élő székelység eszejárásának. Betyárokkal nincs baja: kalangyáit védi az azok között legeltetők, bitangolók kártétele ellen, kinek neve azután „kalangyász“.

Itt alakul ki a *seriesbe* való, vagy *szer-örzés*, hogy a mikor a falu nem kaphat pásztort, össze kell állani 10 embernek, nemesnek — nem nemesnek, hit alatt kell pásztorkodni; a nemesnek annyi az előjoga, hogy helyettest küldhet; ha nem: zsebe bánja. — Karatna 1748. Ez a *series-örzés* rokon a „*szerre való*“ örzéssel, mely nyelvileg gyönyörűen van kifejezve Szemerja falu constitutiójában, 1727-ben. A míg Karatnán a series 10 ember, a szemerjai annyi ember, a hány a csordába adja marháját, a ki pedig nem akar szerbe örízni, zsebe bánja.

A pásztorrend egyik jellemző vonása, hogy az előrehaladott Pozsonymegye, mely más népességgel bír, megvédi pásztorát is a composessor urak becsstelenítése, szidalmazása és

verése ellen, mely odafajult volt, hogy ilyen szolgálatra már embert sem lehetett kapni. Ez a becstelenítés stb. „sub poena dehonestationi quoad ignobiles in medio homagio subsistentis et respective violentiae ac homagii actore fisco comitatensi desum-mendo tiltatik“.

Az intézkedések sorozatain különben végigvonnak az a törekvés, hogy a külön pásztor tartása leszoruljon és marháját, egyáltalában jószágát, kiki a közös csordába, ületőleg ménésbe, gulyába, kondába, nyájba egyazon pásztor elébe adja, mert ez az ellenőrzést egyszerűsíti és hatékonyra is teszi.

Evvel kapcsolódik a pásztorrend szervesen a „Legelő rend-jéhez“, ez összefügg a tilalommal, mely ismét tilalomtöréssel és ennek büntetésével függ össze.

Legelő.

A gazdaság átalakulására igen jellemző Pozsonymegye 1747-iki statútuma, mely a közlegelő lábrakapott felszántásának tilalmát foglalja magában. A köznép a felszántott legelő továbbmívelésétől eltűtatik, a nemesektől csak „jogi úton vehető el“. Az igavonó marha külön legelőt kap, mely a többi jószágra nézve tilalmas.

Az erdélyi részben a „szaladás“ mint vis major van elfogadva; ha t. i. a marha a pásztor keze alól futva kerül a tilalmasba, ez a „szaladás“, mely ha megbizonyosodik, a pásztor büntetlen marad.

A legelőt illető intézkedés stb. e században a rendes úton halad és fejlődik.

Erdői legeltetés.

A század második felében az erdei legeltetés szabályozása, helyesebben megrendszabályozása domborodik ki; mindenütt az erdők fontosságának fölismerése, ennek rendén megvédelmezésének szüksége válik uralkodóvá.

Király, országgyűlés, tartománygyűlés, udvari kamara, helytartótanács, erdőhatóságok és jószágigazgatóságok, vármegyék,

városok és falvak szinte vetekednek az erdőnek a legeltetés kártékonyága elleni védelmében.

Az irányra nézve előljár, vagyis helyes nyomot ró Mária Terézia király 1769-ben kibocsátott erdőrendtartása, a melyben egyfelől az erdők tisztogatását a legeltetés érdekében állónak fogadja el; de legott azt is statuálja, hogy az erdők a marhától, különösen pedig a kecskéktől 10 évig megóvassanak, míg t. i. a fák oly magasra nőnek, hogy a szarvasmarha az alsó ágakat nyelvével nem érheti el. Az utolsó hozzátétel finom megfigyelésről tanúskodik, 'mert a szarvasmarha csakugyan hoszszúra öltheti ki nyelvét és evvel be tudja kanyarítani a lombos ágat a szájába. Ezt II. József császár ugyanígy rendeli el s a magyar országgyűlés kiküldött bizottságának jegyzőkönyvében is — 1792 — Mária Terézia intézkedése tükröződik. Ugyanígy van ez az erdélyi országgyűlés bizottságának az erdőrendtartásra vonatkozó javaslatában is — 1795.

A horvát-szlavon, dalmát tartománygyűlés törvénnyel utasítja az erdészeket és a *knézeket* — Knezii domini commissarii — hogy minden egyéb szolgálat alól fölmentve, őrizzék a tilalmasokat.

A legtöbb intézkedés a leghirhedtebb erdőrontó, a kecske — *gaissvieh* — ellen fordul, melyet az erdélyi jelentések *cápra* névvel jelölnek. Az udvari kamara 1780-iki szolgálati utasítása a tilalmat addig ítéli fenntartandónak, míg a fák nem „nőttek ki a marha szájából“ — „wo die jungen stamme dem vieh noch nicht gänzlich aus dem Maul gewachsen“ — vagyis a míg elérhetők.

Háromszék megtiltja a lombtakarmány szedését; Felső-Fehér megye kanta járási szolgabírája 1788-ban, az erdővel kapcsolatban, fölhozza a *nyíl* beosztását, a miről itt és egyelőre csak ennyi: eltekintve a nyíl ősi viszonylataitól, teljesen bizonyos az, hogy a nyíl az erdő és földterületek beosztásánál, helyesebben sorshúzással foganatosított kiosztásánál legtöbbszörre az egymás-melleit kihalított pásztákat illette; a nyíl, a kiosztás módja során *nyilas* nevet visel, kiosztása az ősi nyílvetéssel történt, innen a neve. Tényleges alkalmazásban és az erdővel kapcsolatban,

például a borsodi Bükk kincstári erdeiben, a kitisztított vágások is, mint kaszálók kihasíttatnak és haszonélvezetre kiosztatnak, ezeknek a területeknek neve *nyilas*. A nyilas rendszer különösen Debreczenben volt és van ma is kifejlődve, a miről majd később. Segesvár város az egy nyáját és egy pásztort „*unter einem stab*“ — egy bot alatt — határozza meg szépen és szabatosan.

Bitangolás.

Közhasználat szerint a bitangolás a jószágnál a felügyelet nélkül való kóborlást jelenti, mely legtöbbször a tilalmassal és az ott okozott kárral szerves kapcsolatban van. Egészen élesen a bitangolás akkor van kifejezve, ha a hanyag vagy rossz-hiszemű gazda „kicsapja“ a jószágot, tudatosan kergeti ki fölügyelet nélkül olyan helyre, a hol kárba mehet. De az is bitang jószág, a mely eltévedt, rendes tálkájától elszakadt és más falka közé keveredett. Különösen az utóbbit kellett bejelenteni, hogy gazdája visszavehesse. Az eltitkolás, megrontás büntetéssel járt. A bitangembernek „se istene, se hazája“. Legyen ideigatva a „*rideg*“ erdélyiesen „*rüdeg*“ fogalmának meghatározása is, melyet egyfelől Szeged statútuma — 1727 —, másfelől Csik-Gyergyó és Kászsorszék consitutiója — 1744 — teszen szükségessé. Rideg vagy rüdeg marha az, a mely nincsen tenyésztésre, sem hizlalásra fogva. A rideg ember az Alföldön az, a kinek nincsen saját tűzhelye; de azért nem bitang. Legjobban jellemzi a bitangolást Kraszna vármegye 1719-iki statútuma, a midőn mondja, hogy a somlyai emberek és a/völgyben [lakó oláhság a jószágot csak kicsapja és sok kárt teszen. Túrócsmegye 1795-iki statútuma szerint pedig a szántszándékos bitangoló kártételért, akár nemes, akár más, a hatóság elé tartozik, megvesszőzhető, a szolga pedig 12 botot vagy korbácsütést kap.

Tüzelés.

A helytartó tanács, mint országos hatóság, leginkább az erdőkben, évszak szerint tavaszkor és őszi, tiltja a tüzelést; de beéri a komoly figyelmeztetéssel.

Állategészségügy és egészségügy.

Esztergom városa már 1729-ben nem engedi meg a takonykóros és rühös lovaknak legelőre bocsátását. Alsó- és Felső-Szöllős 1739-ben korlátozza a pásztorok jövés-menését pestis idején, míg a Hajdú kerület 1761-ben kötelezővé teszi a betegségek bejelentését.

GROSSINGER reánk hagyta a marhavészben elhullott állatok hulláinak elföldelési eljárását és azt a nevezetes figyelmeztetést, hogy a ragadós betegségben elhullott állat bőréből készült bocskort ne viseljék, mert a marhavész így is terjedhet! Itt nyilván a pásztorok ősi kikészítési módja szerinti bőr van értve. A mód vázolója más lapra tartozik.

Ingek rendje.

A rövid, ú. n. „*borjúszájú*“ ing, mely a felső testet a kötéstől a hónaljig meztelenül hagyta, 1746-ban a Jászkun kerületet botránkoztatta meg, mely 25 botütés terhe alatt tiltotta el. Ez az ingfajta a tót pásztoroknál és tutajosoknál ma is dívik. Ebbe a sorba tartoznak a kalapjegyek is, melyeket Csongrád vármegye tett kötelezővé, a melyeknek formája, anyaga nincsenek meghatározva. És ide sorolható a „*sorpecsenye*“ is, mely mint *szerpecsenye* a múlt század utolsó tizedében még őlt Alsó-tárkányban az egri érsek elaggott számadó kondása emlékezetében. Ez a gazdák rovására ment: bizonyos időközökben *sorrend* szerint, tehát szerre öltek a kondások egy-egy disznót. Az öléssel megbízott kondás tartozott bizonyos távolságból a fegyverül szolgáló kondásbaltával a kijelölt disznót fültövon és úgy eltalálni, hogy mint a villámtól sújtva, azonnal holtan kellett elterülnie, máskülönben birság járt. Ezt a szokást tiltotta el az Enchiridion 1794-ben. A szerpecsenye analogonja a halászatban a *szerhal*, melyet egykoron a tihanyi halászbokrok is szolgáltattak az apát-ságnak *sorrend* szerint. A *szerre-őrzés* már érintve volt.

A zsidók részleges megrendszabályozása, Szentgyörgy város részéről, az akkori korszellem kifolyása és hogy a cigányt eltiltották a lovak tartásától és a legelőről, az e népfajnak

ismeretes hajlamaiban gyökerezett akkor — és gyökerezik ma is.

A libáknak a legelőről való kitiltása zárja be az összegezést, sorát, úgy a mint az köztörténelmi forrásaink adataiból kivehető, mely élénk, színes kép — de nem teljes.

Az a viszony, mely a gazda és a pásztor között fennállott, annak gazdasági és fegyelmi köre; ott, a hol nemzetségek közösen jártak el, a közösségből folyó viszony alakulása; a terület föl-osztásának alakulása, szóval mindaz, a mi e könyv irányára nézve fontos, királyok nyílt parancsaiból, országos törvényekből, törvényhatóságok statútumaiból nem vehető ki.

XIX. SZÁZAD.

A XIX-dik század adatanyaga, úgy, a mint e könyv rendelkezésére áll, nem elégséges arra, hogy az egész századot föl-ölve, kiadhatná egyszersmind azt a csoportosítást is, a mely az előző századok képét oly áttekinthetővé és részben színessé is tette.

De a meglevő anyag földolgozása mégis meg van okolva, egyfelől azért, hogy a benne foglalt néhány értékesebb adat a könyv érdekében mégis érvényre jusson; másfelől azért, hogy a jövő történetírói, a kik az itt rovott keskeny ösvényre reá-találnának, annak kiszélesítésén munkálkodhassanak.

Hátos-személy.

1800. Marosszék javaslata a főkormányshoz az erdők megóvását illetőleg.

4° Nehézség az, hogy a marhátlan gyalog-szeresek, úgy-nevezett *hátos-személy-pásztorok*, cigányok azon szín alatt, hogy száraz ágat szednének az erdőkből, kisebb és nagyobb fákat szekerczékkal, baltákkal, késekkel is levagdálnak ...¹

¹ Erű. oklt. II. p. 717. Az eredeti okmányban tolihibából *háros* áll és így került az Erű. oklt. kötetébe. A *háti teher* ma is egység az erdőrend-tartásban, t. i. csak annyi száraz ág vihető el, a menyit egy személy a *háton* bír ei, innen székelyesen a *hátos*.

Prédikáció.

1819. Lelkészek kötelessége a pásztorok iránt. Midőn a barompásztorok nagyobb számmal a templomban összegyűlnek, a lelkészek a titkolt bűnök isteni büntetéséről és a lopások utálatosságáról szent beszédet tartsanak.¹

A barompásztoroktól a szent beszédek hallgatásáról az illető lelkészekről kiállított bizonyítvány követelendő.¹

A nép és különösen a pásztorok s más gyanús személyek szent beszédek hallgatására még kényszerítendők is.³

Juhászkutya.

1807. A juhászkutya is úgylátszik a magyarokkal jött Pannóniába.¹ (Ez csak hozzátétel. H. O.)

Dögbőr.

1835. Az Algyő uradalmi juhállomány 1835-ben 6465 darab volt, de 1839-ben már 15.729 darabbal számoltak be a juhászok, a mikor alig volt egynéhány *dögbőr*, a mivel az elhullásokat a juhászok igazolni szokták.⁵

Pásztorrend.

1800. Kecskemét város statútuma. Pusztákon a pásztortól vásárolni tilos.

Senki a pusztákon pásztoroktól semminémű jószágot gazdák hírek, vagy jelenlétek nélkül vásárolni ne merészeljen; mellyben ha valaki tapasztaltatik, Nemes Vármegyének Statútuma szerint, mind a pásztor, mind a vevő megbüntettetik.“

1800. Kecskemét város statútuma. Pásztorok beszámolásának módja.

¹ KASSICS: Enchiridion III. p. 489. 490.

⁸ U. o. III. p. 490.

³ U. o. III. p. 516.

* SZIRMAY: Hung, in parabolis. 1807. p. 17.

⁵ M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 335.

⁸ Corp. Statut. IV. 2. p. 837.

„Mindenféle pásztorok, csikósok, gulyások, juhászok nem füllel, nem orral, nem billeggel, hanem egész bőrrel tartozzanak a kárról számot adni. Egyébaránt semmi kárt nem tartozik a gazda, hanem a pásztor szenvedni.“¹

1800. Szeged város statútuma. Barmok bélyegzésének köteles volta.

„Kihirdettetni végeztetett, hogy az olyatén marhatartók, a kiknek nevezetes billegjei nem volnának, marhájokat mindaddig legelőmezőre ki ne hajtsák, míglen fel nem jegyeztetnek és e nemes város billegével meg nem billegeztetnek.“²

Jószágállomány.

1877. Szegeden.

4866 hámos ló, 717 ménesbeli ló; 4626 jármos ökör, 2901 tehén, 1433 harmadfű tinó, 61,460 juh, 1651 sertés.³

1850. Ugyanott.

6715 ló, 530 csikó, 361 öszvér és számár, 7951 ökör és bika, 5655 tehén és 58,747 juh.¹

1857. Ugyanott.

7738 ló, 13,903 szarvasmarha, 67,425 juh, 26,970 sertés.⁶

1870. Ugyanott.

7047 ló, 250 számár, 9657 szarvasmarha, 92,173 juh és 15,647 sertés.“

Legelő.

1800. Napszámbérek, gazdasági javak tiszta jövedelme stb. Legelők taksája. Normativum.

„A privatum Praediale Pascuumok ha taxa mellett usuáltattak, vétessék fel a Taxa, ha a maga marhái legeltek rajta

¹ Corp. stat. IV. 2. p. 839.

² U. o. III. p. 799.

³ Szegedi adólajstrom. (REIZNER tudósítása.)

⁴ Orsz. népszámlálás. (REIZNER tudósítása.)

⁵ U. o.

⁶ U. o.

a Convictusnak, annyiba vétessék fel esztendei hasznok, a megnyit vagy ott helybe vagy a szomszédságba annyi és olyan Pascuumért fizetni szoktak, vagy a mint néha kiadattatott vagy kiadattathatott volna.“

„A közönséges — közös — legelőkért nem lehet hasznot felvenni.“

„Ha, a mint némely Helyeken szokásban vagyón, a köz Ugar határon bizonyos Taxa mellett Juh, vagy másféle marha legeltetik, ezen taxát is fel kell venni, a mennyiben ebből a Convictus részesedett.“¹

1803. Földesúri legelők. Mindszent Algyő földesúri legelői ez évben 510 irtot jövedelmeztek. Az uradalom személyzete közt felsorolva: 3 csősz, 1 juhászati felügyelő, 1 csordás, 1 aprómarha csordás, 1 kanász.²

1816. Hajdú kerületi statútum. Ugaron való legeltetés.

Soha meg nem kell engedni, minekutánna a nyájak a közönséges legelőre összevezettetnek, főképpen a sertés és juhnyájakat, hogy az ú. n. nyomáslegelőre bocsátassanak, azt összerontsák, pocsékolják; hanem azokat főképpen a csordáknak, vonó marháknak kell megtartani; sőt nyomásnak is valamely részét különösen a hámos lovaknak és vonó marháknak kell tartani és a sertések, juhok és főképpen birkáktól, a mennyire lehet, megőriztessenek.¹

1816. Ugyanaz. Őszi vetéseken tilos a legeltetés. Minekutána az élettakarás és behordás a szántóföldeken véghez megyen és Szt Mihály nap után azok is felszabadulni mondatnak, lehet ugyan jó renddel az egész határon a barmokat legeltetni; de soha meg nem kell engedni, hogy a jóságok az őszi vetésekre bocsátassanak, mert azáltal felette nagy romlások és szenvedhetetlen károk okozódnak a szántóvető gazdáknak, melyre nézve mindenik városon kényszerítő eszközökkel is

¹ Érd. Gazd. Tört. Szemle. 1898. p. 3. 4.

² M. Gazd. Tört. Szemle. 1895. p. 333.

³ Corp. stat, I. p. 513.

szokásba kell vétetni, hogy őszi vetések, ugartások egy tagba külön tétessenek és azok szoros tilalmasba tartassanak.¹

1816. Ugyanaz. Legeltetés a határban.

3° Mihelyt a szántások, vetések tavasszal elkezdődnek, azonnal mindennemű legelőnyájukat, heverő jószágokat a szántóföldekről ki kell tiltani és főképpen a sertések és juhoknak a szántóföldek között való legelés meg ne engedtessek.

5° A mi már továbbá az egész határokon való tilalmakat illeti, hogy a tilalmak annál jobb renddel megtartathassanak, multhatatlan szükség, hogy mindennemű szántó és kaszáló földek, melyek a legelők, mezők és nyomások mellett éppen határba vágynak, jól felárkoltassanak és az ezek körül való árkok időről-időre megnyittatván, jó állapotban tartassanak.⁵

Erdei legelő.

A Királyhágón innen.

1806. Szabadka városának a helytartó tanács elé terjesztett véleményéből, a homokok befásításáról. A homokos helyek többnyire legelőül szolgálnak. Lehetnek akadályok e homokos helyek beültetésénél, ha a közös legelők oly szűk terjedelműek, hogy valamely rész elkülönítése mellett sem elegendők. Ha a homokos hely pedig nem egész évben, hanem csak tavaszkor és őszkor szolgál legelőül.³

1807. A magyar országgyűlés 20 és 21-ik törvénycikke az erdők megóvásáról.

§. 3. Miután a legeltetés az erdők növekedésének akadályul szolgál, ez azokon a területeken, a melyek újólág be vannak ültetve, mindaddig, míg a fák olyan magasra nem nőttek, hogy

¹ Corp. stat. I. p. 513.

² U. o. I. p. 513.

³ Érd. oklt. II. p. 885.

a marhák ezek közt minden kár nélkül legelhetnek, büntetés terhe alatt megtiltatik.

§. 6. A kivágott, vagy növekedésre kiszemelt, vagyis tilalom alatt levő erdőkben a legeltetés mikópen lesz eszközzendő, maga a törvényhatóság szabja meg, és ha valaki a törvényhatóság által a legeltetéstől eltiltott években a tilalmazott legeltetést szándékosan megkísérli, erdőpusztításban bűnösnek nyilváníttatik és büntetés alá kerül. Ha azonban a marhák behajtása nem csalárdságból, hanem esetleg történik, csak a kárt s a helyi tilalom szokott terhét viseli.¹

1807. Ugyanaz ugyanott. A futóhomok területek befásításáról és az erdők megóvásáról.

§. 19. Hol a közbirtokosságba más proportio=tagosítás behozatott és az erdők legelőre fentartott közhasználat miatt úgy nem műveltethetnének, mint azok növekedése megkívánná, megengedtetetik a közbirtokosoknak, hogy az előbbi használat, vagy egyezkedés ellenére, mindenik a maga illetményét szakaszokban eloszthassa és abban a fentebb tett intézkedés hasonlósága szerint, a legeltetést, a mennyiben az a növekedésre ártalmas lehetne, azon részben, mely vágás alá, vagy a nevelés céljából erdőművelés alá vétetett, megtilthassa. Hogy pedig a sok lakókkal ellátott vidékeken, ugyanegy időben a korábbi legelő használata ne gátoltassék, mind a szakaszok kijelölésében, mind pedig a felnyesésben arra kell tekintettel lenni, hogy egyszerre nagyobb terület meg ne tűtassék, mint a mennyit a szükséges legelő használata megenged, és arról is gondoskodva legyen, hogy a tilalmazott és szabad területek összevegyítése által, a legeltetés kivihetetlené ne tétessék.²

1814. A magyar udvari kamara körrendeleté a kamarai erdőkben való legeltetés rendjéről — német —.

1° A marhalegelők minden község számára a helyszínén jelölendők ki; ha az erdőn kívül annyi az alkalmas terület,

¹ Érd. oklt. II. p. 894. és 896.

² U. o. II. p. 899.

hogy a község beérheti vele, akkor az erdő tilalom alatt tartandó, ettől csak olyan darab vonható el, mely a legelő kiegészítésére multhatatlanul szükséges.

2° Az erdészeti tilalomba fogott erdőrészekbe, a marha behajtása feltétlenül tiltva van; bármilyen legyen is a legelő viszonya s a tilalom mindaddig fentartandó, míg a szakértők a marha behajthatását nem javasolják.

3° A hol erősen lábrakapott erdőrongálások rendén, erdők szabályozandók, helyes az, hogy közlegelő hiányában azoknak egy bizonyos része a lakosok számára mint közlegelő határozassék meg.

4° A lakosság kellő közlegelővel látandó el; a hol azonban ez hiányzik s így erdei legeltetéssel pótlendő, ott vagy egy aránylagos erdő rész határozatik közlegelőnek, vagy a kért mennyiség haladó rendben — ambulatorie — 10 évről 10 évre tisztássá alakítandó; a hol ez nem történik, ott a lakosság a régi haszonélvezetben meghagyandó.

5° Maga a lakosság közlegelője is az erdőtől élesen elhasítandó; a mint ez megtörtént, a lakosság marhájával úgy a fentartott erdő, mint a soros tisztások használatától teljesen eltiltandó.

6° Az erdőtlen, vagy kevés sarjadoszó erdővel bíró birtokok, a közlegelő élvezetében mindaddig meghagyandók, míg területiális erdek kellőképpen megérve, szabályozásra alkalmassokká válnak.

7° A mi a kellő erdőségekkel bíró birtokokat illeti, ezeknél, vagy a reservált részek, vagy soros tisztások hozandók be, tehát a közlegelő, ennek hiányában a pótlelegelő szabályozandó, oly hozzátétellel, hogy minden tizedik évben a soros tisztások kijelöltessenek és használatba vétessenek.¹

Utasítások.

1800. *Utasítás* a közalapítványi helyeken levő erdőkerületi hivatalok részére.

¹ Érd. oklt. III. p. 194-195.

16. A hol elkülönített erdők, saját praediumok vagy diverticulák vannak, azokat vörös vonallal kell attól az erdőrésztől elkülöníteni, a hol a közlegelő van.¹

29. Legeltetés és füvelés a sarjerdőkben teljesen tilos. A közlegelővé való felszabadításuk a kerületi erdőmester intézkedésétől függ.²

31. Ha az uradalomnak tilalmas erdei vannak, azok a térképen pontosan kimutatandók és megjegyzendő, hogy az ambulatoriumok tilalom tekintetében hogyan osztandók be.³

41. Azokat az erdőrészeket, a melyekben a legeltetés kár nélkül foganatosítható, mindenkor a kerületi erdőmester az erdészeti-tudomány szabályai alapján határozza meg.⁴

50. Ha a sarjerdőket a marha csak itt-ott károsította meg, a kár becslése, a rajtakapott marha faja és száma alapján becsülte meg.⁸

1811. Utasítás a hradek likavai kamarai uradalom erdészei és alerdészei részére.

30° Ha az uradalmi erdőkben idegen alattvalók mint kihágók találatnak, azoknak jószága és szekere behajtassák; ha a kihágó fogat nélkül van, megbüntetés okából a királyi erdőhivatal elé állítandó.³

53° A rajtakapott marha megzálogolandó, személyre való tekintet nélkül behajtandó; a fiivelők letartóztatandók és feljelentendők.

56° A legelő meghatározandó és arra kell ügyelni, hogy a jószág erdő vágásokban ne legelhessen.⁷

1812. Utasítás a máramarosi állami erdők rendezésére kiküldött kir. biztosok számára.

¹ Érd. oklt. II. p. 778.

² U. o. II. p. 735.

³ U. o. II. p. 782.

⁴ U. o. II. p. 740.

⁵ U. o. II. p. 742.

⁶ U. o. III. p. 114.

⁷ U. o. III. p. 122

5° A helyi beutazás rendén meg kell vizsgálni és éretten megfontolni: hogyan, mi módon kezdeményezhető a rendes marhalegeltetés, a növedékek és sarjadzások megkímélésével?¹

1812. Utasítás az aradi kamarai uradalmi erdők kezelése iránt.

37. Minthogy úgy a legeltetés, mint a sertéshizlaltatás — makkoltatás — haszonélvezete oly tárgy, a melyet az erdőgazdaságnak fel kell karolnia, ennél fogva: -

38. Igyekezzék minden főerdész, hogy a sertéshizlalási az erdőben előkészítse; azokat az erdőrészeket, a melyeket az erdőmester az erdőtenyésztésre megjelölt, kirekessze és a maradékokat, melyet a hizlálásra szánt, pontosan megbecsülje.

41. A jószáglegeltetést illetőleg, ez csak akkor engedhető meg, ha oly erdőségek találtnak, a melyek gondozást nem igényelnek, sem magas sudarak miatt nem tilalmazandók; és ha több ily erdők fordulnának elő, akkor ezek az uradalom részéről nem volnának bérbeadandók, hanem inkább azokba a részekbe, a melyek a legeltetést megbírják, időről-időre, havi időközökben, marha bebocsáttassék, úgy, hogy minden darab után, a helyhez illő erdei taksa szedessék, minthogy nem minden erdő bírja meg a legeltetést minden időben.²

42° Ha azonban a magas sudarú — szálas — erdőkbe való beszabadításra felek akadnának, a főerdész igyekezzék az illető erdőket pontos szemlélet alá venni s megállapítani, hogy az erdőgazdaság tekintetében a marhalegeltetés mennyiben volna megengedhető.³

43° A mire minden akadály elhárított, a főerdész kiadja a nyomtatott utalványt a beszabadítandó jószágot illetőleg, melynek alapján a számvevőség az előírt erdőtaksát beszedi és erről bizonylatot ad, a felek részéről oly reversalis ellenében is, a melyben a pásztorok által okozandó károkért a felelősséget elvállalják. Ez a reversalis addig marad letétben, a míg a jószág

¹ Érd. oklt. III. p. 137.

² U. o. III. p. 162.

³ U. o. III. p. 162.

kiterelése után, az illető erdőrész az esetleges kár tekintetében szemle alá nem került.¹

1813. Máramaros megye által a borsai erdők zár alá vételére kiküldött bizottság jegyzőkönyvéből.

c) A 7. cikkely szerint ezen községnek a kecsketartás megengedtetvén, azoknak mostani téli legelésére, modo provisorio a sequestrum megtételéig, szabadba hagyatik azon tájék, mely a Csizla vizén felül, az erdélyi és bukovinai határok felé fekszik. A kecskéknak nyári legelésére nézve pedig határozottat, hogy azok a szokott legelőkön a juhokkal együtt járjanak. *

f) Nem tilalmaztatott ugyan a megtiltott erdőkben, sem a legelőhavasok szélein a szükséges tűzrakás, hogy mindazonáltal a tűz miatti veszedelmeknek eleje vevődjön, tiltatnak mindenenk száraz fádba való tüzeléstől.³

1815. Utasítás az ungvári kamarai uradalom erdészeti tisztviselői részére.

12° Az erdőtiszt az erdőmester előleges tudtával meghatározza, melyik erdőrész, melyik község részére nyitva tartandó és tartható. Azok az erdőrészek, a melyek a marhától tilalmaztatnak, jegyekkel látandók el és szigorúan megóvandók.⁴

1816. Általános utasítás az összes kamarai erdőhivatalok részére.

A tilosban megzálogolt marhánál, ha az kincstári alattvaló tulajdona, a fennálló legelőtaksán kívül a birságtaksa is beszedetik és mint feljelentő része — *denunzianten anteil* — az utóbbinak egy harmada számítandó. Az idegen alattvalótól a legeltetési és birságtaksának kétszerese vétessék; a feljelentőt az utóbbinak harmada illeti meg.⁵

A legeltetés a kár nélkül jártatható erdőkben, az illetékes erdősszel való előleges megegyezés alapján, a behajtható jószág

¹ Érd. oklt. III. p. 102. 163.

² U. o. III. p. 176.

³ U. o. III. p. 177.

⁴ U. o. III. p. 382.

⁵ U. o. III. p. 248.

számának, a behajtás és kihajtás idejének meghatározása mellett és csak saját kincstári alattvalóknak írásbeli szerződés alapján engedhető meg.

A szerződésben, a legeltető részéről, biztosítandó a gyepük felújítása, a jóállás azért a kárért, a melyet a behajtott marha, vagy annak pásztora okozott.

A harmad és negyedrangú erdőkben, a melyekben az erdőtaksa kisebb, a legeltetés árverezendő.

Az elsőosztályú erdőkben a legeltetés rendszerint tiltva van és csak egész községeknek, a kincstári Praefectoratus specialis engedőimével, engedhető meg.¹

A legeltetési kihágásokban a megzálogolt jószág elkobzásának nincs helye; idegenektől azonban a kétszeres legeltetési és birságtaksa behajtásáig, a marha sequestrálható és a tartás a kihágótól követelhető.²

Ha valamely legelőterület erdősítés céljából bevonandó, akkor az erdőhivatal előlegesen mindég a kincstári jószágigazgatóhoz forduljon.³

1818. Az óbudai és visegrádi kamarai uradalom szabályzata az erdei kihágásoknál alkalmazott zálogolásról.

§. 6. Ha az a marha, mely kárt okoz, nem jár közös pásztor kezén, akkor az okozott kárért a tulajdonos felelős; de ha a községi közös pásztor hajtott be a tilalmazott vágásokba, akkor a büntetés nem a tulajdonost, hanem a pásztort éri.⁴

1818. Utasítás a diósgyőri kamarai uradalom erdőmestere részére.

§. 21. Azt, hogy az erdők mely részében utalványozható idegen jószág számára bér ellenében legelő, az erdőmester helyenként és a bér nagysága tekintetében határozza meg; ügyel arra, hogy a megállapított számnál több ne hajtassák be. Azokra a helységekre nézve is, a melyek az uradalom területén fekszenek

¹ Érd. oklt. III. p. 248.

² U. o. III. p. 248-9.

³ U. o. III. p. 259.

⁴ U. o. III. p. 308.

nek, de erdőterülettel nem bírnak, az erdőmester legeltetés tekintetében az erdőpénztár javára jó bérrel gondoskodik.¹

1827. Utasítás a soóvári kamarai uradalom összes erdészeti tisztviselői részére.

c) A pásztorokra szorosan kell ügyelni, hogy a jószágot helyesen tereljék, folyton jelen legyenek és az erdőbe ne tereljenek több jószágot, mint a mennyit az urbáriális szabályozás az illető helység részére meghatározott.

d) Hogy a pásztor a nyájjal, legelés közben, a tilalom határától mindég 20—30 lépésnyire maradjon.²

1827. Szepes vármegye küldöttségének utasítása a zárlat alá vett krompachi erdők gondnoka részére.

2° Minden nevedékeny erdő, de különösen Szahuru — Zahora — Naplejszok és Nad Bilu Skalu erdős vidékei a marhák legelésétől mindaddig eltiltatnak, míg a marhák által ejtendő károktól mentesek nem lesznek.³

Erdei legeltetés. Vegyesek.

1838. Máramaros Sziget városának biróüag megállapított erdőrendtartása.

8° Pusztulást szült eddig az öt város határiban levő erdőkben azon gyakorlott visszaélés, hogy az illető városi és nemesi közönségek, sőt egyes nemesi és nemtelen lakosok is egész tulajdon, sőt bizonyos bér Jfizetése mellett, idegen marha- és baromnyájukat is legelőre befogadtak; továbbá az általok tett irtásokban és *lázokban*, az erdőknek belsejébe gunyhókat építvén, részint tulajdon marha- és baromnyájakat teleltették, részint idegen marha- és baromnyájukat is telelőre befogadtak.⁴

8° a) Fentmaradván az öt koronái városok nemes és nemtelen lakosainak, a kir. fiscus által a nemesek ellen tett 4-ik kívánatának pontjára hozott ítéleteknek és az 1753-ik esztendei

¹ Érd. oklt. III. p. 321.

² U. o. III. p. 215.

³ U. o. III. p. 356.

⁴ U. o. III. p. 428.

transactio 6. pontjának értelmében a legelésnek kiváltságos használata, azért ennekutána tilalmas lészen az erdőkbe egyes gazdáknak olyatén egész nyájait legeltetés végett behajtani.¹

9° f) Az esztendei vágások helyén minden legeltetés addig tilalmas lészen, míg a növényfák oly nagyra nőnek és annyira megerősödnek, hogy a marhák és a barmok által azoknak teteje le ne rágattathasson, vagy le ne csipdestethessen.³

1838. Técső városának biróilag megállapított erdőrendtartása.

Lényegben ugyanaz, a mi Máramaros Sziget városé.³

Erdei legelő.

A Királyhágón túl.

1812. Az erdélyi országgyűlés 34-ik törvényczikke az erdőlés rendjéről.

7° A tapasztalás elegendőleg megbizonyította, hogy a marháknak, nevezetesen a kecskéknak legeltetése, a nevendék élőfáknak, csemetéknek mennyire legyen ártalmas és az erdőknek elpusztulását mely nagy mértékbe siettesse, melyre nézve a legközelebről levágott erdők a marhalegeltetéstől szorgalmasan őriztessenek meg és legalább négy, vagy a környülállásokhoz képest, 6 esztendő alatt és addig, a míg annyira nem nevedednek, hogy a szarvasmarha a növekedő fácskának tetejét a nyelvvel el nem érheti és el nem szakaszthatja, a marhák az ilyen nevededő, fiatalos erdőkben jártatástól egészen tiltassanak el.

Továbbá sok, és nevezetesen havasalji környékekben, határozatassék, melyik rész szolgáljon az erdőlésre, melyik pedig a marhák legeltetésére; és a ki ennek a határozásnak ellenére, a maga marháit abban a táblában, mely nincs marhalegelőnek

¹ Érd. oklt. III. p. 426.

² U. o. III. p. 430.

³ U. o. III. p. 43ö.

határozva, legeltetni merésznél: mindannyiszor büntetésben marasztaltassék és egyszersmind az okozott kárnak a megfordítására is szorítottassék. Azokban a helységekben pedig, a melyek a legelőhelyekkel annyira bővelkednek, hogy az erdőkben való marhalegeltetés nem szükséges, a marhák büntetés terhe alatt az erdőkben való jártatástól egyáltalában tiltassanak el.

Melyek legyenek pedig olyan helységek, a melyeknek erdejében a marhalegeltetést vagy megengedni, vagy éppen tilalmazni kellessék, aztat meghatározni, meghallgatván afelől előbb a birtokosokat, az illető jurisdictiók kötelessége leszen; a kecskéknek pedig az erdőkben való mind téli, mind nyári legeltetések — kivévón a távolvaló havasokon levő hozzájárulhatatlan és más haszonra nem szolgáló erdőket — az azokban taláztatandó kecskéknek az erdő tulajdonosai számára leendő konfiskálása és a kárnak megfordítása büntetése alatt egyáltalában szorosan tilalmazva legyen.¹

Vármegyék és székek.

1800. Kraszna vármegye jelentése a főkormányzékhez az erdők megóvása módjairól.

5° Hogy a parasztnak, az erdők pusztításának ennél fogva is lehető megakadályoztatására, ezentúl kerítésbe nyomáson tilalmast tartani kell, és ezáltal a szabad legelőhelyet mások praejudiciumára szorítani szabad ne legyen és hogy ez a posessorátusnak is, hogy ehhez magát alkalmaztatni igyekezzék, ajánltassék.² (Nem világos. H. O.)

1800. Marosszék javaslata az erdők megóvásáról a főkormányzékhez.

1° Nehézség lehet az erdők megtartások körül az, hogy az erdők nem magok idejekben, akkor is nagy csutakokra vágattnak le, annyival is inkább gyenge növényekben a marha szájától nem oltalmaztatnak; a levágott és gyenge növényben levő

¹ Érd. oklt. III. p. 169. 170.

² U. o. II. p. 715.

erdőkön mindaddig, míg a marhák szájokból 3, 4, 5 legfeljebb 6 esztendőig ki nem nőnek, a marhák ne jár hassanak, akkor is pedig, minthogy kivált a szorosabb határu helyeken a már felnőtt erdőkön a marhák járni kónyteleníttetnek, szoros vigyázás lenne arra, hogy azon kívül, marhalegeltető helyek a nyomás határokból szakasztassanak, a honnan a juhok, addig legalább, míg a szarvasmarhák legelődhetnek, éppen kirekesztve legyenek, kecskék pedig sem egyszer, sem másszor az erdőkön ne járjanak.¹

1801. Csik-Gyergyó és Kászon széknek a fő kormány székhez fölterjesztett véleménye, az erdők megóvása tárgyában.

Ezen helységnek erdős része több, mint pusztája, nevezetesen Molduva felől való részen; a szénafüvek — kaszálók — a havasokon vannak bővebben és az egy gazdaság gyarapítása a szénafüvekre, sőt a marhalegeltető helyekre nézve is közönségesen az erdők pusztításában áll.⁴

1801. Kővár vidékének az erdélyi fő kormány székhez fölterjesztett javaslata az erdők megóvásáról.

6° A szegénységnek megengedtetik, hogy egy-két kecskét legeltethessenek a szabad mezőn. A szarvasmarhák, kecskék számára való nyesése pedig az erdőknek büntetés terhe alatt megtiltassék.³

1801. Szász-Sebesszék javaslata a fő kormány székhez az erdők megóvásáról.

Az a kár, a melyet a szék hegységeiben néhány év alatt, az oláh lakosság könnyelműsége, a legszebb erdőségekben a végett okoztatott, hogy azokból szénafüveket és legelőket alakítson, hihetetlen.⁴

Az épületfa tekintetében gondoskodni kellene:

6° hogy a sarjerdő a hatodik év előtt ne legeltethessék

¹ Érd. oklt. II. p. 616. 617

² U. o. II. p. 773.

³ U. o. II. p. 772.

⁴ U. o. II. p. 765. 766.

7° hogy a fiatalosokban, sem környékükön, sem ökrök, sem kecskék ne töressenek.¹

1802. Háromszéknek a főkörmányszékhez fölterjesztett javaslata az erdők megóvásáról.

Hogy az erdők gyújtogatása és égetése annál is inkább kiirtódjék, elegendő erdőpásztorokat válassztana s az olyatán erdőpásztorok nemcsak az erdőgyújtogatás megakadályozására szorgalmas vigyázással lennének, hanem arról is gondoskodnának, hogy az erdőpusztítások iránt meghatározott rendtartások miképpen observáltatnak. Mivel pedig az erdők égetése mindinkább a kecskés gazdák és pásztorok mián okoztatnak, nagyobb szorgalmatossággal igyekeznének az erdőpásztorok az olyan gyújtogatót megfogni.²

Hogy tehát a kecskepásztorok az kártételben annál is jobb móddal megakadályoztassanak, minden erdőlalji falu a kecskék legelésére, azoknak mennyiségéhez képest, bizonyos darab helyet szakasztana ki, hátul a Feketeerdőben, melynek határán kívül a legeltetéssel kiterjedni, teljességgel, még pedig büntetés alatt, meg ne szenvedtetnék.⁸

1802. Küküllő vármegye javaslata a főkörmányszékhez az erdők védelme felől.

b) hogy a marhák az erdőkben lehető legelésektől egyáltalában kirekesztessenek, a marhaszaporítás tekinteteivel ellenkezni láttatnak ... a marhalegeltetés hasznainak tekintete csak annyiban maradhat sértetlen, a mennyiben ezáltal nagyobb károk nem tétetnek.⁴

Továbbá, jónak tartaná a deputatio, hogy ha szintén örökre a marhák az erdőben való legeléstől el sem rekesztetnének, a levágott és ifjú erdőkben mindazonáltal mindaddig kemény büntetés terhe alatt ne bocsájtassanak, míg legalább négy

¹ Érd. oklt. III. p. 9.

² U. o. II. p. 797.

³ U. o. II. p. 797.

⁴ U. o. II. p. 807.

esztendők lefolyása alatt annyira nem növekednek, hogy a növényeknek tetejét a marhák el ne érhessek és meg ne károsítsák.¹

1803. Alsó-Fejérmegye javaslata a főkörmányszékhez az erdők megóvásáról.

3° Valamilyen hasznát tégyenek az marhák (ide nem értvén az kecskéket) az már jól felnövekedett erdőkben legelésekkel és a fák gyökerein való tapodásokkal, hasonló és sokkal nagyobb kárt okoznak ellenben az fiatal és növényben levő erdők elragásával. Melyre nézve az újonnan levágott erdőkből mindenféle marhák hét esztendeig kirekesztessenek . . . kivévén mindazonáltal az olyan havasi és hegyaljai helységeket, a melynek Sárd és Igen, melyeknek határában vagy semmi, vagy éppen kevés marhalegelők vannak, tehát az ilyen helységekre az ilyen mód observáltassék: Az helységnek birtokosi legelésre egy darab erdőt kiszakasztván, az marhalegelés csak az kiszabott erdő részben engedtessek meg.²

1803. Középszolnokmegye javaslata a főkörmányszékhez az erdők megóvásáról.

6° Az adófizetést és közönséges terhek hordozását kerülő parasztok, lopott, vagy adózás előtt duggatott marhájokat ottan legeltetik s azok számára kóstit készítenek. Mások is falubéliek sokan vagy azokat követik, vagy marhájokat és kecskéket az erdőbe, kivált fiatalosokba, jártatják.³

180b. Felső-Fejérmegye javaslata az erdők megóvásáról.

5° Az erdőknek marhák legeltetése által való pusztítása elhárítására nézve:

a) Nemcsak tavaszkor, mikor a makk csirájában indul, semmiféle olyan marha, mely aztat megemésztené, legelés végett az erdőbe ne hajtassák; sőt a növényekben levő erdőbe való legeltetés mindaddig teljességgel meg ne engedtessek, míg annyira nem

¹ Érd. oklt. II. p. 808.

² U. o. II. p. 839.

³ U. o. II. p. 848.

gyarapodik, hogy a marha által való kártételtől nem lehet féltetni; különösen:

b) A kecskék legelése, a hol az eddig való rendelkezések szerint megmaradhatna is, csak a megállapodott szálas erdőkben engedtessek meg, ott is úgy, hogy a kecskepásztoroknak az erdőkre fejszével járni szabad ne legyen; a növedékeny erdők-ből pedig teljességgel kitiltassanak.¹

1808. Udvarhelyszék felirata a főkormányshékhöz, az erdő-rendtartás ellen.

A mely faluknak a havasokban különös erdejek vagyon, azt valamint eddig, úgy ezután is szabadon uzuálhatják és kecskéket is tarthatnak, vágás nélkül. Hatalmukba hagyatván az birtokosoknak, hogy a kiknek különös cseplesz erdejök vagyon, mely noha most a közlegelő hely között használatik, azért, hogy erdejek jobban nevedekdhessék, be is keríthessék.²

1815. Háromszék utasítása hat erdőfelügyelője s a községi felügyelők részére.

15° Az harasztok gyújtását eltávoztatni, erdöpásztoroknak kötelességek leszen.

16° Minthogy pedig az erdők gyújtása többnyire a marhák és barmok pásztorai által szokott történni, kötelessége löszén minden kerületbéli inspectornak, rendet tartani az pásztorokkal, hogy tüzet ne tegyenek, hanem ha előbb elegendő tágasságú és mélységű gödröt ásnak, a gödör körül legalább két-két ölnyi messzeségre minden falevelet, ágbogat, fűvet kapával eltakarítanak s így is csak olyan helyeken lesz szabad tüzet tenni, a hol a fák nincsenek közel.³

17° A sokszor említett artikulus 7-dik pontjának értelméhez képest a kecskéseknek a *béfiggőkbe* járni teljességgel ne legyen szabad, hanem az olyan határokon is, melyeken nagy tágasságú erdők vannak, a messzebb erdőkön legeltessék a kecskéket.⁴

¹ Érd. oklt. II. p. 867.

² U. o. III. p. 5.

³ U. o. III. p. 205.

⁴ U. o. III. p. 205.

1816. Kis József tordamegyei erdőfelügyelőnek a főkörmányszékhez beadott javaslata az erdők megóvásáról.

6° Az erdőkben minden esztendőben vágandó újabb meg újabb utak, marhák és nevezetesen kecskéknek azokban való legeltetések és a sok irtogatások. Ezeknek következményei és egy jó rendelésünk által megeshető meggátolások módja sokkal világosabb, hogysen arról bővebben értekezni szükség volna.

1825. Ugyanaz, ugyanoda a megyei erdőfelügyelők és erdőbírák utasítása ügyében.

Megkettőztetett igyekezettel tartoznak vigyázni, a többek közt arra, hogy a telelésből kihaladott, heverő marhák, kecskék s több effélék az öt utóbbi esztendőben levágott csemetés táblákra reá ne menjenek, hogy azoknak tetejüket lerádják.²

A nemes birtokos compania válasszon egyet a nagyobb birtokosok közül fő- és egy kisebb birtokost viceinspektornak, a kiket tüstént eskessen is bé minden, a maga operatumába kitett pontoknak szoros megtartására — a legeltetés tekintében is.³

1840. Aranyosszéknek a főkörmányszékhez fölterjesztett erdőtartása.

3° Minden helység erdős helyei vizsgáltassanak meg a fő- és alügyelők által, a helység meghallgatásával; mindenesetre a legeltetés az őserdőkben három, a közserdőkben pedig két esztendőre megtiltatván, kiváltképpen a tölgyesekben, az egészen *ni/iragos* táblákban, minthogy ezt semmiféle marha nem eszi, minden esztendőben legeltethető; a hol pedig a legeltetést a fenebbiek megengedik, ott egyik helység a másikat ne tilalmazza. Ha pedig történne, hogy valamelyik helységben mindég a legeltetés szoros lenne, mit nem remélve, a táblázással az ilyen helység 13 táblás legyen, még pedig úgy, hogy tizenkettő legyen rendes esztendőnként vágás alá tartozó, a tizenharmadik

¹ Érd. oklt. III. p. 287.

² U. o. III. p. 351.

³ U. o. III. p. 334.

pedig csak szólaltassék a körülmények szerint s ezen minden időben keresztül járhatnak a legeltetendő marhák.¹

9° A juhoknak is a fentebb kiszabott — 6 ezüst forint — büntetés ellenére, az erdőt járni meg ne engedtéssék.²

Városok.

1800. Nagy-Enyed városnak a főkormányshékhéz földterjesztett erdőrendtartása.

14° Különösen a Holt-Maros jól őriztéssék, a város lovain kívül semmi ló, annál is inkább szarvasmarha oda ne bocsátassák.³

Minden erdő osztassák bizonyos táblákra és bizonyos esztendő az erdők mekkoraságához képest tétessék fel a növekedésre numerusok szerint, — a fiatal és épületre megkívántató fákon kívül való erdőkre nézve tíz esztendő határoztatván — annyi számú táblákra oszoljon az erdő, és három esztendő bokron alól való erdőben, a marha ne járjon.⁴

1802. Bereczk városának jelentése, erdeinek megóvásáról.

Bátorkodunk a földtanácsnak jelenteni, hogy városunk erdeinek jó gondviselésére, egy erdőbíró rendeltetett magistrátusunk által, és annak segítségével hat eskütt pásztorai, a kik is mindenkor az erdőn *szeiről-szerre* pásztorolás végett járnak.⁵

1802. Kolozs városa javaslata a főkormányshékhéz, az erdők megóvásáról.

1. Hogy sem egyszer, sem másszor a marhák által legeltetni ne engedtéssék.®

1802. Szék városának a főkormányshékhéz földterjesztett erdőrendtartásából.

¹ Érd. oklt. III. p. 450.

² U. o. III. p. 452.

³ U. o. II. p. 754.

⁴ U. o. II. p. 751.

⁵ U. o. II. p. 789.

⁶ U. o. II. p. 794.

14° Az erdők a marhák legeltetésektől, devastatiój októl, az arról költ ordinatiók szerint conserváltassanak.¹

1802. Torda városának a főkormányshékhez intézett jelentése az erdők megóvásáról.

Kéri a főkormányshéket, hogy a normális ordinatio maga erejében hagyatván, e mellé olyatén kemény, tiltó parancsolatokat bocsájtana ki nemes Aranyosszékhez és nemes Tordamegyéhez, melyeknél fogva a nevezett székek és vármegyének városunk erdeihez legközelebb levő szomszéd helységeiben ú. m. Rákoson, Várfalván, Mészkőn, Berkesen, Felső- és Közép-Peterden lakó emberei, sem magok személyekben, sem pedig marháik által azt prédálni, pusztítani ne merészelnék.²

1801. A két Oláhfalú jelentése a főkormányshékhez erdeik állapotáról.

Jelentik, hogy kiváltképpen Szentegyházás oláhfalvi lakosok barmaikat szabad, közönséges legeltetéstől egészen elrekesztették és barmaink közönséges legeltetésében nagy szorulást okoztak.³

Hogy senki bizonyos nevezetű makkoló бүккерdeinket (sic!) büntetés alatt rontani ne merészelve, a helységbeli lakosok híre és engedelme nélkül magának el ne foglalja büntetés alatt, hanem erdeink fái helységbeli lakosaink élő okára szolgáljanak; földje pedig, vagyis erdeink alja, barmaink közlegeltetésére maradjon.⁴

180k. Zilah város jelentése a főkormányshékhez, az erdők megóvásáról.

6° Némely marhát vagy kecskét tartó emberek télen vpigy tavaszfelé az erdőbe hajtván marhájakat és az gyertyánfáknak ágait levagdaldván egészen elvesztegetődik, illendőnek látnók, sub poena, tilalomba venni.⁵

¹ Érd. oklt. II. p. 789.

² U. o. II. p. 791.

³ U. o. II. p. 859.

⁴ U. o. II. p. 858.

⁵ U. o. II. p. 862.

1812. Zilah város erdeinek állapotáról szóló jelentése a közép-szolnokmegyei erdőfelügyelőnek.

„Tapasztaltam:

5° Hogy a kecskék és marhák a még növetlen helyeken is legelni engedtetnek.“¹

Székely ezredek.

1812. A székely huszárezred jelentése a főparancsnoksághoz, a bágyoni erdők megóvása iránt.

4° Minthogy Bágyon községe, legelő hiánya miatt, kénytelen lovait és marháját az erdőben legeltetni, szükséges lesz, a fris vágású osztályokat három évig tilalmaztatni, hogy a sarjadék annyira nőhessen, hogy a legelő marha növekedésének már nem árthat; e végből bírság volna kiszabandó (németül).²

1814. A II. székely határőrezred és Háromszék vegyes bizottságának határozatai, a katonai és polgári hatóság alatt álló községek közti közös erdők megóvásáról.

c) Köztudomású, hogy több erdőalji falunak erdejét, több idegen birtokoson kívül négy, öt sőt több község is közös joggal bírja a fa használatát, sőt néhol a legeltetést illetőleg is.³

Ugyanaz ugyanott.

6° Miután különösen az erdőalji falvakban a csavargók száma nagy, megtiltandó, hogy ezek juhokat és kecskéket a község erdőterületén legeltetni merészeljenek.⁴

1845. Utasítás a szászfalusi tisztviselők részére az erdők megóvásáról — németül —.

§. 3. Ha itt-ott megtörténnék, hogy oly helyen, mely legeltetésre van szánva, sarjadék, bokor vagy fa kikelne, akkor ilyen helyen az erdőrendtartás 38. §. szerint a legeltetés megszüntetendő és más hely kijelölendő; az előbbi hely erdősítésre használtassák fel.⁵

¹ Erd. oklt. III. p. 132.

² U. o. III. p. 130.

³ U. o. III. p. 197.

⁴ U. o. III. p. 199.

⁵ U. o. III. p. 497.

1865. Utasítás a szász nemzeti erdőmester részére az erdők megóvását illetőleg.

§. 14.

1. Ha a község által legelőnek használt erdőrészek még közepesen fásak, akkor azok az erdőállományba bevonandók, minthogy ezeknek időleges legeltetése az erdőmester részéről úgylis intézkedés tárgya lesz s így a község lakói eddigi haszonélvezőtkben csak kevéssé, vagy éppen nem lesznek háborgatva.

2. Ha a legelőnek használt erdő rész már teljesen le van tarolva s ha a terület folytonos legeltetésre nélkülözhetetlen, akkor az a felmérésnél kiszakítandó és a község lakóinak átengedendő.

3. Ha azonban a legeltetésre használt hely csak hitvány bokrokkal van borítva, úgy az erdőállományba beveendő.¹

§. 32.

3. Gondoskodni kell, hogy a letarolt és ismét felújított vágásokban mindaddig, a míg a sarjadék kellőképpen meg nem erősödött, marha ne legeltessék.

Kecskék sem télen sem nyáron az erdőben nem legelhetnek. Egyáltalában pásztor nélkül semminemű jószág az erdőben nem tűrhető. A tilalmazott erdők szigorú felügyelet alatt tartassanak és minden tüálmotörő, mint ilyen büntetendő.²

Az erdők legeltetésre is használtatnak. Minthogy azonban az erdők fentartására nézve fontos, hogy a legeltetés ne legyen korlátlan, ennél fogva az erdőmester rajta legyen, hogy az 1811. évi 34. tcz. 7. §. folytán ott, a hol legelő bőségesen van még, az erdőbe a marha legeltetésre be ne hajtassák; a hol azonban a helység határa oly szűk, hogy az erdő legeltetésre nélkülözhetetlen, ott az erdőmester a helység inspectorával közösen tanácskozva azt az erdőrészt jelöld ki marhalegelőnek, hol a marha kárt nem tehet.³

¹ Érd. oklt. III. p. 474. 475.

² U. o. III. p. 487—488.

³ U. o. III. p. 487.

§. 38.

Az erdők továbbá a lombszedéssel károsíttatnak, nem kevésbé a kérgeléssel és korlátlan legeltetéssel; e bajokon azonban az idézett törvény illető §§. alkalmazásával lehet segíteni.¹

Összegezés.

A szászság „nemzeti erdőmesferének“ 1845-ben adott utasítással, végződik a mű e részének történeti anyaga.

A felsőbb helyekről való utasítások zuhataga és a visszafolyó jelentések, vélemények özöne, széles és mély medret vájtak annak az iránynak, mely utóbb a teljes „központosításhoz“ nemzetközi közszólás szerint: „bureaukratismus“-hoz vezetett s a helyszínen való intézkedés helyébe a „hivatalos eljárást“ tette, melynek jellemzője az uniformitás; minden sajátos hajlam, fejlődés és innen sajátos vonások elfojtása, a központi igazgatás megkönnyítésére — és tegyük hozzá — kényelmére.

A legelőért folyó harcz folyton hullámszik; legélénkebben az erdő körül, és itt be kell vallani megokolt voltát. Különösen a kecske az, a mely ellen az egész soron folyik a védekezés, mert ez az állat tényleg az erdőnek veszedelme, a sarjadéknak elfojtója, de hát a szegénység „tehene“.

Az erdőt rongáló személyek között Marosszék kitiltja a „marhátlan, gyalogszeres pásztort“, az ú. n. „háts személyt“, kit a cigánynyal egy sorba helyez — 1800 —.

Az Enchiridion a hatalmaskodó lovasnomád természet szelidítésére szent beszédek hallgatását és ennek írásbeli igazolását statuálja — nem nagy eredménnyel.

Ez nemcsak a rablás határán mozgó eltulajdonításokra, hanem arra a sok furfangosan kieszelt módra is vonatkozott, a melylyel a pásztor gazdáját megrövidítette, különösen azzal, hogy az állatok elhullását bejelentette, be is számolt, de csak egy-egy füllel, néha mind a kettővel, holott azt a fület, vagy

¹ Érd. oklt. III. p. 492.

mind a kettőt is az élő jószágról vágta le. Innen az a statutárius rendelkezés, hogy a pásztor az elhullott állatnak egész bőrével tartozik beszámolni és innen a bélyegzés kötelezettsége is; továbbá az is, hogy a gazda híre nélkül, pásztortól vásárolni nem szabad.

SZIRMAγ-nak a juhászkutyára vonatkozó adata nem értékes, mert késő időből származik és nem írja le azt a fajt, a melyre vonatkozik; ennek vizsgálata más lapra tartozik és majd következik.

Szeged jószágállományának kimutatása becses és jellemző, különösen az által is, hogy a szabadságharcz befolyását érezhetővé teszi — 1850.

A Hajdúkerület 1816-iki statútuma legeltetés dolgában különbséget tesz a juh és birka között, a juh javára, mint a legelőt kevésbbé rongálóra, tisztábbra.

A földművelésnek előnyomulása ki van fejezve abban is, hogy a legeltetés az őszi vetésekben tilos; egyáltalában a legelőrend mindinkább számításba veszi a vetések viszonyát.

Az 'erdei legeltetés szabályozása nevezetes és érdekes. Az erdők fontosságának fölismerése az egész soron kidomborodik. Intézkednek az országgyűlések, az udvari kamara, a helytartó tanács, a főkormányshézék, a kamarai erdőhivatalok, a közalapítványi helyek, erdőkerületi hivatalok, az erdőmesterek, főerdészek, erdészek — és le az erdőpásztorig.

A vármegyék, a székek és a városok már nem alkotnak statútumot vagy az erdélyi részekben constitutiót, hanem föliratokkal és jelentésekkel járulnak a központi hivatalok színe elé, várva az intézkedéseket.

Mindez megadhatja annak a közigazgatásnak a képét és irányzatait, a mely nem a nemzet szokásából és hajlamából kelt. A nemzet jellegének, ősi hajlamainak képét már nem tükrözteti vissza, kivévn azt az egy vonást, hogy az intézkedésekben mindég nyűgöt látott, azokat, a hol és a mennyire csak lehetett, megtörte.

De azért az ősi állapot nem szűnt meg. Csak az az anyag, a mely képét őrzi, nincs megfakasztva. Legmagyarabb, így e könyv szempontjából legfontosabb része, a mennyiben elkerülte

az idő viharainak pusztítását és a történetírás legnagyobb ellenségét, a „kiselejteztést“, ott lappang az Alföld városainak, falvainak irattárában, várva a kutatót. És még inkább lappang a compossoratusok, nemzetségek és famíliák leveles ládáiban, mint legbecsesebb, azért, mert ott szállott át leghívebben az ősiség nemzedékről-nemzedékre és őrizte meg azokat a vonásokat, a melyek visszasugárzanak a nemzet messze múltjába.

De élt a pásztorkodó lovasnomád ősi képe a legújabb időkig a levéltárakon és levelesládakon kívül is, bámulatos hűséggel őrizve meg sok egészen sajátos vonást, melynek analógiáit eddig hiába kerestük s mely e szűkebb téren is a maga nemében egyetlennek vallja és bizonyítja a magyarságot: ez a pásztorelet maga; a mint megmaradt az utolsó nagy legelőterületeken, a rétségek és lápok maradványaiban, a szikeseken pedig igen kiváló módon.

És a midőn a XK-ik század derekán idegen hatalom nehezedett a nemzet vonagló testére, mintha az anyaföld szülte volna: a Nagyalföld síkján, a lovasbetyár képében ott termelt a portyázva száguldó vakmerő lovasnomád, ki az alföldi pásztorra sokszorosan támaszkodott, köréből kelt. Nem őt zaklatta a hatalom, hanem ő a hatalmat, mely utó végre nem is bírt vele. Mindaz, a mi lovasbravúr, a mi aczélizom, hihetetlen kitartás, szemesség, számítás, ravaszság és furfang, meg volt ebben az alakban. Ez nem volt a „Bayrischer Hiesel“, vagy az „osztrák Grasei“, ki lappangva kegyetlenkedett és gyáván lopott, hanem az erős, kitartó, vakmerő, nyíltan is ütköző, virtuskodó lovas, kinek meg volt a maga saját „becsületérzése“. Klasszikus képét adta gróf Teleki Sándor, a midőn leírja, hogy 1849-ben, halálra keresve és üldözve, egy förtelmes éjszakán a „Sándor lovasemberei“ mentik meg és ezt akkor egyedül ők tehették. A midőn az alkotmányosság föléledt, magyar kéz és magyar ész kellett hozzá, hogy a nekiszilajodott ősi indulatot letorkolja. A jelenségre illik a „Naturam expellas furca tamen usque recurret“.

Visszapillantás.

Talán mégis megokolt volt a magyar állattenyésztésnek történetét — bár vázlatosan is — megírni, azt a pásztorkodás gyakorlatában a nemzet ősi állapotával viszonyítani, hogy tárgyi alapon nyerjünk bepillantást a múltba, ezen az alapon ismerjük fel a magyarság lényét, foghassuk föl és érthessük meg fejlődésének menetét és irányát.

Csak a midőn a tárgyi alapon megalkotott kép lehetőleg teljes és befejezett és az ázsiai elemekkel is lehetőleg az egész soron viszonyítva lesz, csak akkor kaphatunk tiszta, érthető feleletet arra a kérdésre: hogyan volt lehetséges, hogy egy számszerűt mindég aránylag kisszámú nép, egy ezredév óta megállhatott Európának egyik leginkább kitett pontján, melyen előtte népeknek egész sokasága feltűnt, majd letűnt, mert nem bírt gyökeret verni?

Csak az e műben követett irányban kereshetünk hathatós eszközt a magyarság őshazájának megállapításához. Legyen világosan idetéve: ebben az irányban *is*. Mert igazában a legbehatóbb kutatás tárgyává kell tennünk egytől-egyig a magyarság életének alapját alkotó ősfoglalkozási köreit, hogy az összehasonlításokat megejthessük, a tanúságokat levonhassuk és így szilárd alapon nyugvó eredményekhez juthassunk.

Mit nyújt nekünk a történeti rész?

Az őstörténet, mely a területre vonatkozik, természetesen nem érinti közvetlenül a magyarságot. Az emberiség egy részéről lévén szó, az őstörténet a területtel való kapcsolatban, csak az ember első föllépését keresheti és ha lehet, állapíthatja meg a későbbi kor emberének foglalását.

Az ismeret mai magaslatán, az eolith-kor a durván és kezdetlegesen megformált kőben, mint legkezdetlegesebb szerzőnk látja az ember létezésének első nyomát. Ilyen nyomot a mai magyar terület még nem nyújtott; a nyom még vitás is.

A legősibb nyomot a palaeolith nyújtotta eddig, még pedig, mint az őstörténet szakaszából tudjuk, a második kőrös ősipar szakából, a miskolczi Solutréen-kova-őspengők képében. Szent István birodalmát véve, a Krapina melletti barlang a Solutrée-nól még előbbre vág, mert leletei a Chelléo-Moustérienhez számíttatnak és itt nemcsak a kor- és ősipar szaka adja meg a jelleget, hanem az ősemler egyik formája, a *Homo neanderthalensis*, *varietas krapinensis* Gőr., tehát a neanderthal! ősemler krapinai változata maga.

És mégis van egy viszonylat, a mely a terület őskorát a magyarsággal egybekapcsolja. Ez a viszonylat a Nagyalöld természeti viszonyaiban rejlik, a melyek az ismeret mai állása szerint, az ősemlert kizárták, a magyarságnak ellenben, kialakulásának azon a fokán, a melylyel a honfoglalás korában bírt, kedveztek, mert szerfölött alkalmasak voltak a nomád formában üzött állattenyésztés, halászat és vadászat gyakorlására, azonfelül kitűnő alkalmakat nyújtottak a megvonulásra, a mi egy kisebb számú népelemre nézve, mely nagy népáradatok útjába telepedett, főfontosságú volt.

Mindaz, a mi az őskor és a magyarság honfoglalása közésik, e könyv keretéből kimarad, mert nem nyújt támasztékot széles és tárgyi alapon való összehasonlító tárgyalásra a magyar ősfoglalkozások terén.

Már az őskor természeti, részben kirekesztő viszonyainak tárgyalásából, előáll a nomádság megbizonyításának, jellege meghatározásának kérdése, a melyet szükségképen összehasonlító alapon kell megoldás felé vinni vagy legalább a megoldásra törekedni.

Az, a mit a magyar történetírás nyújt, tárgyi meghatározás tekintetében ingó és elégtelen alap — és ilyen az utazási irodalom is. Mind a kettő a fényt keresi, ezt viszonyítja, — a virágot vagy hiányát tárgyalja és nem hatol a gyökérig; nem keresi, nem tárgyalja a gyökeret magát, a mely a lét fenntartásának alapja, a melyhez minden ember és minden népelem leghatalmasabb érdeke, egy szóval kifejezve, a *megélhetés* fűződik és

a hol éppen ezért az, a mi igazi jellem, leghatározottabban kidomborodik.

A nomádság meghatározásában azért kellett visszanyúlni arra, a mit a görög írók a szittyák nomád életmódjáról reánk hagytak. A mi ebben döntő volt, ez az a természethistóriailag és tegyük hozzá élettaniilag is megerősített tény, hogy egyazon terület ugyanazon természeti viszonyai, az életmód tekintetében ugyanazon hatást gyakorolják mindaddig, a míg kozmikus vagy más behatás folytán lényegesen meg nem változnak. Ez azonos BUKLE ismert tételével.

Más út nem is kínálkozott.

Van két adatunk, mely irányt szabhatott és ösztönözhetett volna a mélyebb kutatásra; mindkét adat a XIII-dik századból való.

Az egyik JULIÁN domokosrendi barát utazásában az, a mit a Baskírországból élő magyarokról mond; a másik RUBRUQUIS minoritarendi barát, ki IX-dik Lajos francia király küldetésében járva, emlékezik meg a Baskír — „Pascatír“ — országban élő magyarokról; de nem közvetlen tapasztalásból!

JULIÁN szövege ez: „A magyarok nem földművelők, ló- és farkashússal élnek, kanczatejet isznak, lovakban és fegyverekben bővelkednek és igen vitézek“.

RUBRUQUIS ezt mondja: „A Paskatírok és magyarok nyelve ugyanaz; ők mindnyájan pásztorok; sem városaik, sem falvaik nincsenek“. És tovább: „Ez a Pascatírország az, a honnan valamikor a Hunnok indultak ki, a kiket azóta magyaroknak neveznek és ez a tulajdonképpeni Nagy-Bulgária“. Nem bírok attól a gondolattól szabadulni, hogy RUBRUQUIS „Paskatírjai“ a „*pascua*“ = legelőtől vannak véve és ekkor érthető a *nyelvazonosság*, a magyarok és jószágaik legeltetőinél: „*pascatírok*“-nál; mert az az azonossága a nyelvnek — ha igaz volna — nagy dolog volna.

Különösen az, a mit JULIÁN barát szövege mond, hatalmas ösztönző volt volna azokra, a kik az „*őshaza*“ jelzőszava alatt indultak útnak; de az ösztönzéshez hozzájárulhatott volna az is,

a mit RUBRUQUIS mond, mert ha a nyelv azonossága nyílt kérdés is marad, a geographiai distributio nem kevésbbé és mind a két szöveg *nomád elemre* vonatkozik, ezt tejevőnek, lótartónak és vitéznek mondja és magyarnak határozza meg, ott, a baskírok között, a kik ma is megvannak. Ez mind oly körülmény, mely a baskírság alapos tanulmányozására buzdít, mert az ma is hézagos.

A mi a szittyák és magyarok viszonyítását illeti, talán elmondható, hogy nem egy tekintetben elfogadható megoldásokhoz vezetett és hogy a honfoglaló magyarságnak nomád voltát tisztázza. A kidomborodást azonban csak e mű további folyama adhatja meg, a midőn t. i. a legközelebbi múlt és a jelen élete maga nyújtja felénk anyagát, ebben azt, a mi a messze múltra visszasugárzó, a mit azonban más, messze tájakon élő ázsiai népekkel szükséges lesz viszonyítani, mert azoknak életviszonyairól mind több és több ismeretünk kezd lenni. Ez a viszonyítás széles alapon meg is fog történni.

Az, a mi e könyvben köztörténelemnek van nevezve, a legkezdetet véve, szintén ingadozó, ha azt az álláspontot foglalkozunk el, a melyet igazi okirattal szemben elfoglalni kell is, ehét is; így fogva föl a dolgot, az ingadozás még ott is kísért, a hol írott történelemmel állunk szemben, mert a lábasjóság mindenkor roppant anyagi értéket jelentett és éppen azért legközvetlenebbül érintette az ember megélhetését, jólétét, hatalmát, fényét, szóval mindazt, a mire az ember legérzékenyebb. És éppen ez a nagy érdek, a későbbi korban, a maga javára formálhatta azt, a minek mint okiratnak szilárdnak, változatlannak, tehát megbízhatónak kellene lenni.

De itt sokszorosán segítségünkre van a kellő tárgyi ismeret, a melylyel a lehetőséget mérjük. Különben mindaz, a mit az írott történet és az ennek érdekében fölhalmozott adatanyag nyújtott, a könyvben teljes jóhiszeműséggel van fölhasználva; a bírálatot csupán a tárgyismeret teljesítette.

A mi a századokból kivont összegezések felé kalauzolt és a mi ezekben mint eredmény vagy megállapodás foglalva van,

az a lovasnomáddal van viszonyítva, a tanúság ebből fakad. Azt, hogy a lovasnomád maga, az Etelközben és illetőleg Lebediában is ólt a Szittyasággal való egybevetésből kelt.

Az itt alkalmazott módszer, mely a tárgyi ismeret alapján nyugszik, lehetővé tette, hogy a XI-dik század végéig terjedő adatanyaggal helyreállott a kapcsolat a nemzet honfoglaláselőtti és utáni állapota között.

Előttünk áll az állattenyésztő lovasnomád törzse, bámulatos anyagi és fejlett értelmi hatalmának teljességében.

A XII. és XHI-dik században folyik a telepedés, a társadalom osztódása a pannón részben fejlődik, a tulajdonjog, a legeltetés mint jog és adomány, a zaklatás, zsarolás és a per. De a ló még mindég uralkodó. A tatárjárás érezhető, nem ugyan irtás révén, hanem az által, hogy az állattenyésztő színmagyarság jószágával együtt megvonult a rétségek és lapok rengetegében. Ez gyönyörű szakasza a magyarság megmaradásának!

A XIV-dik században még mindég föl-föl villan a lókötő-lovasnomád szilaj természete, úgy a sertéskondából kiszakasztó úrportyázó is.

Még a XY-dik század is mutat föl egy nagyszabású úri lókötést. Betekintést nyújt a Székelység lófőségébe és a nemzetiségek pásztorkodásába is. Találkozunk a szászság védekezésével és az oláhság fölvonulásával és telepedésével.

A XVI. és XVn-dik században minden nyűg és sanyargatás közepette és daczára, hatalommá fejlődik a magyar állattenyésztő és a magyar Alföldet Közópeurópa húskamarájává avatja. Szüaj gulyái lábon eljutnak Strassburgig, Mantuáig; Bécs el sem tud lenni nélkülök. A nagy anyagi érdek fölgyűjti a magyarra a „hontigrófokat“, az „interkaporokat“, rázúdítja a taksák, illetvekek megszámlálhatatlan özönét, míg végre is a vám torkon ragadja és fojtogatni kezdi a szívós, lüktető magyar életet. Pedig akkor mutatta meg a magyar termelő és alkotó hatalmát. Az Alföldre tóduló gyülevészszégből pásztort gyúr, ezt szolgálatába fogadja és megmagyarosítja. — A mi ellene volt, annak közneve: a „bécsi kéz“.

Nem lehet megindulás és elragadtatás nélkül olvasni apró falvak constitutióit, a melyekkel a pásztorkodást, erdő-mező védelmét saját belátásuk szerint és mindig észszerűen rendezik, szabályozzák és világosan érezhető, hogy a németajkú münici-piumokra is ráhatott a magyarság erős, az ősiségben gyökerező önkormányzati szelleme.

A XVII-dik században lép föl a gömöri „juhászszabadság” képében a pásztorkodás terén a czóh, mint intézmény. A pásztorok az egész soron rendszabályok alá jutnak.

A legelők, tilalmak sűrű rendelkezések tárgyai és fölmerülnek a tulajdonjog kétséges esetei, a melyek tunuvallatások útján való igazolásra, döntésre szorulnak.

Jellemzője a századnak az a törekvés, hogy mindennek keretet és korlátot szabjon.

A XVni-dik század legelején az elhanyagolt állattenyésztés mintegy még egyszer fölkönyököl. A pestisen keresztül törve, Nürnberg birodalmi városába vonul be a magyar szilaj jószág. Vad bikái, címeres ökrei ott viaskodnak medvével, szelindekkel a porondon, polgár és fejedelem mulattatására. Bécs mészárosai megtanulnak magyarul, hogy a külföldiek terhes versenyét letorkolhassák. Ez volt az állattenyésztésen alapuló ősi gazdálkodásnak utolsó tiszta föllobbanása, az után bírókra kelt a mezőgazdasággal: ez ennek a századnak a jellemzője. Indul a statútumok és constitutiók özöne, még mindig önkormányzatilag alkotva.

Mindezeket példaszerű józanság jellemzi. Schol semmi jele a babonának, noha még mindig tart a boszorkánypör. A büntetések sokszor súlyosak, de arányban állanak a büntetendő cselekmény jelentőségével.

Ebben a szervezkedésben [lappang a futóbetyár, az egykori lovasnomád késői ivadéka. 'Az Alföldhöz szít, a pásztorra támaszkodik, kit a Jászkun kerület a betyár befogadásáért száz botütéssel büntet.

A felekezeti alapon szervezkedő csallóközi juhászczéh a XVIII-ik század szüleménye. Behozzák a birkát, evvel a

„birkások“ családjait, kik beleolvadtak a nemzetbe és nem egy előkelő szerepet játszik ma is a nemzet közéletében, föl a törvényhozásig.

Az erdei legeltetésnek rendszabályokhoz való kötése hatalmasan lüktet, a midőn az erdő fontosságának fölismeréséről tanúskodik, de fogalmat nyújt arról a káros irányról is, melyet a pásztorkodás követni kezdett és követett.

A rendszabályozás mindenre kiterjed: a tüzelésre, az állategészségügyre kapcsolatban a legeltetéssel, a pásztoring szabására, a szerpecsenyére és le a libalegelőig.

A XIX-dik század kiváló jellemzője a prédikáció meghallgatásának hivatalos elrendelése, az arról szóló bizonyítvány kiállításának és fölmutatásának kötelezettsége.

A statútumoknak önkormányzati alapon való alkotása mindinkább leszorul, helyébe lép a központi gyámkodás. Özönlik az utasítás, rendelet fölülről lefelé, a vélemény és jelentés alulról fölfelé. De tévedtek azok, a kik hitték, hogy a nemzetből az ősi lovasnomád természet ki van ölvé, mert a XIX. század derekán a kegyetlenül öldöklő és romboló elnyomatás, nyeregbe pattantotta a többnyire pásztorsorból kelt lovas haramiát, ki úgy pihent és mulatott, hogy kitűnő lovát a cserények bitangkarójához kötötte és élvezte az Alföld pásztorainak társaságát, vendégszeretetét, tartott pedig a szegénységgel.

És tévedtek azok is, a kik azt hitték, hogy a pásztoréletből az ősi vonás kiveszett; pedig dehogy vészett ki!

Ott szövődött az továbbá színesen még a múlt század második felében is — és folyton halványulva bár, szövődik mai napság is. De csak az láthatja, a kit a tárgy és az elem szeretete hevít és kutatásra ösztönöz.

E mű további folyamata ily kutatás eredményeinek lesz szánva — ha megérem!

FÜGGELÉK.

Kecskemét.
Juhászrend 1673.
Debreczen.
Nádudvar 1796.

BEVEZETŐ SZÓ.

A függelékben foglalt két vázlat, illetékes kéztől eredve, továbbá a két eredeti okmány hiteles másolata, a melyek itt következnek, szorosan a köztörténet keretébe tartoznak, tartalmak és jellemzők, úgyannyira, hogy megbontani és a többi történeti anyagba beosztani nem akarhattam.

A Kecskemétre vonatkozó anyag, vagyis összeállítás KADA ELÜK barátomtól, Kecskemét város érdemes polgármesterétől való; a Debreczenre vonatkozót, KOVÁCS JÓZSEF polgármester intézkedése folytán, összeállította ZOLTAI LAJOS, a debreczeni városi múzeum lelkes őre; a juhászok rendjére vonatkozó 1673-ik évi statútumot másolta HORVÁTH IGNÁCZ, a magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi könyvtárának őre, régi jó emberem; végre a Nádudvar Compossessorátusára vonatkozó egyezséget HENTALEER LAJOS országgyűlési képviselő, régi barátomtól ajándékol kaptam.

Fogadják mindnyájan a becses adalékokért hálás köszönetemet.

Világosan megjegyzem, hogy az összes részletesebb megkülönböztetéseket a nagy összehasonlítás szakaszára tartottam fenn.

Kecskemét 1591 előtt.

Kada Elek levele, Herman Ottó átírása szerint.

KADA ELEK megállapítása szerint¹ a „földosztás“ Kecskeméten a többi várostól eltérő módon történt. A város körilbelől a XTV. század végéig „királynő birtoka“ — és kétségtelen, hogy a lakosok főfoglalkozása az állattenyésztés volt.

A város ősi területe kisebb volt a későbbinél és észak felé eső része „Csödör-Homoka“ nevet viselt, a mi a lótenyésztés nagyobb arányaira is vall.

A tatárjárás feldúlta a várost körülövező hat községet, nevezetesen ezeket: Hetényegyház, Kolozsegyház, Juhászegyház, Koldusegyház, Törökegyház és Ballóság. Ezeknek népmaradványai Kecskemétre vonultak; területük Kecskemétnek jutott és ebben Mátyás király Kecskemétet megerősítette.

A mohácsi vész után Kecskemét jószágtenyésztése felledült, úgyannyira, hogy a város a körülötte fekvő, elnéptelenedett, nagy pusztákat kibérelte, különösen a XVTL században jószágtenyésztésre használta és volt idő, hogy ezt ötven □-mért földnyi területen üzte.

A tenyésztéssel aránylagosan fejlődött a marhakereskedés is, mely az ország határán túl terjedt. Közbeneső állomásul

¹ Az 1905. évi nov. 28-án kelt levélben.

szolgált nyűgöt felé a Nagyszombat mellett elterülő Majténypuszta, melyet Kecskemét arra a célra bérelt, hogy a nyugoti vásárokra hajtott jószág, mielőtt az ország határát elhagyta, ott megpihenhessen.

A XVIn. század elején, a mikor az Osztrák a harácsolásokat megkezdte, más birtokviszonyok keletkeztek. Kecskemét, melynek utolsó Királynő-birtokosa Nagy Lajos király özvegye volt, ki elzálogosította, az utána következő, váltakozó földesuraktól megváltakozott, sőt a város határával szomszédos pusztákat is megszerezte.

Ezeknek a megszerzett pusztáknak maga a város, mint erkölcsi testület, volt a tulajdonosa és ezek a puszták a lakosok között bizonyos kulcs szerint adattak el, olyformán, hogy a vételár törlesztésére hosszabb határidő adatott. Ezek neveztettek „váltságos földeknek“.

Az egyes pusztákból csak a földművelésre alkalmas, legjava részek osztattak ki váltságra; a többi terület legelőt alkotott, köztulajdonban maradt s a lakosoknak ezekre nézve csak használati joguk volt.

Kecskeméti rend.

Hivatalos alapon.

A kecskeméti rendre nézve a történeti anyag a város levéltárában csak 1591-ig követhető a múltba; de nincsen kizárva, hogy az anyag, az országos levéltár anyagából kiegészítve, tovább is elvezet. Eltekintve a történet írott anyagától, az állattenyésztés, így pásztorkodás dolgában, sok mozzanat az igazi ősidőkbe veti fényét, mert annak az összehasonlító anyagnak javarésze, a mely a szittyák nomádságával (H. O.) analógnak van kimutatva, Kecskemétről van véve.

Ha nem is a részletekig érve, de általánosságban hiteles áttekintést nyújt Kecskemét historiografusa, HOHNÍK JÁNOS, hogyan bánt a város és polgársága a területekkel, hogyan

alakult a földművelés és a legelőtől függő állattenyésztés, mely Kecskeméten nagy arányokat öltött és — csodálatos, de igaz — a „törökvilág“ idején tetőzött. Maga a fennmaradt legrégibb jegyzőkönyv 1591-ben, tehát a törökvilág ötvenedik évében kelt.

Í'42. Esterházy Miklós nádornak a törökvilág 100-dik évében kelt oklevele nyújtja az első nyomot arra nézve, hogy Kecskemét város lakosai tömegesen használták a körülfekvő területeket, tüzetesen említi az elnéptelenedett kunpusztákat. De ez a nyom nem kezdetet jelent, mert valójában régibb gyakorlatra vall, a mint ezt *Koháry István*-nak, Fülekvára főkapitányának és Kecskemét város földesurának 1677-dik évi védőlevele tanúsítja s a mint a következő években kiadott rendeletei megerősítik.

A földdel való élésre nézve, két korszak különböztethető meg, a melyet egy, 1677 előtt bekövetkezett „*nagy tél*“ választ el egymástól, nem egészen élesen, mert évét pontosan meghatározni nem lehet.

A nagy tél előtt a város lakossága a körülfekvő területen kívül még kilencz kunpusztát is összeszedett, egymással egyetértve, lakosai közt fölosztotta és békével használta. A fölosztás mikéntje ismeretlen; de az bizonyos, hogy *nyilas* rendszert nem követett.

A nagy tél után azonban a béke fölbomlott, s a lakosság kebelében villongások támadtak, melyeknek oka abban rejlett, hogy a tehetősebb, ú. n. *marhásabb*¹ gazdák összeszedték a város közelében fekvő pusztákat, azokra ráfeküdtek s a *marhútlanabb*, más szóval szegényebb gazdákat be nem vették, kirekesztették. A puszták élése az utóbbiakra nézve meg volt nehezítve, mert a távolabb esők fölkeresése csak úgy volt lehetséges, hogy jószágait az előbbieknél birtokán át kellett hajtani, mit ezek nehezítettek.

¹ „Marha“ akkoron még vagyont jelentett; marhásabb e szerint = tehetősebb.

A nagyon meggazdagodott ú. n. *zahin* polgárok hatalomra kaptak, egész pusztákat kibérelve, valósággal útját állották a szegényebb állattenyésztő gazdáknak.

E hatalmasok között helyi történeti hírnévre tett szert *Deák Pál*, ki a *Jánosy-cseléd*től zálogba vette a monostori pusztát — közbevetem — az ősi pásztorkodásnak még ma is klasszikus helyét; — *Kalocsa János* pedig egymaga bérbe vette a ferencszállási pusztát. Ez a két polgár rendre zálogolta a területükön átvonuló, távolabb eső helyekre törekvő gazdákat, mi sok pereskedést szült és végre is *Koháry István* főkapitányt arra bírta, hogy Fülek várába „Fogott Bírákat convocált” és ez érdektelenek törvényszékével tárgyalta az ügyet, kik ítéletet is hoztak.

Az ítélet azon sarkalt, hogy a jövőben, ha a lakosok egymásközt nem tudnának megegyezni, minden esetben KOHÁRY tegyen köztük limitációt.

A limitáció alapelve az, hogy a marhásabb emberek, kik a szegénységet a közel fekvő helyekből kizárták, a jövőben méltányosságra szoríttatnak.

Ezért rendeli *Koháry*: „*Primo*: hogy jövőben ugyanaz a rend követtessék, az mely a nagy tél előtt dívott. *Secundo*: minthogy a közeli praediumok közül sok zálogban van, azért az ilyeneken a posessorok tartoznak a szegényebbek marháját befogadni, még pedig illendő bér mellett. *Tertio*: a távolabbi helyekről, illetőleg helyekre a közeli praediumokon át, csak hirdás mellett lehet hajtani, még pedig nyáron a *nyaraló*, télen a *teelő helyeken* által. Az áthajtáskor okozott kárt a kecskeméti bírák vegyék fel és eszerint tétessék a kár jóvá, a kártevő javaiból. *Quarto*: a monostori praediumra nézve, ha a szegénységnek kedve lesz, tegyen le *Deák Pál* kezeihez, az ő része levonása után, megfelelő bérösszeget. *Deák Pálnak* legyen megengedve, hogy magának négy nyaralót válasszon, a *Jánosy*-familia jussának sérelme nélkül. Ha pedig a *Jdnosy*-familia a kecskeméti szegénységnek nem akarná átengedni Monostort, akkor *Deák Pál* se bírja 1000 forint büntetés terhe alatt”.

És itt következik egy gyönyörű vonás. A város a fentebbi rendelést a szegénység javára intézte, míg el nem fajult; ekkor pedig az elfajulás ellen folyt a küzdelem, mert jól tudta a város és Koháry is, hogy egy nagy község ereje nem néhány ember gazdagságában áll, hanem a jómódú, vagyonos középosztály alkotja azt a hatalmas erőt, a mely egy községet tehetőssé, nyugodtá, meglegedetté, közszolgálatra alkalmassá, hazafias áldozatra készszé és képessé teszi.

Tudnunk kell most már, hogy Kecskemét gazdaságilag tekintetbe veendő pusztai állománya így alakult 1742-ben:

1. Páka, 2. Félegyháza, mely ebben az évben kezdett települni; 3. Kisszállás; 4. Ferenczsállás; 5. Csólyos; 6. Móriczgátja; 7. Jakabszállásnak fele; 8. Kerekegyházának fele; 9. Matkó; 10. Szánk; 11. Galambos. Ezeken kívül felfogott 10 kunsági pusztát Űlés pusztája már 1738-ban megtelepített; 1743-ban már csak 4^{1/a} kunpusztája volt elfoglalva.

Csere történt 1744-ben:

Félegyháza átengedte Kecskemétnek Galambost;

Kecskemét Félegyházának Ferenczsállást.

1745-ben Kecskemét 4V_s kunpusztára és 10 megyeire, összesen 14-re volt szorítva.

Kecskemét határa saját határával, a megyei pusztákkal és időnként 10—20 kunpusztával, néha még többel, 20—40 és több négyszögmértföldre terjedt s e rengeteg területen gazdálkodott.

Ebből ú. n. *városföldé* az volt, mely változatlanul a lakosság tulajdona maradt, szemben a többi területtel, a pusztákkal, a mely gyakran változott.

A községileg bérelt vagy zálogolt puszták kötöttebb, földmívelésre alkalmas részeit *telelőkre*, vagyis néhány száz holdnyi elkülönített területekre osztották föl, melyek közül a vagyonosabb gazdák egész telelőt kaptak, míg a szegényebb gazdák között egy-egy telelő osztatott föl. Ezek a részek voltak az ú. n. *tanyaföldek*.

A gyengébb talajú puszták részei, néha egész puszták is legelőnek hagyattak és mint ilyenek akkoron *nyaralóknak* nevez-

tettek. Ezeken a nyaralókon voltak a tehetősebb gazdák gulyái, ménesei, nyájai; továbbá a kisebb gazdák *összevert* gulyái, ménesei és nyájai és e nyaralók bére mindég a telelők vagy tanyaföldek terjedelme és minősége arányában volt felvéve és kivetve.

Az osztott telelők vagy tanyaföldek „*város adománya kertek*” nevet viseltek, ellentétben az örökbirtokkal, mely szabad adás-vevés tárgya volt, ezért „*pénzes kert*” nevet viselt.

Az csak természetes, hogy az arány szerint való felosztás, tekintettel a terület rengeteg voltára, nem volt könnyű földadat, különösen azért, mert igen kényes viszonyok között ment végbe és közmegnyugvást kellett elérni vele.

A fölmérés módja érdekes, teljesen eredeti volt és a nagy távolságokhoz teljesen illett. Egy kocsit állítottak oda a fölmérendő földterület bizonyos, megjelölt határpontjára és a kocsi mindkét első kerekére bizonyos jelet, p. o. a küllőre egy szalma-csutakot vagy a talp körül kötelet kötöttek. Ekkor a kocsit úgy állították a fölmérendő föld kezdőpontjára, hogy a jel erre a pontra esett. Most két ember ült a kocsi derekába, úgy hogy az egyik a *csás* — baloldal —, a másik a *hajszos* — jobboldal — kerék fordulását láthatta és a jel szerint a fordulásokat számálhatta. A kocsi csendesen, lépést haladott, a két ember minden 10 vagy 100 kerékfordulást pontosan jelezte és jegyezte — alkalmasint rovásra metszette. Az öl vagy lépés helyett tehát a kerék egy fordulása volt a mérés egysége.

Kecskeméten még a XVni-ik századból is akadnak jegyzőkönyvek, a melyekben a távolságok vonallal és a kerékfordulások számával vannak jelölve.

Némely *zahin* — dúsgazdag — gazda egymagára, némelyik másod-, harmadmagával vállalt egy pusztát, a melynek egy részén földművelés, a többin állattenyésztés folyt.

Ebben az időben — a XVII-dik század derekán — érte el a specziális kecskeméti gazdaság tetőpontját. Ekkor híresedtek el a kecskeméti baromtözsérek és *III. Ferdinánd* 1646-ban külön védőlevelet adott a kecskeméti kereskedőknek.

Zrínyi Miklós, a költő, korholva a társadalom erkölcsi süllyedését, mondja, hogy az akkora: „hogy az alja az maga vitézségének rudimentumait vagy kassai kereskedőkön, vagy kecskeméti tőzséreken, vagy sopronyi kalmárokon, vagy más szabad városok vagy polgárok kárán végezte el“.

A kecskeméti tőzsérek hasznosságát elismerte /. *Lipót* is, még Buda vára bevétele előtt.

Ebből világos az, hogy azt az óriási arányú állattenyésztést, mely Magyarországot a XVI. és XVII-dik században Közép-Európa húskamarájává avatta, nem a török, hanem a feljülkerekedett német tette tönkre, fojtotta meg.¹

A kecskeméti állattenyésztés arányairól a XVIII-dik század elején és tova a század első harmadában fogatosított ellátások, de rablások is, tájékoztatnak.

így az 1703-dik év őszén, a magyarok ellen föltámadott ráczok, Kecskemét határából több mint 4000 darab marhát, a pusztákról 8000 darabot, a következő évben pedig összesen 14,000 darabot raboltak el. *II. Rákóczi Ferencz* seregeit Kecskemét tömérdek marhaszállítmánnyal látta el. Az 1716—1718. évi török háború alkalmával ellátta a császári hadsereget.

Evvel az utóbbi alkalommal a háborúból visszatérő, előbb négy, majd kilencz lovasezred szállott meg Kecskemét alatt, a melyeket a város több napon át élelmezett, utóbb a pogyászzal együtt Budáig elszállított. E körül szerzett érdemeiért az akkori főbíró, *Kovács György*, nemes levelet nyert, címerében a darumadár, mint az éberség jelképe, fölemelt ballába karmai között három telt búzakalászt tartva.

Az eddigiekből láthattuk, hogy Kecskemét tiszta polgárváros volt. Polgárai igyekezettel, vállalkozással, különösen kereskedéssel, tehetségükhöz képest és ennek arányában szereztek fennállásuk alapjait és ezen az alapon Kecskemét társadalma három rétegre oszlott, még pedig:

¹ Lásd az okiratos történet, XVI-dik század összegezésében TAKÁTS SÁNDOR kutatásainak eredményét.

1. A *zahin*, vagyis dúsgazdagok rétegére, a „marhás“ gazdákra, kik egész pusztákat béreltek és bírtak, a melyeken saját gulyáik, méneseik és nyájaiak legeltek.

2. A „*marhásabb*“ rétegére, mely többedmagával bérelt és gulyáit, méneseit és nyájait *összeverte*.

3. A „*marhátlannok*“ rétege, tehát a szegénység, a melynek a *Kohárg-iéle* limitatio, de az a méltányosság is, mely Kecskemét közönségét mindenkor kitüntette s arra ösztönözte, hogy a gyengébbet gyámolítsa, helyet szorított, hogy fenmaradhasson.

E három rétegen, mondhatni renden kívül állott a magyarságnak egészen sajátos proletariátusa, az ú. n. *ridegség*.

Kecskemét historiografusa, HOBNYIK JÁNOS, a ridegek rendjét világosan és kitűnően jellemzi.

A XVII. század közepén és tova a XVIII. század első felében sok volt Kecskeméten az olyan családnélkül való ember, a ki ifjúságát szolgálatban töltötte, férfikorban is nőtelen maradt és mint mezei munkás, részes és napszámos tisztességesen megélt.

Kecskemét város jegyzőkönyvei, az ilyen embereket „*Rideg*“, „*Rideg Legény*“ vagy „*Rideg Betyár*“ (betyár akkor nőtelen embert jelentett) névvel jelölik. Ezeknek a „*Ridegeknek*“ nem volt ingatlanjuk; de a jegyzőkönyvek sok Ridegről vagy Betyárról emlékeznek meg, a kiknek ötven-hatvan darab marhája volt s a ki éven át mezei munkája után tisztességesen megélhetett. Ezek az emberek nyaranta másoknak dolgoztak és marháikat nyaraltatásra a munkaadó gazda gulyájába „*betudták*“ azaz: bealkudták. Ám a teletetés már nagyobb bajjal járt, mert föltétele a kész takarmány volt.

A ridegek tehát jószágukat valamely takarmányosabb gazdához rész ellenében adták be.

De a ridegek más módot is eszeltek ki: éjnek idején megközelítették valamely zahin gazda gulyáját, lopva beleelegyítették és ott hagyták a maguk jószágát.

Tavaszzal a rideg keresni indult, állítólag elveszett, eltévedt marháját megtalálta a zahin gulyájában és visszavette. Ezért sok volt a villongás, a pör s végtére is a város 1683-ban

külön szabályzatot alkotott, mely szerint oly emberektől, kik télire takarmányról nem gondoskodtak és marháikat mások jószágá közé belopták, a belopott jószág egy harmadrészét a kárt szenvedett gazda elveheti és megtarthatja. Ez is világosan bizonyítja, hogy a török uralom idejében nem egy zahín gazda akadt Kecskeméten, a kinek akkora volt a gulyája, hogy 50—60 darabbal több föl se tűnt!

Kecskemét pásztorkodásában első helyen áll a cserényes-forma, a mely a nomádélet szakaszaiban a szittyaság formájával van viszonyítva.

Kecskemétnek ez idő szerint tíz cserényevan, ú. m.:

Bugacz-Monostoron . . .	8
Baracson	1
Pusztaszeren	1

Egy-egy cserény személyzete így alakul:

Számadó gulyás	1	6
Öregbojtár	1	
Második, harmadik bojtár .	2	
Lakos¹	1	
Kisbojtár	1	

A csikósnak nincs cserénye és így nincs szüksége lakosra sem, ennél fogva a ménes pásztorsága egygyel kevesebb, mint a gulyáé. A csikós váltakozva tartózkodik a cserényeknél.

A pásztorság élelmezése ma is — 1905-ben — ősi patriarchális módon történik. A gazdák szervezkednek és megállapítják a sorrendet. A cserény, illetőleg gulya — kecskemétiesen „barom“ — számadója szombat este bejön a városba, följárja a soros gazdákat, a kik a következő kulcs szerint adják ki az eleséget: egy jószág után egy kenyér, egy itcze tarhonya, egy itcze kása, $\frac{x}{a}$ font szalonna és só, a melyet a gazda 2 krajczárral megválthat. Ugyanevvel az alkalommal a számadó fölkeresi

¹ Ez látja el a cserény gazdaságát.

a következő heti soros gazdákat, figyelmeztetvén őket, hogy jövő vasárnap reájuk kerül a sor.

Az élelmezésen kívül a számadónak minden jószág után 60 krajczár jár.

A kecskeméti pásztorság tagozódása már a régiségben is a következő:

A pásztorság tagozódása.

Ménes:

Számadó csikós,
Öreg csikósbojtár,
Csikósbojtár,
Kis csikósbojtár,
Lovász,

Barom vagy gulya:

Számadó gulyás,
Öregbojtár,
Bojtár,
Kisbojtár,
Fejős,
Lakos.

Külön:

Ökrész,
Göbölös,
Sörös,
Csordás.

Van:

Szüzgulya, üszőkől áll,
Tinógulya, jármolatlanok,
Borjú és rúgott borjú.

Konda:

Számadó kondás,
Öregbojtár,
Bojtár.

Külön:

Kanos,
Koczás,
Ártányos,
Süldős,
Csürhész.

Juhászat:

Nyájajuhász, ürüket őriz,
Fejős juhász,
Esztrengahajtó,
Ellető juhász,
Meddő juhász,
Kosos,
Ürüs,
Bárányos,
Birkás (bürgész).

A gazdasági állatoknak kor és állapot szerint való osztályozása, illetőleg elnevezése.

Ló = Equus caballus L.
Csődör v. Mén = Equus emissarius L.
Kancza = Equus.
Csikó = Poledrus.

Állapot: Heréit vagy Paripa = Equus spado.

Bika = Bős taurus.
Tehén = Yacca.
Tinó = Juvencus.
Tulok (a régiségben) „növendék marha“.
Üsző — Juvenca.
Borjú = Vitulus.

Állapot: Komor bika, rosszul heréit.

Ökör = Bős.
Rúgott borjú, elválasztási.

Kos = Aries.
 Juh == Ovis.
 Fajbirka vagy Bürge.
 Bárány = Agnus.
 Kosbárány.
 Jerkebárány.
 Jerke.

Állapot: Ürü = Vervex.

Czanga.
 Kan = Aper.
 Kocza = Sus.
 Malacz = Porcellus.
 Süldő = Porcellus.

Állapot: Ártány — Verres.

Kecskemét, Kőrös és Halas városok juhászrendje.

„Anno 1673 die 18 January.“

„Mint hogy az kecskeméti Juhászoknak sok rendbéli szokásul vet rendetlen cselekedetek, Tolvajlások és mód nélkül való pecseniézésekkel való karosétások származik az Juhoss Gazdáiok ellen, mindezeknek eltávoztatására ilyen rendek szabattatott az Juhászoknak:

1no Elsőbennis s mindeneknek előtte, mint hogy tehecsége szerint az Juhoss Gazda kiküldi az éllést a Juhásznak s azomban pedig valamelly nyavalyáiára kepest ollykor elis essik az az Juhok közzeől; így ha az Juhász magának pecsenjót mettsz az Juhoss Gazda szabadon megh vehesse az árrát az Juhászán.

2do Az Juhász csak katonával ne okozzon, hanem az beört füllel szarvval és pofáiánvaló bélleggel együtt adgya és küldgye számon haza azomban pedig az mely beört katona által elvűnek mondand lennj tehát aztis bizoniságokkal állécsa ha pedig ezenkívül cselekszik számadatlannak mondatik és ezirántis az Juhász magáéből tegjen eleget az Gazdának.

3° Ha az Juhász fagjút nem küld; haza az Gazdájának ezirántis az Gazda el essendő Juhaiknak számokhoz képest szabadon Juhászának Barannyaiból tehessen eleget magának.

4° Minthogy ezis kiváltképpenvaló károkra esmértetik az Juhos Gazdáknak lennj, hogy az *Elleteőről* való kihajtáskor az Juhos Gazda az Báránjokat Juhásza eleiben béllegesen számlálván az nyírésre midőn az Juhász behait akár mennj héia légyen is az Bárányoknak csak számadatlannak tartya, azért ebbéli egyenetlenségnek el távoztatására erre vigiazzanak s kötelessek is maradnak az Juhászok ezentúl, hogy az ollyatény Bárániokról is igazan minden imide amoda való mutogatás kvjül számot adgyanak Gazdájoknak; számot nem adhatván pedig rendessen tehát eziránt való káraitól is az Juhász tartozik zurzavár kívül Gazdájának eleget tennj.

5° Az *hasi Báráni* bőrökreől is tartozik számot adni, nem lehet az is bitanglásban, ha számot igazán nem ad tűzessen érte.

6° Minthogy akármelly nevel nevezendő egyebfféle kereskedő Emberek magok igazságát várossá vagy Faluia pecsétés levelévell szoktaannak rendes volta szerént bizonyéttany, ehhez képest annivalis inkább méltónak ítéltük hogj az Juhokat hajtogató Juhászok valamiglen várossá vágj Faluja levelével dologát nem álléhattia mjnd addiglan tartóztatás alat legyen, Jóságosént valahakor tapasztaltatik.

D e f i n i t i o.

Valamelly Juhos Gazda erre nem vigyázand és Juhászát ezen rendben figielmeztessen megh nem tartya, ki az Juhászoknak szarvat nevelvén az rendtartást megh viselő Juhos Gazdáknak is feles kárt hozhatna az ollyan Juhos Gazdán várossunk akkori Ordinárius vagy substitutus Feő Biraia 12 foréntot vehessen engedelem kívül Bírágul.

Voltának ezen végzésben jelen ezen Uraimék:

Körössy Bubory Balás, *Halason lakos* Lakatos János és Szabó János, *Kecskeméti Esküitek* pedig Szabó Gyeörgy, Patay András, Biró Gyeörgy, Csaba János, Kamarás Ambrus, Farkas

Balás, Szentkiráli Pál, Deák Pál, Nagj István, Kirali István, Sárközy Pál, Varga Miklós, Oláh János, Toót Gyeörgv, Barkó Benedek, Tóót Márton, Szabó Berta az-Juhos Gazdák is felesen, ismét az Juhászok képekben Bab Mihál és Szalai Lukács. Rendkívül jellemző, hogy három hatalmas magyar város előkelői, a midőn szabályzatot alkottak, a juhászokkal szemben nem jártak el „sine nobis de nobis“, hanem befogadták a juhászok képviselőjét. Ez a magyar lélek tanuságtétele.

Debreczeni rend.

Hivatalos alapon. Kovács József polgármestertől, Zoltai Lajos kutatása alapján.

Debreczen fontosságát és súlyát a magyar állattenyésztés történetére nézve vitatni nem lehet. Debreczen állattenyésztése mindenkor a Hortobágyon sarkallott és a földműveléssel is szervesen összefüggött; de összefüggött a várossal, a civitással, a lakóházak és az azokból alakult utcák rendén is, a melyek a föld elosztása révén kicsinyített képét adták a határ földcsoportosításának, melyet a határozottan ősi földosztás rendszere, még pedig *nyilvetéssel* alakított.

De vegyük sorrend szerint.

A Hortobágy tulajdonképen gyűjtőnév, mert ezekből alakul: Mátaföldje, Zám és Ohat praediumból és Elep pusztája némely részeiből. Ilyen értelemben a Hortobágy pusztája mindég Debreczen város fölősszatlan közvagyonát alkotta. A város polgárai, mint ilyent, csupán legeltetésre használták, még pedig Mátát a XV-dik század elejétől, Zámot és Ohatot a XVIIH-dik század második felétől fogva.

A háatasabb — domborúbb — részeket azonban a XVIIH-dik századtól kezdve már szántották; de ezek kilenczed, tized fejében a csegeiek, fürediek és iványiaknak voltak kiadva.

A polgárság ma is ragaszkodik ahhoz, hogy a Hortobágy közlegelő legyen.

A debreczenieknél dívó és nyilván ősi *nyilas* rendszer, a művelés alatt álló pusztákkal közvetlenül, a legelővel ellenben csak közvetve kapcsolatos.

Eredetileg a polgárok adójuk és igavonó jószáguk arányában kaptak Ebesen, Szepesen, Hegyesen, Monostoron, Elepen, Kőszélszegen, Macson, Szent-Györgyön, előbb három, majd hét évenként osztott szántóföldet.

Ezeket *forgó földeknek* nevezték.

A földosztás a felső- és alsójáráásra szakasztott város lakosai között, utcák és házak sorrendje szerint történt. Hogy melyik utcán és soron kezdődjék az osztás, azt *a nyilvetés döntötte el*.

Innen ered az így kiosztott földnek *nyilas* elnevezése.

A nyilvetés gyakorlatára, mikéntjére nézve régi időből följegyzés nincsen; de világot vethet erre a Debreczenben ma is élő eljárás, melyet a legmagyarabb iparágak, a szűcsök, szíjártók, csizmadiák, szűrszabók és a „fonatos sátrak gazdasszonyai“ követnek, a midőn a vásár terén, a sátrak és állóhelyek elfoglalásáról van szó.

Az iparosok előbb megállapodnak, hogy melyik a legjobb fekvésű, tehát első hely és hogyan következik sorban a többi? Ez után összeadják a bádoggal vagy réz „*nyilakat*“, az az bárcza-féléket, a melyeken a tulajdonos neve vagy jegye áll. Ezeket zacskóba gyűjtve, következik a *nyilvetés, vagyis húzás*: a kié az első kihúzott nyíl, azé az első hely stb.

A gazdasszonyok fonatos sátrai két sorban állanak, az egyik sor a páros, a másik a páratlan számú. Minden gazdasszonynak is bádoggal bárczája van, ennek neve is *nyíl*. A városi biztos, ki az osztást végzi, összegyűjti ezeket a *nyilakat*, zacskóba teszi és ártatlan gyereket kerít, a kívül húzat. Kezdi pedig a biztos így: „Páros oldal egy!“ — a gyerek húz s a kinek *nyilát* kihúzta, azé a páros oldal első helye. A párossal végezve, átmegy a húzás a páratlanra.

A földosztásnál is házsorok és két sorból alkotott utcák szerepeltek és így elfogadható, hogy a nyilvetés sorrendje meg-

¹ V. ö. H. O. „A nyíl“.

felelt a vásárosokénak, az ősiségben azonban bárcza helyett valóságos *nyíl* szerepelt. Minden tulajdonos ismerte a nyilát, így a nyilakat adták össze, elfedték és húzták.

Innen ered a nyilvetéssel osztott földnek *nyilasföld* neve és ezért *nyit a mai bádóg bárcza* vagy *billeg*.

így nevezték ezután a földosztásnál egységül szolgáló területet *nyilasnak*, mely a körülmények szerint alakult.

Erre nézve a példák ezek:

1069. A városi tanács határozata összébb vonja a nyilasok területét ú. m.: „Az mennyi lépés volt egy nyilasban, két lépéssel alább száll“.

1671. A városi tanács határozata szerint: „egy nyilas huszonégylépés“ széles.

1673. A városi tanács határozata: „Senki az város lakosai közül az Elepen és Kösélyszegben ötven lépésnél szélesebb földet fel ne fogjon, az hossza tíz annyi. Míg azt meg nem szántja, mást ne foghasson fel és csak három szántásig bírja“. Később hét szántásos lett.

1696. „Földinspector uraimék penig az Regestrumokat revideálván, kinek sok — földje — vagyon elszakasszanak belőle, kinek kevés vagyon, vagy semmije sincsen, annak juttassanak“ (remek jellemvonás!).

1699. A városi tanács határozata: „Az mely lakos penig az nyilast kiveszi, maga száncscsa-vesse, ne komplárkogyék véle. Az béres- vagy pénzesföldeket senki másnak kilenczedétől, se pénzen el ne agya, hanem maga éllye“.

1714. A városi tanács határozata: „Mivelhog az ház után való földek felett sok villongások és controversiák vadnak, az elmúlt Pestis alkalmával sok gazdák elholtanak, házaik gazdáik változtanak, noha a hét esztendei terminus el nemjmult, mindazáltal osztassanak újból mind a két járásban. *Gazdáknak* kell adni, nem *lakóknak*.

1744. A ház után való földek nyilasának szélessége huszonégylépés volt — tehát kétszerese az 1671-diki szélességnek.

A bérföldek restánsai a földet elvesztették.

Általános megjegyzés: Ok nélkül sem osztott-, sem béres-földet nem vettek el; a három, illetőleg] hétéves új osztás így inkább ellenőrzés és a természetes változások számbavétele és odaosztása volt.

A béresföldekből alakult tanyaföldeknél egy nyilas 9000 □öl volt, a hétéves időköz pedig a következő forgóhoz volt szabva:

1. ugar, 2. kása vagy törökbúza, 3. tavaszi búza, 4. őszi búza, 5. árpa, 6. árpa, 7. zab.

/774. *Forgách* Miklós királyi biztos így szabályozza az eljárást:

1. A régi birtokostól a földet *ok nélkül* elvenni nem lehet.

2. Irányadó a terebviselési (így!) képesség: ki mennyi adót fizet, ki hány szekérrel szolgálja a közt és a kincstárt.

3. Tíz forint adón alól senki sem kap földet; csak ha igavonó jószágga van, jár neki *egy* nyilas.

4. Tíz forint adón felül marha nélkül is kijár *egy* nyilas; húsz forinton felül *két*, harmincz forinton felül *három*, negyven forinton felül *négy* nyilas, ötven forinton felül *öt* nyilas jár.

5. Tíz forinton felül ötven forintig minden gazdának a hány pár vonómarhája van, annyi nyilas jár.

6. Gulyabeli marhából nyolcz, ménesbeli lóból nyolcz ad just a gazdáknak egy-egy nyilas földre.

7. Tizenhat nyilas földnél többje senkinek sem lehet — bármennyi legyen az adó, vagy jószág utáni jussa.

Egyébként:

1. A maradék nélkül elhalt vagy elköltözött gazdának földje másnak adatik.

2. Ki igavonómarha után kapta a földet és felhagy a jószággtartással, elveszti a földet; a ki a rendellenességet feljelenti, azé lészen a föld.

3. A ki a béresföldet örökbe vagy zálogba adja, vagy vesztegető, elveszti a földet.

4. A bér- és dézsmaváltság pontosan fizetendő.

5. A hetedik év lejárván, az új osztás augusztusban kezdődik, szeptemberben végződik.

A Hortobágy legelő-rendje.

1. Legeltetési jogát mindenki csak közvetlenül gyakorolhatja, másra át nem ruházhatja.

2. Ház-, tanyaöld-, kaszálóbirtokos, ki a városnak nem állandó lakosa, sem a Hortobágyon, sem az erdőben nem legeltethet.

3. A legeltetés az adókönyv felmutatásával váltandó hajtó-czédulával kezdhető meg. A szopós jószág szabad; tavali jószág kettő egy nagyot számít. Juh, birka, sertés öt számít egy nagy jószágot.

4. Hajtóczédulát azonban csak az kap, a ki a múlt év minden legelőtartozását stb. és a *kútbéii* is megfizette. A kútbér az ökörcsordába hajtott minden szűz-, tinó- és bikagulyabeli *számosjószág* után 10—10 krajczár.

5. Hámos lovat saját cselédjével a Hortobágyon senkisémmel őriztethet.

6. A jószágösszeírás május 1-ig, a felülvizsgálat június végéig, a legelőívek kiosztása augusztus 1-ig végzendő, minden fizetés november 1-ig lerovandó.

7. Az erdőségen ősszel vagy télen a felszabadult erdővágásokon csak ház- és kaszálóbirtokos és állandóan helybenlakó kaszálóbérlő legeltethet.

8. A legeltetési jog szabályozása.

a) Minden, házzal nem bíró, rendes adófizető lakos, kivévén a cselédeket, úgy a külvárosi háztulajdonos is legeltethet 5 darab nagy jószágot, vagy ennek megfelelő 25 darab juhot, vagy sertést.

b) Minden állandó lakos s oly belvárosi házbirtokos, kinek egy nyilasnál kisebb] ház után járó földje van, legeltethet 8 darab nagy vagy 40 kis jószágot.

c) Minden itt lakó, házzal nem bíró, cserekaszálóbirtokos, minden régi, boglyás kaszáló után 3 darab nagy, 15 darab kis jószágot legeltethet. (A régi boglyás kaszáló 3600 D-öl volt, mely egy „*takaros*“ boglya szénát adott.)

d) Minden állandóan itt lakó háztulajdonos, kinek egy nyilasnál nagyobb ház után való földje van, minden nyilas után 8 darab nagy, 40 darab kis jószágot legeltethet.

e) Minden házzal bíró állandó lakos, tanyaföldbirtokos, minden nyilas után 8 nagy, vagy 40 kis jószágot legeltethet.

f) Bármennyi tanyakaszáló földje legyen is az itteni lakos polgárnak, 184 darab nagy, 920 kis jószágnál többet a Hortobágyon és az erdőn nem legeltethet.

g) A számadó pásztor legeltetési joga 8 nagy és 40 kis jószág; a cselédé 4 nagy és 20 kis jószág.

9. A jószágtartó gazdaközönség a legeltetés körül előforduló ügyeit egy intéző-bizottság útján gyakorolja, mely a város tanácsával szemben is véleményező és javasló joggal bír. A pásztorok ellenőrzését pedig az intéző-bizottságból választott felügyelő gazdák gyakorolják.

10. A tenyésztőgulyákba a gazdák alkalmas bikái — 60 tehénre egyet számítván — évenként bírálat után beosztatnak 8 ezek után bikabért szednek.

11. A gulya legkisebb létszáma 500, legnagyobb 1000 darab. A ménes legfeljebb 400 lóból állhat.

12. A juhok kihajtása márczius 15-én, a lovaké és sertéseké április 1-én, a szarvasmarháké április 15-én kezdhető meg. Sertések október 31-én túl a Hortobágyon nem legeltethetők.

13. Az ökörföldre jármos ökrök, illetőség arányában hajthatók, még pedig 16 darab ületőség után 2 darab, 16-tól 32-ig 4 darab; 32—64 után 6 darab; 64—128 után 8 darab; 128—150 után 10 darab; 150—184 után 12 ökör. Még *nem jármolt*, bármi korú tinót az ökörcsordából a tinógulyába kell *veretni*.

14. A sertéseknek az Árkus folyásán túl külön legelőjük van.

Pásztorfélék:

Számadó
csikós,
gulyás,
„ juhász,
„ kondás.

A számadó pásztor a jószág számához képest több-kevesebb cselédet: *bojtárt* és *taligást* tart. (A taligás neve maradvány abból a korból, mikor az eleséget még taligán szállították a nomád pásztorok után. A taligás volt a gazda. Ez ma megszűnt; a taligás ma az ú. n. *vasalóban* gazdálkodik).

Az első bojtár neve: számadó bojtár.

A taligás a gazda, vezeti a háztartást, idővel bojtár, sőt számadó is válhat belőle.

Gulyák és pásztoraik; legtöbbje ménessel együtt jár.

Gulyák:

1. Pentezugi gulya-ménes:
1 számadó,
6 bojtár,
1 taligás,
2. Sároséri gulya-ménes:
1 számadó,
6 bojtár,
1 taligás.
3. Halasközi gulya-ménes:
1 számadó,
6—8 bojtár,
1 taligás.
4. Faluvégközi gulya-ménes:
1 számadó,
10 bojtár,
1 taligás.
5. Hármási gulya-ménes:
1 számadó,
6—7 bojtár,
1 taligás.
6. Mátamegetti gulya-ménes:
1 számadó,
8—9 bojtár,
1 taligás.

7. Csunyaföldi gulya-ménes:

- 1 számadó,
- 8—9 bojtár,
- 1 taligás.

Tinógulyák:

1. Macskatelki:

- 1
- gulyás,
- δ
- bojtár,
- 1 taligás.

2. Feketeréti:

Mint a Macskatelki.

Bikagulya:

- 1 számadó,
- 2—3 bojtár,
- 1 taligás.

Szűzgulya 1—3 éves üszők.

Ugyanannyi pásztor.

Cziframénések: tenyészkanczák, melyeket kötőféken fedeztetnek:

- 1. Toronyidombi,
- 2. Szásztelki,
- 3. Szathmárytelki,
- 4. Kungyörgyi,
- 5. Ludashalmi.

Mindenik ménesnél 1 számadó, 2 bojtár, 1 taligás.

Csődörménes:

1 vigyázó csikós, ki állandóan künlakik.

Nyájak:

- 1. Sertések kannyája.
- 2. Juhok kosnyája.

Külön:

Anyagulyák: tenyésztelenek, tavali borjúk;

Bikagulyák: 3 évesen aluli, fejletlen és *mustrám* (kiselejtezésre) kerülő öreg bikák.

Renyheménes: a mezei munka szünetelésekor legelőre kicsapott heverő kanczák és heréit lovak.

A *bulya* kanczák, a meddők és ezek a czifrainénesből a renyheménesbe hajtatnak.

A *komor* lovakat, ha ingerlékenyek — rosszul heréittek — semmi ménesben sem tűrik meg.

Törzsménes, apalovak tenyésztésére, mintegy 170 év óta áll fenn.

Törzsgulya az egyedüli, mely éven át a szabadban marad és így „*szilajgulya*“ a szó ősi értelmében.

A debrecen-hortobágyi pásztorság már teljesen megállapodott s utolsó nomád eleme a juhász volt, leginkább a kosos, a kinek czókmókját a szamár hordozta s ki ott ütött tanyát, a hol ráesteledett. De most már a juhászság is az egész pásztorsággal egyetemben állandó tanyával bír, mely a szigorúan meghatározott „járás“ középpontját alkotja, rendesen egy házból és ennek bejáró ajtajával szemben álló s az ajtóra nyíló *vasaló-ból* áll.

A vasaló patkó- vagy lópataalakú, fedetlen nádalkotmány, szolgálás tűzhelylyel, gyalogszékekkel, ivóedénnyel, szóval konyha és pásztorlakás.

Nyilvánvaló, hogy ez az ősi pásztorlakás, mely eredetileg fölszedhető, tehát mozgó-nomád volt, mint a kecskeméti cserény. A vasalóhoz is taliga tartozott, a minek emlékét a pásztorbokrokhoz ma is tartozó „taligás“ őrizte meg, t. i. az az ifjú pásztor, a ki a tanyán tartózkodva, a háztartást vezeti, tehát ugyanaz, a mi a kecskeméti cserénynél a „lakos“.

A hortobágyi pásztortanya ősepítménye tehát a vasaló, a ház pedig a fejlemény, a mi a Kecskés felőli részen látható is volt, mert a ház alaprajza nagyjában megfelelt a vasalóénak, csakhogy fedve volt. Legjellemzőbb az hogy a fedett ház vagy kunyhó tulajdonképen szerszám és eleségkamara volt, a pásztorok pedig a fedetlen vasalóban tartózkodtak, a melyből a jószágot szemmel tarthatták; ehhez ragaszkodnak.

A kezdetlegesebb kunyhóval járó vasaló-tanyát kiegészíti az, hogy körül van árkolva és sánczolva, tehát *nyékes*. A nyék földadata védő volt és a védelem szükége, tehát a biztonság indította a pásztort az állandóság — telepedés felé. A „nyék” szó kiveszett s csak a Nagykunság kevés pontján élt még a legközelebbi múltban.

Nádudvari rend.

Composessorok egyezsége 1796-ban, a legeltetés iránt.

HENTALLER LAJOS ajándéka.

Mi alább irttak Nádudvari Composessorok, a' Nemes Kiss, és Szabó famíliáknak sorsosi közönségesen, és édjenként is, a' Túl a' Hortobágyon, Judicialiter egy Tagban sors szerint jutott Majorság Legelőnknek, a' már előttünk tudva lévő Proportionk, avagy Competentiánk szerint, leghelyessebben, és legigazságosabbban lehető használása végett, édjező szívvel és értelemmel, ezen folyó 1796-dk esztendőre, illetén meg másolhatatlan, és mindnyájunk által subscribálandó Transactionra, avagy meg édjezésre léptünk.

1. Indzsinér mérték szerint, minthogy a' két, Kiss és Szabó famíliáknak van, úgy, a' mint már a Tiszt. Konyári Uraság ki elégítése, és az általunk örökké tilalomban tartandó kaszállóink ki mérettetése után fekszik in summa 3336 Hóid azaz 4003,948 □ tapasztalván azt, a' múlt 1795-dk esztendőbeli Legeltetésből, hogy valamivel több marha is elférne azon nagy térségű Legelőnkön; tehát meg határoztuk, hogy ezen mostan folyó 1796-dk Esztendőre Marhabéli Competentiánkat megszoríccsuk, ha lehetne még fél annyira, mint tavaly vólt. De ki jövőn az a' Calculusból, hogy a szerint égy marha Legeltetésre, nem jönne több, hanem égy, Prima Classis quantitású Hóid, és azt elegendőnek nem látván, abban állapotunk meg, hogy 1600 □-ökre vessünk égy marha Legeltetést; azaz a' Tavalyi Competentián felyül,

lenne most kinek-kinek Oompetentiája, majd egy harmadsággal több. Melynek legigazább Proportió szerént való kidolgozása adnéctaltatott sub Littera A.

2. Elvégeztük, meg is nyugodtunk rajta sok vesélhedésünk után, Hogy égy Marha avagy égy Ló számban tetetődjön vagy hat Juh, vagy öt sertés vagy két fejős tehén, vagy két hámos Ló.

3. A Tavalyi módot nem tarthatván helyesnek, hogy tudniillik, égy Perceptor incassálta azon Compossessor Uraktól marhájok többsége bérét, kiknek Competentiájokon felyül marhájok legeltetett; tehát most abban állapotdunk meg, hogy avagy fogadjon annyi marhát, akar kiét, akar honnan, és akármennyi bérért, a mennyi a' Oompetentiája, és egyedül attól várja ebbéli jövedelmét, illetén Observációval: Hogy egyedül csak annyit hajcsón, avagy fogadjon ki-ki Competentiájára, a mennyi accurate a' Oompetentiája, úgy hogy, akarki marhája légyen az, ha édj vagy más Jussra több marha fog találtatni, azon többség átallyán fogva confiscáltatni, és az egész két familia sorsosi között, a' proportione elosztattatni fog, nem használván itten, semmi névvel nevezhető ki fogás, nem tudás, nem akarás, és még a' Nemesi prorogativánk se. Ilyetén büntetés alá esendőknék érttyük azon marhákat is, mellyeket tapasztalásunk szerént, Uraság híre nélkül a' Pásztorok a' Legelőre fogadni szoktak: ebben az esetben meg büntetteim rendeltettek toties quoties 25 bottal, de leginkább meg büntetessenek az olyan lopva lévő legeltetéssel élni szokott Gazdák marhájok Contrabandálásával.

4. Tapasztaltatván mindenféle Pásztoroknak, kinek-kinek maga nyája neme szerént s neméhez szokott gonosz mesterségei, mellyek szerént, vagy magok, vagy bojtárjaik tetemes károkat okozhatnak; minekutánna meg határoztuk, hogy Pásztorainkat, a' szomszéd városok példájok szerént meg regulázzuk, szükségesnek láttjuk hogy magunk között is igaz, és jó rendet szabjunk, meg érdemlett béreiknek meg fizetése, és rendes élelmeknek, égy arányúságban lévő kiadások eránt.

5. Ezek szerént, minden darab marhától, az egy-egy peták Gulyás bére bé szedésére rendellyen, mind a két familia, maga

közzül egy-egy Gazdát, a' ki vasárnaponként kerüllyön, és a Gulyás bérít, úgy igyekezzen beszédni, hogy az első kántorra avagy fertály Esztendőre minden marha tartó Embertől a' Gulyás fizetésének reá esendő negyed részét, úgy a' másik kántorra ismét a' másik negyed részét, harmadikon a' harmadik negyed részt, úgy hogy, az Esztendő végével mindentől úgy bé szedje, hogy a Gulyásnak Restántíája ne maradjon.

6. Ha történne (mellyet a' Nemes famíliák nem reménylenek) hogy találkozna olytán Compossessor, ki az első Kántorra reá esendő negyed részét a' Gulyás fizetésének le nem tehetné, akkor megengedődik, de ha, a' másik kántorra se fizetné, az már akármely úton, és módon essen, azon esetben azt végezzük egyező szívvvel, hogy az olytán Compossessornak két darab marhája bé hajtattatván közönséges helyen, éhen és szomjan detinealtasson, és ki ne adattasson, míg az egész esztendőre reá esett Gulyás bérít le nem fizeti, Nemesi prorogativája semmiképpen ellent nem állván.

7. Valamint a fizetésben, úgy az Élelme kiszolgáltatásban is, a' szomszéd városok példájok szerént az rendeltük; Hogy mindenik famíliában tétetessen, égy egy kenyeres Gazda, a kihez küldtetessenek a' kenyerek, mellé valókkal édjütt; kinek activitást engedünk arra, hogy a' kenyereket meg vizsgállya, hogy mindjában égyforma nagyságú kenyereket süttessünk. Rendeltük tehát, hogy a' kenyerek nagysága olyan legyen, a minéműek süttetethetnek négy égy véka lisztből. Ha az ilyen kenyérnél valaki közzülünk kisebb kenyereket fog süttetetni, tehát azokat a' Kenyeres Gazda azonnal küldje vissza, és másokat nagyobbakat parancsollyon süttetetni. Egy kenyér mellé rendeltünk fél font szalonnát és égy ittze kását, avagy e' helyett két ittze száraz tésztát, és elegendő sót. Ha valaki közzülünk ezen rendelésünket, a' több Compossessoratus csalására nem akarná meg tartani, másodszori intés után, égy pár marhája, a' felyeb meg írtt módon bé fog hajtattatni, és mindaddig, éhen és szomjan fog bent tartattatni, míg az egész esztendőre való Gulyás élelmét, a' Kenyeres Gazdához bé nem viszi. A süttetés-

nek sorja pedig a' fog lenni, a miképpen szántó földjeink égy más sorjában feküsznek, avagy a' mely mind égy, a miképpen neveink sorban le irattattak. A Gulyás vagy Bojtárja égy héttel előre el vesse a Gazdát kivel süttettetni rendeli a' Sor, hogy előre lisztet szerezhessen, mivel egy áttalján fogva meg nem engedjük, hogy a süttetést el mulasztza az, a' kin van a süttetés sorja, sok ebből következhető hibák eltávoztatása végett. Ha pedig hiba történik, a süttetés el mulasztása miatt, a' már meg írt büntetés marhájának bé hajtattatása által, fog reá hullani.

8. Illyeténképpen, mind Pénzbéli fizetésében, mind pedig élelme ki szolgáltatásában felettébb nagy könnyebbséget és nagy nyugodalmat szerezvén a Compossessoratus a' Pásztoroknak, illendőnek sőt szükségesnek ítéllyük ugyan azon említett szomszéd városok példájik szerint, a Pásztorokat is regulázni, illyeténképpen.

a) fellyebb fel jegyeztetett, hogy ha a' Gulyás Uraság híre nélkül marhát a' Gulyára fogad, azon kívül, hogy a' marha contrabandáltatik, a Gulyás 25 bottal fog meg büntettetni.

b) Mihelyst észre veszi, hogy a' marha betegedni kezd, azonnal hírt adni, a' marha Gazdájának köteles legyen, a' fellyebb ki tett büntetés terhe alatt.

c) Ha hirtelen meg döglik, vagy a' beteg marha sínlődésben elesik, azonnal hírt adjon, a jószág Urának, és ha a' Jószág Ura ha harmad napig ki nem mégyen is, avagy oda nem küldheti is, azt meg nyúzni ne merészellye inkább bőriben heverjen ottan, mint annak megdöglése eránt az Urának csak leg kisebb gyanúja is legyen. Ha pedig ezt el mulasztaná a' Gulyás, azonnal érdemlett 25 bot büntetését el veszi első cselekedetéért, de másodszori ilyen gonosz cselekedetéért, hasonló büntetéssel el fog csapattatni a' Gulyától.

d) Az *emelgetős* marhák körül tartozik hűségét s fáradságát, gondosságát annyiban is meg mutatni, hogy az olyanokat vesző félen ne hadja, hanem fel emelgesse, és bojtárjaival edjütt szemmel tarcsa.

9. Az illetén Jó és hűséges Pásztornak fellyebb fel jegyzett bérén felyül engedünk száz darab márjasos marhát, mely summát a' Pénzes Gazda, az olyan Gazdáktól bé szedni légyen köteles, kiknek felesleg avagy sok marháj ok nincsen, angarianként: mely márjasos marhákat úgy kell intézni, hogy a' Kiss Famíliáé közzül 53, Szabó famíliáé közzül pedig 47 légyen.

10. Ezen felyül minthogy a' két nemes familia erre az Esztendőre a' Tiszt. Plébános és Prédikátor Urak marhájikat, minden terragium nélkül pascualni megengedte (ide nem értvén Cántorokat, harangozókat et id.) azoktól, ha mely bér fog fizetetni az őrizósért, azt is Gulyásnak engedjük áperzte.

11. A Pénzes Gazda, a' Gulyás szükségeire illendően pénzt adjon, de felesleg ne adjon, jobb lévén nékie is, ha az Esztendő végivel summásan megyen kezében fizetése: Lajstromot tartván a' Pénzes Gazda a' Gulyás fizetéséről.

12. Leg szorossabban tartozni fognak, a' két, úgymint Pénzes, és Kenyeres Gazdák a Gulyásra vigyázni, hogy jó, szorgalmatos, és nem gyermek Bojtárokat taroson a' Gulyás, kikhez bízni mindenkor lehessen: És ezek közzül akármelyik hazajövéen, ha tapasztallják hogy 24 órákon túl fognak mulatni, azonnal 25 bottal possualtassanak ki a' Gulyához.

A fellyebb le írt módon rendeljük *hogy a' Nyáj Juhászaink is* traktáltassanak. Ezeknek, pénzbéli fizetéseket egyszerre kelletvén megfizetni, mellyel a' Gazdaság maga között ki szokott szedni, Kenyeres Gazdájok hogy légyen mind edjik famíliához azt meghatároztuk, melynek süttetése, és sorja, úgy annak el mulasztásának büntetése a' légyen, mely fellyebb megiratott.

E szerént a Compossessoratus is meg kíványa, hogy ha a' Jószágnak betegsége ereszkedik, hírt adjon. Ha pedig hirtelen meg döglik nyúzza meg de a farkáról a bőrt le ne nyúzza, hogy az által el hidje azt a Jószág Ura hogy csalárdság nincsen a' dologban, fejét nyakát annyival inkább égy negyed részét el venni ne merészellye, a fagygyát is haza adja, különben ha cselekszik nem csak 25 bottal elsőbb ugyan büntetett, hanem

másodszor a Ns Varmégye rendelése szerint veszi el illendő büntetését minekutánna a Nyájtól is el fog csapattatni.

A Kondásoknak parancsollyuk, hogy ne csak füllel számoljanak, hanem ha a' sertés jó húsban és hirtelen el esik az egész testét haza hozni tartozik, de minekelőtte meg betegedne már hírt adni köteles legyen: de leg kivált képpen a hasas sertésekre viseljen gondot, a sertés gazdájának hírt adjon, mert ha észre vétetődik, hogy a fiadásban valamely csalárdságot véghez viszen a' kondás, a megírott büntetésen fejül, a malaczkok illendő árát megfizetni köteleztetik. Fizetése lévén az eddig szokásban volt fizetés és tartása.

A csikósoknak ló hátán lévén a tanyája, élelme kiszolgáltatásában olyan felly ebb írtt módot szabni nem lehet; hanem Pénzbéli fizetéséről, a ki beszedje teszünk illy rendelést hogy Gazdát választunk, lészen pedig égy Lótól lejendő fizetése hét (7) krajtzár. Nékie keményen parancsollyuk, hogy a Nemes Varmégye rendelését tarcsa meg; a Lovat ha megdöglik, míg a' Gazdája ki nem mógyen, meg nyúzni ne merészelje, sőt ha leg kisebb badjodságát fogja tapasztalni azonnal hírt adjon.

13. Rásó famíliát közinkben bocsátjuk, nem csak azokat kik a' Szabó Jubál Compossessorok, hanem a más ágon valókat is, de úgy, hogy ő kelmek is, Judiciter excscindált Legelőjüket közre adják, és abból többet tilalmast el ne hancsihollyanak, hanem a mennyit Proportionate el vettek a' két famíliák örökös kaszállóinak tudniillik az egész Jussnak Negyed részét, és még a' másik negyed résznek ötödét.

14. Ezen accorda szerint jönnek hozzánk, a Móltóságos Báró Inczédy Ó Nagysága Taxássai is, kiknek tilalomban vett kaszállójikat Inspector Compossessor Társaink szemmel fogják tartani, és az abban történhető rövidségeknek el háritása vegett szorgalmatoskodni fognak; melyet sem a' Rásó famíliá, sem pedig említett Br. Inczédy Taxassai ellenyezni hogy nem fogják az igazságig, arra praesentivel magokat kötelezik.

15. Kis famíliá Inspectorjainak tétettek Kis Gáspár és Molnár György Urak, a Gulyához Pénzes Gazdának Bereczky

György Ur, Kenyeres Gazdának Demjén János, Nyaj juhász Kenyeres Gazdának Ludmány Sándor, Csikós Pénzes Gazdának Molnár Sámuel Úr.

Nem különben Szabó família részéről Inspectorok Szödényi Ferencz és Rásó György, Pénzes Gazda Erdélyi Márton, Kenyeres Gazda Piresi János, Nyáj juhász kenyeres gazdája Csikós Pénzes gazda

Ennek igaz voltaért subscribáljuk magunkal, úgy, hogy a ki közzülünk ezen Transactionkat nem fogja subscribálni annak marháját marháink közzül edjező szívvel ki fogjuk verni.

Signat. Nádudvar 29. May 1796.

Kis Gáspár m. p.

Öreg Kiss Péter keze X vonása

Hollósy György m. p.

Simon János m. p.

K. Varga György m. p.

Vértesy István m. p.

Molnár Samuel keze X vonása

Hodossy András m. p.

Lőrinczi György m. p.

J. Kis Gáspár m. p.

Katona István m. p.

Tőrös István m. p.

Kis Péter keze X vonása

T. Molnár István keze X vonása

Nagy Sándor keze X vonása

Molnár György m. p.

**Szödényi Nagy Pál, úgy is mint
az Uram**

Atyám törvényes plenipot. m. p.

Szödényi Nagy Ferencz m. p.

Öreg Rásó István m. p.

Virágos György m. p.

Mihályi Ferencz m. p.

Katona György m. p.

Öreg Molnár István m. p.

Ludmány György m. p.

**Fejér Mátyás Malmi Kocsárd
m. p.**

**Cseke György Madarász György
R. m. p.**

Rásó György m. p.

Szödényi Nagy Gábor m. p.

Rátz Kata keze X vonása

Rátz Erzsébet keze X vonása

**Rátz Rebék keze X vonása
özvegy.**

Nádudvar composessor nemesei, noha mondják, hogy nem a saját, eredeti rendet, hanem azt követik, a mely a szomszéd városokban is dívik, mégis a magyar nemzetségek ősi rendje szerint üzik az állattenyésztést és így a legeltetést is

A nádudvari rendből, mely föltétlenül magyar, mert szomszédos példák után is van megalkotva, tisztán szól felénk a honfoglaló így birtokossá vált magyarság nagy fölénye, egész népelemeket átfformáló hatalma. Megszabják a rendet közakarattal és bírói hatáskört öltve, gondoskodnak végrehajtásáról is; közakarattal adják meg, még pedig keményen, a sanctiót: pásztornál a rendtörés 25 bot, ismétlés esetében is ennyi és elcsapatás.

Az oeconomia nagyon érdekes, mert észszerű, mint mindaz, a mi a magyarnál az állattenyésztéssel kapcsolatos. Közakarattal választják a *kenyeres gazdát*, ugyanígy a *pénzes gazdát*, megszabják a kenyér nagyságát és az egy-egy kenyérhez való járulékot. Egy véka lisztből négy kenyér; a sütés egymásutánját a szántó-földek fekvése határozza meg.

A rendtartásnál ügyelnek a pásztor elé adott állatfaj tulajdonságaira. Másképpen intézkednek az inkább helytlakó gulyás ügyeiben, másképpen a csikósnál, kinek „lőhátán van a tanyája“.

A composessoratus önmagát is jól ismeri és a hanyagsággal, sőt csalással szemben is megalkotja szabályát és megadja a sanctiót. Elég eredeti, a nemesi praerogatívával mégis csak számoló mód. A kenyér körüli csalásért első ízben megintés, másod ízben befogják a csalónak két marháját és addig tartják *étien, szomjan*, a míg a bűnös nem szállítja be az egész esztendőre való élelmet; — a testi büntetés, a koplaltatás, tehát az ártatlan marhára hárul! A pénzbeli dolognál ugyanez áll fenn: az első kántort — terminust — elnézik; de a másodiknál megkoplaltatják a hátralékos két *marháját* s fizettetnek egész esztendőre.

Meg kell vallani, hogy ebből a megegyezésből a leghatalmasabb önkormányzat szelleme szól felénk.

Bátran felkiálthatok: Mutassátok meg nekem ennek a népnek a párját! —

BETŰRENDES SZÓSZEDET.

Rövidítések: art. = articulus; const. = constitutio; e. = egyezség; f. t. = falu törvénye; g. m. = gulya-ménes; h. = határozatok; int. = intézkedés; j. = javaslatok; jel. = jelentés; k. = község; kér. = kerület; m. = megye; r. = rendelet; r. t. = rendtartás; st. = státútum; sz. = szék; sz.r.=szabályrendelet;t. = törvény; t. g.=tinó-gulya; tv. = tanuvallatások; u. = utasítás; v.=város.

I. Személynevek.

Achtum fejedelem 119
Adams 11
Aeschyl 87, 89,' 91, 92,
93, 102
Ágoston (szerzetesek) 148
Ákos nemzetség 142
Alaghy Menyhért 207
Albert katona 138
Alexander Kelemen 90,
93, 113
Álgya Tasién 211
Amiensi Péter 121
Anacreon 94
András I 120
András II 134
Anna királyné 162
Anonymus 26, 118
Antiphanes 90, 110
Apafi Ferencz 151
Apafi Lénárt 151
Apafi Miklós 151
Arany András 181
Aristophanes 88, 89

Aristoteles 90
Arnulf császár 118
Árpád vezér 118
Arrian 86, 88, 99
Attelász 107
Attila 25

Baer 16
Bagonya János 146
Balogh Benedek 77
Balogi Domokos 144
BánfTy Farkas 168
Bársony János 68, 69
Bártfay 76
Báthory István 168
Bátori Bereczk 143
Bebek Imre 145
Beke János 145
Béla II. 123, 124, 130, 134,
136
Béla III. 124, 136
Béla IV. 127, 128, 129,
132, 134, 136
Béldi Pál 215
Bellucci 54

Belud fiai 137
Benedek Elek 158
Beöthy Zsolt 111
Berentei Miklós 150
Bethlen Gábor 201
Beznichi István 148
Bia birtok 143
Biró Gáspár 170
Bocskay elől futók 185
Bogár István 142
Boksa nemzetség 148
Bonipertus 119
Boroch István 145
Borystheniták 86
Boucher de Perthes 6
Breuil, Abbé 45, 49, 65
Brocquière, de la 170
Buckle 21

Capitan 45, 52, 53, 70
Cartailhac E. 48, 49
Carthaus dr. 20
Chak nemzetség 133
Chechi Mátyás 151
Chernél István 88

- Chonug birtok 128
 Chöril 90
 Christy 12, 48
 Chrysogon St. 119
 Chun és fiai 148
 Chwolson 101
 Collection de Caix 42
 Connert János 156
 Conrád comes 130
 Cratin 90
 Csák nemzetség 138
 Cselenfi nemzetség 142
 Csopi nemzetség 148
 Cuvier 5, 6
 Czobor Béla 69

 Darányi Ignác 73
 Darius 90
 Darwin 13, 15, 16, 20
 Deák Pál 359
 Demeter nemes 148
 Demka adomány 121
 Dénes főispán 139
 Dénes ispán 129
 Deninger 20
 Desor 35
 Dió Chrysostomus 93
 Disznósi Péter 146
 Ditz műve 253
 Dobó István 160
 Dobos Ferenc 72
 Dolguczky T. 163
 Dorottya asszony 151
 Draskovics János gr. 219
 Dubois E. 17, 19, 34
 Dupont 45

 Edclényi nemzetség 142
 El Bekri 26, 100
 Elbert dr. 20
 Ekkehard 112
 Endre II. 125, 126, 129, 130, 131, 136, 140
 Endre III. kir. 129, 130, 139
 firdódy Péter 180
 Ernő főherceg 167
 Esterházy Miklós gróf 166, 219
 Esterházy nádor 358
 Esterházi Pál gr. 166, 224
 Esterházy rendelkezés 183
 Eszény Tamás 146
 Etele 106, 107, 108

 Fábíán provizor 190
 Farkas comes 126
 Fejérpataky László 153
 Ferdinánd I. pátensei 172
 Ferdinánd II. 165
 Ferdinánd III. 215, 361
 Ferdinánd pátense 181
 Finscli 44
 Forgács Miklós 372
 Forgách Simon gr. 217
 Fortis A. 12
 Fraas 35
 Friedel 10
 Froipont tr. 14
 Fugger Antal 159
 Fugger Mária 159
 Fuhlrott dr. 13

 Galenus 15
 Gálfy I. 73, 76
 Gegenbaur 17
 Geikie 9, 38
 Géza fejedelem 127
 Géza I. 120
 Géza II. 138
 Giovanni Villani 149
 Görgői Jób 211
 Gorjanovic-, 14, 55, 56, 57, 63
 Gottfrid katona 138
 Goyet 57
 Grabaricsné 240
 Grossinger adat 233, 254, 256
 Gugh comes 125
 Gyárfás 89
 Győrffy nemzetség 212
 Győrkei Dezső 154
 Győr nemzetség 148

 Haeckel 16, 17
 Halász Gyula 24
 Halavás 69, 71
 Hampel 67, 69
 Hannus Hús 154
 Harlé Ev. 49
 Hatvani 185
 Hauser 58
 Heately Noble 111
 Hédin Sven 22, 23, 24, 25
 Heer Oswald 7
 Heim nemzetség 136
 Hellanius 87
 Henrik IV. császár 120
 Hentaller Lajos 355, 378.
 Heracleai Herodor 92
 Herberstein 170
 Hercules 92
 Herman O. 42, 44, 69, 71, 303, 304, 319, 320, 356
 Herodot 85, 86, 87, 90, 91, 92, 93, 94, 95, 101, 108, 109
 Hesiód 85, 91
 Herruz nemzetség 136
 Hilda asszony 125
 Hippocrates 87, 88, 89, 91, 101, 103, 108
 Hoernes 44, 45, 46, 47, 52, 53, 55, 56, 64, 67, 69, 70, 71, 81
 Hoernes csoportok 59
 Hoernes műve 37
 Holl 97
 Hollós Mátyás 151
 Homér 93
 Ilmorai Jakab 148
 Honorius III. pápa 136
 Hornyik János 119, 357, 363
 Horváth Ignác 355
 Hosszutothy János 160
 Hunt comes 136
 Huxley 16

 Ibn Rosztéh 4, 26, 100, 101, 109, 113, 123
 Illemeres nemz. 139
 Illésházi gr. r. t. 209
 Ilosvay Lestár 154
 Imre kir. 125

- Ipolit nemes 125
 Ipolit végrend. 133
 Polyi 67
 István bán 119
 István király 135
 István Szt király 119
 István III. kir. 124
 István V. király 128
 István mester 128

 Jakab bíró 139
 János pápa XXII. 148
 János nemes 148
 Jánosrend 133, 136
 Jánosy család 359
 Jaczkó valaehbíró 153
 Joachim nemes 124
 József I. 165
 József császár II. erdő r t.
 287
 József császár II. vadá-
 szati r. t. 289
 Júlián barát 113
 Jupiter 85
 Justh terület 163

 Kada Elek 108, 355
 Kadiö 0. 69, 73, 75, 79
 Kai Juan 23
 Kalchbrenner 67
 Káli Bertalan 145
 Káli Jakab 145
 Kalocsa János 359
 Károly III. 166, 233
 Károlyi Lancz Lászlóné
 151
 Károly király 145
 Kassics „Enchiridion“
 237
 Kazinczy Ferencz 78
 Kelemen IV. pápa 138
 Kendi Ferencz 160
 Kis József jav. 337
 Klaatsch 5,10,13,14,19,44
 Kmita Péter 151
 Koháry gróf 244
 Koháry limit atio 363
 Koháry István 358, 359
 ^Kondakov 95

 Konstantin Porph. 26
 Kónyafi Simon 146
 Koszáry-féle udv. 153
 Kovács György 362
 Kovácsi 196
 Kovács József 355, 369
 Kozma comes 130
 Kozma könyve 254
 Körösi-Csoma 28
 Kraemer 5
 Kramberger 14, 55, 56,
 57, 63
 Krösszling 204
 Kun László kir. 139
 Kusana 24

 Laerti Diogenes 93
 Lajos I. 143, 146, 148
 Lambert alapító 136
 Lartet 12, 48
 László IV. 128, 138, 139
 László, szent 121
 Laville 40
 Lederer 154
 Lengyel János 142
 Leon császár 110
 Leustach 125
 Leuslach adomány 134
 Lipót I. 225, 254
 Lipót és fia 148
 Lipót király sanctiója 190
 Lissauer 19
 Lóczy L. 22, 25
 Lodomér érsek 138
 Lorántfy Zsuzsánna 210
 Lőrincz vajda 137
 Lukács alesperes 144
 Luschan 19
 Lyell Ch. 6, 7, 22

 Macskási Ferencz 210
 Marilla pásztor 154
 Mária Terézia r. t. 286
 Márton Comes 123
 Maska 55
 Massenat 70
 Mátyás, felújítás 179
 Mátyás király 155, 165
 Mátyás II. kir. r. t. 207

 Maximiosz 106
 Megás thenes 88
 Melczer család 150
 Merck 50
 Michel Sole 171
 Miklós conies 125, 132,
 139
 Miklós nádor 131
 Miklós tálmaster 127
 Miksa király 164, 165, 168
 Modestus 119
 Moskovsky dr. 20
 Mortillet 52, 54, 59
 Mortillet A. 12, 32
 Mortillet G. 12, 14, 32
 Mortillet rendszer 39
 Mortillet 1883. 33
 Murányi Vénusz 189
 Münzer Mátyás 182

 Nádasdyak 167
 Nádasdy Ferencz 229
 Nádasdy Ferencz gr. 214,
 216
 Nádasdy Ferencz u. 192
 Nádasdy nemzetség 212
 Nádasdy Pál gr. 213
 Némethy 146
 Neumann nézet 91
 Neyrinx 35
 Névtelen jegyző 117
 Nicolaus Damascenus 91,
 92, 93
 Nicolini Martino 173
 Niebuhr 91
 Nodor Ádám, Pál 165

 Oláh Miklós 170
 Öltük Miklós 145
 Onégézios 107
 Ongai András 138
 Opra Báncs 202
 Ortvai T. 68
 Oslu comes 137

 Ördek 23

 Pálffy család 159
 Pálffy Pál gr. 166, 219

- Pál juhász vicecomes 134
 Pallas Athene 24
 Palóczy Máttyás 150
 Pál országbíró 142
 Pano István 232
 Papi) Károly 69, 73, 79
 Peisker 95
 Penck 9, 10
 Perthes de 6
 Péter comes 120
 Péter pap 142
 Peters 67
 Petőfi Sándor 78
 Peschel O. 34
 Peisker 95, 97
 Petricsevics-Horváth 168
 Piette 12, 51, 52
 Pigorini 52
 Pindar 89, 103
 Plato 92
 Plutarch 90, 92, 94
 Poljukov 47
 Pous conies 128
 Priszkosz, rhetor 106, 107
 Prometheus 34
 Ptolemaeus Claudius «9
 Puky Tamás 129

 Raduj Floczuj 197
 Rákóczi Ferencz II. 362
 Rákóczi György I. 190, 218, 228
 Ranzanus 170
 Ratzel 83
 Rétyi Péter 212
 Róbert érsek 127
 Roteneger szénégető 164
 Rudolf császár utasítása 168
 Rudolf nyílt parancsa 168
 Rutot 11, 33, 34, 37, 40

 Saguran 154
 Salamon király 120
 Salmon 12
 Sándor III. pápa, 131
 Santuola de 48
 Schafarzik 69
 Schaffhausen tr. 13

 Scherer 154
 Scheuchzer 5
 Schmerling 6
 Scholschwgel 154
 Schwalbe tr. 14
 Seines asszony 124
 Sebestyén Gyula 112
 Selenka 20
 Semberi Egyed 146
 Serban 154
 Servatius literator 211
 Simon 139
 Simonyi Miklós özv. 144
 Simplicissimus 187
 Sinka 210
 Sixtus mester 128
 Soklyóssy István 159
 Spalatói Tamás 115
 Steenstrup 35, 40
 Stein Aurél 23, 24, 25
 Strabo 87, 89, 90, 91, 92, 93, 102, 104
 Sven Hédin 22, 23, 24, 25
 Szabó Károly 106, 108, 156
 Széchenyi Béla gr. 25
 Széchi Miklós, ország-bíró 144
 Széchy Katalin 214
 Széchy Mária 189
 Széchy Péter gr. 205
 Szegedy Syket 150, 151
 Széli Farkas 69
 Szent Iványiak 167
 Szilágyi Sándor 149
 Szily Kálmán 24
 Szni recsányiák 167
 Szrittei család 148
 Sztanila Sztrimbul 210

 Tagányi Károly 156, 228
 Takáls összegezése 175
 Takáts Sándor 171, 177, 180
 Ta-li korszak 24
 Tamás comes 132, 139
 Tamás vajda 142
 Tapolcsánviak 167
 Targiatius 85
 Teleki Mihály 200

 Télfy Iván 85, 88, 90, 91
 Telman uepizetség 143
 Then uram 232
 Theodoziosz császár 106
 Thonovszky Zsigm. 163
 Thukydides 92, 93
 Tolstoj 95
 Torell 8
 Török Aurél 33, 35, 68, 69, 70
 Tötös László 145, 148
 Tötös nepizetség 143
 Treutl főisp. 143
 Trsztzyánszkyak 167

 Ugrin érsek 125
 Ulászló 11. király 162
 Ungai Péter 150
 Urias apát 126

 Vadosfalvi Pál 138
 Vámbéry 22, 98, 100, 101, 106
 Várad László testnm. 151
 Vas Miklós 143
 Vernau 43
 Virchow 13, 14, 15, 17, 19, 20, 35, 40
 Visniczi Kmita 153
 Voltz Vilmos 19

 Waldeyer 19
 Walther Joh. 21, 22, 23, 25
 Wenczel Gusztáv 130, 135, 146
 Wesselényi Ferencz 189
 Wesselényi pontok 189
 Weszprémi Gyárfás 138
 Wigmani comes 128
 Woldrich 65

 Xenophon 92, 95

 Zeziu 120
 Zoltai Lajos 355, 369
 Zrínyi Miklós 362
 Zsigmond király 145, 148, 151, 153, 154
 Zuckerkandel 97

- II. Megyék, városok,
falvak, hatóságok és
helyek.
- Abauj m. tv. 208
Abbeville 70
Ábrahámfalvi e. 205
Acheul, St. 42, 68, 70
Adamstal 66
Adorján-Szt-egyház 119
Aelhyopia 87
Aggsbach 59, 60
Akasztó-hegy 73, 77
Áldana—Ister 87, 99
Alföld 80, 88, 115
Algyői urad. juháll. 320
Allgau Mark 159
Almás falu 127
Alpesek 80
Alsó-Ausztria 167
Alsó-Ausztria, rend. 166
Alsófejér m. j. 335
Alsóhámar 73, 77, 78
Alsó Komana 187
Alsóredmecz 214
Alsó-Szöllös int. 302
Altamira 48, 49
Alvincz 68
Alvincz telep 137
Apáti falu 136
Aradi kam. urad. 327
Aranyosszék erdő rt. 337
Aranyosszék sz. r. 217
Aranyosszék tv. 236
Arcy d' 58
Arise 51
Árva vár 151, 152
Asszonyszállítás 155
Augsburg 171, 172
Augsburg! r. 181
Auspitz 178, 179
Ausztria 67
Avashegy 68, 71, 72, 73,
76, 77
Azowi tenger 87
Bács-Bodrog m. st. 262
Bács falu 208
Bácsi kamara 291
Bágyon k. 340
Bakon y 119, 121
Bakonybél 121, 135
Bakony erdő 145
Ballastière bárl. 70
Ballóság 356
Baracs 364
Baranya m. j. 293
Barátföld legelője 173
Baráthegy 68
Barka 196
Barma grande 44
Bars megye st. 227
Bars megye t. v. 168, 217
Bársonyos falu 134
Bártfa pásztorai 153
Baumann bari. 42
Bazin v. sz. r. 296
Bécsi illetékek 172
Bécsi kamara u. 285
Bécsi képes krónika 146
Bécsi magyarok 182
Bécs jelentősége 171
Bécs zsarolása 173
Belgium 58, 67
Benedek-Szt apátság 120
Benedek-Szent monostor
130
Bengawan 17
Bereczk v. jel. 338
Bereg 205
Bereg m. st. 234, 238, 268
Bésáni rend 292
Bessenyők helység 135
Besztercebánya 163, 165
Beszterceb.-Brezno e. 216
Beszterceb. kamara 214
Bihar-hegység 75
Bihar m. felterj. 293
Bihar m. st. 266
Bihar m. tv. 215
Bocon sylva 119
Bolhás bari. 75
Bonn 13
Borysthenes 85, 86, 87, 92
Boroska falu 125
Boroszló 19, 213
Borsai zárlat 328
Borsmonostor, juhászat
135
Borsod birtok 112
Borsodi bükk 42, 44, 70
Borsodmegye 206
Bosphoros 87
Bozóki apátság 123
Brasempoui 12
Brasempoui-en-Chalosse
45
Brassó v. 208, 215
Brassó v. j. 297
Breonio 52
Brezno 167
Briss 167
Brive 42, 70
Bruxelles 35
Budai kápt. 143
Bugacz 176
Bugacz-Monostor 364
Buzgánszállás 154
Büdöspeszt bari. 75
Bükkhegység 68, 72
BySiskala 66
Certomskije 97
Őertometycki kurgán 95
Chancellade la 49
Chapelle aux Saints 20, 58
Charente 42
Chelles 12, 42, 68
Chelleo-Moustérien 41, 55,
63
Chenka falu 136
Chepel 146
Chez Pourret 42
China határa 24
Churgi falu 139
Combarelles 45, 47
Conrádi erdő 164
Crö Magnón 13, 49
Csallóközi art. 246
Csallóközijuhászczéh 246
Csanádfalva 142
Csanád m. st. 263
Csány 120
Csatári monostor 123
Csécs helység 151
Csepelsziget 118, 119, 128
Csepleszerdő 336

- Csernahora 210
 Csernátfalv 208
 Csetnek 188
 Csík-Gyergyó-Kász.const.
 198, 220, 260, 298
 Csík-Gyergyó-Kász. véle-
 mény 333
 Csík-Szt-Mihály falu 208
 Csík-Szt-Tamás f. t. 200,
 222
 Csókás bari. 75
 Csólyos 360
 Csongrád m. st. 232, 238,
 260, 261, 269, 303
 Csorba 167
 Csornai prépostság 138
 Csödör-Honioka 356
 Csunaföldi g. m. 376

 Daboz 120
 Dandan-Uilik 23
 Debreczeni rend 226, 369
 Debreczen tenyésztete 175
 Debreczen v. st. 222
 Debreczen v. u. 297
 Deési e. 188
 Derne 196
 Detrekő 159
 Dévai e. 292
 Dévai r. t. 292
 Dévai u. 234
 Digna falu 127
 Diósgyőr 77, 206
 Diósgyőri kam. urad. 329
 Dnjeszter 101
 Dnyeper 85, 86, 87, 92
 Dobocz falu 130, 131
 Dobrinvi urad. 165
 Dobsina 289
 Dömösi prépostság 124,
 130
 Döinös, juhászat 135
 Don 87, 101
 Don-Tanais 99
 Dordogne 12, 13, 20, 42,
 48, 58
 Dorogh 177
 Drágh 151
 Dráva 56

 Dseihun 100
 Dubova 152
 Dufaure odú 52
 Duna 101
 Dym 126

 Ebes 370
 Éch falu 134
 Eger v. st. 281
 Egri egyházm. 133
 Egri jezsuiták u. 280
 Egri káptalan 148
 Egri káptalan t. v. 215
 Egri mezőbíró 201
 Egri tilalmak 280
 Egyptom 87
 Encsencs 209
 Endréd 137
 Elchen falu 137
 Elep 369, 370
 Erdélyi főkormányzók
 288, 289
 Erdélyi főkormányzók
 körr. 290
 Erdélyi főkormányzók
 sz. 288
 Erdélyi 34.törv.-czikk 331
 Erdélyi juhászat 196
 Erdélyi keresk. bizotts.
 287
 Erdélyi kormányzók r.
 285"
 Erdélyi marha 242
 Erdélyi országgyűlés 291,
 292'
 Erechtu falu 137
 Érsekújvár urad. 165
 Eslerháza 138
 Északafrika 53
 Esztergomi egyház 127
 Esztergomi érseki egyház
 144
 Esztergomi káptalan 207
 Esztergom m. st. 239
 Esztergom v. st. 282, 301,
 302
 Esztró 213
 Etelköz 86, 87, 99, 100,
 113

 Faluvégközi g. in. 375
 Farad föld 137
 Fegyvernek 168
 Fejérvári kápt. 130, 139
 Feketeerdő 162
 Feketeréti t. g. 376
 Fekete-tenger 100
 Félegyháza 360
 Felső-Alpár 120
 Felső-Fejérm. 335
 Felső-Fejérmegye jel. 294
 Felsőredmecz 214
 Felsőrév, Pozsony 203
 Felső-Szöllős int. 302
 Fère-en-Tardenois 53
 Ferencszállítás 360
 Ferte praedium 124
 Fertő tó 138
 Flandria 40
 Fogarasi urad. r. t. 159
 Fogaras kerület 155
 Fogaras vára 168, 212
 Fogaras vidék t. v. 210
 Forchtenstein 166
 Fraknó urad. 166, 168
 Fraknó vára 166
 Franciaország 58, 67
 Frizingeni egyház 120
 Fuzsinei r. t. 291
 Fülek vára 359
 Füzérvár 214
 Füzérvári erdők 208

 Galambos 360
 Gálya bari. 75
 Galva erdő 164
 Gamos falu 134
 Gan 137
 Garadna 78, 79
 Garam 164
 Gerencséri birtok 165
 Gerolth falu 138
 Gerrhus 87
 Göbi 21
 Gömörrn. juhász szabad.
 244
 Gömörm. st. 261
 Gönyő 125
 Görgényi rend 200

Gran 130	Hortobágy 176, 369	Kecskemét juhászrendje 367
Grönland 7	Hortobágyi nomád 377	Kecskemét társadalma 363, 362
Grotte du Pope 45	Hortobágyi rend 373	Kecskemét tenyésztete 175
Gudenus bari. 64, 65, 76	Horvátország 55	Kecskemét v. st. 320
Gudenushöhle 59	Horvát szokásjog 161, 163	Kent barlang 70
Guergen tluvius 140	Hradek-likavai urad. 326	Kentshole-Devonshire 42
	Illrussói erdő 167	Kerekegyháza 360
Gyalu 190, 191	Hypacion 87	Kereszt falu 127
Gyergyó-Csik const. 198, 220, 260., 298	Hypanis 87	Keresztúr falu 139
Gyergyó Újfalu törv. 168		Kerrushegy 137
Győri káptalan 139, 147	Illésháza 185	Kert s 95
Győri vásár 182, 233	Ister 87	Kesslerloch 50
	Jakabszállás 360	Keszthelyi r. t. 221
Hági káptalan 143	Jakubjany 153	Khotán 23
Hajdúböszörmény 177	Japán 77	Királydaróc 212
Hajdú kér. st. 242, 264, 302, 322	Jászai konvent 213	Királyhágón innen 323
Halas juhász rendje 367	Jászberény 107	Királyhágón túl 331
Halasközi g. m. 375	Jász helyek 299	Kisbaczoni lőfő 158
Harasz. tos erdő 215	Jáskun kér. st. 151, 242*, 261, 281, 293, 299, 303	Kisbóbróc 210
Hármasi g. 375	Jáva 17	Kismárton urad. 166, 168
Három kút bari. 75	Jávorhegy bari. 75	Kis Riczaha 164
Háromszék const. 201	Jemráka 61, 60	Kis Silleni 164
Háromszék határozatai 294	Jenisszei 54, 67	Kisszállás 360
Háromszék jav. 334, 336	Jeruzsálem! lovagrend 132	Kisvárd 262
Háromszék u 336	Jessena 167	Knycsy 152
Harz 42	Joslovitz 61	Kocsolata 187
Haymud falu 127	Juhászegyház 356	Kokova erdő 206
Heberche folyó 140		Kolbu, felső 164
Hegyes 370	Kamcsatka 88	Koldusegyház 356
Hegyeshalom 136	Kamp vize 59	Kolozsegyház 356
Helytartótanács erdő r. t. 301	Kapniki kér. r. t. 288	Kolozsmonostor 68
Helytai tótanács körr. 290	Kápolna bari. 75	Kolozsmonostori convent 151
Heredi helység 124	Karalka falu 137	Kolozsvár art. 162
Hetemér bari. 75	Karatna k. const. 272, 283	Kolozs v. jel. 338
Hetényegyház 356	Kassai csordarend 200	Komána 187
Heyee falu 137	Kassa v. art. 201, 202, 221, 272	Kon helység 131
Hegmogos falu 137	Kassa v. erdő r. t. 296	Koronicza erdő 164
Heves K. Sz. m. st. 222, 231, 260	Kassa v. st. 169, 197, 199, 200, 281	Kotous 55
Hódmezővásárhely st 235, 275	Kászón const. 220	Kovácsa erdő 205
Holahegy 164	Kaukázus 56. 67	Körinöcz 165, 167
Holtgaram 168	Kecskelyuk bari. 75	Körös helység 154
Holt Maros tilalom 338	Kecskemét 102, 119	Körös juhászrendje 367
Homolka 210	Kecskemét 1591 előtt 356	Körösrádóc 212
	Kecskeméti rend 357	Kösélyszeg 370
		Kőszeg sz. r. 227
		Kővár vidéke 333

Közalapítványi erdőterü- letek 325	Likava vár 151, 152, 163, 164	Mátaniegctti g. ni. 375
Középszol nők m. j. 335	Linkó erdő 206	Matkó 360
Középszolnok nj. st. 260, 299	Lipce urad. 165	Mazudi 124
Krakkó 54, 66, 153	Lipce vára 214	Meger 137
Krapina 14, 55, 56, 57, 58, 67	Liptó m. st. 242.	Ménaság r. t. 207
Kraszna 213	Locsman 138	Mentone 44
Krasznahorka 188	Lop-nór 22	Menyhárd és Leibitz e. 295
Kraszna m. jel. 332	Louaz falu 127	Menyhárd v. 163
Kraszna m. st. 235, 259, 2ii0, 280, 298	Lovak szigete 128	Mezibogy 152
Krems 59, 64	Lovász falu 127	Micoque, la 42
Krím 53, 56, 67	Lőce v. erdőfelügyelője 295	Miklós-Szent-kápolna 125
Krískám 164	Lubló 153	Mikóháza 214
Krompuchi zárlat 330	Lubna 60	Mindszent-Algyő 243
Kubán 56	Lubna birtok 142	Mindszent r. t. 207
Kul Obii 95	Luboclina 163	Mirk 213
Kul Obji Kurgán 97	Luczka 196	Miskolez 68, 71, 76
Kurgan 95	Lüttich 14	Miskolcz díjai 282
Küküllő m. const. 200, 202, 263	Lybia 87	Miskolcz fekvése 77
Küküllő m. j. 334	Lykenik helys. 133	Miskolcz lelet 42
Küküllő m. jel. 304	Lyukasgerincz bari. 75	Miskolcz palaeolith68,69
Küküllő ni. r. t. 293	Macs 370	Miskolcz tilalmak 282
Küküllő m. tv. 265	Macskatelki t. g. 376	Miskolcz v. st. 282
Külső Szolnoki«, st. 231	Madrid 42	Modor v. st. 203, 218, 219, 221, 222, 305
Laugerie basse 49	Maéotis 87, 89, 91, 113	Monostor 176, 359, 370
Laugerie rasz 39	Magyar Alföld 53	Móriczgátja 360
Lapusna 164	Magyar- Horvátország 58	Morva 58
László falu 127, 134	Magyaróvár 185	Morvai juh 190
Lazy falu 127. 139	Majtény puszta 357	Morvaország 54, 61
Lebedia 86, 87, 99, 100, 113	Maláji Archip. 17, 21	Morva Stramberg 55
Leibitz és Menyhárd e. 295	Malarnaud 58	Moson ni. r. t. 293
Leibitz város 163	Mantua 179	Moustiér leihely 12
Leleszi konvent t. v. 205, 209	Máramarosi rendezés 326	Murán vár 164
Leleszi préposts. 133	Máramaros ni. jel. 255	Murány urad. 165
Le Moustiér 42	Máram. Sziget r. t. 330	Muraszombati r. t. 205
Lena folyó 11	Margitsziget 128	München 171
Lesnicza erdő 206	Marosszék béres könyve 202	Nádő falu 142
Létrás bari. 75	Marosszék const. 186,197, 217, 234	Nádudvari rend (1796) 378
Letyi falu 137	Marosszék j. 319	Nagy-Iiaczou falu const. 274
Liborczi erdő 207	Marosszék jav. 332	Nagy-Bacson f. t. 295
	Márton-Szcnt-apátság 127	Nagybánya v. e. 282, 295
	Masao 164	Nagybánya v. st. 166, 199, 202, 221
	Mas d' Azil 12, 51	Nagydel bari. 75
	Maszycka bari. 66	Nagyenyed erdő r.-t. 338
	Mátaföldje 369	

Nagykázmér 190	Óvári birtokosok r. t. 216	Pozsony, legeltetés 166
Nagy.-Lajtorjás 20!)	Oxus 100	Pozsony m. st. 169, 238,
Nagy-Mező 275	Ölbő falu 134	240, 241, 242, 263, 280,
Nagysá]) 68		300
Nagy-Sári 168	Páka 360	Pozsony v. st. 198, 203,
Nagyszeben v. st. 198, 224	Pálfalva 210	204, 218, 219, 220
Nagy-Szombat, legelő 165	Pancho-Bankó 169	Prága 60
Nagyszombat v. st. 188,	Pannonhalma 126, 127	Prazsmár városa 215
196, 224, 226, 272	Pannonhalma, juliászat	Predmost 55, 58
Nagyszőlős r.-t. 223	135	Piedmosl szakócza 62
Nagyvárad káptalan 146	Pannonhalmi apátság 121,	Prorosna erdő 164
Naulette, la 58	129, 131, 132, 137	Puskaaporos bari. 75, 78
Neander-ember 13, 39, 41	Pannonhalmi apáts. javai	Pusztapécs 178, 179
Neander-ősember 55	132	Pusztaszer 102, 108, 176,
Neander völgy 13, 14, 58	Pannonhalmi egyház 134	364
Németország 53, 67	Pannónia 107	
Neustifftiek 166	Panticapes 87	Rabay helység 126
Nezsider 148	Pauli birtok 143	Ráczböszőrmény 177
Nija telep 24	Pauliport birtok 143	Hadvan erdő 139
Nikápoly 95	Pazdicsi birtokosok 204,	Had vány 214
Nitra 135	215	Bakonitz 60
Nógrádmegye st. 223	Pccsenicza helys. 133	Rcdicza erdő 164
Nógrád megye t. v. 206	Pécsi káptalan 130, 142	Regécz vára 207
Numáju havas 211	Pécsvárad 119	Regensburg 171
Nürnberg 171, 172	Pécsvárad convent 145	Révkom árom 114
Nürnbergi kivitel 232	Pécsvárad, juhászat 135	Rivole 52
Nürnbergi zavarok 232	Pelsőcz 206	Rodovan helys. 128
Nyárhegy 79	Pentezugi g. in. 375	Római tenger 100
Nyárújhegy bari. 75	Peremárton 121	Rózsahegy 152, 164
Nvás erdő 139	Perm 9	Rozsnyó v. st. 166, 190
Nyilaserdő tv. 255	Peselnek falu const. 271,	Rozsnyói gyűlés 190
Nvírbéltek 209	275	Rüdersdorf 8
Nyítram. tv 224, 292	Pest 185	
Nyúlzigct 128	Pest v. st. 239, 277, 278,	Saarad 138
Nyúlzigeti illeték 12!)	281, 282	Saar falu 138
	Pest-Pilis-Soltn. st. 231,	Sabaria 118
Óbudai szab. 32!)	232, 298	Ság falu 129
Ogtcluk 146	Petringa 164	Sahara 21
Ohat 369	Petroci havas 215	Sajó 77, 79
Oicow 66, 67	Piricse 20!)	Sajószöged 150
Oláhfalu —keltő —jel. 339	Plessza erdő 164	Salánk 205
Olaszország 67	Ploszka havas 163	San Isidoro 42 .
Olofec. 54	Pollueensis 164	Santander 48
Olt 211	Pont-á-Lesse 45	Santo 120
Onéasza bari. 75	Pontus Euxinus 101	Sáp 68
Oroszföld 88	Pontusi depressió 81	Sár folyó 126
Oroszlengyclország 53	Potos helység 128	Sároséri g. m. 375
Ó-ruzsín 68	Pozsonyi káptalan 130,	Sárospataki makk 235
„Ostjava“ 19	138, 148	Schussenried 12

- Scsavniki apátság 280
 Segesvár art. 217
 Segesvár v. sz. r. 297
 Seleuch praedium 131
 Seliz 121
 Selmeczbánya 167
 Sepel 118
 Serenicza erdő 164
 Simferopol 56
 Singafu 25
 Sipka 55, 58
 Sitoua 135
 Skandinávia 8, 87, 88
 Solutré falu 38
 Súlyomkő bari. 75
 Somme-völgy 68
 Somos erdő 209
 Sonnenberg 60
 Sóóvári kam. urad. u. 330
 Sopron erdő r. t. 296
 Sopron m. jel. 296, 294
 Sordes 52
 Sósút helység 126
 Spanyolország 67
 Spitz 59
 Spitzbergák 7
 Spy 58
 Spy d'Orneau 14
 Spy-ember 41
 Spy-lelet 14
 Straczena k. r. t. 289
 Sramberg-morva 55
 Strassburg 171, 179
 Strba 167
 Surány 185
 Svájcz 67
 Szabadka v. vélem. 323
 Szabolcsi lókötés 143
 Szabolcs m. st. 142, 223, 231, 242, 259, 262, 279, 298
 Szakolcza u. 295
 Szállás erdő 164
 Szalócz lalú 206
 Szalva erdő 205
 Szándék 153
 Szánk 360
 Szarmata 72
 Szászár folyó 166
 Szászfalusi u. 340
 Szász—Sebesszék jav. 333
 Szatmár m. t. v. 212
 Száva 56
 Szeged 185
 Szegediek 165
 Szegedi polgárok 155
 Szeged v. st. 230, 231, 233, 278, 321
 Szegszárdi konvent 145, 147, 148
 Székesfehérvár 253
 Szék v. jel. 338
 Szeleta bárt. 71, 75
 Szeleta szádja 78
 Szemerei közbirtokosok
 Szemerja const. 304
 Szemerja 278, 282
 Szent Gál 130, 146
 Szentgyörgy 370
 Szentgyörgy v. erdő r. t. 296
 Szentgyörgy v. sl. 204, 223, 236, 279, 284, 304
 Szentjobb egyház 124
 Szent-Kereszt 136
 Szentkirály birtok 143
 Szentlélek 275
 Szt Márton egyh. 134
 Szentmártoni apátság 136
 Szepes 370
 Szepes m. st. 202
 Szepes ni. u. 330
 Szeredi vásár 233
 Szibéria 88
 Szihalmi birtok 120
 Szikszó 163
 Szind községbeliek 198
 Szinva 77, 79
 Szinvapatak 68
 Szinva szurdoka 79
 Szinva torkolata 73
 Szinvavölgy 70, 68
 Szinvavölgyi bari. 75
 Szíria 53
 Szilvaország 87
 Szklabinya vár 163
 Szombathely 118
 Szomolnoki kér. r. t. 289
 Szöllős falu 134
 Szöllős praedium 131
 Takla Makan 21, 22
 Tanais 87
 Tanorok 272
 Tapán falu 127
 Tarján helység 137
 Tarmos 135
 Tarnócz 210
 Tasmania 44
 Taubach 12, 42, 57, 58
 Técső v. erdő r. t. 331
 Telkibánya 207
 Tempe völgye 78
 Temurd falu 127
 Térce föld 158
 Thaya mellék 61
 Tibeti nyelvkincs 28
 Tihanyi apátság 120, 138
 Tihanyi lovászok 125
 Tihany, juhászat 135
 Tisza 81
 Tisza-Duna köz 102
 Titeli káptalan 143
 Tokio 77
 Tolna m. stat. 196
 Torda m. st. 262
 Torda m. tv. 239
 Torda v. jel. 339
 Torda v. st. 284
 Torda utasítása 216
 Torian falu 127
 Törökegyház 356
 Törtsvára 208
 Troncsén m. j. 294
 Trencsén m. slat. 195
 Tri nil 17, 19, 20
 Trou de Margrite 45
 Tunis 53
 Turg falu 129
 Turóczm. st. 163, 300
 Tilrkös 208
 Tyras 87
 Ud várd 135
 Udvarhely vár 168
 Udvarhelyszék felír. 336
 Ulm 171, 172

Ungvári kain. urad, 328
Urfahr, Pozsony 203
Ülés pusztá 360

Vág 120
Vajdahunyad sl. 277
Varsány falu 139
Vasmegye tv. 212
Vasvár 166
Végles urad. 163
Velence vásárlása 172
Venyu falu 139
Veszprém 121
Veszprém egy hm. juhászát 135
Veszprémi káptalan 138
Vesszős 146
Vézére völgy 12
Vicha föld 137
Vinye falu 129
Visegrádi szabályzat 329
Volga 100, 101

Wazsecz 167
Weimar 12, 42
Weinitz praed. 129
Wer tus erdő 139
Willendorf 59, 60, 65
Wösendorf 59

Zachy 124
Zalamegye rovó ja 160
Zám 369
Zára jelentősége 172
Zásztvi apáts, 120, 133
Zeiselberg 59
Ziduch 137
Zigelkut 124
Zilah v. jel. 339, 340
Zimony 68. 121
Zitny barlang 66
Zobori convent 144
Zólyom uradalom 165
Zorus föld 138
Zselicz 121, 146
Zsitva 135
Zurunca helység 131

III. Vegyesek.

Abaposzló 196
Abri 49, 52, 59
Achát 65
Acheuléen 39. 70
Acheul ipar 36
Adómentesség 259
Adózás módja 153
Aethyopok 87
Agancs-fogantyú 67
Agancs-szerszám 49
Ágazó 118, 127
Agazones 158
Agyag—homokos 72
Ajándékok 194
Ajnu 77
Akasztófabűnletés 264
Akoltűzelés 226
Albánygróf 167
Áldomásívás 262
Alföldi adatok 170
Alföldi marha 171
Alföld mocsarai 101
Alföld sajátossága 80
Alj 208
Állategészségügy 202, 302
Állatrajzok 43
Állattenyésztés 159
Állatvilág 39
Állófa 179
Alluvium 7, 9. 72, 73, 76
Alsó fok 39
Amaxobii 89, 102
Ambulatorium 326
Amfiból pala 61
Andezit 72
Anjoukor 158
Anthropogenie 16
Anthropologie, 1' 69
Anthropopithecus 58
Antilop 67, 92
Anyabarom őrző 109
Anyagulya 376
Anyakancza 142
Apró vad 205
Ár 67
Áradás jelentősége 175
Árak 65, 66

Arany Bulla 130, 147
Arisien 38, 51
Arkány 122
Artan 133
Ártány 367
Ártányos 366
Árva kő 1
Árva kőzetek 8
Árva szirt 27
Ásott hal 91
Asylien 38, 51, 52, 53
Átkelő kunok 155
Átmenet 39
Átmeneti fokok 51, 52
Atyamester 192, 194
Aufschlag 180
Azoicum 9
Ázsiai származás 21

Bács 196, 254
Bádóg-bárcza 370
Ballastière-Tilloux 42
Bántalmazás 276
Baranta 150
Bárány 367
Bárányos 366
Bárcza 370
Barlang 12, 75
Barlangfestés 45, 50
Barlangi fresco 49
Barlangi medve 39, 42, 43, 55, 56, 57, 61, 63, 65, 75, 76
Barlangi rétegek 63
Barlangkorszak 65
Barlangmedve 50
Barmok tilalma 290
Barna medve 57
Barom 183, 364
Barom gulya 365
Baromtenyésztő czéhek 256
Baromtőzsérek 180, 256, 361
Bársonyház 68, 72, 73
Bärenreisser 182
Bé-bíró 275
Bébirós 274
Bécsi Képes Krónika 102
Béfüggők 336

- Békók 120, 158
 Bélyegzés 257
 Bélyegzés kötelező 321
 Bergmester 200
 Bergrecht 277
 Béresföld 372
 Béreskönyv 202
 Bessenyők 120
 Bestandler 222, 236
 Beszabadítás 327
 Beszámolás módja 320
 Beszéd 14
 Beszűrődés 101
 Beteges állatok legeltetése 202
 Beteg jószág elkülönítése 202
 Betegségély 252
 Betyár 363
 Betyárbefogadás 261
 Betyárösszeírás 258
 Bevezető szó 355
 Bika 178, 366
 Bika gondozása 202
 Bikagulya 376
 Bika, komor 366
 Bikaviadalok 182
 Billeg 370
 Birka-juhok 243
 Birkák 135
 Birkák kitiltása 243
 Birkás (bürgés) 366
 Birkások 253
 Birság 338
 Birtokegység 158
 Birtokjelölés 143
 Bison 43
 Bisseni 120
 Bitang marha 298
 Bitang marha bejei. 299
 Bitang marha kártétele 298
 Bitang marhatartás 297
 Bitang legeltetés 144
 Bitangok eltiltása 278
 Bitangolás 203, 297
 Bithäuser 197
 Bizon 67
 Bocskor ragály 303
 Boérok 210, 211
 Bogárhátú szekér 102
 Bogároztatás 178
 Boglyáskaszáló 373
 Bojtár 375
 Bojtár fizetése 241
 Bojtár (gulya) 365
 Bojtár (konda) 365
 Bojtárok 145, 364
 Bojtárok összeírása 270
 Bojtár (számadó) 375
 Bojtárszegődés 257
 Boncztan, összehasonlító 16
 Borítókas 109
 Borivók 94
 Borjú 366
 Borjú, elválasztási 366
 Borjú, rúgott 365
 Borjú, tavali 376
 Boronza 184
 Borostyánkő 66
 Bot alatt legeltetni 297
 Botos 196
 Botos legények 176, 178, 181
 Bölény 43, 47, 50, 56, 61, 63, 67
 Bőrelszámolás 321
 Bőrgyűrás 94
 Bőrkucsma 92, 110
 Bőrök eladása 259
 Branista 198, 211
 Breccia 56, 72
 Brinza 184
 Bronzipar 36
 Bronzkor 10
 Brünni lelet 61
 Bubulci 118
 Bucharii 145
 Buckle tétele 17
 Bú j tárok 233
 Bulyakancza 377
 Burini 49
 Burúnok 25
 Bűdös legelő 243
 Büntetések 243
 Büрге 367
 Büрге juhok 243
 Bürgés (birkás) 366
 Butharii 145
 Cumbrium 9
 Campignien 52, 53
 Campiniei kor 37
 Cápák — kecskék 294
 Carbon 9
 Castrones 152
 Census 167
 Census fizetés 226
 Öertova dira 55
 Chnlcedon 54
 Chalk Plateau 35
 Chelléen 39, 70
 Chelleo-Moustérien 56
 Chelleo-Moustérien fok 38
 Chelles-ipar 36
 Chelles-typus 62
 Compedes equorum 158
 Compossorok e. 378
 Copula 120
 Coup de poing 39, 42, 68, 69, 70, 76
 Curialisták 236
 Currus 89
 Custodes equorum 158
 Custodes porcomul 130
 Czéh, az első 188
 Czéh, valóságos 192
 Czéhbe adni magát 249
 Czéhbe állás 193
 Czéhből kirekesztés 250
 Czéhláda 247
 Czéhmester ki lehet 246
 Czéhtagok ellenőrzése 249
 Czéh-zászló 247
 Cziframénések 376
 Czigányok kirekesztése 304
 Czirkálók 186
 Czondra 196
 Csákány-tilalom 256
 Csákányvágás 72
 Csás 361
 Császári biztosok 174
 Csavargók 258
 Csavargók eltiltása 278
 Csendbiztosok 258

Cserekaszáló 373	Daruszörü marha 177	Ember 9, 12
Cserény 102, 103, 363	Darvasföld 88	Emberiség eredete 32
Cserényes 114	Decima 167	Emberiség fejlődése 32
Cserényes gulyás 109	Defhrttio U673) 368	Eiichiridionból 297, 303, 304
Cserényes pásztórszekér 103	Deflatio 22	Enchiridion, konda 237
Cserényes szekér 105	Delfinek 92	Enchiridion rendje 256
Cserény sátra 104, 107	Denevérek 79	Eocacn 9
Csetrés 93	Dentalium badense 62	Eon 1, 4, 20, 22, 26
Csillás 178	Denunziantenanteil 328	Eolith 32, 40
Csikó 366	Devon 9	Eolith-korszak 81
Csikósbojfar 365	Diluvium 7,9, 10,72, 73,76	Equatium 127
Csikós — Debreczen 374	Diluvium, ifjú 19	Equitantes 121
Csikós, vigyázó 376	Diluvium, ó- 19	Equi indomiti 124, 125
Csikósok 158, 230; 363	Disznó 90, 109	Equus equacialis 142
Csikósok köteleességei 230	Disznóadó 132	Equus hospes 262
Csimpánz 18	Disznó eredete 147	Equus Kiang 92
Csiszolt kőszerszám 67	Disznófalkák 187	Equus Przewalskij 47
Csitrés 93	Disznókirály 159	Equus spado 143
Csont-gyűrű 67	Disznópásztor 121	Erdei legelő 184, 323, 331
Csontipar 39	Disznótenyésztés 119	Erdei legeltetés 205, 285, 330
Csont-kalapács 67	Disznótilalom 198	Erdőhasználat 282
Csontlapiczka 66	Disznótized 132	Erdők óvása 287
Csonttűk 65, 66	Donatariusok 210, 211	Erdők megóvása t. ez. 323
Csontszerszám 49, 65	Donga fa 131	Erdőpásztor 138
Csontszű 57	Dögbőr 320	Erdőszők 296
Csontvarrótü 64	Dögevés 259	Erdőtaksa 327
Csorda 90, 234	Dögtetetés 302	Erdő-tilalom 286
Csordapásztortartás 260	Dromedár 22	E' dő-tisztítás 287
Csorda-rend ¹ 195	Eburnéi ipar 36	Erdők védelme 291
Csordás 365	Edénycserép 67	Erozió 71, 73, 79
Csordásbér 234, 235, 275	Eid, körperlicher 278	Erratikus szirt 1
Csödör 366	Ekhós szekér 102	Esztrenga 184
Csödlörménés 376	Elefánt 11, 46	Esztrengahajtó 366
Csősz 138	Elektron-váza 95	Édes orda 254
Csősz nemesítés 139	Elephas antiquus 38, 39, 41, 45	Ékszer 65
Csőszök bíraskodása 209	Elephas meridionalis 15, 38	Élelmezés 364
Csőszök rendje 204	Elephas primigenius 38	Élőfa védelme 242
Csülkösök 11	Elkötés 145	Élő szervezet 3
Csürhész 366	Elletőjuhász 366	Épületfa óvása 333
Dalolás 112	Elnevezés 366	Érvágás lovon 93
Dámvad 67	Előfutár 90	Faggyúgyertya 259
Darabont 157, 158	Elővétel 173	Faj birka 367
Dárda 92	Elsődorkorszak 9	Fák védelme 279, 280,304
Dárdahegyek 65, 66	Első jégkorszak 38	Falken 188
Dárdakövek 70, 77	Elzálogosítás 142	Faluk 295
Daróc 196		
Darumadár 87		

- Falvak legelőrendje 281
 Falvak pásztorrendje 271
 Fapalánk 107
 Farkas 43, 57, 63, 65, 67
 Faros alak 45
 Fauna-interglacial 57
 Faustbeil 68, 69, 76
 Faustkeil 76
 Fedeles ladás szekér 103
 Fegyverfölfedezés 37
 Fegyverkövek 76
 Fegyvertilalom 261
 Fehér marha 177
 Fejbőr 94
 Fejedelmek közbelépése 172
 Fejés ideje 243
 Fejhez nyúltni 160
 Fejős (gulya) 365
 Fejősjuhász 366
 Fejsze 67
 Fejszés-csákány 111
 Fejszetilalom 258
 Fejvétel tüzért 226
 Feldgraff 224, 225
 Felhajtások 180
 Feljelentő része 328
 Felső fok 39
 Felső miocén 35
 Felső pliocén 35
 Felszántási tilalom 280
 Felügyelet 258
 Felülvizsgálat 73
 Felzit 61
 Fémkövek 68
 Fenyegetés birsága 195
 Fertályos mester 192, 194
 Fiaszlatók 188
 Fiók jégkorszak 38
 Fiúleány 157
 Flint 53, 54
 Flintrögök 41
 Fogadott bírák 160
 Fogadott ló 262
 Fogása kőnek 73, 74
 Fogott bírák 206, 359
 Foltba verni 178
 Fonás 102
 Fonatos sátrak 370
 Forest Cromer Red 35
 Forgóföld 370
 Formaérvék 50
 Földesúri legelők 322
 Földmívelő 88
 Földosztás 356
 Föld, termő 83
 Föld trágyázás 197
 Földmérés 361
 Freyhäuser 236, 304
 Fríz 95
 Futóhomok fásítás 324
 Fübér 226
 Függelék 353
 Fürdő 107
 Fűrészmalom 218
 Fűrémder 200
 Füstöstopáz 65
 Fűtyköstilalom 242
 Fűvelés 326
 Fűvelő hadnagy 225
 Fűvelő hely 226
 Fűvelő rend 225
 Oalaktophág 91, 109
 Garázdálkodás 174
 Gatyá 92
 Gazda járandósága 196
 Gazdasági átmenet 179
 Gazdátlan föld 228
 Gemmák 24
 Gerelykövek 71, 76, 77
 Gibbon 18
 Glyptika 59
 Glyptikus kor 50
 Gím 67
 Gímszarvas 39, 50, 57
 Gímsza rvas-korszak 38,52
 Globus 69
 Gólya 179
 Gorilla 18
 Gosztina 210, 211, 229
 Gosztinázás 211
 Göbolyös 365
 Görög írók 98
 Gőzfürdő 94, 113
 Grattoir 39, 50, 60
 Grimaldi typus 43
 Grus 87
 Gúlo 38, 63
 Gulya 129, 232, 364 -
 Gulya (barom) 365
 Gulyalétszám 373
 Gulya-ménes Debreczen 375
 Gulyás — Debreczen 374
 Gulyások 117, 119
 Gulyások köteleességei 233
 Gunyapad 108
 Gúnynevek 177
 Gyalogszék 108
 Gyám 200
 Gyékényes szekér 102
 Gyermeklovak 183
 Gyíkfélék 9
 Gyilkok 37, 65
 Gyöngy 62
 Gyölös 113
 Gyűjtők 181
 Hadnagy 157
 Hajdú 173, 176
 Hajdúság 176, 177
 Hajlított penge 74
 Hajló kéz 180
 Hajszos 361
 Hajtó 176, 178, 181
 Hajtóczédula 373
 Hajtóember 168
 Hajtogatók 178
 Hajtópenz 168
 Hal 91
 Halálbüntetés 95
 Halászat 91, 109
 Halkövyületek 9
 Hallsladt-kor 66
 Hálókötés 154
 Halter 225
 Handgraf 178
 Handgrafdíj 180
 Hans-gráf 180
 Harasztgyujtás 336
 Harmadik jégkorszak 38
 Harmadkor 9, 32, 35
 Hármaskönyvrend 186
 Harmatsepp 30
 Harminczados u. 224
 Háros személy 319

Hasított rovás 185	Homokosok befásítása 323	Istorie Florentine 149
Hatalmaskodás 145	Homokvihár 23	Isztronga 184
Hatalomcselekedés 160	Homo antiquus 41	Itató 140
Határbíró 272, 275	Homo primigenius 55,56, 57, 58	Ivás 112
Határkapu 273	Homo sapiens foss. 57, 63	Izzasztás 113
Határkert 273	Honti gróf 178, 180	Járás 377
Határlegelő 323	Honzi gróf 180	Jármolatlan jószág 365
Határnap kitűzés 144	Hordók 131	Jártatás tilalma 280
Határpásztor 271, 273	Hordozható eszténa 276	Jaszpisz 54, 58, 61, 65, 74, 76
Határpásztor kötelessége 278	Horvát hajtók 176	Jávor 67
Határpásztorok 275	Hueterpuppen 204	Jávorszarvas 56, 63
Határtilalom 283	Hunnok 25	Jégárak 8
Határszabadítás 271	Hún szekér 104	Jégárak fejlődése 36
Határvámok 233	Húspor 149	Jegeshalászat 91
Határvédelem 272	Húzás 370	Jegesróka 63
Hátas hely 369	Hütvös fertályos 194	Jégkor-közi fauna 57
Hátasló elvesztése 257	Hylobates syndactylus 19	Jégkorszakok 9, 10, 35, 36
Hátiteher 319	Idebíró 278	Jégközikor 10, 49
Hatkerekű szekér 103	Idegenek eltiltása 284	Jegyes birkák 242
Hátos személy 319	Idól 62	Jelenkor 77
Hálós személy pásztor 319	[gásbarom 123	Jellem 93
Havasi nyúl 63	Igásjószág őrzése 257	Jerke 367
Ilaytok 176	íjások 92, 110	Jerkebárány 367
Háziállatok 67	Ijesztők 204	Jobbágyok 211
Hegycsősz 277	Ij szerelés 96	Jóhírt pásztorok 161
Hegyi kristály 65, 66	Illeték állandóság 195	Jószágállomány 321
Hegyi szállások 196	Illetékek 180	Jószágbizonylat 257
Hejto 176	Iliász 93	Jószág elnevezése 366
Helyi bíró 298	Imádkozás illetve 194	Jószáglelővés 288
Helytartó tanács r. 287	Indiai dialektus 24	Jószág osztályozása 366
Helytartó tanács r. t. 286	Indusok 86	Jövedelem 321
Heréit 366	Ingek rendje 303	Jövés = hajtás 288
Heydo 176	Ingek viselete 303	Judlium 223
Heydoggen 176	Ingó vagyon 107	Juhok 66, 67, 90, 109, 367
Hevederpénz 189	Insula equorum 128	Juhadó 152
Hiatus 38, 51, 52	Interglacial 8	Juhakol 134
Hiéna 11, 38, 57, 65, 67	Interglacialis fauna 57	Juhászat 134,151,184,188, 238, 366
Hipponik 90	Iparlak 39	Juhászbunda 113
Hitesek 184	Iparkorszak 34	Juhászczéhek 244
Hitlés 295	Ippaki 90	Juhász — Debreczen 374
Hízó marha 183	Iratos kővek 51	Juhász fizetése 241
Hízott sőre 176	Írósvaj 91	Juhász inkvizíció 191
Hód 57, 63, 67	Irt vány ok 136	Juhász kötelesség 271
Hodály 134	Istenes élet 252	Juhászkutya 320
Hód szint 56	Istenostora 107	Juhásznemzetségek 245
Holt anyag 3	Istentisztelet 247, 248	26
Homok-agyag 72		

- Juhászok 117, 121, 153
 Juhászrend (1673) 367
 Juhászrendszabályozás 239
 Juhászszabadság 189, 229
 Juhászszegődés 242
 Juhászszereződés 238
 Juhászlársulás 188
 Juhbélyegzés 191
 Juh-kecske korlát 188
 Juhnyájak 135
 Juhok a vetésben 266
 Jumentum 123
 Jura 9
 Juramész 55
 Jus Georgienm 279
 Juvencus 126
- Kakas 109
 Kalangya 274
 Kalapács 67
 Kalapjegyek 303
 Kalcedon 58, 65, 69, 73, 74, 76
 Kalcedonjaszpisz 68, 74, 76
 Kalcedon szilánk 72
 Kalmárok 362
 Kalyibák 108
 Kan 367
 Kanász fal vak 134
 Kanászföldek 134
 Kanászkötelesség 271
 Kanászok 117, 130, 145
 Kanászság, somogyi 121
 Kancza 366
 Kanczafejök 91
 Kanczatej 90, 91, 109, 113
 Kanczatúró 91, 93
 Kanibalizmus 56
 Kannyáj 376
 Kanos 366
 Kaparók 73
 Kapitány 158
 Kapusember 273
 Kard 92, 110
 Karikás 93, 110
 Kárlátni 274
 Karneol 65
- Karósthí 24
 Kártérítés 152
 Kártételek, erdőben 164
 Kárttevő marha bírsága 300
 Kaszálóhelyek 169 .
 Kaszanyom 163
 Kaszúr 163
 Katakizma 5, 6
 Katonálovak 217
 Katonaszőkevények 256
 Kavicsgátak 8
 Kecske 66, 67
 Kecskeadó 152
 Kecskebőrök 131
 Kecskek és juhok 168
 Kecskenyáj kitiltása 165
 Kecskepásztorok 119
 Kecskerend 254
 Kecske tilalom 285, 336
 Kecskeüfl 152
 Kelet 54
 Kelták 87
 Kenyeres gazda 385
 Kepe 169
 Képes krónika, bécsi 146
 Képzőművészet 39
 Kéreglegelés 164
 Kéreglegeltetés 164, 170
 Kereskedés tilalma 260
 Kerevet 108
 Kerítés védelme 268
 Kések 39, 66, 73
 Keslegmarha 222
 Kétélű balta 92
 Kétkerekű taliga 103
 Kéziratok 24
 Kifügő 273
 Kihágások 203
 Kihágók kezelése 326
 Kihaj tás-behajtás 234
 Kikiáltás 143, 149
 Királyi rendelkezések 285
 Királyi utak 182
 Királyné birtoka 356
 Királyravatal 94
 Kisbojtár 364
 Kisbojtár (gulya) 365
 Kis csikósbojtár 365
- Kisebb becsület 112
 Kiváltságos juhászok 246
 Kjökkenmööding 48
 Kiima 39
 Knézek 285
 Knézii domini 285
 Kocza 367
 Koczás 366
 Kohlenbrennerei] 285
 Koldulás feltételei 194
 Kolos 92
 Komor bika 366
 Komor ló 377
 Kompiáros 178
 Koncsorgók 261
 Konda 130, 183, 187, 235, 365
 Kondás — Debreczu 374
 Kondás-rend 237
 Kondástelkek 121
 Konglomerát 72
 Kopározni 200
 Kopjafa 107
 Kcrpjahegyek 64
 Koponyazúzók 37
 Korcsmatilalom 278
 Korczos gatyá 110
 Kor 39
 Kóros elváltozás 13
 Korszerinti elnevezés 366
 Kos 92, 366
 Kosbárúny 367
 Kosnyáj 376
 Kosos 366
 Kosztpénz 199
 Kótyavető 178
 Kovácsvágás 214
 Kova 54, 66, 69
 Kovanyilkó 77
 Kovapengék 39
 Kovasakócza 14, 68, 69
 Kovaszerszám 12, 15, 64
 Kovaszilánk 15
 Kovavakaró 66
 Kő fogása 73, 74
 Kőipar 36
 Kőkor, ifjabb 38
 Kőkor, régiebb 39
 Kőkorszak 10, 32

Köpenyeges puskás 178	Legelőarány 373	Lösz 7, 21, 56, 57
Kőszáli kecske 11, 65	Legelődíj 281	Lösz-ember 57
Kőszmérés 12, 49, 60, 178	Legelőhatár 152	Lösz-ipar 59
Kőszerszám, krapinai 58	Legelőjelölés 324	Löszkori kiima 59
Kövér faró 43	Legelők 135, 205	Löszleletek 63
Középfok 39	Legelők kora 63	Löszréteg állatvilága 59
Közép pliocén 35	Legelők taksája 321	Löszréteg kora 26
Közös legelő 163	Legelőmegvonás 173	Lövőfegyver 163
Közrendű 118	Legeltetés 217	Lövők 178
Krabat 176	Legeltetés rendje 284, 324	Luosicag 133
Kréla 9	Legeltetés tartama 234	Lydok 95
Kucsma 92	Lélekvándorlás tana 15	
Kulan 92	Lelkészek kötelessége 320	Macska 67
Kulturrélegek 63	Lemállás 22	Magotok
Kumánok 139	Lendvai János 182	95
Kunpuszta 358, 360	Leptobos 19	Magánpásztorok kizárása
Kunyhóvizsgálat 258	Libarend 305	256
Kötbér 373	Limnokvarcit 73, 74	Magdalénien 10, 38, 39, 49,
Kutya 66	Lipót I. király 362	50, 59, 63, 64, 66, 67
Külön legeltetés 257	Lithikus tart. 66	Maggal oltott 109
Külön pásztor 272	Ló 57, 66, 67, 109, 366	Magyar ember 80
Kürtölés 193	Lóbeli sor 149	Magyar jellem 111
Kvarcz 54, 58, 61, 65	Lóbírság 144	Magyar nép 81
Kvarcit 54, 55, 61	Lócsiszárok 95	Magyar nomádság 84
Kvarczpala 65	Lódingos lövő 178	Magyarok nomádsága 99
	Lófőbíró 157	Magyar országgyűlés 291
Lábas 259	Lófőember 158	323
Lábasjóság 109	Lófőség 151, 157	Magyarosítás 177
Lábasjóság elzárása 203	Lófőségmagyarázat 156	Magyar palaeolith 63, 64,
Lábasjóság legeltetése	Lófüvelés 225	67
257	Lókötés 143	Magyar vallás 177
Lábasjóság lelövése 203,	Lókötés virtusa 149	Magyar vonulási rend 109
204	Lókötő 150	Majomember 17
Lábbogás 284	Lókötőhelyek 186	Makkkhullás 268
Lakos 364, 377	Lólegeltetési r. t. 225	Makkoltatás 327
Lakos (gulya) 365	Lombszedéstilalom 342	Makkos 210, 211, 218
Landesverleger 180	Lónyáj 186	Malacz 367
Lándzsa 110	Lónyüg 120	Malaczelésás le7
Lándzsakő 52	Lóostor 92, 110	Malaczlopás 150
Lapiczka 67	Lopott lovak 262	Mammut 6. 11, 14, 39, 42,
Lapidár-betűk 51	Lótartás 230, 270	43, 45, 48, 50, 55, 56,
Lapos dárdák 39	Lótartás tilalom 231	57, 59, 60, 61, 63, 64,
Laposfarkú juh 190	Lótenyésztés 118	65, 67, 81
Lappok 50	Lótilalom 262, 305	Mammut-agyar 59, 71
Látó 178	Lovas jobbágyok 133	Mammut-bálvány 62
Laurus levél 39	Lovász 365	Mammut-kor 38
Legelési díj 282	Lovászok 118, 121, 158	Mammut-rajzok 46
Legelő 25, 148, 154, 162,	Lovazones 127	Mammut-tetem 11
279, 321	Lóvér 113	Mandula-alak 68, 70
		Mansiones 140

Marecalculus regni 153	Mesvin köipar 37	Nőtlen pásztor kizárása 193
Márka 72	Métely 259	Növedékeny erdő 335
Marha 358	Mezei gróf hanyagsága 195	Növedékmárha 366
Marhaállomány XVIII. sz. 235	Mezei grófok 192	Nucleus-alak 60
Marhabehajtás 300	Mezei legeltetés 279	Numerus clausus 228
Marhabőség 170	Mezőbíró 201	Nyájajuhász 366
Marhaeladás 260	Meződíj 282	Nyájajuhász-illetmény 243
Marhagyökér 180	Mezőőrök 278	Nyájajuhász r. t. 242
Marhahajtó-utak 173	Mező tilalmazása 280	Nyáj vizsgálat 258
Marhahindítás 178	Mezozoicum 9	Nyáralók 360
Marhakar megtérítése 302	Mikrolith 53	Nyék 281
Marha koplaltatása 385	Miocaen 9	Nyékes tanya 378
Marhalappangatók 178	Mohácsi vész 356	Nyék, fedetlen 134
Marhanyúzás 194	Mongolok 90	Nyék, királyi 120
Marii ásbab 363	Moraenák 8	Nyelv 14
Marhás-gazda 358	Morhapásztorok 192	Nyelvkincs 230
Marhaszegődtetés 286	Mostkor 9, 32, 36	Nyest 118
Marhatartás(Pozsony) 199	Moustérien 14, 39, 58	Nyíl 77, 294
Marhatilalom 290	Moustérien racloir 64	Nyilak 370
Marhátlan 363	Moustiér-ipar 36	Nyilas 370
Marhátlan gazda 358	Moustiér-typus 43	Nyilas arány 372
Marhavásárok 173	Musé St. Germain 70	Nyilasok 92
Marhavész 302	Mustela martes 118	Nyilas rendszer 358, 369
Marmota 11, 57, 61	Mustela zibellina 117	Nyilazás 110
Második jégkorszak 38	Műves szerszám 15	Nyílhegy 54
Másodszori idézés 144	Muzsdályfa 255	Nyílkő 52, 71, 72, 76
Másodkorszak 9	Nachkauf 173	Nyílkövek 77
Massagéták 93	Nachschuss 285	Nyílvetés 369, 370
Meddőjuhász 366	Nagy tél 358	Nyiragos táblák 337
Medve 11, 38, 43	Napimádók 90	Nyúl 67
Megnýzás 259	Natura 30	Nyuszt 117
Megócsódás 178	Negyedik jégkorszak 39	Oberlanderek 181
Melochlaenok 87	Negyedkor 9, 32, 35, 36	Obermaier 65
Mén 366	Négykerekű szekér 103	Ochsenknecht 176
Méndöntés 97	Nehéz ostor 93	Ochsentreiber 176
Ménes 118, 123, 127, 142, 150, 157, 183, 230	Nemes 118	Ó-diluvium 13, 15, 57
Ménes, császári 185	Nemesek 211	Oláh kanászok 187
Ménes (Kecskemét) 365	Nemez 102	Oláhok 159
Ménes létszám 373	Neolith 10, 32, 53	Oláhság 298
Ménes örökség 144	Neolith-ipar 36	Oligocaen 9
Ménes pásztorsága 363	Neolith-réteg 52	Opál 58
Ménmetszés 90	Néptelen puszták 155	Opiliones 118
Ménmetszők 95	Nevedékeny erdő 288	Óriás gim 11, 56
Merck szarvorrú 41, 57	Nomád állattenyésztő 88	Óriásszarvas 57
Mesolith 52	Nomádélet 83	Ormós vakarókő 74
Mesvin 35	Nomádság elemei 83	Oroszlán 11, 38, 43, 63
Mesvin Chelles 36	Nomádság lényege 88	

- Oroszlán, barlangi 57
 Orosz műszeresség 62
 Orsófej 67
 Ostoros 178
 Oszkotár 187
 Oszályozás 366
 Osztott föld 370
 Osztrák harácsolás 357
 Osztreás liomokkőpad 72
 Ótó 109
 Oville 134

 Ökölkő 52, 70, 76
 Ökölszakócza 76
 Ökör 90, 366
 Ököradó 152, 102
 Ökörborda 94
 Ökörfogát tilalmazás 199
 Ökörhajtó szolga 279
 Ökörpásztor megzálolása 279
 Ökörpásztorok 117, 199
 Ökörszlatás 181
 ökrész 365
 Ökrös kocsisok 204
 Ökrösök 279
 Öltözet 92
 Ördöglyuk 55
 Öregbojtár 364
 öregbojtár (gulya) 365
 öregbojtár (konda) 365
 öreg csikósbojtár 365
 örfá 179
 Örvös lemming 11
 Ősállatok 81
 őselefánt 15, 45, 57
 Ősember 15
 Ősember, borsodi 70
 Ősember, miskolci 79
 Ősembernyomok 68, 72
 Őserdők legelése 337
 ősfoglalkozások 26
 Őshaza 25
 Őskőkor 77, 79, 81
 ősló 11, 43, 46, 47, 50, 55, 57, 59, 60, 61, 63, 71
 Ősmedve 14, 15
 ősnéprajz 29
 ősnéptan 32

 Ősök 115
 Őstulok 11, 57, 61
 összegezés 122, 140, 149, 156, 169, 227, 305, 342
 Összevert gulya 361
 őszivetés legelő 322
 Ősztörű-alkotmány 113
 Ötödik világrész 31
 Óz 57
 Özönvíz 7

 Pakulár 254
 Pakulárok 196
 Palaeo-ethnografia 29
 Palaeo-ethnologus 34
 Palaeolith 10, 32, 36, 79
 Palaeolith-bizonyítékok 67
 Palaeolith-fok 41
 Palaeolithicum 72
 Palaeolith-kor 39, 81
 Palaeolith, magyar 67, 68
 Palaeozoicum 9
 Pányva 122
 Páratlan oldal 370
 Paripa 143, 366
 Parítyások 92
 Parlagi ló 109
 Páros oldal 370
 Partiale regist. 184
 Pásztor 118
 Pásztoradó 159
 Pásztoratlanság 276
 Pásztorbér 272
 Pásztorbíró 192
 Pásztor elé adni 163, 196, 260
 Pásztorélet 83
 Pásztorfelügyelet 269
 Pásztorfizetés 198, 277
 Pásztorfogadás 277
 Pásztorházak 265
 Pásztorhitel 161
 Pásztorigazolás 193
 Pásztorjárandóság 153
 Pásztorjuttalom 113
 Pásztorkalap 303
 Pásztorkereskedés 271
 Pásztor ki lehet 278

 Pásztorkötelesség 269
 Pásztorkötelezettség 260, 262, 266
 Pásztorlábás 259
 Pásztor megvesztegetése 197
 Pásztornevek 121, 123
 Pásztorok 153
 Pásztorok — Debreczen 374
 Pásztorok kártétele 266
 Pásztorok rendje 256
 Pásztorolás 261
 Pásztoros barom 168
 Pásztorösszeírás 266
 Pásztorrend 197, 200, 256, 320
 Pásztorrendtartás 161, 199, 266
 Pásztorrend, vármegyék 259
 Pásztorság tagozódása 365
 Pásztorszámadás 264, 270
 Pászlorszegődtetés 262
 Pásztorszervezet 365
 Pásztorszerződés 261
 Pásztorszolgálat kezdete 261
 Pásztortartás 263
 Pászlortartás kötelesség 266
 Pásztorvédelem 263
 Passzuskötelezettség 260, 262
 Penge, hajlított 74
 Penge, prizmaalakú 74
 Péntes gazda 385
 Pénteskert 361
 Peöch barom 183
 Péra 91
 Persecutores 258
 Perzsák 95
 Pestis elleni int. 302
 Pézsmatulok 39, 63
 Phönicziai írás 51
 Phrygek 95
 Pióczás 107

- Pithecanthropus 17,18,19,
 33, 41
 Plaustrum 89
 Pleistocaen 38
 Pliocaen 9, 18
 Pointes ä f. d. 1. 76
 Polgárjog 199
 Polgárjog elvesztése 223
 Ponyvafedél 102
 Porfir 61
 Portyázók 106
 Postálkodók 186
 Pótlás 170
 Praediales 153
 Praeemptio 182
 Praesidiariusok 225
 Prédikáció 320
 Prédikáció bizonyít-
 vány 320
 Primipilaris 158
 Primipilus 157, 158
 Primör 157, 158
 Prizmaalakú penge 74
 Priewalskij ló 47
 Próbavágás 181
 Próbafejés 254
 Processió-illeték 193
 Processió-rend 193
 Pusztá 83
 Puszták kora 63
 Pustemneisterek 253
 Puy-Courny-ipar 35, 37

 Quaternaer 32

 Racloir 64
 Rác hajtók 176
 Rác vallás 177
 Ragadozók 11
 Rágcsálók 11
 Rászállítás 108
 Recens 32
 Refraclarius 225
 Régia 181
 Rend 118
 Rendiség 94
 Rendszer 12
 Rendtartás 217
 Rénipar 36

 Rideg ember 231, 363
 Rideg legény 363
 Róka 43, 67
 Rokonság 16
 Rovásfa 160
 Rovásfej 161
 Rovás, hasított 185
 Rovástartás 185
 Rovottak kizárása 257
 Rúgott borjú 365, 366
 Rüdég marha 260
 Rühes lovak 302
 Ryolith-tufa 72

 Sagáris 92, 111
 Saint Prést 35
 Sák 90
 Sák-szittya 92
 Salvus conductus 181
 Sarczolás tilos 195
 Sarjerdőlegelés 326
 Sátor, szittya 89
 Sátorfát fölszedni 106
 Sátorfát fölültni 106
 Sátrak 100
 Schöpfungsgeschichte 16
 Seriesben őrzés 273
 Sertés 66, 67,145,
 151,159
 Sertéselhajlás 150
 Sertésenyésztés 147
 Sertéslized 159
 Silex-fogyás 37
 Silur 9

 Renitentia 197
 Rénkorszak 38, 52, 64
 Rénszarvas 11, 12, 38, 39,
 43, 49, 50, 55 57, 61,
 63, 66
 Renyheménes 377
 Rentel inar 35

 Sivatag 83
 Sivatag jellege 21
 Sivó homok 23
 Skalp 94
 Skutar 187
 Skythák 85
 Skytha nomádság 85
 Smigma 259
 Soldi 163
 Solutréen 38, 39, 40, 42,
 50, 55, 60, 61, 62, 63, 70
 Solutréen II. 59
 Solutréen-tvpus 43
 Sópénz 254
 Soros gazdák 364
 Sorpecsenye 303
 Söre 178, 183
 Sörös 365
 Stadttüberreiter 278
 Steatit 44
 Steatopyg 43, 45
 St egodon 19
 Steppe 21, 83
 Strázsamester 281
 Subulci 118, 130
 Süldő 367
 Süldős 366
 Syrok 95
 Szabadalomlevelek 190
 Szabadhajtás 174
 Szabad jobbágys 124
 Szabad legelő 228
 Szabad legeltetés 165
 Szabadság 274
 Szabadságlevél 152
 Szabad vadászok 145
 Szakakő 54
 Szakócza 52
 Szaladás 276
 Szalas 216
 Szállítás 140, 161
 Számadó bojtár 375
 Számadó csikós 365, 374
 Számadó gulyás 364, 365,
 374
 Számadó juhász 374
 Számadó kondás 365, 374
 Számadó pásztor 375
 Szárú 64

Szarúkő 61, 66, 66, 69	Szokás 95	Terra subulcorum 132, 134
Szarvas 92	Szokástörvények 159	Tertiaer 8, 32
Szarvasmarha 66, 109	Szolgálati bizonyítvány 251	Testi eskü 278
Szarvorrú 11, 14, 15, 39, 42, 43, 50, 56, 57, 60, 61, 67, 71	Szomszédviszony 279	Teve 147
Szarvorrú, gyapjas 42	Szopornycza 202	Thenay-ipar 35
Szatócskodás 112	Szorgalmas pásztorok 197	Thrákok 86
S/avatosolc 261	Szölőcsőszők 201	Tilalmak 205
Szavalt 178	Szölőhegyek védelme 280	Tilalmas helyek 211
Szegődés 256	Szőlők tilalma 281	Tilalmasok őrzése 299
Székek 292, 298	Szlonga 184	Tilalmasok rongálása 202
Székek, erdőóvás 332	Sztrunga 184	Tilalomállítás 274
Székely bírság 160	Szurdok 78	Tilalomszabályozás 280
Székely ezredek 340	Szőzgulya 365, 376	Tilloux-Taubach-fok 38
Székely juhászat 254		Timárkés 94
Székely-rend 156	Tabormauth 180	Timárkodás 113
Szekeres nomádok 102	Tagosítás 324	Tinó 366
Szekeres szittyák 89	Takarmány 88	Tinógulya 365
Szekérházak 86	Taknyos lovak 302	Tinógulyák 376
Szekérsátor 89, 104	Taligás 375, 377	Tisztítószér 259
Szekér, szittyá 89	Taligás szekér 105	Tized 184
Szelindek 182	Talpak 108	Tizedbérlo 244
Szelvény 72	Tanuvallatás 205, 206	Tizedflzetés 121
Személyleírás 257	Tanúvallomások 197	Tized, ménés 124
Szénafüvek 333	Tanyaföldek 360	Tizedmentesség 244
Szerőrzés 304	Táplálás 90	Tokhal 92
Szerpecsenye 303	Táplálkozás 148	Tolvaj 150
Szerreörzés 303	Tardenoisien 52, 53	Tömlő 153
Sziki-kova 54	Tarhó 109	Tör 92
Szilaj ló 119, 124, 125, 165	Társadalom 118	Tornyok 107
Szilaj lovak 178	Társadalom, Kecskemét 362, 363	Török hódoltság 181
Szilaj ökör 178	Tatárjárás 356	Törökök 39, 65, 66
Szilánkok 73	Taxa 321	Történetem 32
Színes marha 177	Tehén 366	Törvénybíró választása 250
Szittyá csoportok 96	Tejelés 110	Törzgulya 377
Szittyá gulya 90	Tejevők 91, 109	Törzsménés 377
Szittyá harcsmódor 92	Tejsavó 91	Tót pásztorok 154
Szittyá harcos 86, 95	Teelők 360	Tourassien 39, 51, 52, 53
Szittyá jellem 111	Telepítés 153	Tözsérek 178, 362
Szittyák 86, 87, 95	Telepítvényi oklevél 153	Trias 9
Szittyá ló 90	Temlo 153	Tüdőtáncz 206
Szittyá ménés 90	Templáriusok 131	Tufa, ryolith 72
Szittyá mód 94	Tengeri szállítás 174	Tulok 66, 67, 126, 178, 366
Szittyá nyájak 89	Tenyészkanczák 376	Tunguz 11
Szittyá sátor 89	Tenyésztehenek 376	Turbán 92
Szittyá szekér 89	Tenyésztés javítás 159	Türelmi házak 304
Szittyá vadászok 92	Terebviselés 372	Turkok 110
Szittyá vonulási rend 108	Terpedt alak 70	Tüzelés 108, 301

- Tüzelés tilalma 268
 Tűzgerjesztés 33
 Tűzkő 58, 65, 69
 Tűzköszerszám 33
 Tűzköves 68
 Tüzelőanyag 226, 227
 Twly 126
- Udvari kain. kör r. 324
 Udvari kamara u. 287, 288, 289
 Ugariás 281
 Ugar legelő 322
 Unszolás 178
 Uriszék 223
 Úrnapi processió 193
 Ursus spelaeus 75
 Utóvétel 173
 Ürfi 366, 367
 Űrűs 366
 Űsző 365, 366
 Utasítás, általános 328
 Utasítások 325
- Vadak kártétele 195
 Vadász 12
 Vadászat 92
 Vadászavatás 146
 Vadászható állatok 56
 Vadászokorszak 52
 Vadászkultúra 49
 Vadászok, szabad 145
 Vaddisznó 57
 Vadember, mai 33
 Vadkan 92
 Vadló 39
 Vadszamar 92
 Vágókő 73, 74
 Vajköpülés 91
 Vakarókő 39, 50, 52, 58, 60, 61, 66, 73
- Vakarókő, ormós 74
 Vakarókő, szilánkszerű 74
 Vakarókova 66
 Vakarókövek 74
 Valach 152, 153
 Valach bíró 153
 Valachi 151, 153
 Valach ok 156
 Váltópénz 210
 Váltáságos földek 357
 Vámmjövedelem 180
 Vándorhalász 114
 Vármegyék 292, 298
 Vármegyék erdőóvás 332
 Vármegyék legelt, rendje 279
 Vármegyék pásztorrendje 259
 Város 301
 Városadomány 361
 Városföldé 360
 Városok 295, 338
 Városok közbelépése 172
 Városok legelőrendje 281
 Városok pásztorrendje 271
 Vasaló 377
 Vásár rendje 370
 Vasipar 36
 Védekezés 155
 Végrendelkezés, lóról 186
 Vegyesek 330
 Vérárok 65
 Vért 92. 110
 Véső 67
 Vésőeszközök 49
 Vésőkorszak 50
 Vétel igazolása 264
 Vételtilalom 261, 262
 Vétésforgók 372
- Vetés védelme 280
 Vezérörkör 178
 Viae boariae 182
 Viasz bírság 193, 247
 Vidéktilalom 330
 Viehwurzel 180
 Viertelmeister 224
 Vigyázó csikós 376
 Villa Valachalis 152
 Vinczellér 222
 Visszapillantás 345
 Vítus nap 178
 Víziló 6, 11, 41
 Vízözön 7
 Vonulás rendje 90, 108
 Vorkauf 173
- Walaska sloboda 189, 229
 Wallachen 167
 Wallschaffer 169
 Weinzierl 222
 Wissmath 166
 Wüste 83
- Zahin 359, 361, 363
 Zajga-antilop 67
 Zálogadás 155
 Zálogolás 301, 326
 Zehrung 180
 Zene 94
 Zenekedvelés 112
 Zerge 11, 92
 Zobolini 117
 Zoicum 9
 Zordon szín 128
 Zöchmeister 224
 Zsarolás 258
 Zsarolók 139
 Zsellérek 227
 Zsidók kirekesztése 304
 Zsirosfarú 43

Hibaigazítás.

14.	oldal	második	sor felülről: <i>embe-</i>	olvasd : ember.
42.		negyedik	„ alulról: <i>borsdi</i>	.. borsodi.
44.		ötödik	» „ <i>des</i>	„ der.
47.		tizedik	†, felülről: <i>Poljukov</i>	„ Poljakov.
49.		tizenegyedik	„ „ <i>(jraffitjeiről</i>	„ sgraftitjeiről.
50.		tizenkettedik	„ <i>Kenlerloch</i>	„ Kesslerlooh.
85.	„	tizedik	alulról: <i>VII.</i>	„ VIII.
97.	„	ötödik	„ <i>lásd U).</i>	„ lásd 38.
166.	„	tizennegyedik	„ <i>Nemstiffiek</i>	„ Neustiftiek.

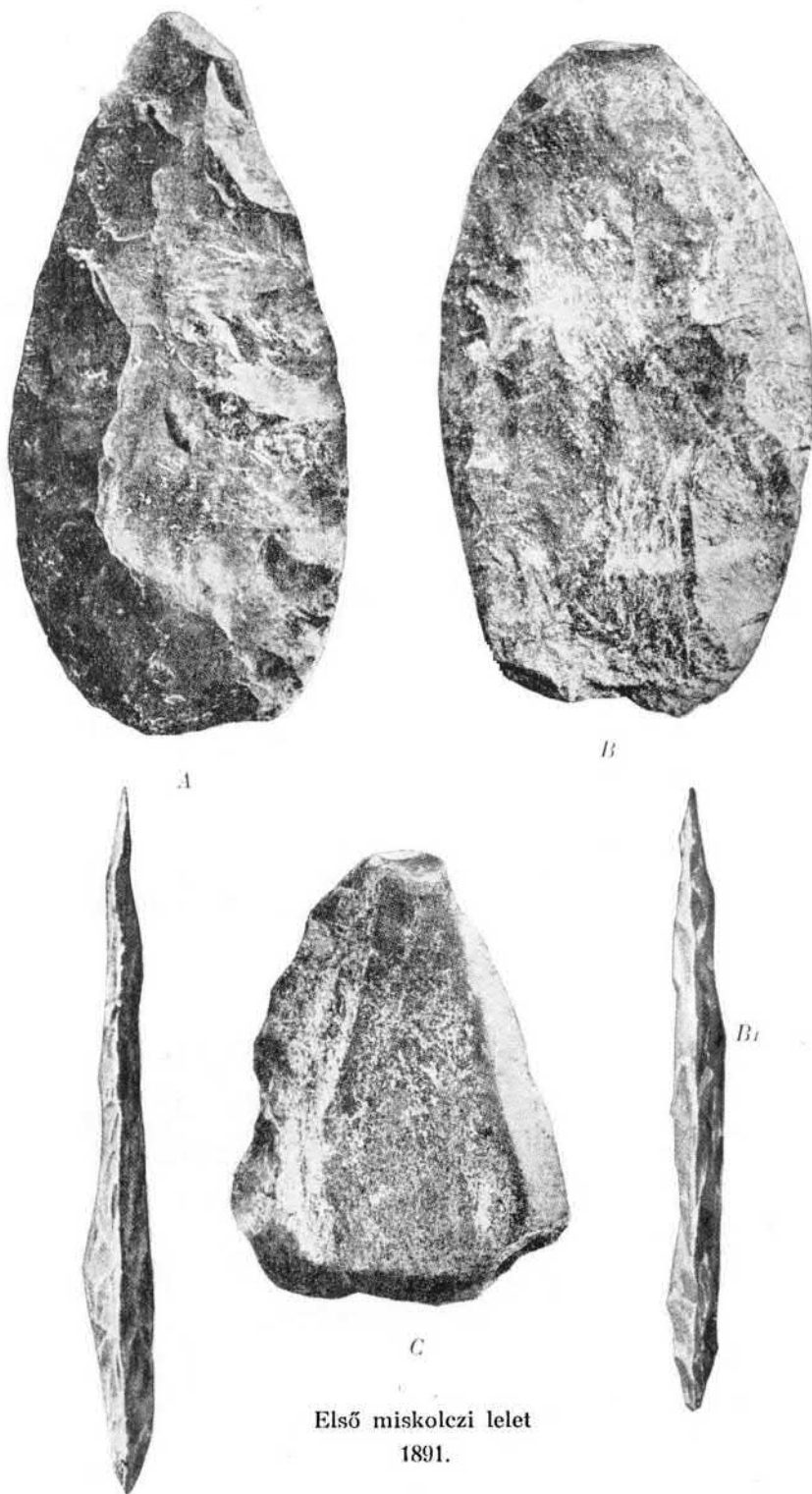
Bezáró szó.

Oly körülmények, a melyek erősebbek voltak kötelesség-érzetemnél és' akaratomnál, elütöttek attól, hogy a szöveg szigorú bírálatát keressem — és így tévedések nincsenek kizárva. Azonban a mű természeténél fogva a diplomatika jó, ha az utolsó betűig érvényesül; de az első helyen mégis a fejlődés és alakulás nagy képe áll, mert a főkérdés az: hogyan fejlődött és alakult a századok folyásában az, a mit a mű tárgyal, t. i. a magyarok nagy ősfoglalkozása? Ha ez kivehető, akkor az összeállítás elérte a célját, még akkor is, ha a tömérdek adat között néhány pontatlan volna. Az ok, a mely miatt úgy kellett tennem, ki van fejezve az „Első beszámoló“ első szavaiban...

A csak az imént fölfedezett ősemlék-maradványokat, ú. m. a Hauser-féle leletet a Dordogne-ben és a Heidelberg melletti állkapcsot, melyek igen nagyot lendítenek az ősemlék ismeretén, már nem tárgyalhattam, mert a könyvre nézve csak későn jutottam az elemekhez és rajzokhoz; de ezek nem rontják le azt, a mit a tárgyról írtam és a következő mű bevezetésébe kerülnek.

H. O.

Vége.

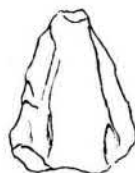
Első miskolci lelet
1891.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

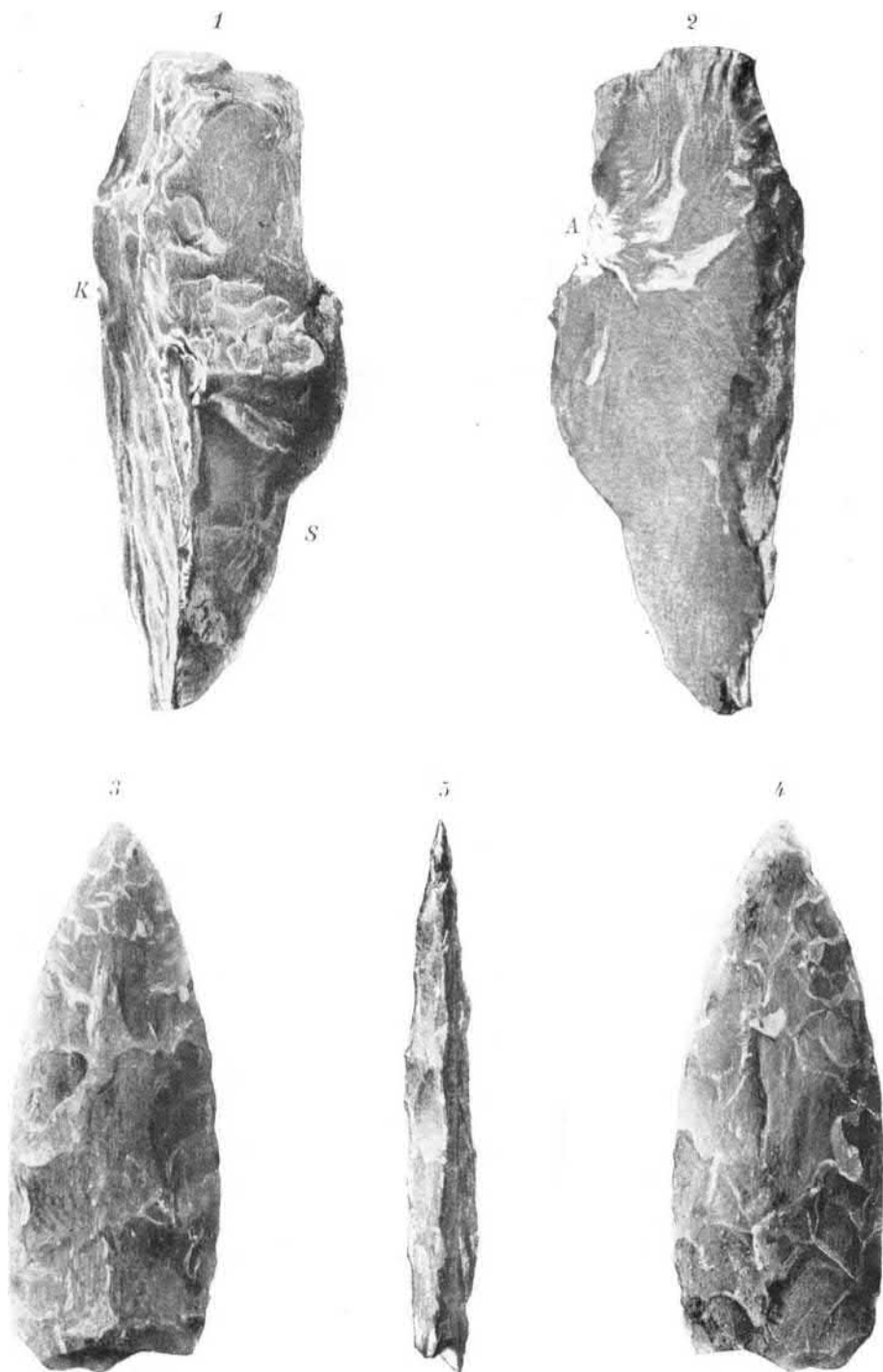
1

2

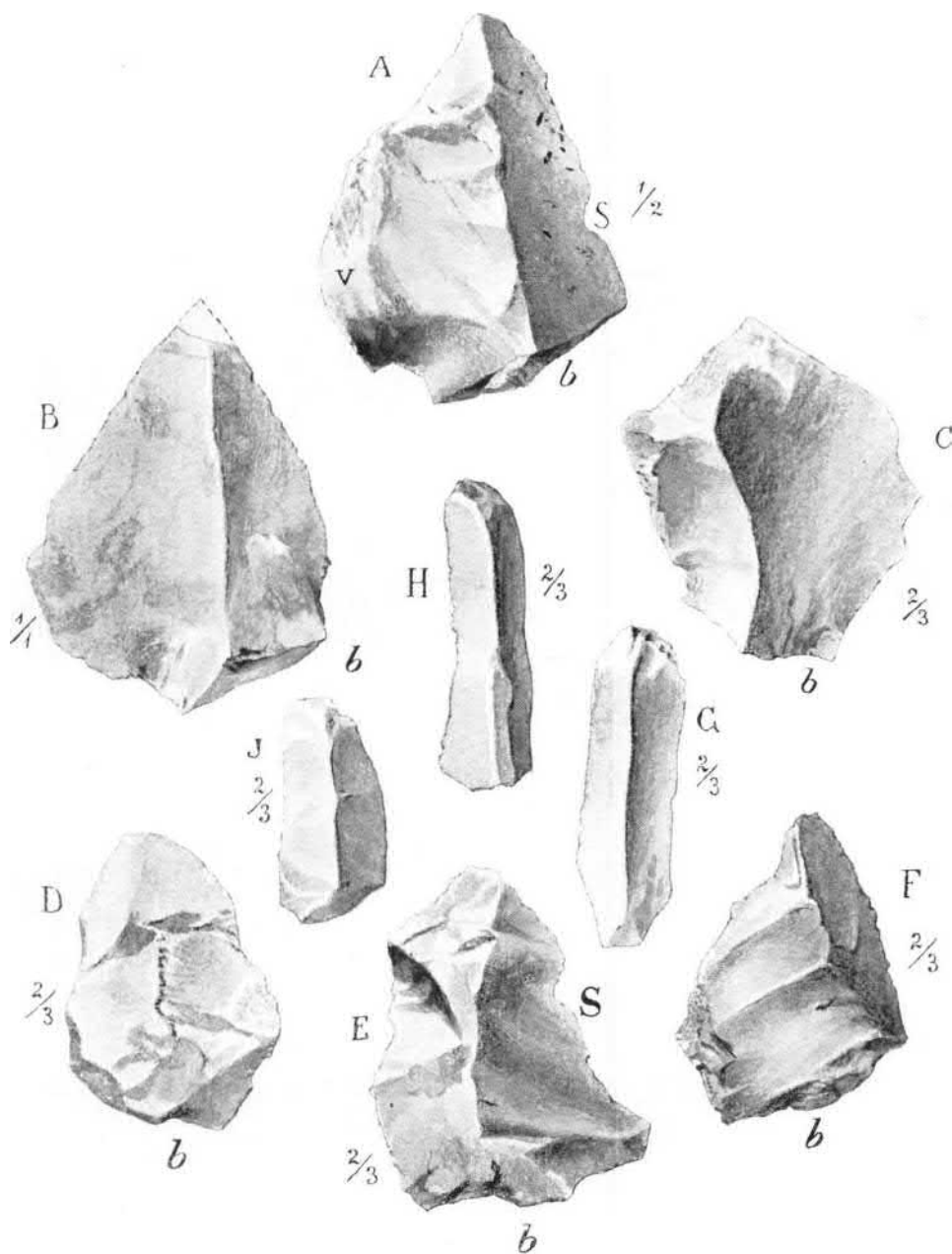

3

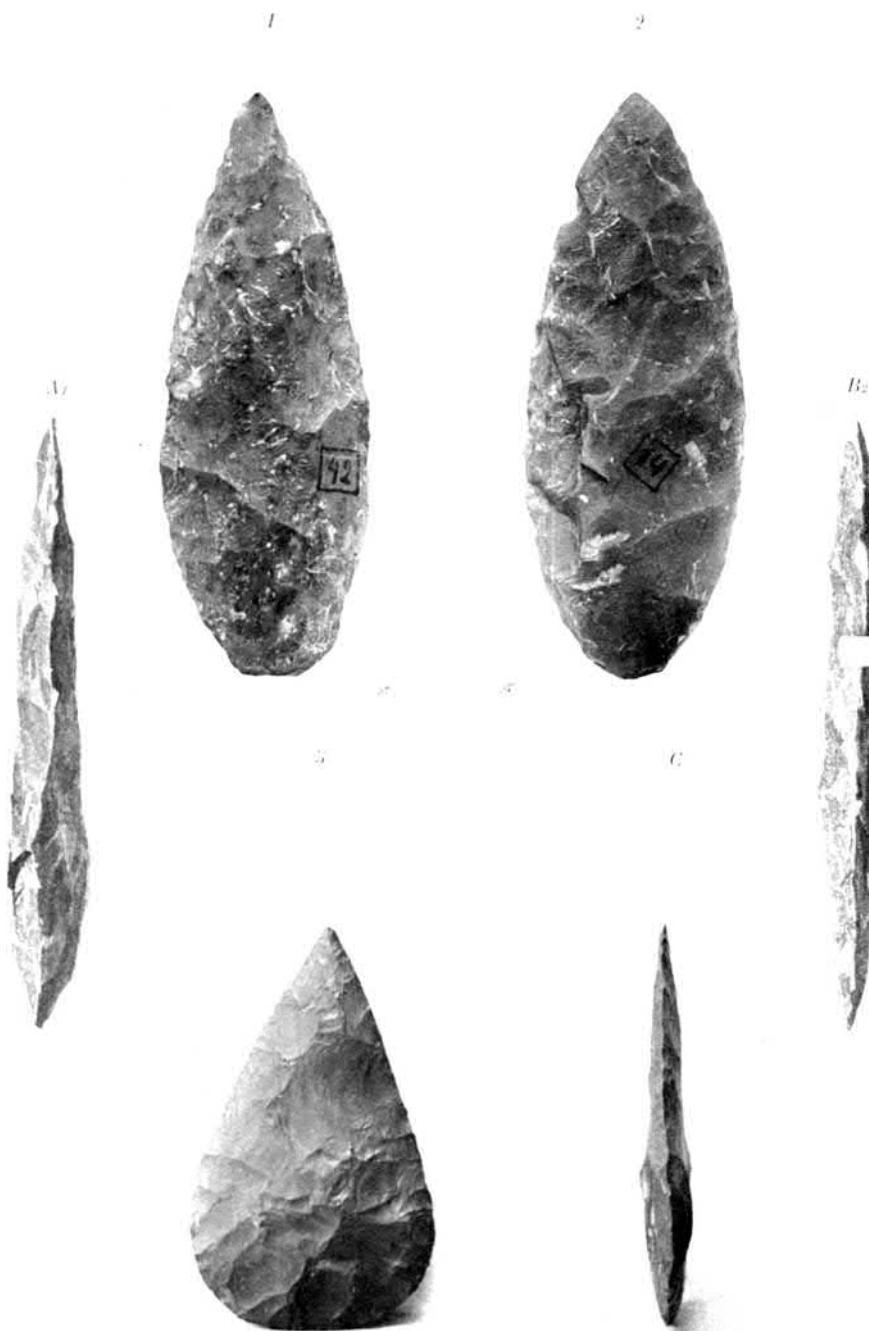

Második és harmadik miskolci lelet.

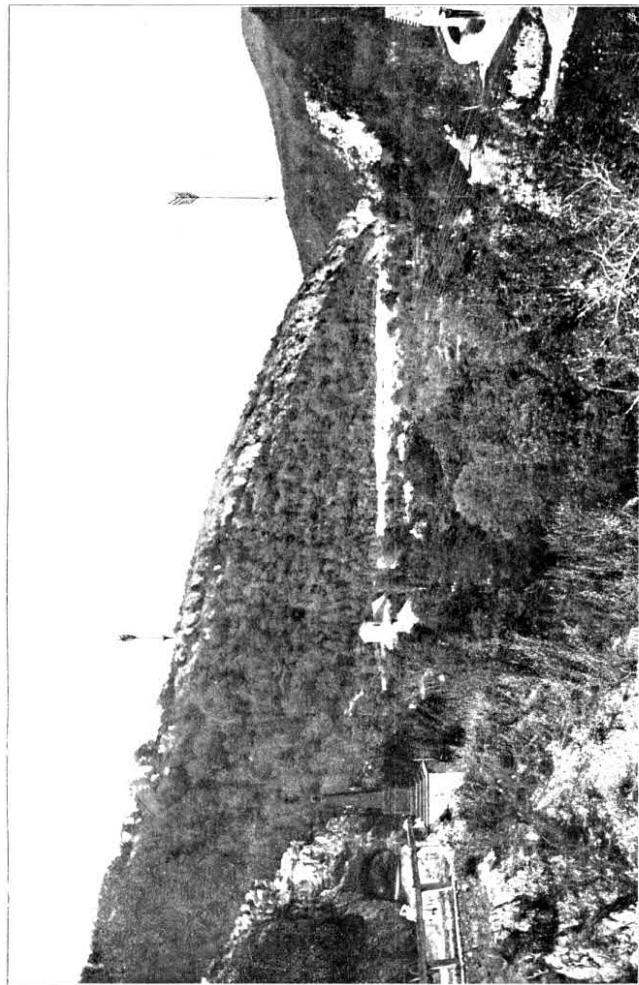

A Miskolcz-Avas-temetői lelet.

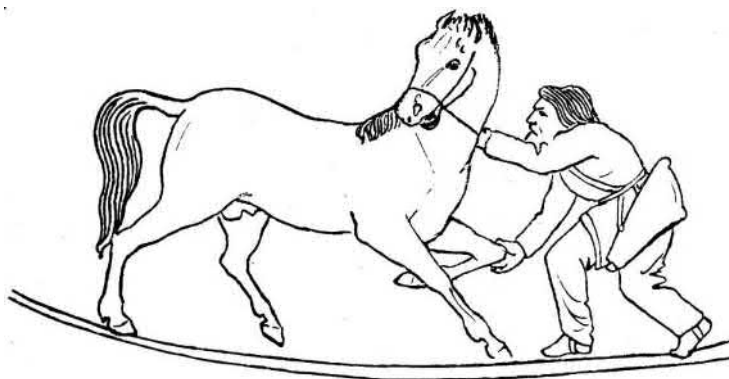

HERMAN OTTÓ: A Magyarok nagy ősfoglalkozása.

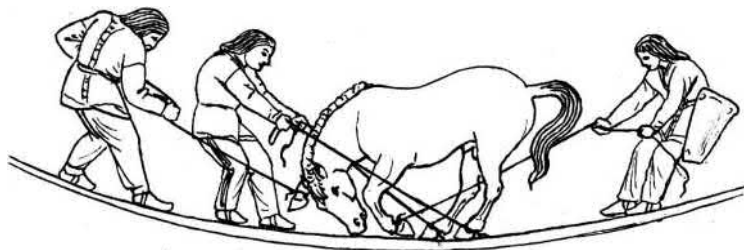
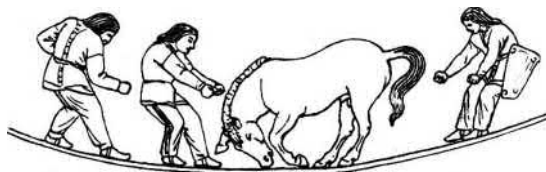
VI. TÁBLA.

Alsóhámar völgye. (A kis nyíl a Szeleta táját, a nagy nyíl pedig a szurdok táját jelezi.)

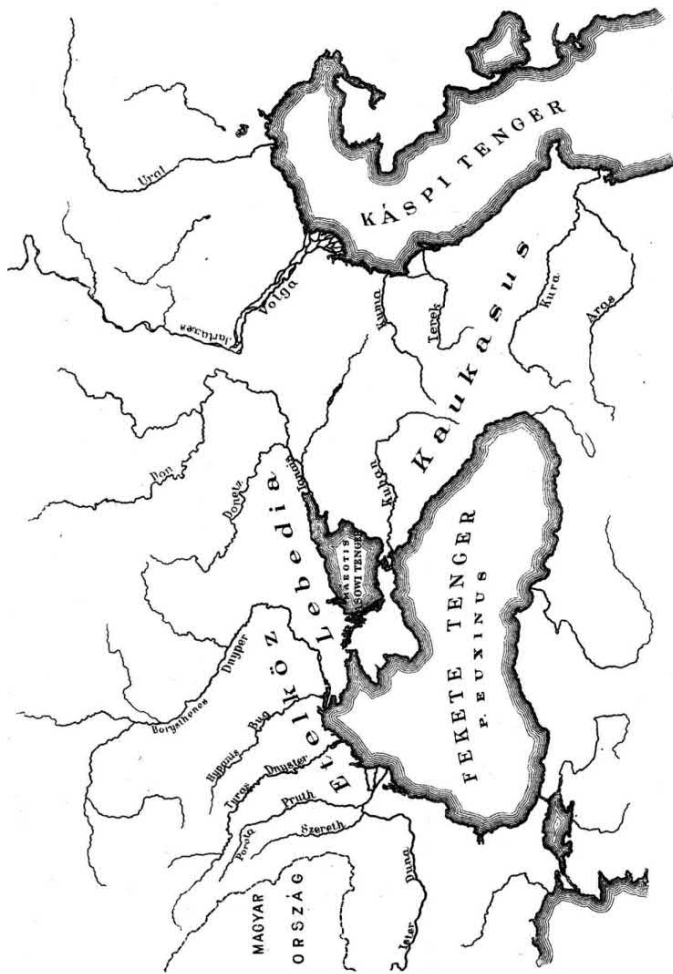
1

Méndöntő szittyák.

HERMAN OTTÓ: A Magyarok nagy ősfoglalkozása.

VIII. TÁBLA.

A Skythák és a Magyarok nomádágának európai közös területe.
(A 85-ik oldalhoz.)